

1000

КРИЯТИХ
ВИРАЗІВ
УКРАЇНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРНОЇ
МОВИ

ОЦИФРУВАННЯ

КНИГ

hurtom.com

*А. Я. Коваль
В. В. Коптілов*

1000

**КРИМАТИХ
ВИРАЗІВ
УКРАЇНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРНОЇ
МОВИ**

*Афоризми
Літературні цитати
Образні вирази*

ВИДАВНИЦТВО „НАУКОВА ДУМКА“
КИЇВ — 1964

Книжка є першою спробою пояснення і систематизації крилатих слів і виразів, наявних в українській літературній мові. Укладачі не тільки з'ясовують походження висловів, а й показують особливості їх вживання, відзначають переосмислення (там, де воно мало місце), а в деяких випадках і докорінні зміни в значенні виразів.

Книжка може бути використана різними читачами по-різному. Студенти, а також учні старших класів і люди, що займаються самоосвітою, знайдуть у ній тлумачення незрозумілих або малозрозумілих висловів, які зустрічаються при читанні доживотної і сучасної літератури. Журналістів, лекторів, учителів, пропагандистів — усіх, хто використовує крилаті слова в своїй щоденній роботі, — зацікавлять насамперед особливості вживання різними авторами виразів, які набувають у кожному конкретному випадку нових відтінків значення. Книжка стане практичним порадником і довідником для широкого кола читачів.

ПЕРЕДМОВА

Ця книжка є спробою узагальнити й пояснити різ-
норідний лексичний та фразеологічний матеріал, який
традиційно об'єднується назвою «крилаті слова» або
«крилаті вирази».

Вираз «крилаті слова», що вперше зустрічається
ще в епічних поемах Гомера, набув термінологічного
значення після виходу в світ 1864 р. книги німецького
вченого Г. Бюхмана «Geflügelte Worte» («Крилаті сло-
ва»). У нашій країні також видавалися подібні збірни-
ки. Кращим з них є збірник М. С. і М. Г. Ашукіних
«Крылатые слова» (М., 1955; 2-е вид. — М., 1960).

Основне призначення книжки — бути довідником
для читачів української літератури. У збірнику наво-
дяться і пояснюються міфологічні назви, імена героїв
класичної літератури різних епох і країн, афоризми ви-
датних людей, цитати найрізноманітнішого походження,
широко використовувані українськими письменниками.
Знання точного змісту вжитих укладачами слів і виразів
допоможе читачеві належним чином оцінити і в повній
мірі зрозуміти ті місця художніх творів, у яких вони
зустрічаються.

Друге завдання полягало в тому, щоб показати на
прикладі, узятих з різних текстів, можливості переос-
мислення крилатих слів та виразів, розширення чи зву-
ження їх первісного значення, а також наявність варіан-
тів одного й того ж виразу.

В українську літературну мову увійшло багато ви-
словів з різних мов. Переважна більшість їх, незалежно
від походження, вживається виключно по-українськи.
Проте деякі з них можна зустріти в художніх, публі-
цистичних та інших творах також мовою оригіналу (це

найчастіше російські, латинські, зрідка французькі, англійські та німецькі вирази). Вони подані окремо у відповідних розділах.

Зокрема, другий розділ книжки містить такі цитати з творів російської літератури, які або широко вживаються мовою оригіналу, або мають по кілька українських варіантів (найчастіше це прозові переклади російських віршованих рядків). Тому заголовками статей цього розділу є відповідні російські вислови.

Кожне з пояснюваних слів чи виразів має свій порядковий номер (від 1 до 1000). Усі вирази розміщено в алфавітному порядку, за першою буквою першого слова пояснюваного висловлювання. Для зручності користування книжкою в ній вміщено алфавітний покажчик авторів висловлювань і реєстр слів та виразів. До останнього внесено в алфавітному порядку всі крилаті вирази.

Всі статті мають однотипну будову. Вони починаються довідкою про походження слова чи виразу, а також про його первісне значення, після чого розкриваються особливості його переносного вживання. Завершується пояснення ілюстративною частиною — цитатами з художньої літератури, публіцистики, наукових праць, листування українських письменників і вчених (відповідне слово чи вираз виділяється курсивом).

При написанні книжки був використаний значний довідковий матеріал, починаючи від словників різних типів, вітчизняних і зарубіжних збірників крилатих слів і кінчаючи літературознавчими та мовознавчими працями, що висвітлюють вживання тих чи інших слів і виразів окремими письменниками. У тих випадках, коли автори попередніх збірників крилатих слів уперше або по-новому тлумачили вислів, у статтях пропонованої книжки зроблено відповідні посилання. Якщо ж вислів однаково тлумачиться в декількох джерелах, посилання відсутні. Частина крилатих слів уперше зібрана і пояснена в цій книзі. Це насамперед стосується висловів, які походять з творів української літератури.

Укладачі користуються нагодою, щоб висловити вдячність усім товаришам, які своїми зауваженнями допомогли їм у роботі.

1963 р., м. Київ

А. КОВАЛЬ,
В. КОПТІЛОВ

**РОЗДІЛ
ПЕРШИЙ**

А

1.

**А братія мовчить собі,
Витріщивши очі!**

Цитата з поеми Т. Г. Шевченка «Сон» (1844):

...Отечество так любить,
Так за ним бідкує,
Так із його, сердешного,
Кров, як воду, точить!..
А братія мовчить собі,
Витріщивши очі!

«Отечество» у кожного раз у раз на язиці, — та тільки ж під отечеством вони [гнобителі] розуміють «нові петлиці та муштри ще новіші», а з люду сердешного точать кров, як воду. А дрібна «братія», розуміється, не хоче й не сміє навіть забороняти їм се, «мовчить собі, витріщивши очі, як ягнята... Нехай, — каже. — може так і треба!» (І. Франко, Темне царство).

2.

Авгійові стайні

Вперше згадуються старогрецьким істориком Діодором Сіцилійським (І ст. до н. е.), який викладає міф про Авгія — царя Еліди, сина бога

сонця Геліоса. Авгій мав кілька тисяч голів худоби, стійла якої не чистилися протягом 30 років. Геракл, перепинивши течію річки Алфей, спрямував її на стайні, що були очищені в такий спосіб за один день. Це був сьомий подвиг Геракла.

У переносному значенні вираз стали вживати ще античні письменники (Сенека, Лукіан та ін.), характеризуючи безладдя, запущені справи.

І Таффе побачив і вирік як сті
Прилюдно і власновельможно,
Що край наш — то *Авгія стайня*, в котрій
Порядок зробити не можна.

(І. Франко, Сучасний літопис)

У «Вольних сонетах» І. Франка (сонет XVII) цей крилатий вислів вжитий на означення бруду старих соціальних відносин, які будуть зметені революційною бурею:

Прийдесь нову зробити перекову:
Патріотичний меч перекувати
На плуг — обліг будущини орати,
На серп, щоб жито жать, життя основу,
На вили — чистить стайню *Авгійову*.

Д и в. Геркулес.

3.

Авгур

Авгурами називалися в Стародавньому Римі жерці, що віщували майбутнє по льоту птахів та їхніх криках. Відомий оратор, письменник і політичний діяч Марк Туллій Ціцерон (106—

43 до н. е.) згадує, що при зустрічах авгури не могли втриматися від сміху, бо самі не вірили в свої гадання.

У переносному значенні авгури — люди, що перетворюють у таємницю свої знання, викладаючи їх незрозумілою мовою; іронічно — псевдовчені.

Господи, як мені самій тяжкий сей мій тон римського *авгура!* Але що ж зроблю, коли я, як і всі ми, живу під павутиною (Леся Українка, Лист до М. П. Драгоманова, 5. I 1894 р.).

4.

Авель

За біблійною легендою (Буття, 4), син Адама і Єви, вбитий рідним братом Каїном. Ім'я Авеля здавна вживається в літературі як символ невинної жертви.

У творі П. Воронька «Маленькі вірші про величне» знаходимо таке переосмислення стародавнього міфа:

Мені колись бабуся говорила,
На місяці уздрівши тьмяні тіні:
«То Каїн Авеля підняв на вила,
Коли було ще світу сотворіння.
Із тих часів і почалися війни
Криваві, що мордують всі народи».
Дивлюсь на місяць —
Яснина подвійна
Від нього лється на степи і води.
Це, мабуть, вимпел, з мирних дум відлїтий,
Зміг двох братів казкових помирить,
І всі народи стануть мирно жити,
Аж поки місяць буде їм світити.

Див. Брат (піднявся) на брата, Каїн.

5.

Агнець божий

Перші слова католицької молитви «Agnus Dei» (вівця божа). У християнській міфології — символ смирення і покірності.

У сучасній літературі цей вислів часто вживається з метою досягнення сатиричного ефекту при зображенні безвольних і нерозумних людей.

Ви вчили лизати руки панам і вашдушпастирям, яких оплачувала польсько-шляхетська влада, ставили нам за приклад божих агнів — смирних і дурнуватих баранів, вчили, що людина — це ліплянка з глини... (Ю. Мельничук, Відповідь фанатикові).

Чи др. Кость Левицький й інші депутати мали щастя зложити своє майно і життя в обороні поваги цісаря і династії, дозволимо собі сумніватися, та що вони передбачували таку можливість в овечок своїх, про те свідчить повна сердечної любові до меншого брата замітка в «Ділі» з 8 серпня 1914 (Я. Галан, Велике самозапертя).

6.

Ада́м.

За Адама

За біблійною легендою, Адам — перша людина на землі, створена богом у шостий день творіння (Буття, 1). Вирази «за Адама», «за часів Адама» означають сиву давнину, дуже віддалені часи.

Крилаті вирази, до складу яких входить ім'я Адама, широко використовуються в ху-

дожній літературі (переважно з гумористичною метою).

А се сап'янці-самоходи,
Що в них ходив *іще Адам*;
В старинній пошиті годи,
Не знаю, як достались нам...

(І. Котляревський, Енеїда)

...По тій ріллі-грязюці, ледве витягаючи ноги, з ранку до ночі мордується людина — не людина, а швидше постать людини, чорна, обідрана, промокла, з тупим або жалібним поглядом; поганенька сухоребра шкапа не здужає тягнути соху (роблену ще за *Адама*), то він подужче налягає на неї грудьми, та щось мало пособляється... (П. Грабовський, Лист до Б. Д. Грінченка, 16. III 1902 р.).

Ще в часів *Адама* відомо, що люди грішні, особливо ж гріхи розбирають людей, які мають справу з грішми і горілкою (М. Тарновський, Незримий горизонт).

Див. Вигнання з раю, Едем, Первородний гріх.

7.

Адамове ребро

За біблійною легендою, бог створив першу жінку з ребра першого чоловіка *Адама* (Буття, 2).

В сучасній мові «адамове ребро» — жартівливе найменування жінки.

Місцеві «батьושечка» дуже слабкі щодо «адамових реберців» і мало не щотижня за ту слабкість платять власними святими ребрами... (О. Вишня, Жінка-відділ).

Див. Плоть і кров.

8.

Адамові діти

Безпосереднім джерелом цього виразу в українській літературній мові є поема (комедія) Т. Г. Шевченка «Сон» (1844):

Усі на сім світі —
І царята і старчата —
Адамові діти.

«Адамові діти» — нащадки Адама («першої людини» на землі), рід людський.

...Громадськість від фази ентузіазму почала переходити в фазу критицизму, поет, якого ще недавно всі вважали віщим духом, пророком, ставав в її очах на іншому, далеко нижчому, але водночас і ближчому до нас, більш природному і едесталі, що його почали вважати людиною, безумовно обдарованою надзвичайними здібностями, однак все-таки людиною, наділеною великою кількістю тих самих прикмет і вад, що й інші Адамові діти (І. Франко, Юліуш Словацький і його твори).

9.

Алчущі і жаждущі

Вираз із Євангелія (Матф., 5, 6).

Первісне значення — голодні і спрагли; у переносному вживанні — люди, що дуже бажають чогось (іноді — пригноблені, знедолені).

Цікаво, що в групі так званих «пророчих книг» Біблії увагу Шевченка привернули найбільш насичені соціальним протестом книги: Осії, який... палко виступає на захист «алчущих і жаждущих», і Ісаї, що малює дрібновласницький, в душі споживчого комунізму, ідеал «нового царства», де «вовк житиме разом з ягням», ідеал, який перетворився у Шевченка в соціал-утопічне провидіння майбутнього, подібне до одного із снів Віри Павлівни в романі Чернишевського «Что делать?» (О. Білецький, Шевченко і західноєвропейські літератури).

10.

Альбіон

Стародавня назва Британських островів, яка зустрічається ще в античних авторів (зокрема, у Птолемея).

У наші дні це слово вживається здебільшого з іронічним забарвленням.

Не з медом уже й правителям «гордого Альбіона», які так і брикають уже на міцному ласо заокеанського джентльмена з Уолл-стріту (П. Козланюк, Всякому — своє).

11.

А́льфа і оме́га

А́льфа — перша, а омега — остання буква грецького алфавіту. Звідси й значення цього виразу: початок і кінець, все, що є. Походить вислів з Апокаліпсису, 1, 8: «Я есмь альфа і омега, початок і кінець», — каже господь», і далі: «...Голос, ніби сурма, що говорив: «Я есмь альфа і омега, перший і останній» (1, 10).

В а д и м. Ірен! Ірина! Снів моїх Ярина!
Весняно-яре шумовиння в ній,
життя живого *альфа і омега*,
жадань жагучих радісний вінець.

(О. Левада, Фауст Смерть)

Але для американця гроші — це *альфа і омега*, це «отче наш», це філософія, це світогляд і одночасно тяжка невиліковна недуга (Ф. Маківчук, Репортаж з того світу).

12.

Аннібáлова клятва

Римський історик Полібій (II ст. до н. е.) розповідає, що коли майбутньому карфагенському полководцеві Аннібалу (Ганнібалу, 247—183 до н. е.) сповнилося 10 років, батько примусив його поклястися завжди бути непримиреним ворогом Риму. Аннібал додержав клятви. Не раз він завдавав римському війську тяжких поразок. Зазнавши розгрому і переконавшись у неможливості продовжувати боротьбу, Аннібал покінчив життя самогубством.

У переносному значенні — тверда рішучість боротися до кінця.

Ім'я Аннібала вживається на означення відважного полководця.

Російські реалісти 40-х років, як відомо, вважали головним своїм ворогом кріпацьке право і давали собі «аннібалову клятву» боротися з цим ворогом до кінця (О. Білецький, Українська проза першої половини XIX століття (від Г. Квітки до прози «Основи»).

Д и в. Канни, Hannibal ad portas.

13.

Антéй

Герой старогрецьких міфів. Цей володар Лівії, гігант — син Посейдона (бога морів) і Геї (богині землі) — був непереможним, бо кожний дотик до матері-землі давав йому нові сили. Гераклові вдалося вбити Антея, лише піднявши його в повітря.

Образ Антея символізує силу, яку дає людині зв'язок з рідною землею, з батьківщиною.

О, рідна земле, люба моя нене!
Чому, припавши до твоїх грудей,
Я тільки плачу, як дитя нужденне,
А сил не набираюсь, як Антей?

(М. Бороной, Мандрівні елегії)

Він [Марко Безсмертний] — трудолюб і життєлюб, хоч кривдолюбці ламали його, кидали за ґрати тюрми, а на війні не раз сходився віч-на-віч з фашизмом і смертю; він зробив багато добра для людей, але він ніколи не ставав над людьми; він тому і сильний, тому і несе в собі *антейські* риси, що не мислить життя без людей і для людей, з якими він ділить і думу про те, що «хліб повинен бути без сліз», і мрію про комунізм (Б. Буряк, Правда і кривда в житті та літературі).

Хай кожен пройметься почуттям особистої відповідальності за долю землі. Її охорона — справа всіх, хто носить високе звання Людини, в кому живий непоборний дух *Антея* («Літературна Україна», 10. V 1963 р.).

14.

Антихрист.

Антихристова печать

За християнськими віруваннями, антихрист — посланець диявола — очолить ворожі Христу сили перед встановленням царства божого на землі. В Апокаліпсисі з антихристом ототожнюється римський імператор Нерон, відомий своєю жорстокістю. Церква неодноразово іменувала антихристами своїх політичних противників.

«Антихристова печать» («начертання звіра») — знак, яким антихрист нібито мітить своїх слуг. У переносному значенні антихрист — запеклий злочинець (вживається і як лайка).

Натякаючи на емігрантство Драгоманова, що тоді для людей, подібних до Гушалеви́ча, був синонімом анти-

христа, автор висловлює певність, що, йдучи за його теоріями, праведний рутенець

Наверно б нещасливим стався,
Изгнанником землі рідимой...

(І. Франко, Іван Гушалевич)

На опасці стоїть тільки *антихристова печатка* «Д[о-зволено] Ц[ензурую]» — та й годі (М. Коцюбинський, Лист до Б. М. Гнатюка, 20. XI 1905 р.).

Це не антихрист,
Що
Закував світ
в крицевий ланцюг.
— Повільно вийшов
І вривавсь у землю
Електричний плуг.

(І. Франко, Іван Гушалевич)

Тщегласов (вказує на оздоблений ганок). Ач, святкувати напосудились, *антихристи*. Добре тепер святкуватимуть, ха-ха-ха (І. Кочерга, Про що жито співає).

15.

А паразитів жде біда!

Рядок з «Інтернаціоналу» (1871) Е. Потье в українському перекладі М. Вороного (1917):

Лиш ми, робітники, ми — діти
Святої армії труда
Землею будем володіти,
А паразитів жде біда!..

Там є геніальні слова: «*А паразитів жде біда!*». Усе вже в «Інтернаціоналі» було передбачено (М. Стельмах, Правда і Кривда).

16.

**А подивися та спитай,
Що там твориться у тім раї!**

Цитата з поезії Т. Г. Шевченка «Якби ви знали, паничі» (1850):

А може й сам на небесі
Смієшся, батечку, над нами
Та, може, радишся з панами,
Як править миром! Бо дивись.
Он гай зелений похилився,
А он з-за гаю виглядає
Ставок, неначе полотно,
А верби геть понад ставом
Тихесенько собі купають
Зелені віти... Правда, рай?
А подивися та спитай,
Що там твориться у тім раї!

Не диво, що в його [інтелігента-городянина] змученій уяві село малюється якимось раєм супроти города, поля здаються золотистими, або красними, або ще якимись...

*А подивися та спитай,
Що діється у тому раї...*

(П. Грабовський,

Лист до Б. Д. Грінченка, 16. III 1902 р.)

17.

Аполлón

В античній міфології — бог сонця, молодості і мистецтва, один з найбільш шанованих олімпійських богів. У численних зображеннях Аполлона античні скульптори втілювали свої уявлення про красу. Статуї Аполлона, виконані Скопасом, Леохаром (Аполлон Бельведерський), Праксітелем та ін., належать до блискучих зразків античного мистецтва.

У переносному вживанні ім'я це використовується замість слова «мистецтво».

Як побачиш Йохима, то поклонися йому гарненько од мене і попроси його, нехай він мені, ради святого

Аполлона, пришло хоч малесенький болванчик (стату-етку) або барельєфик який-небудь... (Т. Шевченко, Лист до С. С. Артемовського, 30. VI 1856 р.).

Новорічні бажання не пішли мені на користь, — хоч все-таки спасибі за них добрим людям, — нехай же мої підуть Вам на користь, а я бажаю Вам незмінної ласки нашого патрона *Аполло* і його милих товаришів (Леся Українка, Лист до О. С. Маковея, 16. I 1895 р.).

Вживається також у значенні ідеалу чоловічої краси.

Моральна атмосфера цих [рицарських] романів не вища від старогрецької, одначе їх герої, це звичайно люди великої сили й енергії, нерідко і незламної волі. Це вже не грецькі закохані юнаки, вродливі, як *Аполлон*, тільки більш м'якої вдачі, сумовиті, інколи і плаксиві, що завойовували хіба серця гарних королівських дочок на чужих побережжях (І. Франко, Влада землі в сучасному романі).

Д и в. Феб.

18.

Апóстол

Апостолами (від старогрецького *ἀπόστολος* — посланець) називались у перші століття існування християнства мандрівні проповідники. Євангельська легенда розповідає про дванадцять апостолів — учнів Христа (Матф., 10, 1—4).

У переносному значенні апостол — проповідник нових ідей.

І день іде, і ніч іде.
І голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки!

(Т. Шевченко, І день

іде)

Так, отже, не муки апостолів-борців лякають теперішню російську опозицію, а марність їх праці (Леся Українка, Не так ті вороги, як добрі люди).

Слово «апостол» вживається також з негативним забарвленням.

У цей час один з верховодів української так званої соціалістичної радикальної партії і разом з тим апостол штундизму Федіва на галицькому Покутті — редактор коломийського журнальчика «Віра і наука» — запропонував мені перекласти «Історію папської інквізиції» Генсбреха (П. Козланюк, По золоте руно).

Слово «апостольський» виступає іноді синонімом до «папський» (папа є водночас римським єпископом, а римське єпископство було нібито засноване апостолом Петром).

Тепер апостольське господарство не таке, та в ньому Христом і не пахне, а самі римські папи творять свою релігію (Ю. Мельничук, Папи родяться в комині).

19.

Аргона́вти

Герої одного з найдавніших грецьких міфів, що розповідає про пригоди кількох сміливців, які на кораблі «Арго» вирушили в Колхиду за золотим руном. Похід був надзвичайно важким, тому в переносному вживанні слово «аргонавти» означає: сміливі мандрівники, першовідкривачі.

Міф про аргонавтів багато разів використовувався в літературі. Герої його діють у творах Піндара, Евріпіда (трагедія «Медея») і Сенеки.

Микола Дашкієв майбутній політ радянських пілотів порівнює з походом *аргонавтів* (П. Тичина, *За високу поетичну майстерність!*).

Кожен з учасників легендарного походу російських *аргонавтів* заглибився в самоспоглядання. Відчув найголовніше в своєму житті і, немов оглядаючись на пройдений шлях, кожен замислився (О. Довженко, *Зачарована Десна*).

Український радянський письменник В. Владко назвав свій науково-фантастичний роман про перший політ на Венеру «*Аргонавти всесвіту*» (1935).

Д и в. Золоте руно.

20.

Аристократія духу

Вираз датського письменника і філософа Хенріка Стеффенса (1773—1845), яким він схарактеризував прихильників ідеолога німецького романтизму Августа-Вільгельма Шлегеля.

У переносному значенні «аристократ духу» — людина з високим інтелектуальним розвитком.

В своїм Кільхбергу він [К.-Ф. Мейер] збудував і багато вивінував дім притулку для німецьких робітників: уже се одно показує, що його «аристократизм» був більше *аристократизм духа*, ніж гербу (І. Франко, Конрад-Фердінанд Мейер і його твори).

Вживається також з іронічним, негативним забарвленням.

21.

Аркадія

У Стародавній Греції — край скотарів та хліборобів. Антична література, а потім і література класицизму (XVII—XVIII ст.) змальо-

увала Аркадію як країну достатку, де життя людей проходило у розвагах на лоні прекрасної природи.

У переносному значенні Аркадія — щаслива країна; «аркадська ідилія» — гармонійне, безхмарне життя.

...Нинішня Польща [йдеться про панську Польщу часів Пiлсудського] нагадує все, лише не мирну, спокійну Аркадію (Я. Галан, Напередодні).

22.

Асмодей

Демон — руйнівник шлюбів у Книзі Товія (Старий завіт), у Талмуді та інших релігійних творах.

У літературній мові вживається в ширшому значенні: злий дух.

Було тут військо волонтирі,
То всяких юрбиця людей,
Мов запорожці-чуприндірі,
Що їх не втне і Асмодей.

(І. Котляревський, Енеїда)

23.

Аспазія

Старогрецька гетера, подруга Перікла, одна з видатних жінок свого часу (близько 470 до н. е. — рік смерті невідомий). Політичні противники Перікла звинувачували Аспазію в розпусті й неповазі до богів.

У переносному значенні Аспазія — аморальна жінка.

Нехай тебе тоді ані докір, ні сміх
Не похитне в твоїй солодкій рівновазі.
Не для розбещених римуєш ти *Аспазій*,
Та й не для хлопчиків, що тільки двічі два
В них може здержати безсила голова.

(М. Рильський, Коли, втікаючи од пильної роботи)

24.

Астáрта

Грецьке ім'я головної фінікійської богині Ашторет, покровительки кохання, материнства й родючості.

У літературі ХІХ—ХХ ст. вживається на означення могутнього божества.

Одно лиш вічне без початку й кінця,
Живе і сильне, — се є матерія:
Один атом її тривкіший,
Ніж всі боги, всі: *Астарті* й Ягве.

(І. Франко, Зів'яле листя)

25.

Астрéя.

Часи Астреї

Астрея — друге ім'я богині справедливості Діке (дочки Зевса і Феміди), що жила на землі у золотому віці, а пізніше покинула її.

У переносному вживанні «часи Астреї» — щаслива пора.

Цей вираз використовує в своїй «Енеїді» І. П. Котляревський, іронічно характеризуючи епоху Катерини II:

Були златії дні *Астреї*
І славний був тогді народ;
Міняйлів брали в казначеї,
А фіглярі писали щот,
К роздачі порції — обтекар,
Картьожник — хлібний добрий пекар...

26.

Атлантида

Перші відомості про Атлантиду містяться в творах старогрецького філософа Платона (427—347 до н. е.). За античним міфом, який він переказує, це великий острів у Атлантичному океані, що існував у давнину і був волею Зевса затоплений за безмежну гординю його мешканців. Спроби ототожнити Атлантиду з Америкою, Канарськими островами та ін. тривають і у наш час.

«Нова Атлантида» (1604) — утопія відомого англійського філософа Ф. Бекона (1561—1626).

У переносному значенні Атлантида — прекрасна заповітна країна; «шукання Атлантиди» — відважні спроби зробити відкриття, безустанні пошуки.

Із синіх безодень нова *Атлантида*
в каскадах огнених підводиться.
Ми зиму обернем у літо
і землю шпурнемо до сонця...

(М. Йогансен, *Із синіх безодень нова Атлантида*)

Не раз я ще зомлілая впаду
Перед покритою статуєю Ізиди,
Не раз я з кораблем на дно піду,
Шукаючи нової *Атлантиди*.

(Лєся Українка, *О, знаю я, багато ще промчить*)

27.

Атлас (Атлánt)

Герой старогрецького міфа, титан, який тримав на своїх плечах склепіння небес, брат Прометея.

У переносному значенні Атлас — людина, що несе на собі основний тягар якоїсь справи, роботи.

Він панську карність ставить нарівні —
Ту, що про себе шумно так голосить,
Немов вона, мов другий Атлас, носить
Весь лад суспільний на своїй спині.

(І. Фрашко, Тюремні совети, XXVII)

За драму свою все-таки боюсь. Виберіть там Ореста [відповідного] Мані такого, щоб міг, як Атлас, «цілий світ» стримати (Леся Українка, Лист до матері, 10. XI 1897 р.).

Зустрічайте, вірні подруги, своїх мужів, зустрічайте атлантів нашого мирного неба! (С. Плачинда, Атланти, «Літературна Україна», 4. VI 1963 р.).

28.

Афіна

Афіна (Αθήνα) — у старогрецькій міфології богиня війни, покровителька наук, мистецтв, ремесел. За уявленнями греків, створила закони і охороняла порядок. Зображувалась у вигляді суворої і величної дівчини із списом, щитом і в шоломі.

Неначе всі дев'ять муз зараз влинули в світлицю й висипали всі свої скарби та дари, окрім богині мудрості

Атени, котра, звичайно, зникає в таких салонах і тікає далеко, певно, аж на Олімп (І. Нечуй-Левицький, Неоднаковими стежками).

29.

Ахіллéсова п'ята

За старогрецьким міфом, мати героя Ахіллеса (Ахілла) морська богиня Фетіда скупала його у водах священної ріки Стікс, щоб зробити невразливим для ворожих стріл. Але при цьому вона тримала Ахіллеса за п'яту, якої не торкнулися води Стікса. Стріла Паріса, спрямована богом Аполлоном, влучила в п'яту, і герой загинув.

У переносному вживанні «ахіллесова п'ята» — слабе, вразливе місце.

У молодих літах всяка простуда — то єсть мінус для здоров'я і зараз, і особливо в старості. Раз до простуди ти склонний, то це показує, що в твоїй природі це є ахіллесова п'ята (І. Карпенко-Карий, Лист до Н. І. Тобілевича, 28. I 1898 р.).

Правда, у неї є резервний карбованець, на нього можна купити дві пари грубих панчіх. Але, по-перше, вони дуже скоро розлізуться, а по-друге, в них неможливо ходити. Панчохи — це її ахіллесова п'ята, в буквальному розумінні цього слова (В. Собко, Матвіївська затока).

Що залишиться у віках — аналіз чи синтез?!

Отут і намацуємо без великих зусиль ахіллесову п'яту ворогів реалізму (І. Муратов, Що залишиться для покоління, «Літературна Україна», 14. VI 1963 р.).

Справді, Петросян майже не атакував, і в той же час пильно стежив за тим, щоб Ботвинник не перехопив ініціативу. Весь час ішла виснажлива маневрена бороть-

ба, під час якої багато красивих, змістовних варіанті лишалися за кулісами. Це був тонкий психологічний розрахунок претендента, який правильно визначив *ахіллесову п'яту* противника («Радянська Україна», 21. V 1963 р.).

Б

30.

Баба Палажка

Героїня оповідань І. С. Нечуя-Левицького «Не можна бабі Парасці вдержатись на селі», «Благословіть бабі Палажці скоропостижно вмерти», «Біда бабі Парасці Гришисі» та «Біда бабі Палажці Солов'їсі». Дуже обмежена, сварлива, забобонна й балакуча жінка.

У переносному вживанні — язиката людина.

Правда, був час, коли Гітлер не мовчав перед німцями «мов скеля», він був охочий до самохвальби, як та баба Палажка (П. Козланюк, Дурень під потоками).

31.

Базаров

Герой роману І. С. Тургенєва «Батьки й діти» (1862), представник різночинної демократичної інтелігенції, що вступив у гостру полеміку з ліберальними дворянами — інтелігентами попереднього покоління. Захищаючи свої матеріалістичні погляди, Базаров іноді висловлював їх у спрощеній, вульгаризованій формі.

У переносному значенні Базаров — людина,

що сміливо проголошує нові, незвичні ідеї в середовищі прихильників старих форм суспільного життя і старої ідеології.

Це були типи *Базарових* свого часу, багато сміливіших за його, тільки в романтичних формах — німецьких *Базарових*, попередивших тургенівського *Базарова* на сотню років (І. Нечуй-Левицький, Марія Заньковецька, українська артистка).

Д и в. Батьки і діти, Нігілізм.

32.

Бандити пера

Вислів належить російському реакційному журналістові М. Н. Каткову, який у передовій статті газети «Московские ведомости» 6 червня 1874 р. писав на адресу французького журналіста Анрі Рошфора, діяча поміркованого крила Паризької комуни, і його однодумців: «Это... бандиты пера и трибуны». Дещо раніше, як вказують дослідники М. С. і М. Г. Ашукіни («Крылатые слова», стор. 465), реакційний письменник Б. М. Маркевич спрямував подібний вираз — «разбойники пера и мошенники печати» — проти передової журналістики 70-х років. Прогресивна російська преса переадресувала ці вислови продажним буржуазним писакам.

У наш час вираз «бандити пера» характеризує пресу капіталістичних країн, яка служить «грошовому мішку».

Розпатлані бандити пера чорним по білому доводили, коли це буде і як це буде. Бандитам пера добро-

сердо допомагали бандити, трибуни: розжирілі на селянських позовах адвокати вірно копіювали всі трюки і викиляси свого ідола — Геббельса (Я. Галан, Вони програли).

І всі ці доктори-бабії, усі спекулянти пера, уся та дрібна наволоч з великими вимогами преться кудись, товпиться у слі ії вулиці... (Я. Галан, Хи-Хи-Хи!'

33.

Барон Мюнхгаузен

Цей крилатий вислів походить від імені саксонського барона Карла-Фрідріха-Ієроніма фон Мюнхгаузена (1720—1797), автора «Путівника для веселих людей» (1781)— збірки оповідань про неймовірні пригоди та фантастичні подорожі. Особливо популярним ім'я Мюнхгаузена стало після появи «Оповідань барона Мюнхгаузена про його незвичайні мандрівки і військові пригоди в Росії» (1786) англійського письменника Р. Распе. Того ж року Г. Бюргер перекладає цей твір німецькою мовою. К. Іммерман у чотиритомному сатиричному романі «Мюнхгаузен» (1838—1839) знов звертається до цього образу. Оповідання про пригоди Мюнхгаузена неодноразово видавалися в різних країнах у переробках для дітей.

У переносному значенні Мюнхгаузен — веселий брехун і хвалько; людина, що втратила почуття міри.

У брехливому своєму ремеслі вони так уже наква ліфікувалися, так набили руку, що сам барон Мюнхгаузен їм і в п'яту не годиться (Ф. Маківчук, Репортаж з того світу).

34.

Бастілія

Фортеця і державна тюрма в Парижі, зруйнована під час Великої французької революції (1789—1793). Бастілія, що служила місцем ув'язнення політичних «злочинців», була символом королівської влади, символом феодалізму.

У переносному значенні — оплот реакційних сил.

Ох, той пожар у других будить силу,

Ту, що Бастілії тиранів розбива,

Що визволя з кайданів волю милу,

У мене будить він — слова, слова!

(Леся Українка, Порвалася нескінчена розмова)

Йшов я з півдня — од самого Дніпра, ночував між Хоролом і Псллом у давніх Турбаях, які зруйнували свою бастілію за місяць до 14 липня 1789 року, і оце дійшов через Багачку й Устивицю до Ярьсьок... (Ю. Яновський, Мандрівка).

Ти — дух Бастілії, примара феодала,

в грозі новітніх шат покликана з віків.

Бастілії лиш там, де лад спорохнявів,

їх творить тільки той, кому шляху не стало.

(О. Гаврилюк, Береза)

35.

Батьки і діти

Назва роману (1862) І. С. Тургенева, в якому змальовано незгоду між двома поколіннями — демократами-різночинцями, з одного боку, і дворянами, з другого. Сам автор визначив основний соціальний конфлікт роману як

«торжество демократизму над аристократією» (лист до О. І. Герцена, 1862).

У переносному значенні цей вислів символізує різницю життєвих обставин і зміну суспільних умов, поглядів попереднього і наступного поколінь; іноді він вживається і з іншою метою — для підкреслення зв'язку поколінь.

Тут батьки і діти, тут невідступні і живі спогади про грізні дні Вітчизняної війни, коли героїчні струни в людських грудях напружені були з такою ж силою, як напружені тепер, у дні велетенського мирного будівництва (М. Рильський, Олександр Довженко).

Нехай посміє хтось загрозувати країні,
Де є такі батьки, де є такі сини.

(М. Бажан, *Батьки й сини*)

Д и в. Базаров, Нігілізм.

36.

Беатріче

У книзі «Нове життя» (1292) великий італійський поет Данте Аліг'єрі оспівав флорентійку Беатріче Портінарі, ідеалізований образ якої став одним з центральних у його творчості.

У переносному значенні Беатріче — предмет чистого й вірного кохання.

Так, як Данте любив *Беатріче*,
Як Петрарка Лауру любив,
Так люблю я тебе, моя пташко,
Хоч тобі я і серце розбив.

(О. Олесь, *Так, як Данте любив Беатріче*)

Не ясноокий образ *Беатріче*
І не вакханки темний, п'яний зір
Мене тривожить і невпинно кличе
В незнану даль, у золотий простір.

(М. Рильський, *Не ясноокий образ Беатріче*)

37.

**Без людських емоцій немає
і бути не може людського шукання істини**

Слова ці належать В. І. Леніну. В «Рецензії на книгу» (Н. А. Рубакин, Среди книг, т. II, М., 1913) Ленін писав: «Автор не догадується, по-перше, що без «людських емоцій» ніколи не бувало, нема і бути не може людського шукання істини. Автор забуває, по-друге, що він хоче дати огляд «історії ідей», а історія ідей є історія зміни і, отже, боротьби ідей» (Твори, т. 20, стор. 233).

Без людських емоцій немає і не може бути людського шукання істини (О. Довженко, У пошуках образу нашого сучасника).

38.

Беліков

Персонаж оповідання А. П. Чехова «Людина в футлярі» (1898) — учитель провінціальної гімназії. «...У цієї людини спостерігалось постійне і непереборне намагання оточити себе оболонкою, створити собі, так би мовити, футляр, який відокремив би його, захистив би від зовнішніх впливів. Дійсність дратувала його, лякала... і стародавні мови, які він викладав, були для нього по суті тими ж калашами і парасолькою, за якими він ховався від справжнього життя... І думку свою Беліков теж намагався заховати в футляр. Для нього були зрозумілими лише циркуляри і газетні статті,

в яких заборонялось що-небудь... В дозволі ж крився для нього завжди елемент сумнівний, щось недоговорене й неясне. Коли в місті дозволяли драматичний гурток, або читальню, або чайну, то він похитував головою і говорив тихо: — Воно, звичайно, так то так, все це чудово, та коли б чого не сталося».

Завдяки великій узагальнюючій силі створеного Чеховим образу ім'я Белікова стало синонімом безхребетного страхополоха, людини, що боїться всього нового.

Я вважаю, що причиною цього були безпринципні й боягузливі наші деякі театральні діячі *белікови* з притаманним для них «как бы чего не вышло» (П. Козланюк, Про незабутнього друга).

39.

Біла ворона (крук)

Вислів із 7-ї сатири староримського поета I—II ст. н. е. Ювенала:

Царства дає він [випадок] рабам, полоненим —
тріумфи,
Тільки щасливців таких менше, ніж білих ворон.

Білі ворони — альбіноси — надзвичайно рідко зустрічаються в природі, тому й виникло таке порівняння.

У наш час вираз «біла ворона» означає не тільки незвичайну людину, але й рідкісне явище.

Саме тим цікава, та й то спеціально для нас причина говорінки про мужиче життя, що ясний, здоровий

погляд на сучасне життя і сучасну науку в нас рідший білого крука, що, значить, і добутки тої науки доходять до нас не швидко, не повно, а то не раз і зовсім перефальшовані (І. Франко, Микола Джеря, повість Івана Нечуя).

Ах, який потурнак не наснитися ночами!
Але цей — живий і живе по закону.
Друзі мої критики! Що ж це з вами?
Та спіймайте ж нарешті білу ворону!

(А. Малишко, Біла ворона)

40.

Білий терор

Як вказує радянський історик Є. В. Тарле, після реставрації Бурбонів по Франції «прокотилася хвиля «білого терору», як тоді ж було (вперше в історії) названо цей рух» («Талейран», М., 1939).

«Білий терор» — систематичне масове винищення контрреволюцією революціонерів.

— На білий терор відповімо червоним терором!—
Голос Щорса задзвенів, як метал, очі блиснули гнівом (О. Довженко, Зачарована Десна).

На село налетіли білогвардійці розбитого полку на чолі з капітаном Бугровим; іде грабунок і білий терор (І. Микитенко, Бастілія Божої матері).

41.

Благословенна в жонах (між жонами)

За євангельською легендою, діву Марію — майбутню матір Христа — її родичка Єлисавета вітала так: «Благословенна ти між жонами, і благословен плід утроби твоєї» (Лука, 1, 42).

*Благословенна ти поміж жонами,
Одрадо душ і сонце благовісне,
Почата в захваті, окроплена сльозами.
О раю мій, моя ти муко, пісне!*

(І. Франко, Сонет)

В іронічному використанні знаходимо цей вираз у Я. Галана («А у Римі дзвони дзвонять»):

Бенедіктус ту ін мулієрібус... (Благословен жонах...).

42.

Блажен, іже і скоти милує

Цитата з біблійної книги Притчі Соломона, де сказано, що праведник піклується і про життя своєї худоби (12, 10).

Ні, таки справді він чув бадьорість по сьогоднішній сходці, де рішуче стояв за те, що парод має право на землю.

— *Блаженні, іже і скоти милують...* — одповів текстом на свої думки мовчазний Жан і освітив більмами щетинасте обличчя. — *Міноносце! дай папіроску...*

— *Єсть!*

— *Браво, Жан, браво!..* — розсміявся Аркадій Петрович. — *То ж скоти, а то люди...* (М. Коцюбинський, *Коні не винні*).

43.

Блажен муж, що не йде на раду нечестивих

Вираз походить з Біблії, де сказано: «Блаженний муж, що не ходить на раду нечестивих, і не ступає слідом за грішниками, і в зібранні злоріків не сидить» (Псалом 1, 1). Часто вжи-

вається в літературній мові у прямому та переносному, іронічному, значеннях.

Т. Г. Шевченко в «Давидових псалмах» використовує цей вислів як засіб характеристики громадянських чеснот людини:

*Блаженний муж на лукаву
Не вступає раду,
І не стане на путь злого,
І з лютим не сяде.*

У другій поезії циклу «На старі теми» І. Я. Франко переосмислює біблійний вислів, надаючи йому протилежного значення:

*Блаженний муж, що йде на суд неправих
І там за правду голос свій підносить,
Що безтурботно в сонмищах лукавих
Заціплі сумління їх термосить.*

«Блажен муж, іже не іде на совіт нечестивих» — заголовок гуморески Остапа Вишні.

44.

Блаженні вбогі духом

Слова з так званої «нагірної проповіді» міфічного Христа, наведені в Євангелії: «Блаженні вбогі духом, бо їм належить царство небесне» (Матф., 5, 3). Цей вислів здавна використовується мракобісами для «обґрунтування» вищості релігії над знанням, для вихвалання темноти, смирення і сліпої віри як найвищих чеснот людини.

Відсіля простий висновок для церкви й для сойків: стримувати об'єктивний розвиток знання, обнижувати його вартість у очах людини, не допускати його до на-

родних низів, для яких темнота — найпервішій задаток спокою і задоволення. «Блаженні вбогі духом, бо їх є царство небесне» (С. Тудор, День отця Соїки).

— Обранець божий той, хто вбогий духом,
а вірою багатий, хто найбільше
боїться господа.

— Ні, власне той,
Хто не боїться!

(Леся Українка, Якби я знав, що їм нема рятунку)

Блаженні нищії духом, бо тії матимуть доступ до корита (П. Козланюк, Корито).

45.

Блудний син

У євангельській притчі (Лука, 15, 11—32) розповідається про блудного сина, який, живучи розпусно, розтратив на чужині все, що мав. Убогий, голодний і хворий, повернувся він на батьківщину. З радістю зустрів його батько, одягнув у дороге вбрання і наказав заколоти відгодоване теля. «Псвернення блудного сина» є однією з кращих картин великого голландського художника XVII ст. Рембрандта. На сюжет євангельської легенди Т. Г. Шевченко створив серію гравюр.

У переносному вживанні «блудний син», «син марнотравний» — людина, що розкалася в своїх помилках. Повернувшись з еміграції, Микола Вороний писав:

Величне свято. Перше травня,
Музики, співи, жарти, сміх...
І я в юрбі — син марнотравний,
Що повернувся до своїх.

(Весна року 1926)

Поклонюся я низько житам:
«Ви простіть мене, блудного сина,
Що я вас громіняв, прогадав
На сирени, на брук, на машини...

(Д. Фальківський, Та й піду ж я за місто, в село)

46.

Богоборець

Постійний епітет Прометей. - Вживається в літературній мові на визначення переконаних атеїстів, борців проти релігійного гніту.

Варто порівняти писаний у 1845 році «Кавказ», де бачимо вже й гірку «богоборську» іронію...

Мотивами притаманного романтикам (Гете, Міцкевич) «богоборства» і «прометеїзму» сповнено поезію «Давнина» (М. Рильський, Українська поезія дожовтневої пори).

Д и в. Прометей.

47.

Бондарівна

У популярній українській народній пісні про Бондарівну (XVIII ст.) розповідається, як пан Каньовський домагався любові простої дівчини Бондарівни і вбив її за відмову стати його коханкою.

Бондарівна — уособлення трагічної долі дівчини з народу в минулому.

У поезії «Лист на село» М. Рильський створює образ нової Бондарівни, вільної, щасливої людини:

Звичайно, чув я, що врожай
Зібрали ви багатий,
Що сад у вас тепер як гай,
Що нив і не впізнати,
Що Бондарівна молода —
Людина знатна нині,
Що вже й героями труда
Пишатись ви повинні.

48.

Борислав сміється

Назва незакінченої повісті (1881—1882) І. Я. Франка. У цьому творі вперше в світовій літературі змальована непримиренна боротьба праці і капіталу, антагонізм між капіталістами і робітниками. Образний зміст назви розкривається (за задумом автора) в картині пожежі Борислава, що символізує розгортання класової боротьби пролетарів проти гнобителів.

Іноді вираз переосмислюється.

Прогули червоної гармати —
Стали вдруге вишні роззвітати...
— Бачиш, нене, стяг свободний в'ється!
Чуєш, рідна, — Борислав сміється!

(І. Муратов, Гавля)

49.

Боротьба за існування

Термін, введений в середині XIX ст. великим англійським біологом Чарлзом Дарвіном (1809—1882) — основоположником вчення про походження видів внаслідок природного добору.

Вислів «боротьба за існування» вживається в літературній мові і в нетермінологічному, переносному значенні для характеристики крайнього загострення суспільних суперечностей, суперечностей між людиною і природою і т. ін.

Ми в першу чергу від правдивої науки вимагаємо, щоб вона приносила користь, щоб давала нам можливість перемагати природу без великих утрат у відвічній боротьбі за наше існування (І. Франко, Наука і її становище щодо працюючих класів).

50.

Ботокуди

Нині майже вимерле плем'я індіців на сході Південної Америки. Жорстоко переслідувані європейськими колонізаторами, ботокуди стояли на низькому ступені розвитку і вели примітивне господарство.

У переносному значенні ботокуди — дикуни.

Франко — нещадний викривач сонного царства галицьких «ботокудів».

«Ботокуди» Франка — це представники реакційної галицької інтелігенції, які вважали себе підпорою «порядку і віри», це відважні бійці «за стипендії і дотації», це плем'я багатослівне, багатолике, малодушне і самовдоволене. Це педагоги, які вчать молодь на церковному требнику, це смілі учасники «азбучної війни», орфографічних суперечок, ревнителі церковних обрядів, запеклі суперечники в питаннях про календарі — юліанські чи григор'янські («старого» і «нового» стилю), переконані буквоїди і несосвітненні тупаки. Вони вважають себе сіллю рідної землі, визнаними властителями дум «сірого бидла» — народних мас, обов'язком яких, за

переконанням «ботокудів», — це працювати, умирати, хреститися і твердо дотримуватися віри предків. Вони запеклі вороги всяких «ізмів», у їхніх церквах біля хреста прибиті гвіздками до стіни черепа Прудона, Штрауса, Маркса і Дарвіна. «Ботокуди» — це квінтесенція галицького мракобісся, тупоумства і застою. На світі вже пробудилася правда, народилося нове, войовниче плем'я, яке вимагає права, хліба, волі і освіти для народних мас, а «ботокуди» не чують і не хочуть чути про це. Вони хропуть у глибокому сні, не думають про голодних і обірваних «хлопів», про народні сльози (О. Білецький, Поезія Івана Франка).

Бажаючи підкреслити свою відданість колишній Речі Посполитій, жовтоблакитна ботокудерія в Німеччині обрала своїм ватажком Василя Мудрого (Я. Галан, Новоявлені піддані пана Арцишевського).

...[Єпископ] заздалегідь подбав, щоб в історію, як незаперечний факт, було вписано, що на Волині саме він, а не хтось інший, був основоположником профашистського ботокудства, чолобийництва, що саме йому належить першенство за ретельність у зрадництві (Ю. Мельничук, Хто такий єпископ Мстислав).

51.

Боян

Віщий Боян — славетний давньоруський співець другої половини XI—XII ст. Перша згадка про нього міститься в «Слові о полку Ігоревім» (вживання цього імені в сучасній літературній мові часто супроводжується цитуванням відповідних уривків «Слова»). Відома картина В. М. Васнецова «Боян» (1899).

У переносному значенні — поет, співець.

Сни про Україну — не дійсну, не ідеалізовану навіть, а чисто виснену, фікційну, — сльози за Польщею, не дійсною, а також фікційною, сконструйованою на

основі якоїсь дивоглядної філософії, — оце був зміст поезії свіжопомершого польського бояна (І. Франко, Йосиф-Богдан Залеський).

А ще й усі його робітники, і всі співці його, сучасного бояни! А ще й усі його робітники, художники, сучасного бояни (П. Тичина, До лєнінградських поетів).

І ви, оратори, що серце на майдан,
баяни ясної комуни!
батьки їх там... загинули в Криму.
А про дітей — кому ж — кому?
в пилу... в болоті діаманти...

(І. Дніпровський, Безпритульві)

Перестало битися чуле серце Віщого Бояна, що на свому віку так голосно відкликалося на все добре й лихе в своєму рідному краї! (Панас Мирний, Гірка сльоза на домовину славетного сина України, незабутнього її співця — Бояна Миколи Віталійовича Лисенка).

В той час на ловах Бояни пускали по десять соколів на стадо лебедей, а з уст виливали почесну славу витязів хоробрих і умн! поострювали мужеством, а умці черкали золотими буквами пісні і чудні казки (І. Вагилевич, Передговор «К народним руским пісням»).

52.

Бравий (вояк) Швейк

Герой роману відомого чеського письменника-сатирика Я. Гашека «Пригоди бравого вояка Швейка під час першої світової війни» (4 тт., 1920—1923). Швейк — дотепна людина, що вдає з себе простачка, доводячи до абсурду накази начальства буквальною їх виконанням.

Популярність образу Швейка сприяє використанню його імені в гумористичних порівняннях.

Увечері я відпросився на годинку додому, а двірничиха пані Янова аж сплеснула руками, углядівши такого *бравого Швейка* (П. Козланюк, 3 днів юності).

53.

Брат (піднявся) на брата

Вислів «піднявся (повстав, пішов) брат на брата» пов'язаний з біблійною легендою про вбивство Каїном свого брата Авеля: «...І коли вони були в полі, напав Каїн на Авеля, брата свого, і вбив його» (Буття, 4, 8).

У сучасній літературній мові цей вираз характеризує запеклу ворожнечу (як сімейну, так і соціальну).

Та й справді, світ сей був тоді темниця:
В кормигу запрягав народ народа,
На вільне слово ковано кайдани,
Півроду людського не звано людьми,
Затято йшов війною брат на брата.

(Леся Українка, Коли втомлюся я життям щоденним)

Люд — узаперті,
Мість любові — злоба;
Брат піднявсь на брата,
Душить за шматок,
Та ніде пригноба
Не справляє свята,
Як от ваш куток.

(П. Грабовський. Веснянки, III)

Весь Борислав — одна смердюча яма. Там важка праця, малий заробіток, бруд, п'янство, розпушта, погана

їжа і погана горілка, всякі хвороби; там людина гірше скотини, там *брат на брата здимає ніж*, там чад і вічне пекло (М. Коцюбинський, Іван Франко).

Д и в. Авель, Каїн.

54.

Брут

Ім'я двох видатних політичних діячів Стародавнього Риму. Люцій Юній Брут (VI ст. до н. е.) — засновник Римської республіки. Марк Юній Брут (85—42 до н. е.) — один з ініціаторів змови проти Юлія Цезаря і учасник його вбивства.

У переносному слововживанні Брут — борець з насильством.

А гвалту! а крику!
— І гармонія, і сила:
Музика та й годі!
А історія!.. Поема
Вольного народа!
Що ті римляни убогі!
Чортзна-що — не *Брути!*
У нас *Брути!* і Коклеси!
Славні, незабуті!
(Т. Шевченко, І мертвим, живим...)

55.

**Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди**

Цитата з поезії Т. Г. Шевченка «На вічну пам'ять Котляревському» (1838), у якій дається

висока оцінка творчості зачинателя нової української літератури:

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!

Вислів набув великої популярності як поетичне ствердження безсмертя великої людини.

Високий курган насипав над прахом поета вдячний радянський народ, і пісня його лунає і лунатиме,

*Поки живуть люди,
Поки сонце з неба сяє...*

(М. Рильський, Янка Купала)

56.

Будьте, як діти

Вираз походить з Євангелія, де наводяться слова Христа: «Істинно кажу вам, коли не навернетесь і не будете як діти, не увійдете у царство небесне» (Матф., 18, 3).

У сучасній літературній мові вживається в іронічному значенні, характеризуючи недоумкуватість і темноту.

Біля «Правди» [львівський журнал, що видавався у другій половині ХІХ ст.] все-таки гурток чималий, якось вона на людей досі туман напускає, — далєбі, не знаю чим! — та весь той гурток певне увійде в царство небесне, бо все-таки там або діти, або такі, що сталися дітьми навіки (Леся Українка, Лист до М. П. Драгоманова, IV—V, 1893 р.).

57.

Буй-тур

Епітет, що вживається в «Слові о полку Ігоревім» (XII ст.) для характеристики курського князя Всеволода Святославича, брата князя Ігоря: «Трубы трубятъ въ Новѣградѣ, стоять стязи въ Путивлѣ; Игорьъ ждесть мила брата Всеволода. И рече ему буй-туръ Всеволодъ: «Одинъ братъ, одинъ свѣтъ свѣтлый ты, Игорю, оба есвѣ Святъславличя! Сѣдлай, брате, свои брѣзьи комони, а мои ти готови, осѣдлани у Курьска напереди».

Так вдармо піснею! Торкнем бандуру!
Хвала герою, воїну, *буй-туру!*

(П. Тичина, Мій травню золотий)

Мчать вітри, немов *буйні тури*, хилять жита над дорогою, співають сумну пісню, збиткуються — і ось вони вже на авансцені, як дійові особи в символічній «Думі про трьох вітрів» (О. Білецький, Павло Тичина).

58.

Були віки Трояна

Цитата із «Слова о полку Ігоревім» (XII ст.): «Были вѣчи [віки] Трояни, минула лѣта Ярославля...». На думку більшості дослідників, тут ідеться про епоху римського імператора Марка Ульпія Траяна (53—117 до н. е.), видатного полководця. Згадуючи Траяна і київського князя Ярослава Мудрого, автор «Слова» шкодує за минулою славою переможних воєнних походів.

У переносному вживанні цей вираз означає дуже давні часи, чимось знаменні.

Ой були віки Трояна,
Славні, кажуть, і багаті,
Хоч ні один ще рутенець
Не сидів тоді в райхсраті.

(І. Франко, Дума про Наума Безумовича)

59.

Буревісник

Надрукована в 1901 р. «Пісня про Буревісника» М. Горького дуже скоро набула великої популярності. Буревісник став символом майбутньої революційної бурі. У революційно-демократичних колах того часу буревісником називали й самого Горького.

Як вказують дослідники М. С. і М. Г. Ашукіни («Крылатые слова»), образ буревісника в революційній літературі використовувався і до Горького (у листівках народників).

Мчать [«катюші»]... навально, мовби сама доля спрямовує їх..., посилаючи народам Європи радісних червоних своїх буревісників (О. Гончар, Прапорносці).

Хай славиться сила, хай славиться мужність і воля,
народжена бурею. Хай буревісник зліта
високо в хмари. Одна нам заказана доля —
не даром прожить бистроплинні високі літа.

(С. Крижанівський, Гори і долини)

Над широким запіненим морем гордо шугав безстрашний буревісник, віщуючи бурю. Гнівом закипало море народне (І. Цюпа, Україна наша радянська).

60.

Буря в склянці води

Вираз належить французькому письменникові і філософу Ш.-Л. Монтеск'є (1689—1755). Цими словами він характеризував політичні події в карликовій республіці Сан-Маріно. Подібні вирази («буря в ложці», «гроза з корита») зустрічаються і в античних авторів (Афіней, Ціцерон).

Значення цього вислову: велике хвилювання з незначного приводу, дрібні події, які штучно роздуваються.

І от, може, через те, що я бачу все, немов у перспективі, може, через що інше, тільки мені часто різні наші громадські рухи, спори, толки, антагонізми та симпатії видаються *бурями в склянці води* (Леся Українка, Лист до М. П. Драгоманова, 22. VIII 1891 р.).

61.

Бути чи не бути

Слова з монолога Гамлета, героя трагедії «Гамлет, принц Датський» (1601) великого англійського драматурга В. Шекспіра.

У переносному вживанні означають: найважливіше питання, питання життя і смерті.

А Гамлетівське: *буть чи не будь!* у кого воно не обзивається у серці, при початку якого діла нового, незнайомого, скованого з совістю чоловічою, з його думками, вірою? (Панас Мирний, З щоденника, 6. III 1870 р.).

Ми знаємо, що коли під Волгоградом вирішувалося наше «бути або не бути», народ терзаної Польщі був з нами, що мужніми ділами своїх бійців-партизанів

він здійснював неписаний договір про бойову дружбу (Я. Галан, Напередодні).

На другому році видання редакція «Основи» знову з задоволенням писала, що старе питання про те, *бути чи не бути* українській літературі, «позитивно вирішило саме питання», що не піддається упередженій теорії (О. Білецький, Українська проза першої половини ХІХ століття (від Г. Квітки до прози «Основи»).

Беріть шаблі свої гнуті, —
«Гей, чи *бути* — чи *не бути!*»
Всі підем на ката волі —
Погоуляєм в чистім полі
І покажем всім панам,
Ненависним буржуям,
Що ми вміємо боротись...

(Г. Ч., До козацтва,
«Вісті Сквирщини», 18. ІХ 1920 р.)

Слова Гамлета в їх оригінальному звучанні (To be or not to be) стали назвою однієї з поезій Лесі Українки (1896).

В

62.

Ваал

Ім'я одного з богів Стародавнього Сходу. Культ його був поширений у Фінікії, Сирії і Палестині в II—I тис. до н. е. Спочатку це слово означало «пан, володар» і застосовувалось до глави патріархальної сім'ї.

Пізніше Ваал — бог неба, сонця, родючості у семітських племен Стародавньої Сирії (фінікійців, філістимлян та ін.). Ваалові приносили численні людські жертви.

Вислів «служіння Ваалу» вживається на позначення гонитви за матеріальними благами і грубими насолодами.

Хто на світі в честь *Ваала*
Віддає красу в наругу;
Я в душі ховаю тугу
За красою ідеала.

(М. Вороний, *Credo*)

Ви бомбу в небі підірвали,
народів граючись життям,
сини неправди і *Ваала*,
прокляття вам!

(В. Сосюра, *Безумцям атомним*)

63.

Вавілон

Назва стародавнього міста у Месопотамії. В Апокаліпсисі про нього сказано: «...Місто велике», що «ярим вином блуду напоїло всі народи» (14, 8).

Вживається у значенні: місто розкоші і розпусти, повне спокус.

Минали
За днями дні. Раби мовчали,
Царі лупилися, росли
І *Вавілони* мурували...

(Т. Шевченко, *Саул*)

Я тільки третього дня звернувся з Гадяцького повіту, куди виряджав свою сім'ю на літнє мешкання, щоб вона серед лісної прохолоди та вільного польового повітря набралася сили та здоров'я на всю осінню неgodу та холодну зиму і вонючу весну серед городських *вавілонів* (Панас Мирний, Лист до М. М. Коцюбинського, 11. V 1900 р.).

64.

Вавілонська вежа

Вираз походить з біблійного міфа про те, як люди намагалися побудувати у Вавілоні вежу, що сягала б неба. Розгніваний таким зухвальством, бог змішав мови будівників, вони перестали розуміти один одного, і будівництво невдовзі було припинене (Буття, 11, 1—9).

Вживається на означення справи, яка ніколи не буде завершена.

Одним словом: усе буде гаразд, треба тільки вірити, чекати й писати відповідні вірші, а *вежа вавілонська* виросте, як гриби на дощі (Я. Галан, З польського письменства).

Вираз «вавілонське стовпотворіння» означає збіговисько, шум, розгардіяш, безладдя (у тому ж значенні іноді вживається слово «Вавілон»).

Говорять на всіх мовах, одні одних не розуміють, якесь *вавілонське столпотвореніє* (М. Коцюбинський, Лист до В. І. Коцюбинської, 24. V 1910 р.).

Я вже знаю, що Даун-Таун — це *Вавілон*. Тут бачиш представників усіх племен і національностей, які будь-коли населяли нашу стареньку планету (Ф. Маківчук, Репортаж з того світу).

65.

Вавілонський полон

Вираз походить з Біблії (Псалом 136), де розповідається, що іудеї, перебуваючи у вавілонському полоні, із слізьми згадували свою батьківщину.

Вживається як синонім до понять «рабство», «неволя», «пригнічення».

Коли скінчиться той полон великий,
Що нас зайняв в землі обітованій?
І доки рідний край Єгиптом буде?
Коли загине новий Вавілон?

(Леся Українка, І ти колись боролась, мов Ізраїль)

Д и в. Плач на ріках вавілонських.

66.

Валаамова ослиця

Вираз походить з біблійної легенди про Валаама, ослиця якого одного разу заговорила людською мовою, протестуючи проти побоїв (Числа, 22).

Вживається найчастіше по відношенню до мовчазних і покірних людей, що несподівано починають обурюватись.

Мудрий муж був, хоть нікто
В ботокудській тій столиці
Се не знав, чи був свояк він
Валаамовій ослиці.

(І. Фравко, Ботокуди)

67.

Валькірії

Валькірії (нім. Walküre) — «ті, що відбирають убитих», — в скандинавській міфології жіночі божества, діви-воїни, які, пролітаючи над полем бою, спрямовували за велінням бога

Одіна хід битви, а після неї відбирали найхоробріших з мертвих, щоб віднести їх у чертог Одіна — Валгаллу. Там витязі проводили час у поєдинках і бенкетах, а валькірії їм слугували.

Вживається для характеристики (іноді іронічної) рішучих, войовничих, мужеподібних жінок.

Непрístupна, як *Валькірія*, і горда, як Брунгільда, вона солдатськими кроками обходила величезний магазин, не спускаючи ні на хвилину очей з 40 своїх рабинь (Я. Галан, Таланти III імперії).

68.

Ванда́ли

Плем'я східних германців. У другій половині II ст. вандали почали просуватися на південь і разом з іншими германськими племенами напали на римські володіння.

У 455 р. вони оволоділи Римом і знищили там багато творів мистецтва. Звідси вандал — це руйнівник культурних цінностей, невіглас.

А на Україні він — прибуда, він прийшов разом з гітлерівцями встановлювати «новий порядок», руйнувати збудоване, умертвлювати живе, щоб забезпечити перемогу фашистським вандалам (Ю. Мельничук, Улас Самчук дома і на Україні).

69.

Варфоломійська ніч

Масова різня гугенотів (протестантів) у Парижі в ніч на 24 серпня 1572 р. — свято святого Варфоломія. Католики тоді по-зрадницькому

знищили близько 30 тис. гугенотів. Події Варфоломійської ночі відображені в ряді літературних творів («Хроніка часів Карла IX» П. Меріме, «Юність Генріха IV» Г. Манна та ін.).

Вживається на означення жорстокої масової розправи.

Ваші [американські] власті і канадські готові навіть пустити частину цих гангстерів у свої країни, бо їх минуле й сучасне дає гарантію, що в них ваші комбінатори матимуть найвірнішу гвардію, ладну влаштувати хоч би навіть 365 варфоломійських ночей на рік (Я. Галан. Місіс Маккарді втрачає віру).

70.

Варяги

За літописним переказом, три брати-варяги—Рюрик, Синеус і Трувор — були запрошені князувати на Русі. Послідовники норманської «теорії» походження руської державності посиляються на цю легенду як на головний свій аргумент. Рішучу відсіч норманістам дав ще М. В. Ломоносов. Цілковита антинауковість реакційної норманської «теорії» остаточно доведена радянськими вченими.

У переносному значенні (часто з іронічним забарвленням) варяги — чужинці, яких запросили правити, керувати чимось.

Він [Гітлер] сподівався, що в Києві назустріч його орді вийде цвіт української інтелігенції, вийде з хлібом і сіллю та уклінно попросить фашистських *варягів* «правити-рядити багатою землею українською» (Я. Галан, Ляпас).

Див. Приходьте й володійте нами.

Вежа з слонової кістки

Вираз, вжитий французьким поетом і критиком Сент-Бевом (1804—1869) у віршованому посланні «А. М. Villemain» (1837) для характеристики творчості А. де Віньї («...Таємничий Віньї до настання полудня повертається в свою вежу з слонової кістки»). З кінця 30-х років XIX ст. вислів набув поширення серед французьких поетів-романтиків як символ світу мрії. У «вежу з слонової кістки» вони тікали (в своїй творчості) від прози буржуазної дійсності.

Вживається і в українській літературній мові для характеристики індивідуалістичної творчості, відірваної від життя, чужої народіві.

Автор книги, про яку я згадував у попередній розмові і з якої позичив заголовок для розмови нинішньої, російський композитор Метнер був високоталановитим, знову кажу, майстром, але він ніколи не був не тільки модним, про що навряд чи й може мріяти справжній художник, але й популярним, широко відомим, — а проти цього справжній художник, коли він тільки не став у позицію надлюдини не замкнувся в славнозвісній «вежі із слонової кістки», навряд чи може щось мати (М. Рильський, Муза і моди).

Інженер, штурман далекого плавання, агроном, учитель, офіцер, робітник-будівельник, журналіст і так далі — люди різноманітних професій, які прийшли в літературу не з «башти з слонової кістки», а з колгоспних ланів та соціалістичних будов нашої батьківщини (Ю. Смолич, Проза молодих).

В ізольованій від життя кабінетній башті з слонової кістки можна творити лише мистецтво для мистецтва, а не радісну своєю любов'ю до людей праці радянську літературу соціалістичного реалізму (П. Козланюк, Про себе та про літературу).

72.

Велика хартія вольностей

Грамота Magna charta libertatum, якою англійський король Іоанн Безземельний у 1215 р. був змушений визнати обмеження королівської влади на користь феодалів.

Уживається як урочистий синонім до слова «конституція».

Сьогодні кожний громадянин західних областей України, як і всі громадяни Радянського Союзу, має рівне і безпосереднє право обирати і бути обраним на основі великої хартії свободи народів — Конституції СРСР (П. Козланюк, Панські «вибори»).

Зустрічається іноді в ролі іронічного синоніма до поняття «великий, значний за розміром документ».

Та вже колись приїду, то до всього допитаюся! Таки, видно, інакше не буде, а то що з того, що я розвалю листа, наче Велику хартію, однаково ні до чого толком не допитаюсь, бракує «епістолярного таланту». Однак якщо Вам мої хартії справляють яку приемність, то писатиму частіше (Леся Українка, Лист до М. П. Драгоманова, 21. XII 1891 р.).

73.

Великий Пан помер!

У старогрецьких міфах Пан — бог лісів, покровитель пастухів, мисливців, рибалок (особливо шанувався у Аркадії).

Вираз «Великий Пан помер!» оснований на оповіданні Плутарха. За царювання Тіберія (I ст. н. е.) керманіч корабля, який плів з

Пелопоннесу в Італію, нібито почув вигук, що лунав з берега: «Помер великий Пан!». За наказом імператора ця новина була обнародована і дала привід до численних тлумачень.

Християнські богослови пояснювали оповідання Плутарха як повідомлення про перемогу християнства і занепад язичництва. Таке тлумачення зустрічається і в художній літературі (Ф. Рабле, Гаргантюа і Пантагрюель; І. С. Тургенєв, Німфи).

У переносному вживанні вираз цей означає: смерть видатної людини, кінець епохи.

Кажуть, що за часів римського кесаря Августа, коли в серцях людей давно вже вигасла віра в стару грецьку міфологію, морякам, плувчим коло пригірка Пелопоннеського, з гір Аркадії почувся могутий голос: «Перекажіть там в Римі, що великий Пан помер!». А в Римі про великого Пана, крім поетів і спеціалістів міфології, ніхто й не знав.

Оцей самий голос донісся й до нас із малесенької Аркадії Вільпре коло Парижа: «Перекажіть там на Україні, що вмер її великий Пан!». Невже ж аж тепер? (І. Франко, Йосиф-Богдан Залеський).

74.

Великий почин

Стаття В. І. Леніна «Великий почин (Про героїзм робітників у тилу. З приводу «комуністичних суботників»)» була опублікована в липні 1919 р.

У статті давалась дуже висока оцінка рухові, який розпочався 10 травня 1919 р. на станції Сортувальна, Московсько-Казанської залізниці, де був організований перший комуністичний суботник.

В. І. Ленін писав: «Це — початок перевою, труднішого, істотнішого, докоріннішого, вирішальнішого, ніж скинення буржуазії, бо це — перемога над власною косністю, розпущеністю, дрібнобуржуазним егоїзмом, над цими звичками, які проклятий капіталізм залишив у спадщину робітникові і селянинові» (Твори, т. 29, стор. 365).

Вживається для характеристики глибоких докорінних соціальних зрушень.

Братні слов'янські народи, що ось уже кілька років вільно і творчо будують, за нашим великим почином, соціалістичні основи свого життя, теж вважають для себе спадщину Шевченка близькою і рідною (П. Тичина, Виступ на урочистому відкритті Державного музею Т. Г. Шевченка в Києві, 24 квітня 1949 о.).

75.

Великих слів велика сила

Вислів з поеми Т. Г. Шевченка «І мертвим, і живим...» (1845).

У поемі вживається на позначення ідей, прикриваючись якими ліберальне панство виправдувало свою бездіяльність:

Нема на світі України,
Немає другого Дніпра.
А ви претесь на чужину
Шукати доброго добра.
Добра святого: Волі! волі!
Братерства братнього! Найшли.
Несли, несли з чужого поля
І в Україну принесли

Великих слов велику силу
Та й більш нічого.

У сучасній літературній мові використовуються для характеристики ідей, ідеалів, самі носії яких не прагнуть втілити їх у життя.

...Ніколи ті, що б'ються з-за якогось шматка, не скажуть, що вони б'ються саме з-за шматка, а наговорять «великих слів велику силу» — така думка, що нерозумне потомство так зразу й повірить їм, се звичайний хід історії (П. Грабовський, Лист до Б. Д. Грінченка, 14. XII 1901 р.).

76.

Вельзевул

Божество стародавніх фінікійців. У християн — назва сатани.

У переносному вживанні — втілення темних сил.

...І оце в мурах комфортабельної тюремної камери починається гармонійна співпраця між нацистським дияволом і католицьким *вельзевулом* (Я. Галан, На службі в сатани).

77.

Вёртер

Ім'я героя роману Й.-В. Гете «Страждання молодого Вертера» (1774). Вертер пристрасно закоханий у наречену свого друга Шарлотту. Коли вона з почуття обов'язку виходить заміж, він кінчає життя самогубством.

Вертер — уособлення трагічної долі безнадійно закоханої людини.

І знов тихо вуркочуть багаті, густі й сумні мелодії, неначе передсмертні мрії *Вертера*, неначе нудьга й сум другого великого генія того важкого часу, Байрона (І. С. Нечуй-Левицький, В концерті).

Це результат нещадного самоаналізу, а разом з тим засіб звільнення від «вертерівського» настрою тим же шляхом, яким Лермонтов звільнявся від «дикого марення», а Баратинський від «помилок» і «бунтарських пристрастей» (О. Білецький, Поезія Івана Франка).

78.

Весна народів

Один з найдавніших випадків використання цього вислову засвідчений в поемі Г. Гейне «Атта Троль», розд. XXVII (1847):

Як гудуть, — земля дрижить!
Се тепер весна народів.

(Переклад Лесі Українки)

Широко вживався у середині ХІХ ст. на означення революційного піднесення, що охопило європейські країни в 1848 р.

Свій поклик до миру і згоди Гушалевиц виголошує якомсь незалежно від місця і часу. Ледве неясно натякає він на реальні обставини, серед яких залунав його поклик:

І свободу молодую
Повитаймо як весну —

се нагадає нам ту «весну народів», у якій русини одержали свободу з панцизняного ярма (І. Франко, Іван Гушалевиц).

Віддавши велику данину містицизмові, переживши жахливу хворобу — захоплення проповіддю сумнівного містика і безсумнівного шахрая Андрія Товянського, він

[Адам Міцкевич], однак, у 1848 році, — в дні великої «весни народів» ...заявив «самому» Пію IV: «Знай, що дух божий тепер міститься у блузах паризьких робітників» (М. Рильський, Поезія Адама Міцкевича).

79.

Ветхий Адам.

Скинути ветхого Адама

Вираз «ветхий Адам» походить з Послання апостола Павла до римлян (6, 6), ефесян (4, 22), колоссян (3, 9), де йому надається значення: грішна людина. Звідси «скинути з себе ветхого Адама» — духовно оновитись, звільнитись від старих звичок, поглядів, морально переродитись.

Для тих, хто народився і почав творити ще до найвеличнішого в історії людства перевороту, обов'язково потрібно було перегоріти, переплавитися, переродитися — не «присотосуватися», а саме, скинувши з своєї психіки «ветхого Адама», почати інакше, по-новому сприймати життя і відтворювати його у своїй свідомості (О. Білецький, Творчість Максима Рильського).

80.

Вигнання з раю

Вислів пов'язаний з біблійною легендою (Буття, 3). Після того як Адам і Єва з'їли заборонений плід з дерева пізнання добра і зла, бог в покарання за це вигнав їх з раю. Відтоді нібито і почалися всі нещастя людства.

Міф про вигнання з раю покладено в основу поем великого англійського письменника

XVII ст. Д. Мільтона «Втрачений рай» і «Повернений рай».

Вираз цей був переосмислений; його стали вживати для характеристики безповоротної втрати чогось.

Заплачу я кривавими сльозами,—
так, певне, плакали *вигнанці* з раю—
але й тоді скажу: я знала се, я знала,
мовчи, душе, спини свій стогін, серце,
так мусить бути...

(Леся Украївка, Я знала те, що будуть сльози, мука)

А в лісівничці, як у божім раю,
Коли був з нього прогнаний Адам...
Шумлять берези, чисті вітри грають,
І сторожать пси вірні біля брам...

(І. Фравко, Лісова іділія)

Д и в. Адам, Едем, Первородний гріх, У поті
чола, Фіговий листок.

81.

Вигострить сокиру

Слова з поезії Т. Г. Шевченка «Я не нездужаю, нівроку» (1858). 22 листопада 1858 р. Шевченко, обізнаний вже тоді з підготовчими заходами до скасування кріпацтва, писав:

Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить;
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить.

Один з російських революціонерів-демократів, звертаючись до Герцена, писав у «Коло-

колі»: «Ви все зробили, що могли, щоб сприяти мирному розв'язанню справи, змініть же тон, і хай ваш «Колокол» благовістить не до молебня, а дзвонить на сполох. До сокири кличте Русь...» («Лист з провінції», надрукований в 1860 р. під псевдонімом «Русский человек»; лист виїшов з кіл, близьких до Чернишевського). Співзвучність цих висловлювань свідчить про повну єдність думок великих революціонерів-демократів у ставленні до основного тоді питання суспільного життя в Росії — знищення кріпацтва.

...Тепер його [Шевченка] слово *гострило* месницькі сокири і поруч «Колокола» Герцена, поряд з діяльністю революціонерів Росії, кликало на всенародну розплату з царатом (А. Малишко, Оповитий любов'ю).

...Ті, що вважали себе спадкоємцями Шевченка, вдалися до його заповітів. Вони *вигострили сокиру* і заходились будити волю, вони згадали про Холодний Яр і запалили вогнище нової боротьби, бо несила була народові даліше терпіти неволю і кривду (Ю. Мельничук, Слава Шевченка лунає в Америці).

Слухайте, рідний Тарасе Григоровичу, слухайте і вірте кожному слову нашому. Ви сотню літ уже спите, ви залишили Кирилівку убогою, а людей — кріпаками панськими. А не завмерло життя на тому, не спинилося, а буйною хвилею розгойдалося, панів і паненят геть на смітник повикидало. Ми взяли до рук *сокиру*, *нагострили її* добре та й розбудили свою хиренну волю (М. Тарновський, Село на нашій Україні).

82.

Видимий світові сміх і невидимі йому сльози

Слова з поеми М. В. Гоголя «Мертві душі» (1842): «І довго ще призначено мені дивною владою іти поруч з моїми чудними героями,

озирати весь незміримий гін життя, озирати його крізь видний світові сміх і незримі, невідомі йому сльози».

Як вважають дослідники, ця думка, можливо, була навіяна Гоголю рецензією О. С. Пушкіна на книжку «Вечори на хуторі біля Диканьки» (1836). У цій рецензії Пушкін писав: «С жадністю все прочли «Старосветских помещиков», трогательную идиллию, которая заставляет нас смеяться сквозь слезы грусти и умиления».

Вночі тепер сплю мало,
А ледве сліз не люю,
А вдень зо всієї сили
Об землю лихом б'ю.
Могла б про «сміх крізь сльози»
Згадати я при сім,
Але вже ся тема
Давно обридла всім!..

(Леся Українка, Михайланку мій любий!)

Комедію нам дайте, комедію, що бичує сатирою страшною всіх і сміхом через сльози сміється над пороками і заставляє людей, мимо їх волі, соромитись своїх лихих учинків!.. (І. Карпенко-Карий (І. К. Тобілевич), Монолог Івана з «Суєти»).

83.

**Ви любите на братові шкуру,
а не душу!**

Рядки з поеми Т. Г. Шевченка «Кавказ» (1845). Звертаючись до панівних класів, поет каже:

**По закону апостола
Ви любите брата!**

Суєслови, лицеміри,
Господом прокляті.
Ви любите на братові
Шкуру, а не душу!
Та й лупите по закону:
Дочці на кожушок,
Байстрюкові на придане,
Жінці на патинки...

А тепер мізерні рештки проклятих Шевченком марнословів і лицемірів, які на меншому братові-трудівникові *любили шкуру, а не душу*, тепер вони галасують, що Шевченко належить не 42-мільйонному народові України, а їм, секті політичних спекулянтів і злочинців. ...Ні, панове, Шевченко обходився колись без ваших предків, так, як Україна обходиться тепер без вас (Ю. Мельничук, Слава Шевченка лунає в Америці).

...Шевченко не мислив національного визволення без визволення соціального. Він був безмежно відданий своєму народові, своїй Україні,— але він ненавидів українських панів, українських буржуазних лібералів і націоналістів, усіх тих, що *любили на братові «шкуру, а не душу»*, ненавидів так само, як і визискувачів будь-якої іншої національності (Л. Новиченко, Шевченко вони...).

84.

Випити чашу до дна

Вислів походить з Біблії: «Устань, Єрусалиме, ти, що з руки господньої випив чашу гніву його, вихилив до дна чашу оп'яніння, осушив її» (Ісаїя, 51, 17). Образ чаші страждання зустрічається також у Євангелії (Матф., 26, 39).

Вживається у значенні: іти до кінця у якійсь важкій справі, перетерпіти усі неприємності.

Через те пісень веселих
І співать не довелось...
Спив я горя повний келих, —
Через вінця вже лилось.

(П. Грабовський, До друзяків)

В тім і жаль, що хоч би ми черпати могли
Непомірними чашами горе,
Скільки б ми таких кубків гірких не пили, —
Ще зостанеться ціле море.

(Леся Українка, До товариша)

Уже з самого ранку Роман почував себе недобре. Якесь порожнеча взялася в його голові і в серці, так що цілий світ йому опротивів. Одно лише знав він добре, що жде його гірка чаша, яку раз треба випити (О. Маковей, Емансипація мужчин).

Я теж, Григорію Стратоновичу, пив свою чашу в тридцять сьомому році (М. Стельмах, Правда і Кривда).

85.

Випускати духа з пляшки

Вислів з «Казки про рибалку» («Тисяча і одна ніч»): «І він витяг ніж, і трудився над свинцем, поки не зірвав його з пляшки, і поклав її боком на землю, і потряс її, щоб те, що було в ній, вилилось, — звідти не полилось нічого, і рибалка надзвичайно здивувався. А потім з пляшки пішов дим, який піднявся до хмар небесних і поповз по обличчю землі, і коли дим вийшов увесь, то зібрався, і стиснувся, і затремтів, і зробився іфритом [духом] з головою в хмарах і ногами на землі».

Вживається на позначення несподіванок (найчастіше неприємних), причиною яких була наша ж необережність.

— Не спішіть Ядубу ховати! Рано! Ще, може, самі покличете нас, щоб синів ваших до тьми приводити! Бо *повипускали чортів з пляшки, а назад загнати не вмієте!* (О. Гончар, Тронка).

Д и в. Тисяча і одна ніч.

86.

Витати в емпіреях

Емпірей (від грецьк. *ἐμπόριος* — вогненний) — в стародавніх космогонічних уявленнях верхня частина неба, наповнена чистим вогнем. У переносному значенні — висота. «Витати в емпіреях» — фантазувати, захоплюватись мріями, відірваними від реальності.

Туга б відкотилась
від гуків тих геть-геть удалину,
мов білі тумани, пройняті сонцем,
що здалека леліють, наче злото,
не хмарюю, а мрією здаються.
І жалі всі, в гармонію з'єднавшись,
озвались би, мов хори в *емпіреях*...

(Леся Українка.

Якби оті проміння золоті...)

Аркадій. Йому і його молодим колегам ще вчитись треба. А вони, як алхіміки, намагаються здолати смерть, *витають в емпіреях* (О. Корнійчук, Платон Кречет).

87.

Вища раса

Вислів німецького реакційного філософа Ф. Ніцше, який твердив, що суспільство поділяється на «панів» і «рабів» і кожна з цих категорій людей нібито має свою мораль. «Раса рабів» «вигадала» свою мораль: любов, співчуття, жалощі — почуття, непотрібні «расі па-

нів», «вищій расі». Звідси й походить виправдання ніцшеанством загарбань, насильства, війни. Ця людиноненависницька філософія була взята на озброєння фашистами.

У сучасній літературній мові вживається з гострим осудом, найчастіше для характеристики фашизму; іноді — з іронічним відтінком.

Однак що може бути спільного у такої гордості зі звірячим шовінізмом тих кретинів, які вигадали для себе «теорію» про «вищу расу»? (М. Рильський, Про нашу національну гордість).

Панує не вона, а австрійські чиновники, польська аристократія, угорські поміщики, — представники «чистої», вищої раси (див. новелу Франка «Чиста раса») (О. Білецький, Художня проза І. Франка).

Д и в. Надлюдина.

88.

Від великого до смішного один крок

Першоджерелом цього виразу є слова французького письменника Ж.-Ф. Мармонтеля (1723—1799): «Взагалі усе смішне стикається з великим» (Твори, т. V, 1787).

Цю фразу часто повторював Наполеон під час втечі з Росії в грудні 1812 р. французькому послу у Варшаві де Прадту, про що останній згадує у своїй книзі «Історія посольства у Велике герцогство Варшавське» (1816). Біограф Наполеона де Ремюза в своїх мемуарах свідчить, що фразу цю Наполеон промовляв і раніше (G. Büchmann, Geflügelte Worte).

Не було також режисера, який допоміг би артистові О. Овдієнкові осмислити до кінця велику роль поета Богуслава Тихого й нагадав би йому, що від великого до смішного відділяє людину часто один тільки крок (Я. Галан, Під каштанами Праги).

89.

**Віддати кесареве кесарю,
а боже богові**

За євангельською легендою, посланці фари-сеїв запитали Ісуса, чи дозволяється платити податки кесареві (римському імператору). Ісус, вказуючи на зображення кесаря на динарії (монета), сказав: «Віддайте ж кесареве кесарю, а боже богові» (Матф., 22, 15—21).

Слова ці, що видаються за свідчення безсторонності Ісуса, насправді є освяченням компромісу між церквою і державою.

Сумлінно віддає кесареві, що кесареве, а богові, що боже. Але немає такої сили на землі, ні в кесаря, ні в бога, що порушила б його віру в господарське право власності, що захитала б його власністю, непорушною, як цісарський закон, святою, як божа воля (С. Тудор, День отця Сойки).

Вислів часто переосмислюється; він вживається у випадках, коли хочуть сказати: віддати комусь (чомусь) належне.

От уже 2 травня, а я і забув про свій журнал. 30 квітня були іменини старого — так день і збайдкував, ну нехай то так: «Кесарево, каже писаніє, кесареві, а де ж божеє богові»; учора хто його знає що й робив, що й за перо не бравсь. Сьогодні мої іменини, 16 років уже стукнуло, а що з того? (Панас Мирний, Щоденник, 2. V 1865 р.).

90.

Відділяти кукіль від пшениці

Євангельський вираз з притчі про людину, що посіяла пшеницю. Вночі прийшов ворог і по-

сіяв між пшеницею кукіль (старослов'янською мовою — плевелы). Раби запропонували господареві вибрати кукіль, та він, боячись, щоб вони не зіпсували посівів пшениці, сказав: «Залиште рости те і те до жнив, а під час жнив я скажу женцям: зберіть насамперед кукіль і зв'яжіть його у в'язки, щоб спалити їх, а пшеницю зберіть у житницю мою» (Матф., 13, 24—30).

Вживається у значенні: відокремлювати шкідливе від корисного, погане від хорошого.

Біжить почтар із Віфлеєма
І каже: — Царю! так і так!
Зіновать, кукіль і будяк
Росте в пшениці! Кляте плем'я
Давидове у нас зійшло!
Зотни, поки не піднялось!

(Т. Шевченко, Во Іудеї . . . они)

Відсій кукіль і відбери зерно,
Посій його й не жди, як зійде ряснотою,
А прагненням своїм і працею крутою
Доглянь і перевір, яке на зріст воно.

(А. Малишко, Відсій кукіль і відбери зерно)

91.

Відкрити Америку

Цей вислів іронічно характеризує явище (предмет), усім давно відоме, яке намагаються видати за щось нове і надзвичайно важливе. Широко вживається в творах російських письменників ХІХ ст. (наприклад, у М. Є. Салтикова-Щедрина в «Листах до тітоньки»).

Толстой намагався стати ні менше, ні більше як реформатором історіографії, яку він — так йому здавалося — поставив на нових філософських основах. Однак, історики-фахівці довели йому, що він, власне, вдруге відкрив Америку і що його «нові» основи давно

вже були відомі в науці і — відкинуті (І. Франко, Лев Толстой).

Український народ, українська мова та література для Дашковича — *Америка, яку він напіввідкриває* під час поїздки до села Сегединці, де його батько доживає останні дні на посаді священика (О. Білецький, Іван Семенович Левицький (Нечуй)).

92.

Вільгелъм Телль.

Країна Вільгельма Телля

Герой середньовічної народної легенди «Сказання про стрільця» епохи визвольної війни початку XIV ст., яку вели селяни лісових районів Швейцарії проти австрійського панування. За наказом жорстокого намісника Гесслера, Телль, що відмовився вклонитись піднятому на жердині капелюхові австрійського герцога — символі австрійської влади, змушений був стріляти з лука в яблуко, покладене на голову його маленького сина. Вправний стрілець, Телль влучив у ціль. Потім він убиває Гесслера, і це служить сигналом до народного повстання.

«Країною Вільгельма Телля» часто називають Швейцарію.

Зовсім недавно, як повідомляють швейцарські газети, на батьківщину *Вільгельма Телля* приїхав... гер професор Зауербрух (Я. Галан, Щури плигають).

93.

Віра без діла мертва

Вислів з Євангелія: «Як тіло без духу мертве, так і віра без діла мертва» (Соборне послання апостола Іакова, 1, 20).

У сучасній літературній мові вислів означає: тільки підкріплена ділом, практичними починаннями ідея набуває сили, стає плідною, дійовою. Вживається у найрізноманітніших варіантах, іноді із заміною першого слова і переосмисленням усього виразу.

Чи буде ж зложена й праця? Адже гроші без діл, певне, не менш мертві, ніж віра (Лєся Українка, Лист до товаришів).

Те, що Ви пишете Олесі про слов'янське та європейське серце, здається, направлено і проти мене, але ж я завжди уважала, що любов без діл мертва, і ніколи не думала, що досить мати «добре серце», аби обійтись без всього іншого (Лєся Українка, Лист до М. П. Драгоманова, 5. IV 1894 р.).

94.

Вітер з України

Назва збірки поезій (1924) П. Г. Тичини. Програмним для цієї збірки є однойменний вірш, у якому поет відобразив пафос будівництва нового, соціалістичного життя.

Стремлять сстави в полі,
І флот на сонці сяє.
Комуною живемо.
Вітаєм сонця схід.
А вітер в Україні
Кружля, рев: і свище,
Регоче і радіє
Уже на цілий світ.

(О. Підсуха, Глибинний, пружний)

95.

Вічний революціонер

Перший рядок поезії І. Франка «Гімн», написаної у 1880 р.

Вічний революціонер — це «дух», який примушує серце рватися до бою, який живе безсмертно, незважаючи на всі підступи ворогів — і попівські катування («тортури»), і стіни царських тюрем, і вимуштрувані війська, і шпіони. Голос цього духу все сильніше звучить в мужицьких хатах, біля робітничих станків — всюди, де страждають і плачуть. Він непереможний, цей вічний дух протесту (О. Білецький, Поезія Івана Франка).

...Тепер його [Шевченка] слово лунало між народами, і він сам, мученик і вічний революціонер, був схожий до Прометея, який не віддав свого вогню в крижаві царські лапи (А. Малишко, Оповитий любов'ю).

— Не молодий я вже, Марійко. Та ще й одноокий циклоп, як бачите. І не начальник, а звичайний коваль... Ну, вічний революціонер, так би мовити, за посадою. Хто вже такого полюбить?.. (П. Козланюк, Напрвесні, «Літературна Україна», 28. V 1963 р.).

96.

Вічний сон

Вислів походить з біблійної Книги пророка Ієремії: «І напою доп'яна князів його і мудреців його, воєначальників його, градоправителів його і ратоборців його, і заснуть вони сном вічним, і не прокинуться...» (51, 57).

У переносному значенні «вічний сон» — смерть.

Фантазіє! Ти — сило чарівна,
Що збудувала світ в порожньому просторі,
Вложила почуття в байдужий промінь зорі,
Збудила мертвих в вічного їх сна...

(Леся Українка, Сім струв)

97.

Віші

Місто в Центральній Франції; в 1940—1944 рр. — резиденція фашистського маріонет-

кового «уряду» Франції на чолі із зрадником Петеном. «Уряд Віші» активно співробітничав з гітлерівськими загарбниками.

У переносному вживанні — символ політики зради й запроданства.

Воскресає проклятої пам'яті *Віші*. Дивна, хоч і випадкова аналогія. Віші — курорт і Баден-Баден — курорт (Я. Галан, Поламаті шлагбауми).

Захищав фашистів і *вішистів*,
Боронив бандитів-чанкайшистів.

(А. Малишко, Звенигора)

98.

Влада землі

Заголовок серії нарисів (1882) російського письменника-демократа Г. І. Успенського.

Вислів уживається в значенні: залежність селянського життя від землеробської праці, від її наслідків; згубний вплив приватної власності на психологію селянина.

Хочу говорити про одне з найцікавіших явищ сучасної європейської літератури — про відтворення в ньому відношення землі до людини, чи краще, *влади землі над людиною* (І. Франко, *Влада землі* в сучасному романі).

99.

Влада темряви

Вислів походить з Євангелія, де міфічний Христос так звертається до первосвящеників: «Щодня бував я з вами в храмі, і ви не зніма-

ли на мене рук, але тепер ваш час і влада темряви» (Лука, 22, 53). Став крилатим після появи драми Л. М. Толстого «Власть тьмы, или Коготок увяз — всей птичке пропасть» (1887).

Вживається на позначення відсталості, жорстокості звичаїв та забобонності дореволюційного села.

Однак, звичайно, це п'єса про злидні, відсталість дореволюційного українського села, про «*владу темряви*», яка в ньому панувала (М. Рильський, Гордість української драматургії).

100.

Влити нове вино в старі міхи

Вислів походить з Євангелія: «Не вливають вина нового в міхи старі; а то прориваються міхи, і вино витікає, і міхи пропадають» (Матф., 9, 17).

Вживається для протиставлення нового змісту і старої форми явищ, творів літератури, мистецтва та ін.

...Важко навіть перелічити всі галузі культури, які жили думку і творчість Франка, які він по-новому в собі пережив, переходячи від їх засвоєння і від наслідування до оволодіння ними, до оригінальної поезії, яка вливалася в «старі бурдюки» *нове вино* (О. Білецький, Пушкін і Україна).

Читаючи кращі сонети М. Рильського, не скажеш: *нове вино влило в старі міхи*. Ні, тут і вино нове, і міхи нові. Сонет явно перейшов у нову якість (Л. Вишеславський, Сонет пробуджується? Так! «Літературна Україна», 18. VI 1963 р.).

101.

Вовк у овечій шкурі

Вираз походить з Євангелія: «Бережіться лжепророків, які приходять до вас у овечій одежі, а всередині є вовками хижими» (Матф., 7, 15).

Вживається для характеристики лицемірної людини, яка під маскою доброчесності приховує злі наміри.

І хоч як *вовки* тільки *кутатимуться в овечі шкури*, народ прийде, подивиться і одразу скаже: — Вівця, кажеш! А скажи, овечко, скільки ти на своєму віку справжніх овечок поїла?! (О. Вишня, Святі та божі).

Різні стилиаги, і хлюсто-хлистики,
І кар'єристове сите двомордіє;
І анонімщики в *шкурах*, до речі,
Вовчі скидайте, — беріть *овечі*.

(А. Малишко, Майже епілог)

102.

Во главу угла

В євангельській притчі розповідається, що камінь, який будівники спочатку відкинули, зрештою був покладений «во главу угла», тобто став однією з основ будови (Матф., 21, 42).

У сучасній мові цей вираз переосмислився і є синонімом до понять «основа», «грунт».

То правда, що «*во главу угла*» своєї діяльності ставив Грінченко національний, а не соціальний момент (М. Рильський, Українська поезія дожовтневої доби).

Д и в. Наріжний камінь.

103.

Вогнем і мечем

Вираз походить від афоризму, приписуваного старогрецькому лікареві Гіппократу (460—370 до н. е.): «Чого не лікують ліки, те виліковує залізо, чого не лікує залізо, те виліковує вогонь».

Пізніше (у римських поетів I ст. до н. е.) вислів набув переносного значення: знищувати ворога зброєю і пожежами.

Зараз він означає: безжалісно знищувати що-небудь, застосовуючи крайні міри насильства.

Або ті твої аскети
Сухоробрі та немиті,
Ті фанатики, до людських
Благ ненавистю підшиті,
Ті отці, апологети,
Догматисти, каноністи,
Інквізитори, що вміли
«Igne, ferro» [вогнем, залізом] в душу лізти.
(І. Франко, Страшний суд)

Корсунь-Шевченківська операція, уманська м'ясорубка, березнеговатсько-інгульське побоїще — тут ішли радянські богатири, виганяючи гітлерівську чуму залізом і вогнем (Ю. Яновський, По Україні).

І вирросло на землі найголовніше — радянські люди! Люди, яких не візьме ніколи ні меч, ні вогонь (О. Довженко, Народні лицарі).

Слова «Огнием і mieczem» були гаслом реакційної польської шляхти; часто використовуються для її характеристики.

На цьому базарі шляхта колись вітала опришків Довбуша, і на цьому ж базарі коломийські панки й підпанки нахвалялись ще раз «огнем і мечем» ліквідувати бунтарство непокірних хлопів (П. Козланюк, Сонце над Верховиною).

104.

Вогненні слова (Валтасарів бенкет)

Вираз походить з Біблії (Книга пророка Даніїла, 5), де розповідається, що під час бенкету в халдейського царя Валтасара (Балтасара) таємнича рука нібито написала на стіні вогненні знаки, які віщували його загибель. Тієї ж ночі Валтасара було вбито.

Вирази «Валтасарів бенкет», «жити Валтасаром» означають: жити весело, безтурботно, в той час як вже наявні грізні прикмети близького нещастя.

Вираз «писати вогненні слова» вживається у значенні: попереджати про нещастя, віщувати щось недобре.

Те могутнє чуття поета, мов блискавка, розсвічує густий, віковий суморок «темного царства», пише *огняним пальцем таємні слова* над розкошуючими тиранами, а діло критики — обняти в цілості й показати ясно той образ, відчитати та вителкувати ті слова (І. Франко. Темне царство).

Та матері зберіг благословення —
«Кобзар» Шевченка в простій палітурці,
Борця за волю книгу нездоланну,
Громові, прометеївські слова,
Що стали на папері, як *огненні*,
Незмивні знаки, — той малий Сашко.

(М. Рильський, Материнє благословення)

105.

Вогонь в одежі слова

Цитата з поеми «Лісова ідилія» (1906)
І. Я. Франка, вміщеної в збірці «Semper tiro»:

Слова — полова,
Але огонь в одежі слова —
Безсмертна, чудотворна фея,
Правдива іскра Прометея.

Цими словами І. Франко стверджує, що справжня поезія повинна кликати, запалювати народ до праці, до боротьби.

Та хіба «єдина зброя» Лесі Українки, її поетичне слово, не послужила з честю «воякам» — борцям за соціалістичну революцію? Так, послужила, і схований в «одежі» слова *вогонь* — «правдива іскра Прометея» горить і зараз, запалюючи серця тих, хто бореться за остаточне торжество братерства і щастя на землі (О. Білецький, *Леся Українка* · російська література 80—90-х рр.).

106.

Во дні фельдфебеля-царя

Вислів з поеми Т. Г. Шевченка «Юродивий» (1857), вжитий поетом для характеристики часів Миколи I, царя-«солдафона». З таким значенням вживається й іншими авторами.

А наче ще недавно, во дні фельдфебеля-царя ти в мертвій пустелі в засланні мучився (П. Тичина, *Ожили степи, озера*).

107.

Возлюбленник муз і грацій

Безпосереднім джерелом виразу є слова Книгопродавця в поезії О. С. Пушкіна «Розмова Книгопродавця з Поетом» (1824):

Стишки любимца муз и граций
Мы вмиг рублями заменим...

Пушкін в свою чергу запозичив цей вислів з тексту епілога до перекладеної 1787 р. Й.-В. Гете комедії Арістофана «Птахи». В цьому епілозі Гете назвав старогрецького драматурга «невихованим улюбленцем грацій» («der ungezogene Liebling der Grazien»).

*Возлюбленнику мюз і грацій!
Ждучи тебе, я тихо плачу
І думу скорбную мою
Твій душі передаю.*

(Т. Шевченко, Неофіти)

108.

Возсіяло світло

Євангельський вираз (Матф., 4, 16).

У сучасній літературній мові вживається з іронічним значенням для характеристики негативних явищ.

Потім уже, далеко пізніше, на тій горі «*возсіяла благодать божа*» й забронено було спускатись, щоб благодать не пополохати (О. Вишня, Берлінська українська держава).

«*Возсія вельтові* [від нім. Welt — світ] *світ розуму*» — назва гуморески О. Вишні із збірки «Самостійна дірка».

109.

Вольнодумствує в шинку

Цитата з поезії Т. Г. Шевченка «П. С.» (1848):

У світі ходить між панами
І п'є горілку з мужиками
І вольнодумствує в шинку.

У цій поезії в особі Петра Скоропадського (нащадка І. Скоропадського, який гетьманував на початку XVIII ст.) Шевченко дає нищівну характеристику ліберальному, «вільнодумствующому» українському панству.

Пізніше словами цими характеризували також українських буржуазних націоналістів, що прикривали свою реакційну, звірячу суть «вільнодумством» по чужих, найчастіше фашистських, шинках.

І як нікчемно виглядають всі оці «любители Шевченка», всі оті «презавзяті патріоти», що ходять у свитах, носять стрічки і *вільнодумствують* отамички по шинках про «московську окупацію»... (О. Вишня, Літературні шаржі).

110.

Воскресіння з мертвих

Поява вислову пов'язана з віруваннями народів Стародавнього Сходу, які пояснювали цикл сезонних змін у природі вмиранням і воскресінням богів. Міф про воскресіння мертвого бога був використаний і християнською релігією.

У переносному вживанні означає відродження, переможне утвердження того, що вважалося відмерлим.

Багато рядків поеми стали пророчими. Франко передбачав велику бурю й день воскресіння народу... (О. Кобилянська, Пророцтво).

Що Сергій Антонович не повернувся після такого воскресіння з мертвих до архітектури, — зрозуміти не важко. На собі відчувши чудодійну силу хірургії, хіба не захочеш усе одержане від неї передати, мов естафету, іншим та ще й з лихвою? (Ю. Шовкопляс, Людина живе двічі).

В свою чергу Ватиканові треба було до зарізу когось, хто б захистив його впливи і маєтки та створив передумови для *воскресіння з мертвих* німецького кандидата в священні імператори... (Я. Галан, На службі в сатани).

Таке ж значення має вислів «возстати од гроба», який походить з євангельських переказів про воскресіння міфічного Христа після розп'яття.

А ти
Возстав од гроба, слово встало,
І слово правди понесли
По всій невольничій землі
Твої апостоли святії.

(Т. Шевченко, Неофіти)

111.

Воскресіння Лазаря

Вираз походить з євангельської легенди. В ній розповідається про те, що Ісус начебто воскресив Лазаря на четвертий день після смерті (Іоанн, 11, 38—44).

Значення виразу в сучасній літературній мові таке: видужання після тяжкої хвороби; відновлення чогось старого, забутого; оновлення після занепаду (політичного, морального і т. д.).

А все-таки ті краї [Німеччина, Австрія] представляють собою того дивовижного, *воскресаючого Лазаря*, що півтілом уже виліз з гробу, а долом ще в нім: положення з обох боків не вигідне: і новий економічний лад не приносить їм ніякого хісна, і старі феодалські тягарі дають їм цілою силою переживших і переживаних останків (І. Франко, Мислі о еволюції в історії людськості).

112.

Врага не буде, супостата

Цитата з поезії Т. Г. Шевченка «І Архімед, і Галілей» (1860):

І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі.

З жорстокої епохи, в яку вона творилася, поезія Кобзаря донесла до нас живими й діючими свою вогнисту любов до трудящих, свою могутню революційну пристрасть, свою ненависть до гноблення й експлуатації, свій патріотизм, свою братню любов і повагу до інших народів, свій палкий порив у світле майбутнє, в якому

*Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі.*

(Л. Новиченко, Шевченко і воєни...)

Два кріпаки... Один ще вчора
Миколи Палкіна солдат...
І обійма поет актора,
Як батька син, як брата брат,
І зріє віра неозора,
Що згине *враг і супостат.*

(М. Рильський, Зустріч у Нижньому)

113.

**Вражою злою кров'ю
Волю окропіте**

Цитата з вірша Т. Г. Шевченка «Заповіт» («Як умру, то поховайте»), написаного в 1845 р.:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.

У сучасній українській літературній мові цими словами характеризується визвольна боротьба.

І коли український народ вже після смерті Шевченка, в епоху Жовтневої революції — повсюдно піднявся на боротьбу, щоб назавжди порвати кайдани поневолення і *вражою злою кров'ю окропити жадану волю*, він керувався не тільки високими ідеалами соціалістичної революції, але й заповідями Шевченка (Ю. Мельничук, Слава Шевченка лунає в Америці).

В нашій соціалістичній дійсності з великою силою звучать слова Тараса Шевченка, сповнені та зігриті його народністю, його інтернаціоналізмом, його гнівом проти гнобителів, його радісною вірою в щастя перемоги над *вражою злою кров'ю* (П. Тичина, Виступ на урочистому відкритті Державного музею Т. Г. Шевченка в Києві, 24 квітня 1949 р.).

Як билися славні батири-казахи за сестру свою Україну, про це проспівують і розкажуть народні акини Казахстану. Як *окропили вони вражою злою кров'ю волю України*, про це напишуть благородні поети України (О. Довженко, Я бачу перемогу).

114.

Врем'я люте

Слова з поезії Т. Г. Шевченка «Чи ми ще зійдемося знову?» (1847):

Свою Україну любіть.
Любіть її... Во врем'я люте.
В остатню тяжкую минуту
За неї господа моліть.

Вислів «врем'я люте» вживається для характеристики епохи сваволі та гноблення.

Люблю я приятні розмови,
В яких братерство розцвіло,
Обличчя бачу тут Франкове,
Смутне Стефаника чоло.

Вони живі, їх голос чути,
Їх поглядів, не загасить...
Навік минуло *врем'я люте*,
З плечей упав тягар століть.

(М. Рильський, Лист до львівських друзів)

115.

Всевидающее око

«Всевидающее око» — метафорична назва «всюдисущого» і «всезнаючого» християнського бога. Так називалися також ікони, на яких було намальоване око, що похмуро і пильно дивиться на світ.

В українській літературній мові цей вислів поширився після того, як він був іронічно вжитий Т. Г. Шевченком у поемі «Юродивий» (1857):

А ти, всевидающее око!
Чи ти дивилося звисока,
Як сотнями в кайданах гнали
В Сибір невольників святих,
Як мордували, розпинали
І вішали. А ти не знало?
І ти дивилося на них
І не осліпло?! Око, око!
Не дуже бачиш ти глибоко!

Шевченкознавець Я. Дзира вказує на козацький літопис Самійла Величка (XVIII ст.)

як на можливе джерело, звідки великий поет переніс образ «всебидящого ока» у свій твір: «А ще і виді Всебидящее Око Божественное злодіяніє Суховієво...» (Творчість Шевченка і літопис Величка, «Вітчизна», 1962, № 5, стор. 203).

Не сховаєшся від його ока всебидящого! Кажі, що учинила... Боїшся? (Панас Мирний, У черницях).

Але всебидяче око його [старшини] вже проникало в глибину шеренг, когось невтомно шукало, когось знайшло в найдальшому ряду (О. Гончар, Гори співають).

— Лавриненко, не відставати! Не відставати! — всебидюще око двадцятирічного командира слідкувало за всіма розрахунками (М. Стельмах, Велика рідня).

Один тільки Крихта не боявся боцманового всебидящого ока (Д. Ткач, Жди, люба дівчино).

116.

Все ж вона крутиться!

Вислів цей приписується визначному італійському астрономові, фізику і механіку Галілею (1564—1642), який був притягнутий до суду інквізиції за визнання «єретичного» вчення Коперника про рух землі навколо сонця. Стоячи на колінах, Галілей змушений був присягти в тому, що він відмовляється від «єресі». Легенда твердить, ніби після зречення Галілей, тупнувши ногою, вигукнув: «Еррц зі тиовеле!» («Все ж вона крутиться!»).

Легендарний вислів Галілея вживається для позначення глибокої впевненості, переконаності в чомусь.

Порушуючи в людині все те, що в ній гарне і благородне, вона [прогресивна література] штовхала

вперед людський світ, з величезною переконливою силою показувала здивованим очам, що земля не стоїть безнадійно на місці, що вона «все ж таки крутиться» (Я. Галан, В ногу з епохою).

117.

Все покажем! тільки дайте
Себе в руки взяти.
Як і тюрми муровати,
Кайдани кувати

Цитата з поеми Т. Г. Шевченка «Кавказ» (1845).

А поруч з тими «духовними» вчителями ідуть і інші вчителі — цивілізатори, ідуть «ташкентці» всяких розрядів. Ті вже навчають темний народ, «як тюрми муровати, кайдани кувати...» (І. Франко, Темне царство).

118.

В сім'ї вольній, новій

Цитата з поезії Т. Г. Шевченка «Заповіт» («Як умру, то поховайте»), написаної в 1845 р.:

І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

Цей вірш — один з найпопулярніших у спадщині поета. Покладений на музику, він став народною піснею, майже всі його рядки цитуються як афоризми.

Наведені слова часто вживаються при згадках про Шевченка, стверджуючи безсмертя його творчості і характеризуючи братерство народів Радянської країни.

Час настане для взаємин спільних
Зоря згоди заблищить у тьмі,
Рівний всім, в сім'ї народів вільних
Раб-народ забуде об ярмі.

(П. Грабовський. Прийде день великої віради)

Народ святкує Вашу пам'ять і славить ім'я Ваше «в сім'ї вольній, новій», в сім'ї радянській, на всіх фронтах, сильний духом, численний і збройний (О. Довженко, Душа народна неподоланна).

У сім'ї у вольній, новій,
Отакі в нас запорожці!
І за це ви нас, панове,
Утопить готові в ложці.

(Д. Білоус, Україна має слово)

119.

Всім пахощам Аравії...

Слова леді Макбет — героїні трагедії В. Шекспіра «Макбет» (1606): «Ця маленька ручка все ще пахне кров'ю. Всім пахощам Аравії не відбити цього запаху. О-о-о!» (акт 5, сцена 1).

У переносному вживанні вираз означає, що якийсь вчинок чи подія залишили в душі людини незмивний слід.

Всім пахощам Аравії не змити
Того, що пробриніло раннім-рано,
Що процвіло музикою в душі...

(М. Рильська, Всім пахощам Аравії)

Д и в. Леді Макбет.

120.

Всяке даєння благо

Вислів походить з Соборного послання апостола Іакова (1, 17). У наш час вживається в іронічному значенні.

Правда, що у нас ще не всі пишучі зрозуміли сю повинність і думають, що для такої убогої літератури, як наша, «*всякое даєние благо*», і через се друкують такі речі, яких запевне не одважились би показати жодній редакції якої чужоземної часописі (Леся Українка, Лист до О. І. Маковея, 28. V 1893 р.).

121.

Всякому городу нрав і права

Початковий рядок 10-ї пісні із збірки «Сад божественных песней» (1757—1882) Г. С. Сковороди (1722—1794).

У цьому творі поет сатирично змальовує тогочасне суспільство, протиставляючи зажерливості й егоїзму представників панівних класів високі моральні якості людини з народу, в якій «*совѣсть, как чистый хрусталь*».

У переносному вживанні вираз «*всякому городу нрав і права*» означає різноманітність людських інтересів, що стикаються в суспільному житті.

*Всякому городу нрав і права,
Всяка імієть свой ум голова.
Всякого прихоті водять за ніс,
Всякого манить к наживі свій біс...*

(І. Котляревський, Натаалка Полтавка)

122.

Вуж і Сокіл

У «Пісні про Сокола» (1895) М. Горького протиставляються образи Вужа, що символізує міщанство, і Сокола, в якому втілено риси революційних борців.

У літературній мові ці образи використовують для характеристики протилежних людських характерів, інтересів.

Вагнер — це вчений «вуж», народжений повзати і протилежний «соколу» Фаусту, який весь час поривається до відважних польотів (О. Білецький, Фауст, трагедія Гете).

123.

Вулкán

Вулкан в староримській міфології — бог вогню і ковальської майстерності (те ж, що у старогрецькій міфології Гефест).

Образ Вулкана став уособленням внутрішніх сил землі.

Коли земля устоялась, і море
Заперлося в могутні береги,
Ще лиш вулкан предвічний в неї боре
Нутро й здвигає гори, як стоги...

(І. Фраєкко, Честь творцеві тварі)

124.

Вчитися, вчитися і вчитися

Слова ці, що стали лозунгом, — з статті В. І. Леніна «Краще менше, та краще» (1923): «Нам треба що б то не стало поставити собі

завданням для оновлення нашого держaparату: по-перше — учитися, по-друге — учитися і потім перевіряти те, щоб наука у нас не залишалась мертвою буквою або модною фразою (а це, нічого гріха таїти, у нас особливо часто буває), щоб наука дійсно входила в плоть і кров, перетворювалася у складовий елемент побуту цілком і по-справжньому» (Твори, т. 33, стор. 431).

Лозунг набув величезної популярності і широко вживається.

Тепер простих людей часи настали, і ви, гунцвоти, маєте *вчитися, вчитися і ще раз вчитися*, щоб стати за чотири-п'ять років інженерами, докторами, генералами, адміралами, одним словом, чим хочете! (Я. Галан, Дженні).

Зашелестіли прапори —
вітрець ввірвавсь в вікно відкрите...
А Ленін знову повторив,
що треба *вчитись*,
вчитись,
вчитись.

(Є. Гудало, Віа так сказав)

Г

125.

Гадéсові поля

Гадес (Плутон), за старогрецькими міфами, володар підземного світу і царства мертвих, вважався божеством земних надр і родючості землі.

«Гадесові поля» — царство мертвих. За уявленнями греків, воно міститься десь на заході, на краю світа (або під землею).

Родина, слава, молодість, кохання
Зосталися далеко за морями,
А я сама на сій чужій чужині,
Неначе тїнь забутої людини,
Що по Гадесових полях блукає,
Сумна, бліда, безсила, марна тїнь!

(Леся Українка, Іфігенія в Тавриді)

126.

Галайда́.

Ніж Галайди

Ярема Галайда — герой поеми Т. Г. Шевченка «Гайдамаки» (1838) — «вполовину видуманий», за словами автора, представник найбільш пригнобленої частини трудящих—наймитства, втілення могутності народу, що повстав проти своїх гнобителів.

Традиційні у старій і новій українській літературі образи «ножа», «свячених ножів», що є в «Гайдамаках», зустрічаються також і в інших творах поета, наприклад у вірші «Чигрине, Чигрине», символізуючи народну помсту гнобителям.

Ми, бігме, цілком добре розуміємо, що пан Доленга ніяк не міг пристати до Шевченкового «націоналізму», що цей «націоналізм» мужика Шевченка був паничеві Долензі чужий, бо з цього «націоналізму» визирав мєсницький ніж Галайди, що мав звести порахунки з прадідами та дідами Доленги за кріпаків, а з паничем Доленгою за пущених ним по світу покриток (О. Гаврилюк, Пани і паничі над «Кобзарем»).

Бийте, струни, горе — не біда,
Йди в танець, Яремо *Галайда*,
Йди в танець, Оксано із Вільшани!
Скільки в тебе, старче, тої шани?

(А. Малишко, Про Перебендю)

127.

Гамалія

Герой однойменної поезії Т. Г. Шевченка, написаної у 1842 р. (Гамалія як історична особа невідомий). У цьому творі зображено боротьбу запорожців проти султанської Туреччини, яка намагалася загарбати українські землі.

Гамалія — уособлення мужності, сміливості козаків, їх вірності своєму народові, своєму патріотичному обов'язку.

Як *Гамалія* той на байдаку
Повелівав одразу двом стихіям —
Козацтву й морю, — так він чародієм
Музику й спів єднав у ткань тонку.

(М. Рильський. Смерть чародія)

128.

Гамлет

Герой трагедії В. Шекспіра «Гамлет, принц Датський» (1601). Доля Гамлета — це трагедія благородної людини, що стикається з торжеством зла в житті. Помста за вбитого батька осмислюється Гамлетом як відплата за узурпацію влади і деспотизм, як боротьба за встановлення справедливості. Сумніви, що мучать його,

мають своїм джерелом пошуки дійових засобів для досягнення мети. Основа трагізму Гамлета в його самотності, в тому, що соціальну проблему він намагається розв'язати засобами індивідуальної боротьби.

Ім'ям Гамлета називають людину, яка в усьому сумнівається, увесь час роздумує, нездатна діяти швидко і рішуче.

Суспільність переконується на таких повітових *Гамлетах*, на таких розп'янутих теоретиках, що сама теорія, сама абстракційна наука не дає ще чоловікові того, що йому в життю найпотрібніше, не дає йому внутрішньої сили, певності своїх цілей і своєї дороги, не дає йому характеру (І. Франко, Іван Сергійович Тургенєв).

У поемі «Смерть *Гамлета*» М. Бажан втілює у цьому образі риси сучасної буржуазної інтелігенції.

129.

Гарматне м'ясо

Найбільш раннім літературним джерелом, в якому зустрічається цей вислів, є політичний памфлет французького письменника Шатобріана (1768—1848) «Про Бонапарта і Бурбонів», опублікований після вступу союзницьких військ у Париж в 1814 р. Закликаючи до реставрації династії Бурбонів, Шатобріан детально спиняється на темних сторонах наполеонівського режиму. Він твердить, що при Наполеоні призови на військову службу були винятково жорстокими. «Презирство до людського життя і до Франції, — пише він, — досягло такого ступеня, що новобранців називали сировиною і гарматним м'ясом».

Вираз цей, характеризуючи цинічне ставлення до цінності людського життя взагалі, вживається головним чином у значенні: солдатська маса, яку посилає на смерть експлуататорська влада.

...Так само тягло до православія та білого царя і все поспільство, котре не знало супокою серед козацької завірюхи, а грало ролю гарматного м'яса в руках всіх станів, що були над ним... (П. Грабовський, Лист до Б. Д. Грінченка, 14. XII 1901 р.).

Адже діти цих машин, як «расово маловарті», давним-давно приречені Гітлером до того, щоб бути лише робочим бидлом німецького «народу панів» або гарматним м'ясом, яке без протесту гинуло б во славу нацистської Німеччини! (Я. Галан, Собача служба).

130.

Гарпії

Це, за грецькою міфологією, богині вихору. Зображувались як крилаті потвори-птахи з дівочими головами. У міфі про аргонавтів гарпії примушують голодувати сліпого Фінея, забираючи або забруднюючи його їжу. У переносному значенні гарпія найчастіше — зла жінка, а також зло, що мучить людину, терзає її душу.

Я самотній стою. Наді мною реве хуртовина;
Зграї гарпій проклятих, що зветься «навіщо», «куди»,
Мою душу жеруть... Як покинута в лісі дитина,
Я самотній стою. Наді мною реве хуртовина,
Замітає сліди.

(М. Вороний, *Vae victis*)

131.

Геєнна вогне́нна

Геєнна (*Gehenna*) — первісна назва долини Енном (Тофет) біля Єрусалима, де іудеї приносили в жертву Ваалу і Астарті своїх дітей, спа-

люючи їх («Влаштували висоти Тофета в долині синів Енномових, щоб спалювати синів і дочок своїх у вогні. За те ось приходять дні, говорить господь, коли не будуть більше називати місце те Тофетом і долиною синів Енномових, але долиною вбивства», Іерем., 7, 31—32; 19, 6).

У переносному значенні (відомому ще з часів укладання Євангелій) — місце пекельних мук людини.

Він [Гушалеви́ч] бажає їм за те цілу літанію всякого безголов'я: громів, *огнів геєни*, всіх пекельних мук, гніву неба і прокляття, погібелі та «разоренья» (І. Франко, Іван Гушалеви́ч).

132.

Генеральна репетиція Жовтневої революції

Вираз походить з книги В. І. Леніна «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» (1920): «Без «генеральної репетиції» 1905 року перемога Жовтневої революції 1917 року була б неможлива» (Твори, т. 31, стор. 10).

«Генеральна репетиція» майбутньої соціалістичної революції, 1905 рік, — була перервана в Росії диким розгулом реакції, богатиря Святогора нібито знову загнали в свою печеру (О. Білецький, Поезія Івана Франка).

133.

Геркулес

Геркулес (Геракл) — герой старогрецьких міфів, наділений надзвичайною фізичною силою. Відомі легенди про дванадцять подвигів Герку-

леса (очищення Авгієвих стаєнь, здобуття золотих яблук Гесперид, встановлення на краю світу Геркулесових стовпів та ін.).

У переносному вживанні Геркулес — силач; «геркулесове тіло» — міцне, м'язисте тіло; «дійти до геркулесових стовпів» — дійти до краю; «геркулесова праця» — тяжка праця.

Павлюк, гаряче виступаючи проти курців, щоразу посилався на своє прекрасне здоров'я та свої м'язи. А м'язи кочегар мав справді *геркулесові* (М. Трублаї, Ляхтак).

Темним полиском лиснілось м'язисте *геркулесове тіло* (О. Гончар, Таврія).

Див. Авгієві стайні, Гідра, Яблука Гесперид.

134.

Герострат

Так звали людину, яка з честолюбства, щоб обезсмертити своє ім'я, спалила в 356 р. до н. е. храм Артеміди в Ефесі, що вважався одним з «семи чудес світу». Герострата судили, стратили, ім'я його було заборонено вимовляти. Ми знаємо про нього з творів грецького історика Феопомпа (IV ст. до н. е.), що збереглись в уривках.

Геростратами називають людей, які домагаються слави будь-яким шляхом, навіть злочинним, і не спиняються перед знищенням культурних цінностей. «Геростратова слава» — ганебна слава.

Тут Леонардо да Вінчі і Рафаель, а там — новітні *герострати* в генеральських мундирах (Ф. Маківчук, Репортаж з того світу).

Такими з'явилися ці *герострати* і масові вбивці перед лицем справедливості (Я. Галан, Затавровані).

135.

Гідра

У старогрецькій міфології Гідра (Лернейська) — багатоголова потвора з тулубом змії, у якої замість однієї відрубаної голови виростили дві нові. Була переможена Геркулесом.

У переносному значенні — ворожа сила, боротися з якою дуже важко (ще під час французької буржуазної революції XVIII ст. поширилися вирази «гідра аристократії», «гідра анархії», «гідра контрреволюції»).

Руфін: Уділено вам силу Геркулеса для подвигів — то знищили б ви *гідру* преторіанську, вигнали б химеру в одязі цезарській геть з Капітоля, стовпи закону міцно встановили б.

(Леся Українка, Руфін Прісцилла)

Див. Геркулес.

136.

Глас вопіючого в пустині

Вираз походить з Біблії (Ісаїя, 40, 3; Матф., 3, 3, а також в інших місцях).

Вживається у значенні: даремний заклик до кого-небудь, який залишається без уваги, без відповіді, а також одинокий виступ, не підтриманий ніким.

Листування моє з осіченими людьми за кордоном обірвалось не по моїй вині, і я не мала ніякого способу подати їм признак життя від себе. Пробувала обзиватись з південного краю, але щось ніякого відгуку на свій голос не почула, так «гласом вопіючого в пустині» зосталась, як і перше (Леся Українка, Лист до М. П. Драгоманова, 3. X 1893 р.).

Луна від цього крику, від сили і зваби сказаних слів [про людську добрість і мудрість] котилася гонами історії довго, дуже довго. Котилася, мов той голос в пустелі, не почута жодним можновладцем, для якого найвищою мудрістю були гроші, нажива (М. Чабанівський, Слово про людську добрість, «Літературна Україна», 26. IV 1963 р.).

137.

Глитай, або ж Павук

Назва драми (1882) М. Л. Кропивницького. У ній вперше в українській драматургії реалістично відтворені нові процеси в житті пореформеного села: розшарування селянства, збагачення куркульської верхівки, розвиток лихварства — одного з найогидніших явищ капіталістичної дійсності, загрозливого і жахливого своєю руйнівською силою для трудящих мас.

Герой драми, якого односельчани прозвали «глитай, або ж павук», — уособлення хижацтва і розбещеності, всевладності куркуля у дореволюційному селі.

Давно життя минуло старосвітське
І зник з землі Глитай, або ж Павук,
Та знов, мов крила, міліони рук
Стрічають плеском ім'я — Кропивницький.

(М. Рильський, Пам'яті М. Л. Кропивницького)

138.

Глупов. Глуговці

Глупов — назва вигаданого міста в «Історії одного города» (1869—1870) М. Є. Салтикова-Щедріна. У Глупові процвітають лінощі,

плітки, наклепи, хабарі, низькопоклонство, ворожнеча до всього неглуповського. Слова «Глупов», «глуповці» стали синонімами обивательщини, косності.

В славнім городі Глупові
Жив муж грубий і учений,
Звавсь Сидірко Шарапець,
Прозивався оглашений.

(І. Франко, Ботокуди)

Струмись свіжого повітря в цю атмосферу, як це не дивно на перший погляд, ішов з «тюрми народів», з Росії, яка була не тільки країною тупих реакціонерів, боягузливих лібералів, «ташкентців» і «глуповців», але країною Белінського і Чернишевського, Пушкіна і Лермонтова, країною, де визрівали найпередовіші ідеї і створювалося велике мистецтво світового значення (О. Білецький, Пушкін і Україна).

139.

Гнати крамарів з храму

За євангельською легендою, Христос, прийшовши з учнями в єрусалимський храм, став виганяти звідти крамарів і міняйлів, докоряючи їм, що «дім молитви» вони перетворили на торжище (Марк, 11, 15—17).

У переносному вживанні цей вислів означає: боротися проти людей, які використовують велику справу в своїх дрібних, нечистих цілях.

Бий своїм словом, бий доразу
Котурн і фальш, пустую фразу!
Гоць іх з пісні на псю маму,
Як гнав Ісус міняйлів з храму!

(І. Франко, Лісова іднїя)

Сцена ж — мій кумир, театр — священний храм для мене! Тільки з театру, як з храму крамарів, треба знать і фарс, і оперетку; вони — позор іскуства, бо смак псують і тільки тішаться пороком! Геть їх з театру! (І. Карпенко-Карий (І. К. Тобілевич), Монолог Івана з «Суєти»).

140.

Гниле багно

Так образно назвав Й.-В. Гете (1749—1832) у трагедії «Фауст» сучасну йому німецьку дійсність:

Край гір лежить гниле багно,
Весь край струїть грозить воно,
Його ми мусим осушити
І тим наш подвиг довершити.
Мільйонам ми поставим місця тут,
Стихію зборе їх свободний труд.

(Переклад М. Лукаша)

...Потрібна, справді, велика наївність, щоб зрозуміти дослівно це «гниле багно» (der Pfuhl). Та це ж той самий образ, яким набагато пізніше скористався І. Франко, кажучи про Австрію:

Багно гниле між країв Європи,
Покрите цвіллю, зеленню густою...

(О. Білецький, «Фауст», трагедія Гете)

І. Я. Франко використав цей образ у XIV вірші циклу «Тюремні сонети» (1889).

141.

Гола правда

Вислів належить староримському поетові Квінту Горацию Флакку (65 — 8 до н. е.), що вжив його в першій книзі своїх «Од» (24, 7).

Вираз (який цитується також латинською мовою — *puda veritas*) означає неприкрашену дійсність, а також життя, не одухотворене високою ідеєю.

Я апелюю до почуття міри і розуміння того, що велика кількість «голих правд», на зразок неголеності, бруду, незачісаності і обшарпаності, може задушити правду мистецтва (О. Довженко, Про красу).

142.

Голгофа

Голгофа — горб в околицях Єрусалима, де, за євангельським міфом, був розп'ятий на хресті Ісус.

Це слово в переносному вживанні означає страждання, муки (моральні та фізичні), подвижництво.

Задзвонили в усі дзвони
І повели Гуса
На *Голгофу* у кайданах...

(Т. Шевченко, Єретик)

Завжди терновий вінець
буде кращим, ніж царська корона,
завжди величніше путь
на *Голгофу*, ніж хід тріумфальний;
так з передвіка було
і так воно буде довіку,
поки житимуть люди
і поки ростимуть терни.

(Леся Українка, Завжди терновий вінець)

Ця *голгофа* скінчилася з визволенням Західної України Червоною Армією, з встановленням на ній Радянської влади (Я. Галан. Що таке унія).

І п'ють на честь мою по штофу
Міцні напої та терпкі.
А ви ідіть хоч на *Голофу*,
Як принципи ви такі.

(Д. Білоус, Слимакові принципи)

143.

Голіаф

За біблійною легендою (Перша книга царств, 17), філістимлянський велетень.

Так називають людину дуже високого зросту і значної фізичної сили.

Служили у Троян два брати,
Із них був всякий *Голіаф*;
Широкоплечий і мордатий,
І по вівці цілком глитав.

(І. Котляревський, Енеїда)

Марячи гітлерівськими ідеями «світового панування» — ідеями, що ганебно провалилися, вони [американські імперіалісти] стали в позу *Голіафа*, якому все за іграшку — стоїть собі цей штучно набитий і підрум'янений *Голіаф* і потрясає з-за океану своїм бутафорським кулачищем... (Ю. Мельничук, Нас не застукати зненацька).

— Боротьба мухи проти *Голіафа*, — гірко зітхнув Юстовський, одвідавши хворого вранці перед лекцією (З. Тулуб, Людолови).

144.

Голодна воля

Повість Панаса Мирного, написана наприкінці 70-х років XIX ст.

Панас Мирний викрив у цьому творі кріпосницький характер реформи 1861 р., назвавши її

«голодною волею». В сучасній літературній мові цей вислів уживається і в ширшому значенні, характеризуючи життя трудящих в капіталістичному світі.

Цю еволюцію слід би простежити в спеціальному дослідженні, яке показало б, як «мужик» — представник релігійно-морального начала.. — змінюється «мужиком», носієм високих моральних якостей, який страждає в ярмі кріпосного рабства, мучиться, але протестує...; як на зміну йому приходить «мужик»-правдошукач, що стає «пропащою силою» в умовах «голодної волі»... (О. Білецький, Українська література серед інших літератур світу).

145.

Голос духа чути скрізь

Слова з поезії І. Франка «Гімн» («Вічний революціонер»), написаної у 1880 р.:

Голос духа чути скрізь:
По курних хатах мужицьких,
По верстатах ремісницьких,
По містах недолі й сліз.

Це революційний дух народу, його здатність до боротьби, неминучість його перемоги.

Проте голос його було чути скрізь — «по курних хатах мужицьких, по верстатах ремісницьких, по місцях недолі й сліз» (О. Білецький, Українська література серед інших літератур).

146.

Голуба квітка

Походить цей вираз з роману німецького письменника-романтика Нораліса (Ф. фон

Гарденберга (1772—1801) «Генріх фон Офтердінген» (1802).

Герой твору — відомий мейстерзінгер XIII ст. — побачив уві сні прекрасну голубу квітку (*die blaue Blume*), яка стала уособленням усіх його мрій і бажань. Офтердінген присвячує все життя шуканню її. Образ голубої квітки, що має магичні властивості, зустрічається і в німецькому фольклорі.

У переносному значенні «голуба квітка» — нездійсненна мрія (нім. *blau* перекладається і як «голубий», і як «синій»).

Милевський: Ну знаєте, Любов Олександрівно, сі приклади непевні. У трубадурів часом трудно одрізнити *блакитну квітку* від адюльтера (*Леся Українка, Блакитна троянда*).

Ціле життя, ціла судьба моя —
Не романтизм, а проста, груба проза.
Не біль над горем світа, не змія
Знання підгризла м'я! З прудкого воза
Піднебних поривів, як Фаетон, не впав я,
Ні квітки синьої по світі не шукав я...

(І. Фравко, Нове життя)

147.

Гомерічний сміх

Вираз виник з опису сміху богів у поемах Гомера «Іліада» (1, 599) і «Одіссея» (8, 326; 20, 346). Вживається у значенні: нестримний, голосний сміх.

...Він [Гушалеви́ч] вважає конечним при всякій нагоді виступати проти всяких новаторств. Аргументів

добирав при тім популярних, часто вдоволявся грубою лайкою замість доказу; так ніколи не говорив інакше, як «той дурень Дарвін», викликаючи сим серед своїх слухачів *гомеричний сміх* (І. Франко, Іван Гушалевич).

Часто епітет «гомеричний» зустрічається і в інших виразах, позначаючи щось величезне, значно більше за звичні розміри.

Навіть «гомеричні» описи вечер, обідів, бенкеті підкорені у поета тій самій патріотичній меті (М. Рильський, Поезія Адама Міцкевича).

Порівняння такого роду любив і Гоголь. Однак він не розсилав їх відразу в такій кількості, а, зосереджуючись на одному, розгортав його «по-гомеровськи», в цілу картину (О. Білецький, Іван Семенович Левицький (Нечуй)).

148.

Гомункулус

За фантастичними уявленнями середньовічних алхіміків, гомункулус (лат. *homunculus* — чоловічок) — істота, схожа на людину, яку начебто можна одержати штучним шляхом (у XVI ст. лікар і алхімік Парацельс дав «рецепт» одержання гомункулуса з людської сперми у штучному середовищі).

Вживається для характеристики людини фізично і морально неповноцінної.

Свідок, статс-секретар Пауль Керпер, одна з живих карикатур Гросса, найближчий клевет і завушник рейхсмаршала, типовий *гомункулус* з реторти Адольфа Гітлера, під час допиту назвав Герінга «людиною ренесансу» (Я. Галан, Герінг).

149.

Горбокони́к

Фантастична істота у віршованій однойменній казці П. П. Єршова (1815—1869), написаній за мотивами народної поезії. Казка, що зустріла гарячу підтримку і схвалення О. Пушкіна, скоро стала популярною.

У переносному значенні — засіб швидкого здійснення найсміливіших мрій.

А він осідлав свого любимого конька-горбунка і крилато понісся до вимріяної мети — захопити управління церковними справами розбагатіти (Ю. Мельничук, Високопреосвященний злодій).

150.

Го́рдїїв вузол

За легендою, наведеною старогрецьким істориком Плутархом (I—II ст. н. е.), фрігійці, послухавши поради оракула, обрали царем першого, хто зустрівся їм з возом біля храму Зевса. Це був простий хлібороб Гордій.

В пам'ять про своє несподіване звеличення Гордій поставив у храмі Зевса цей віз, прив'язавши ярмо до нього дуже заплутаним вузлом. Олександр Македонський, дізнавшись про пророцтво оракула («той, хто розпутає Гордійв вузол, стане володарем усїєї Азії»), розрубав вузол мечем.

У переносному вживанні «Гордійв вузол» — заплутана справа; «розрубати гордійв вузол» — розв'язати складне сплетення обставин швидко і несподіваним способом.

За словами автора [М. І. Петрова], завдання його праці — внести елемент «спокійного вивчення історико-літературних фактів» серед розбрату двох таборів — палких прихильників української літератури і її заперечників, розв'язати «гордіїв вузол» заплутаних відносин між двома літературами — російською і українською (О. Білецький, Шляхи розвитку доживотнового українського літературознавства).

151.

Громадою обух сталить

Слова з поезії Т. Г. Шевченка «Я не незду-жаю, нівроку» (1858):

А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить;
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить.

Цитовані рядки — заклик Кобзаря до збройного повстання — належать до найпопулярніших у його поезії.

Які шляхи, які дороги,
І скільки крові й сліз кипить, —
Та царські упадуть чертоги,
І правда кривду спопелить,
Коли навчиться люд убогий
Громадою обух сталить.

(М. Рильський, Зустріч у Нижньому)

152.

Громадянська скорбота

Цей вираз характеризував настрої інтелігентів, які, відчуваючи гніт самодержавного ладу, усвідомлювали своє безсилля змі-

нити його. Виник у 60-і роки XIX ст. Реакційною критикою вживався з іронічним значенням.

В сучасній мові вираз набув ширшого значення (вболівання за долю народу).

Завдання радянського літературознавця полягає в тому, щоб, не випускаючи всі ці пам'ятки з свого поля зору, розкрити під релігійною оболонкою боротьбу за цілком реальні, життєві інтереси і показати, як ці інтереси зумовили і саму форму викладу, в якій «проза» часто чергується з «поезією», церковна полеміка то переходить в різку викривальну сатиру, то чергується з лірикою «громадянської скорботи», як поряд з текстами із «святого письма» автори цитують народні приказки і прислів'я, звертаються до народної фразеології та лексики (О. Білецький, Стан і проблеми вивчення давньої української літератури).

153.

Грона гніву (достигли)

Вислів походить з Апокаліпсису (68 — 69 н. е.) — однієї з книг християнського Нового завіту. Говорячи про «гріхи» (алегорично «виноград») роду людського, бог наказує ангелові: «...Пусти гострий серп свій і обріж грона винограду на землі; бо достигли на ньому ягоди. І поверг ангел серп свій на землю, і обрізав виноград на землі, і кинув у велике точило гніву божого» (14, 18—19).

«Грона гніву» — назва відомого роману (1939) Д. Стейнбека.

У переносному вживанні вираз «грона гніву достигли» означає наближення докорінних

змін у суспільному житті, викликаних попереднім тривалим стражданням людей.

Що ж, вони знають, що все має свої межі — великодушність народу також. Сьогодні ми кажемо — годі! *Грона зіву достигли* (Я. Галан, Годі!).

154.

Гроші не пахнуть

Першоджерелом цього вислову є розмова римського імператора (69—79 н. е.) Веспасіана з сином Тітом з приводу запровадження податку на міські вбиральні. Коли Тіт почав дорікати батькові за це, Веспасіан підніс до його носа перші гроші, що надійшли від податку, і спитав, чи ж пахнуть вони. Тіт відповів заперечно, і Веспасіан вигукнув: «А вони ж — від сечі!». Пізніше вислів «Гроші не пахнуть» використав у XIV сатири староримський поет Ювенал (I—II ст. н. е.)

«Гроші не пахнуть», сказав якийсь папа Пій XII у виправдання продажницької, злодійської ролі католицької церкви (Ю. Мельничук, Памфлети).

155.

Грюнвальд.

Грюнвальдська битва

15 липня 1410 р. в районі селищ Грюнвальд і Танненберг (кол. Східна Пруссія, тепер територія Польщі) польські і русько-литовські війська розгромили німецьких рицарів Тевтон-

ського ордену. Перемога ця, що назавжди підірвала сили ордену, є символом бойової співдружності слов'янських і прибалтійських народів.

Грюнвальдська битва змальована в романі польського письменника Г Сенкевича «Хрестовосці».

У переносному вживанні Грюнвальд — вирішальна битва, остаточний розгром ворога.

Образ Грюнвальда використав Я. Галан, говорячи про розгром німецько-фашистських полчищ у Великій Вітчизняній війні:

В степах України почався новий останній уже Грюнвальд (Напередодні).

Д

156.

Дамоклів меч

За старогрецькою легендою, Дамокл, придворний сіракузького тирана Діонісія Старшого (432—367 до н. е.), позаздривши своєму володарю, назвав його найщасливішим з людей. Тоді Діонісій посадовив заздрісника на своє місце, повісивши над його головою на кінській волосині гострий меч. Зляканому Дамоклові Діонісій пояснив, що цей меч є символом тих небезпек, яких владар зазнає постійно, незважаючи на зовні безтурботне життя.

Вираз вживається у значенні: постійна небезпека.

...Що ж зроблю, коли я, як і всі ми, живу під павутиною, я думаю, під *Дамокловим мечем* краще, ніж під павутиною, бо там людина себе величніше почувує, а тут часом сам собі злиденною мухою здається... (Леся Українка, Лист до М. П. Драгоманова, 5. I 1894 р.).

Допитувалася й сама Мілочка в Лесі, чи справді-таки сам написав. Павлуша зрозумів, яка це мить важлива для нього. Тим-то, не вагаючись навіть, сказав Лесі, що — ну да, сам! Трудно, звичайно. І не всякий це може. Та йому це хіба вперше! І говорив це так упевнено, що Леся повірила, а значить, і Мілочці перекаже. Проте небезпека бути викритим через отой вірш «*дамокловим мечем*» висіла над ним (А. Головка, Мати).

157.

Дантове пекло

Великий італійський поет Данте Аліг'єрі (1265—1321) є автором грандіозної за задумом і обсягом поеми «Божественна комедія» (1307—1321), яка поділяється на три частини: «Пекло», «Чистилище» і «Рай» (відповідно до етапів уявлюваної подорожі поета по трьох «загробних світах», що повинна була просвітити людство, показати італійському народові шляхи політичного і морального відродження). В розділі «Пекло» подані надзвичайно яскраві картини пороків суспільства, автор бичує егоїзм, розбещеність, гординю, мстивість і особливо жадібність.

Полум'ям вічним на жах всім нащадкам
Дантове пекло палає;
пекло страшніше горить в нашім краю, —
чом же в нас Данта немає?

(Леся Українка, Де тії струви, де голос потужний)

В цілому ряді оповідань: «Борислав», «Воа constrictor», «Яць Зелепуга», «Полуйка», «Вівчар» і др. Франко змалював нам широкі і страшні картини життя робітників, картини, що нагадують часом Дантове пекло (М. Коцюбинський, Іван Франко).

Але важко було знайти слова для відображення жаху, що обіймав місто, де ще недавно повнокровно текло молоде радянське життя, перед реальним жахом творча уява опускала крила; перед цим жахом блідли картини Дантового пекла... (О. Білецький, Образи Києва в художній літературі).

158.

Два Аякси

Аякси, або Великий і Малий Еанти, — двоє нерозлучних друзів, герої Троянської війни, що разом здійснювали подвиги. Дружба Аяксів послужила сюжетом для багатьох творів мистецтва.

У переносному значенні «два Аякси» — нерозлучні друзі.

...Слідом за сим ідуть два твори [І. Карпенка-Карого], з яких один малює недавно минуле чумацтво, важний і характерний об'яв українського народного промислу («Чумаки»), на тлі чудової галереї широ-народних типів, таких як Настя, що не любить сварки, а всякими брехнями та видумками старається заводити її в своїм найближчій околі, як баба Бушля і два мандровані дяки-пиворізи, Шкварковський і Мичковський, комічні два Аякси української комедії (І. Франко, Іван Тобілевич (Карпенко-Карий)).

159.

Де згода в сімействі...

Так починається створена І. П. Котляревським пісня, яку співають герої його п'єси «Наталка Полтавка» (картина 2, ява 6):

Де згода в сімействі,
Де мир і тишина,
Щасливі там люди,
Блаженна сторона.
Їх бог благословляє,
Добро їм посилає
І з ними вік живе!

Явно повчальний, моралізаторський тон пісні зумовив іронічне (здебільшого) вживання цих слів.

Згodu у цьому розбійницькому сімействі [буржуазних націоналістів] безперечно полегшує факт, що і одні, і другі, і треті живуть тут на тих самих ласкавих хлібах, на тих самих хлібах, що їх ніяк не можуть дождатися голодаючі діти Франції (Я. Галан, Не гратися з вогнем!).

160.

Дездемона

Героїня трагедії В. Шекспіра «Отелло» (1604). Жертва підлого наклепу, Дездемона у трагедії є втіленням чистоти, любові, відданості. Таке ж значення вкладається у це ім'я і в загальному його вживанні.

Хай хоч ві сні — мандрівки дальні
Без суетливих перепон, —
І очі радісно-печальні
Білоодежних *Дездемон!*

(М. Рильський, Синя далечінь)

161.

Декларація прав людини і громадянина

Політичний маніфест французької буржуазії, вироблений і прийнятий Установчими збо-

рами (26 серпня 1789 р.) в умовах буржуазної революції, що розпочалась. Ідейним джерелом декларації була французька просвітельська філософія XVIII ст. Незважаючи на свою буржуазну обмеженість, декларація відіграла видатну прогресивну роль, сприяючи розширенню і поглибленню боротьби проти феодального ладу. Величезна агітаційно-пропагандистська сила декларації зробила її програмним документом передових елементів у всіх феодальних країнах Європи в кінці XVIII—на початку XIX ст.

Широко вживається з різними змінами в структурі виразу.

Ну, цікавитись — кожного право,
І декларації прав
Тут не треба.

(М. Рильський, Декларація обов'язків
поета громадянина)

Характерна сама форма «декларації прав» української літератури у зверненні до видавця, яку ми цитували вище (О. Білецький, Українська проза першої половини XIX століття (від Г. Квітки до прози «Основи»).

162.

Демосфен

Демосфен (384—322 до н. е.) — афінський оратор і видатний політичний діяч. Від природи заїкуватий, Демосфен багато працював над собою (під шум морських хвиль з камінцями в роті він виголошував промови) і став кінець кінцем прекрасним оратором (Плутарх, «Демосфен»). Промови його відзначаються без-

доганною стилістичною обробкою і тонкою ритмікою. Образ старогрецького патріота-оратора відіграв велику роль в західноєвропейській літературі і публіцистиці в епоху становлення буржуазних національних держав, особливо в період французької революції 1789 р. Іронічно так називають балакунів.

О Тиховичу Мовчальський,
Бесідниче наш великий,
Ти, прославлений широко
Демосфене без'язикий!

(І. Франко, Ботокуди)

163.

Дем'янова юшка

Заголовок байки (1813) І. А. Крилова, в якій сусід Дем'ян так настирливо пригощав юшкою сусіда Фоку, що той,

Как ни любил уху, но от беды такой,
Схватив в охапку кушак и шапку,
Скорей без памяти домой —
И с той поры к Демьяну ни ногой.

Вираз уживається в значенні: силуване, надмірне пригощання всупереч бажанню гостя; взагалі щось небажане, неприємне.

Оригінальна вона [опера] й екзотична, та захоплюватися нею я не міг. Сидів я там, мов на *дем'яновій юшці* (П. Козланюк, Подорожі).

164.

Держиморда

Прізвище дійової особи комедії М. В. Гоголя «Ревізор» (1836). Держиморда — жорстокий, обмежений, грубий поліцейський служака.

Прізвище це увійшло в літературну мову в значенні: брутальний і свавільний адміністратор, людина з грубими нахилами.

...Саме гітлерівська Німеччина є та країна, де перший-ліпший держиморда з гестапо має право глумитися доскоchu з людської совісті... (Я. Галан, Хам).

Царські держиморди пильно стежили за дружбою поета із засланцями і з місцевим бідним населенням (А. Малишко, Оповитий любов'ю).

Коли чиновництво після відкриття пам'ятника дало обід каменотесам — бочку пива і відро горілки, — лише один Мікешин завітав до робітників. Він розповів їм про гірку долю пам'ятника, побудову якого зводікали царські держиморди (С. Плачинда, Кам'яна веселка).

165.

Десять заповідей. Заповіді

Основні моральні приписи віруючим в іудейській і християнській релігіях. У Ветхому завіті — це десять «заповідей Мойсея», що виникли, очевидно, на межі VIII—VII ст. до н. е. У Новому завіті — «заповіді блаженства», викладені, за легендою, Христом, а насправді написані не раніше II ст. н. е. Заповіді захищають приватну власність, проповідують покірність владі, смирення та ін. У сучасній мові найчастіше — високі моральні настанови.

— А ви, капітан, по заповіді поступаєте: хай права не знає, що робить ліва, — зареготався Книш (Панас Мирний, Повія).

Моральний кодекс — комуністичні заповіді найвищої людяності, збірник найсвітліших моральних норм і принципів життя, праці, поведінки, кожного кроку людини («Радянська Україна, 19. VI 1962 р.).

166.

Джоконда (Монна Ліза)

Портрет Монни Лізи — так звана Джоконда (1503) — по праву вважається кращим з портретів Леонардо да Вінчі. Цей класичний твір (він зберігається у Луврі) яскраво відбиває уявлення людей епохи Відродження про людську особистість. Художник прекрасно передав посмішку Монни Лізи, яка оживила обличчя, зробивши його дзеркалом ледве вловимих рухів душі.

У переносному значенні Джоконда — втілення жіночої чарівності.

Руки в неї досконалої форми і ноги стрункі і маленькі, посмішка і припухлість десь біля очей *Джіоконди* (О. Довженко, Матеріали до «Поєми про море»).

167.

Джон Буль

Ім'я героя політичної сатири англійського письменника Дж. Арбетнота (1675—1735) «Історія Джона Буля» (1712).

Вживається як іронічна назва англійців. У радянській літературі ім'я це використовується як уособлення англійського імперіалізму.

Пропливали віки поволі
над могилою поета,
довелось йому почути
грим гармат і посвист куль, —
він не знав, що Автандила
кинуть тут в арабське гетто,
що птахів направить хижих
на Йорданію

Джон Буль.

(Г. Плоткін, Могила Руставелі)

168.

Див кличе над деревами

Вислів із «Слова о полку Ігоревім» (XII ст.):
«Збися Див кличет врѣху древа: велит послушати земли незнаемѣ — Вльзѣ, и Поморію, и Посулію, и Сурожу, и Корсуню, и тебѣ, тьмотораканьскый блъван! А половци неготовами дорогами побѣгоша к Дону великому: крычат тѣлѣгы полунощы, рци—лебеди распужени». Див — лісовий демон в народних віруваннях; поетичне уособлення нещастя.

Вираз уживається в значенні: провіщати небезпеку.

І коли свій поклик лиховісний
З верховіття знову крикне Див,
І погроза хмарою нависне
Над ясним спокоєм наших нив,
І коли закрячуть круки чорні
І почнуть кружляти віддалі,
Ім назустріч стануть непоборно
Всі народи нашої землі.

(Н. Забіла, Післямова
до перекладу «Слова о полку Ігоревім»)

І коні даремно іржуть над сумною Сулою,
Даремно куряни під викликом сурем повиті —
Над Сурожем тьма, і Посулля завинуло млою,
І довго ще Див над верхами дерев буде вити.

(Л. Первوماйський, Дніпро)

169.

Дитяча хвороба «лівизни»

Фраза стала крилатою після виходу в світ праці В. І. Леніна «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» (1920).

Ця книга є класичним твором з питань стратегії і тактики ленінізму. В ній викривається тактика «лівих» комуністів, які штовхали комуністичні партії на шлях сектантства і авантюризму.

А коли придивитися до його творчості 1918—1925 років на фоні усїєї української поезії тих часів, які мали назву «ренесансу української літератури», а в більшості фактів були «дитячою хворобою лівизни» народжуваної радянської української поезії, позитивне значення його творчості тієї пори стане особливо виразним (О. Білецький, Творчість Максима Рильського).

170.

Дифіра́мб

Дифіра́мб (грецьк. διθύραμβος) — в Стародавній Греції спочатку урочиста хорова пісня на честь бога вина Діоніса (Вакха). Пізніше став літературною формою, близькою до оди і гімна, наприклад дифірамби Піндара і Аріона (VI—V ст. до н. е.). З дифіра́мбів, які виконувались хором, виникла грецька трагедія.

У переносному значенні дифіра́мб — перебільшена похвала.

Краще бринять від того урагану
пошарпані струни,
ніж у майстерних руках
срібнострунні злотистії арфи,
зграйно й добірно настроєні
до дифіра́мбів облесних.

(Леся Українка. Завжди терновий вінець)

А коли Хома занадто вже розходився, співаючи дифіра́мби своїм мінометам, хтось навіть осадив його (О. Гончар, Прапорonoсці).

171.

Діана

Діана — у староримській міфології покровителька полювання і диких звірів, богиня місяця. Зображувалась у вигляді молодої дівчини з луком і сагайдаком за плечима, уособлювала дівочу неприступність. Ототожнювалася з старогрецькою Артемідою.

Із туману,
Як кажуть, стала виглядати
Червонолиця Діана...
А я вже думав спать лягати —
Та й став, щоб трохи подивитися
На круглолицю молодлицю
Чи тее... дівчину!..

(Т. Шевченко, Ну що б, здавалося, слова)

172.

Діла незабутні дідів наших

Цитата з поеми Т. Г. Шевченка «І мертвим, і живим...» (1845):

Я ридаю, як згадаю
Діла незабуті
Дідів наших. Тяжкі діла!
Якби їх забути,
Я оддав би веселого
Віку половину.

Коли Шевченко ридає, згадуючи діла незабутні дідів наших, і готов би віддати веселого віку половину, щоби їх забути, — д. Куліш попросту плює на ті діла і на всю нашу минувшість (І. Франко, Хуторна поезія П. А. Куліша).

173.

Діоген

Старогрецький філософ IV ст. до н. е. Діоген із Сінопа — один з найбільш популярних представників учення кініків.

У переносному значенні — мислитель.

Ф. сидів поруч мене і дививсь на всіх з ясним чолом Діогена (О. Довженко, Матеріали до «Поєми про море»).

Д и в. Ліхтар Діогена.

174.

Для слави козацької

Усталений зворот, широко вживаний в думках та історичних піснях: «Коня на славу козацькою купила» («Івась Удовиченко, Коновченко»).

Ну, от і всі діла. Ні, ще одна увага: мені все-таки хотілось би, для слави козацької, дебютувати в Києві, але ж я не знаю, наскільки серйозний там замір ставити «Троянду», а коли серйозно, то все-таки, коли, власне, се має бути (Леся Українка, Лист до матері, 26. X 1897 р.).

175.

Доба великих реформ

Так у ліберальній публіцистиці називали 60-і роки XIX ст., відзначені «реформами» Олександра II — селянською (звільнення селян від кріпацької залежності), судовою, земською

та ін. Джерело цього виразу — апологетська книга Г. А. Джаншєва (1851—1900) «Епоха великих реформ» (1892).

Вираз уживається іронічно.

В тих двох книжках [«Сатири в прозе», «Невинные рассказы» Салтикова-Щедрина], немов в дзеркалі, показана преславетна «доба реформ» — тота доба, коли то в Росії, приспаній миколаївським автократизмом, нараз повів «ліберальний» дух і наробив величезного колоту в головах і в економічних обставинах цілої величезної держави (І. Франко, Михайло Євграфович Салтиков (Щедрін)).

Уряд почав задкувати на всьому фронті «великих реформ» попереднього царювання (О. Білецький, Художня проза І. Франка).

176.

**Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її приспав**

Цитата з поезії Т. Г. Шевченка «Я не недужаю, нівроку» (1858), в якій прозвучав заклик поета «громадою обух сталить».

Знав наш поет, що, виливаючи на папір своє наболіле чуття, свої політичні погляди та бажання, він не тільки не верне тим волі України —

*Не жди сподіваної волі!
Вона васнула, цар Микола
Її приспав,*

але навіть не зможе сказати того свого слова прилюдно, в печаті, і що його поеми в найліпшій разі можуть дійти до громади тільки в рукописних відписах (І. Франко, Темне царство).

Так що не ждїть, товариші, добра, як сказав Тарас Шевченко (П. Панч, Олександр Пархоменко).

177.

Добрими намірами вимощене пекло

Вираз приписується англійському письменнику С. Джонсону (1709—1784). Біограф його Босвелл розповідає, що в 1775 р. Джонсон сказав: «Пекло вимощене добрими намірами». Вальтер Скотт в романі «Ламермурська наречена» (1819), ч. I, гл. 7, приписує цей вислів англійському богослову Дж. Герберту (помер у 1632 р.), який у книзі «*Jacuba prudentum*» говорить: «Пекло повне добрих намірів і бажань» (G. Büchmann, *Geflügelte Worte*).

Вираз неодноразово уживав В. І. Ленін, наприклад, у праці «*Що робити?*»: «Добрими намірами вимощене пекло, і в даному разі добрі наміри не врятовують ще від стихійного потягу по «лінії найменшого опору», по лінії суто буржуазної програми «*Credo*» (Твори, т. 5, стор. 376).

Кажуть, весь поміст у пеклі
З добрих замірів зложився!
Для пекельного помосту
І Бертольдо потрудився.

(Леся Українка, Давня казка)

— Єдине, чим ви мені можете допомогти — це дати роботу.

— Ні, не тільки. Добра порада...

— Добрими порадами устелено дорогу в пекло. Це зайва розмова (В. Собко, Матвіївська затока).

178.

Доглядати свій сад

Слова з повісті великого французького письменника і філософа Вольтера «Кандід, або оптимізм» (1759). Після багатьох пригод і не-

щастя під час тривалих мандрівок головний герой повісті приходить до висновку, що кожна людина повинна займатися корисною працею: «...Треба доглядати свій сад».

У переносному значенні: наполегливо і само-віддано працювати, докладати зусиль до певної справи.

Не бійтесь заглядати у словник:
Це пишний яр, а не сумне провалля;
Збирайте, як розумний садівник,
Достиглий овоч у Грінченка й Даля,
Не майте гніву до моїх порад
І не лінуйтеся доглядать свій сад.

(М. Рильський, Мова)

179.

Договір з дияволом

У середні віки були поширені легенди про людей, які укладали договір з дияволом, запро-дуючи йому свою душу за багатство і насолоди. Найбільш відома з них легенда про доктора Фауста (опублікована в одній з німецьких народних книг XVI ст.), яку використав Й.-В. Гете при створенні своєї геніальної трагедії «Фауст».

У переносному вживанні вираз «укладати договір з дияволом» означає: заплатити за щось дуже дорогою ціною.

Як теолог, він [кардинал Е. Пачеллі] увібрав у себе всі єзуїтські істини, на зразок висловленої папою Пієм XI: «Я б склав договір з самим дияволом, якби це послужило інтересам католицької держави» (Я. Галан, Памфлети).

Д и в. Фауст.

180.

Доки сонце з неба сяє

Цитата з поезії Т. Г. Шевченка «На вічну пам'ять Котляревському» (1838):

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!

Таким він житиме, «доки сонце з неба
(М. Рильський, Наш Гоголь).

Добрим словом спогадаймо
Тих, що в бою полягли,
І довіку пам'ятаймо
Тих, що волю нам дали!
Поки сонце світить буде,
Пам'ятать їх будуть люди!..

(Олелько, Добрим словом спогадаймо,
«Червоне село», 11.XII 1921 р.)

181.

Долина печалі (юдоль плачу)

Вираз походить з Біблії (Псалом 84, 6—7), у якій «юдоллю (церк.-слов. — долина) плачу» називається місце, де відбуватиметься страшний суд при кінці світу.

У переносному значенні: життя з його турботами і печалями; стражденна, гірка доля.

Весь у полоні шляхетського романтизму, він [Жеромський] бачив один тільки шлях з тієї долини печалі: вузький шлях, яким крокує одна-однісінька людина, страдалець за всіх і за вся, самотній, відірваний від мас піонер, готовий завжди до самопожертви (Я. Галан, Творчий успіх театру).

Дон-Жуан

Старовинна іспанська легенда про Дон-Жуана — людину, що все життя проводить у любовних пригодах, — послужила сюжетом для багатьох творів світової літератури. Серед них найбільше відомі: п'єса іспанського драматурга Тірсо де Моліна «Севільський спокусник» (1630) і комедія Мольєра «Дон-Жуан» (1665). В російській літературі ця легенда оброблена О. С. Пушкіним (драма «Каменный гость», 1839) і О. К. Толстим (драматична поема «Дон-Жуан», 1859), в українській літературі — Лесею Українкою (драма «Камінний господар», 1912). На сюжет цієї легенди написана відома опера Моцарта «Дон-Жуан» (1787).

Тоді-то зрозумів я перший раз,
Що не Боярд, борець непоборимий,
Не дон-Жуан, усіх жіночих серць побідник,
Героєм наших днів, а продуцент, робітник.

(І. Фравко, Нове життя)

За чимало років, що прожив [Корній] з Павлом, знав виключну слабкість до жінок і те, що не щастило «біднязі» в цій справі, хоч на язик — донжуан, та й годі (А. Головка, Мати).

— Ви засудили вчинок Чепура. А ви-то сам чим від Чепура кращий? Тільки тим, що в того все це донжуанство назовні, грубо, по-хамському, а ви прикриваетесь личиною добропорядності. Зрозуміло вам? (Ю. Збанацький, Малиновий дзвін).

— ...Протестуй, що партійна мораль застерігає комуніста від донжуанства... (І. Ле, Роман Міжгір'я).

183.

Дон-Кіхот

Герой роману великого іспанського письменника М. Сервантеса де Сааведра (1547—1616) «Славний рицар Дон-Кіхот Ламанчський» (1605—1615). Бідний дворянин Дон-Кіхот, старий і самотній дивак, начитавшись старовинних рицарських романів, уявив себе мандрівним рицарем. Втративши здатність відрізняти дійсність від мрій, Дон-Кіхот весь час виступає в смішній і жалюгідній ролі: б'ється з вітряками, приймаючи їх за велетнів; заступається за злочинців, вважаючи їх невинно скривдженими, і т. ін. Дон-Кіхоту протиставляється його зброносець Санчо Панса — хитрий товстун, для якого на першому місці в житті стоять матеріальні інтереси.

Дон-Кіхотами називають благородних фантазерів, відірваних від життя; людей, що вступають у боротьбу з справжнім чи уявним злом, але не враховують тверезо своїх сил, не відчують, що боротьба їх не приносить користі, а викликає тільки насмішки.

Нехай краще буде exagération [перебільшення] в сторону «лицарства», ніж «пошлості», — коли вибрати з двох, то я волю бути *Дон-Кіхотом*, ніж Санчо Панса, бо так мені більше по натурі та й навіть по фігурі (Леся Українка, Лист до матері, 7. II 1903 р.).

Високий, худий, з закарлюченим, як у кібця, носом на довгому обличчі, облямованому рідкою темною борідкою, одягнений у синю французьку блузу, на котрій можна було полічити усі кістки його, він [студент] трохи скидався на *Дон-Кіхота* (М. Коцюбинський, Для загального добра).

Звідси [через відсутність мети життя] й надрид, боротьба чистих душ з неможливістю прикласти до діла

свою доброту, звідси й пияцтво, і шалена гонка на романтичному «Карлі», і загибель красуні Патриції в туберкульозному санаторії, куди її пощастило влаштувати нелюдськими зусиллями отих трьох добряків дон-кіхотів [йдеться про героїв роману Е.-М. Ремарка «Трое товаришів»] (І. Муратов, Герої повинні бути героями, «Літературна Україна», 26. IV 1963 р.).

184.

Досвітні вогні

Назва поезії Лесі Українки (1892), в якій особливо виразно стверджується думка про необхідність негайно ставати на боротьбу проти ворожого народові соціального ладу:

Вставай, хто живий, в кого думка повсталала!
Година для праці настала!

Поетеса вірить у силу робітничого класу, у його перемогу над царизмом:

Досвітні вогні, переможні, урочі,
Прорізали темряву ночі,
Ще сонячні промені сплять,—
Досвітні огні вже горять,
То світять їх люди робочі.

Створений поетесою образ «досвітніх огнів» зустрічаємо і в інших поетів.

Ні слова про спокій! Ні слова про втому!
Хай марші лунають бадьорі й гучні...
Хоч ніч облягає — та в п'їтмі глибокій
Вже грають-палають досвітні вогні...

(В. Елааш (Блакитний), Вперед)

О, ці пісні не вмуть між нами зроду,
Поки душа в народі ще жива,
І як огні досвітні у негоду,
Так тих пісень пророчіі слова
Освітять шлях у темряві народу,
Яким веде всіх доля життєва.

(Т. Романченко, Пам'яті Лесі Українки)

185.

Драконівські закони

Надзвичайно суворі закони, встановлені першим законодавцем Афіїнської республіки Драконом (VII ст. до н. е.). Старогрецький історик Плутарх розповідає, що за цими законами карали смертю майже за всі злочини (причому страчували не лише людей, але й предмети, «причетні» до злочину). Грецький оратор Діомед говорив, що драконівські закони писані не чорнилом, а кров'ю.

Проти скромних діячів українських недільних шкіл... були застосовані драконівські закони (О. Білецький, Від давнини до сучасності).

186.

Друг, що тричі відрікся

Вислів походить з біблійної легенди про апостола Петра, який тричі відрікся від свого вчителя Ісуса, схопленого вартою (Матф., 26).

Так говорять про людину, дружба якої не витримує важких випробувань.

Що скажеш ти тоді? Чи може й ти
Пошлеш мене веселу звістку дати
Твоїм забутливим і потайним друзям,
Що тричі одрікалися від тебе?

(Леся Українка, То може станеться і друге диво)

Замість лелії рожу
цілують уста,
А все ж, як Петро від Христа,
відректися від тебе не можу.

(П. Тичина, Мадонно моя)

187.

**Думи мої, думи мої!
Квіти мої, діти!**

Цитата з поезії Т. Г. Шевченка «Думи мої, думи мої» (1839):

Думи мої, думи мої!
Квіти мої, діти!
Виростав вас, доглядав вас —
Де ж мені вас діти?..
В Україну ідіть, діти!
В нашу Україну,
Попідтинню сиротами,
А я — тут загину.
Там знайдете щире серце
І слово ласкаве,
Там знайдете щиру правду,
А ще, може, й славу...

Тихше, серце, тихше, не тривож своїм биттям вічний спокій Кобзаря.

Спокій? Хіба ж він жив спокоем? Хіба думи його завмерли?

І шугає вітер і гуде столітнім віттям над головою поета:

*Думи мої, думи мої,
Квіти мої, діти...*

(М. Тарновський, Село)

188.

Дух Банко

Образ з трагедії В. Шекспіра «Макбет» (1606). Він уособлює помсту за злочин.

Іноді цей вислів уживається в ширшому значенні — як одно з втілень уявлення про потойбічний світ.

«Втрачений» Мефістофель і навіть звичайний гоголівський чорт, а також загробне життя, марновірства, *дух Банко*, — нема цьому хазяйству минулого місця в нас, як немає місця земельній приватній власності, власному золоту (О. Довженко, Виховувати молодих кінодраматургів).

189.

Дух і буква

Слова з біблійного тексту: «Бог дав нам силу бути слугами Нового завіту, не букви, а духу; буква бо вбиває, а дух животворить» (Друге послання апостола Павла коринф'янам, 3, 6—7).

Вислів уживається при протиставленні догми живої ідеї, живої справи.

Хай *мертва буква* вас не мане
До свар, заслонюючи суть;
Славетніш німці чи слов'яне —
Ті спірки краю не спасуть.

(П. Грабовський, Поетам-українцям)

Ми наполягаємо на старій гадці, що декому здається навіть старомодною: треба перекладати *не букву*, а *дух*, треба пам'ятати ще гоголівську вказівку про те, що для наближення до оригіналу слід інколи відходити від нього (М. Рильський, Художній переклад з однієї слов'янської мови на іншу).

Є такий старовинний вислів: «*буква мертвить, дух животворить*». Немає в Чижевського цього «*животворного духу*» (О. Білецький, Стан і проблеми вивчення давньої української літератури).

190.

Дядечко Сем

Жартівлива, іронічна назва США. Існує пояснення, що назва ця походить від прізвиська одного з жителів Нью-Йорка, Семюела Віль-

сона, який в кінці XVIII ст. переселився у м. Трой на ріці Гудзон. Місцеві жителі звали його «дядечко Сем» (або інакше «Сам»). Під час другої англо-американської війни (1812—1814) Вільсон, що користувався великою популярністю, займав посаду інспектора провіантів у органах постачання армії. На ящиках з продуктами, які відправлялись у діючу армію, Вільсон ставив літери «U. S.», тобто United States — Сполучені Штати. Американці розшифровували ці літери як Uncle Sam — «дядечко Сем» (G. Büchmann, Geflügelte Worte; Н. С. Ашукин, М. Г. Ашукина, Крылатые слова).

Ростуть лихварські доларові борги в лукавого дяді Сема (П. Козланюк, Всякому — своє).

Е

191.

Евріка!

Вигук (грецькою мовою означає «Я знайшов!»), який приписується великому математикові Стародавньої Греції Архімеду Сіракузькому (близько 287—212 до н. е.). У IX книзі трактату римського інженера Вітрувія (I ст. до н. е.) «Про архітектуру» розповідається, що сіракузький тиран Гієрон доручив Архімедові перевірити склад сплаву, з якого була зроблена його корона. Учений довго і безуспішно намагався розв'язати завдання, поки випадково, під час купання, не відкрив основний закон гідро-

статики («Всяке тіло, занурене в рідину, втрачає в своїй вазі стільки, скільки важить витіснена ним рідина»). Забувши одягтися, з криком «Еврика!», Архімед побіг додому, щоб якнайшвидше перевірити цей закон.

Вигук «Еврика!» вживається як вираз радості при несподіваному відкритті чи вдалій думці.

Певно, стану нудним,
Як засмоктана соска,
Прошу викинуть геть,
Шкодувати не варто.
Можна — *еврика!* —
Пити звичайно і просто:
З чашки, кринки, відра,
Із горняти, із кварти.

(М. Петренко, До соски)

192.

Едём

Назва міфічної країни, де, за біблійним переказом, знаходився рай — місце перебування «перших людей» Адама і Єви до їх вигнання звідти (Буття, 3).

Вживається як синонім до слів «рай», «райське життя».

Бог нам дав життя й здоров'я,
Цар — руїни з академії,
Ще якби нам хто дав грошей,
То були би ми в Едемі.

(І. Франко, Ботокуди)

Грунт там — чудова чорноземля, і взагалі — це справжній Едем (З. Тулуб, Людолови).

Д и в. Вигнання з раю. Адам.

193.

Езопівська мова

Вираз утворений від імені легендарного грецького байкаря Езопа, який жив, за переказами, в VI ст. до н. е. Езоп був рабом і не міг говорити вільно, відверто, тому звертався до алегоричної форми, до форми байки. М. Є. Салтиков-Шедрін «езопівською мовою» називав ту особливу, «рабську» манеру алегоричного викладу, яку письменникам доводилось застосовувати для того, щоб обійти царську цензуру.

Тепер цей вислів уживають для позначення мови, сповненої натяків, замовчувань, алегорій.

Крім того, жорстокі умови фашистської цензури примушували його [О. Гаврилюка] користуватись езопівською мовою, що також не могло не шкодити художності і реалістичній ясності твору (П. Козланюк, Олександр Гаврилюк).

Езопівській недомовленості, словесному трюкацтву модерністів, «новаторів» та всяких інших літературних блазнів не повинно бути місця в нашій пресі («Літературна Україна», 4. V 1963 р.).

194.

Ельдорадо

Неіснуюча легендарна країна, яку шукали з XVI ст. на території Латинської Америки європейські завойовники. Ця країна нібито була багата золотом і діамантами (El Dorado — по-іспанськи «золочений»).

У переносному значенні Ельдорадо — край казкових чудес, омріяна мета.

І цей мотив — мотив непом'янутої туги за «*Ельдорадо*», за фантастичною країною радощів і здійснених бажань, — характерний для всієї творчості письменника (Д. Затонський, Фріш, Дюрренматт, або «швейцарська позиція» в літературі Заходу).

195.

Еолова арфа

За старогрецькими міфами, Еол — повелитель вітрів. У переносному значенні — вітер.

З ім'ям Еола пов'язана легенда про Еолову арфу, струни якої звучать від подиху вітру. У переносному вживанні — душа людини, яка відживається на всі враження життя.

Ах, друже мій, поет сучасний --
Він тим сучасний, що нещасний,
Поет — значить: вродився хорим,
Болить чужим і власним горем.
В його чутливість сильна, дика,
Еольська арфа мов велика,
Що все бринить і не втихає:
В ній кожний стрічний вітер грає,
А втихне вітрове дихання,
Бринить в ній власних струн дрожання.
(І. Франко, Лісова ідилія)

196.

Ерінії

Ерінії — богині помсти, жительки царства мертвих Аїда. За уявленнями стародавніх греків, вони переслідують злочинців (убивць, тих, хто зламав клятву, забув гостинність), позбав-

ляючи їх розуму і насилаючи на них нещастя. Пізніше Еринії стали уособленням мук совісті злочинця. Зображуються у вигляді потворних старих жінок зі зміями у волоссі й бичами в руках.

У переносному вживанні — уособлення помсти.

Знову, як еринії древніх, повторює хор птахів свої нещадні слова (М. Рильський, Поезія Адама Міцкевича).

І тільки з шепоту болючого «Ekskuizu»

Дізнаються колись уважні слухачі,

Що то Еринії, а не співучі музи

Трясли твоїм еством на самоті вночі...

(М. Бажан, Над морем)

Д и в. Фурії.

197.

Ескулап

Ескулап (латинська форма імені Асклепій) — бог лікування у стародавніх греків. Батько його, Аполлон, віддав Ескулапа на виховання кентаврові Хірону, від якого той навчився мистецтва лікування. Ескулап досяг такої майстерності, що міг навіть воскрешати мертвих. За це Зевс убив його блискавкою.

Іронічно, жартівливо Ескулап (іноді «син Ескулапа») — лікар.

А поки те, да се, да оне,

Ходімо просто-навпростець,

До Ескулапа, на ралець —

Чи не одурить він Харона

І Парку-прялку?..

(Т. Шевченко, Чи не покинуть нам, небого)

198.

Есперáнто

Міжнародна допоміжна мова, створена у 1887 р. Л. Заменгофом (Варшава). Алфавіт цієї мови латинський, правопис фонетичний, словниковий склад базується на лексиці, спільній для більшості європейських мов. Нескладність есперанто сприяла його досить значному поширенню (мовою есперанто видаються журнали, ведуться радіопередачі, перекладаються кращі твори світової літератури та ін.).

Частина вчених заперечує доцільність користування цією мовою. Це й дало привід вживати слово «есперанто» в значенні: мертвонароджена, штучна мова.

Ніякий — хай навіть найдосвідченіший — літератор не може вдихнути живу душу в мертво, безбарвне авторське есперанто, по якому одразу вгадаєш, що такий твір не писався — слово за словом — від руки, а був продиктований швидкісним методом на машинку (О. Гончар, Пишімо правду!).

199.

Ефѐб

Ефебія — державна організація вільнонароджених юнаків 18—20-річного віку в Спарті й Афінах для підготовки до військової та громадянської служби. Протягом двох років ефеби жили в таборах, займаючись спортивними і військовими вправами, будуючи укріплення, охороняючи порядок під час народних свят і зборів, навчаючи хлопчиків гімнастики та ін.

У своєму вченні про державу старогрецький філософ Платон (V—IV ст. до н. е.) схвально оцінює ефебію з точок зору громадської і педагогічної.

Звідси ефеб — спортсмен і воїн.

Він [Франк] червоніє, потім раптом блідне, руки його, руки ефеба, падають, наче крила смертельно пораненого хижака (Я. Галан, «Надлюдина»).

Є

200.

Євангеліє

Походить від грецьк. εὐαγγέλιον — «блага вість». Це назва перших чотирьох книг так званого Нового завіту, в яких розповідається про «земне життя» Христа — міфічного засновника християнства. За церковними легендами, Євангелія були написані учнями Ісуса Христа — Матфієм та Ісанном і їх найближчими послідовниками — Марком і Лукою. Всупереч твердженням церковників про те, що Євангелія начебто виникли у I ст., коли, згідно з вченням церкви, жив Христос, дослідження свідчать, що вони склались поступово на протязі II—III ст., в період виникнення християнської церкви і оформлення християнського віровчення.

Поява церковної обрядності викликала потребу в богослужбових книгах, роль яких і відігравали Євангелія.

Слово це вживається і з переносним зна-

ченням — так називають книгу, в якій викладається основа якогось учення, а також просто дуже важливий твір (іноді — ідею).

...Шевченко, як правдивий апостол нового, широ-людського *евангелія*, кличе всім нам своє *Memento vivere* от семи золотими словами:

...Кохайтесь ж, любіться, як серденько знає!
(І. Франко, «Тополя» Т. Шевченка)

Колись по світлих зорях мореплавці
Вивчали шлях в недремнім океані,
А нині вчиться молодість кубинська,
Як зорі, перші літери читати.
Назвавши ніч новими іменами,
В колыску вічності ідуть герої,
І діти сплять, заснувши з букварями,
З твоїм *евангелієм*, сестро Кубо.

(Микола Снігаївський, Земле, чую тебе)

201.

Європейський концерт

Цей вислів виник в епоху створення так званого Священного союзу. Він означав угоду, змову європейських держав проти французької революції. Часто цитувався політичними діячами Франції і Англії у промовах та статтях. В Росії був особливо популярним у журналістиці 80-х років XIX ст. (наприклад, М. Є. Салтиков-Щедрін, *За рубежом, Мелочи жизни та ін.*).

Як держава сама собою слаба, Сербія хитається між союзом з Австрією, що сусідує з нею о межу і котрої сусідство не раз уже солоно далось взнаки сербам, і Росією, котра сидить далеко, шкодити Сербії безпосередньо не може, а зато не раз помагала ї

своїм авторитетом у європейському концерті і навіть безпосередньо людьми і грошми (І. Франко, Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер).

202.

Єгипетська неволя

Вираз виник з біблійного оповідання про надзвичайно тяжке становище іудеїв під час перебування їх в єгипетському полоні (Ісход, 1, 13—14).

Вживається у значенні: тяжка підневільна праця, залежність, рабство.

Хто мене виведе з сього Єгипту,
з краю неволі, з оселі роботи?
Син чоловічий, обранець господній?
Дух, що з'являвся в огні?

(Леся Українка, Ізраїль в Єгипті)

Коли цих кльолтерів, вольфштолцьів, цетнерів і зоммерштейнів накопичилось стільки, що вони мали вже право називати себе господарями міста, для православних, тобто українців, настали, за словами сучасника, «часи єгипетської неволі» (Я. Галан, Памфлети).

Д и в. Кари єгипетські.

203.

Єгипетська робота

Вислів уживається в значенні: виснажуюча, каторжна праця. Походить з біблійного оповідання про дуже важку фізичну працю, яку виконували іудеї, перебуваючи в єгипетському полоні (Ісход, 1, 11, 13—14).

З тим самим видом він [цар] левів полює,
левіафанів ловить, б'є пташок,
і їде полем через людські трупи,
і бенкетує по своїх гаремах,
і на війну жене своїх підданих,
і посилає на роботу люд, —
на ту «єгипетську» страшну роботу,
що має вславити царське імення.
(Леся Українка, Напис в руїні)

204.

Елісейські поля. Елісейські квіти

У античній міфології Елісіум — поля блаженних, загробний світ, куди потрапляють обранці богів.

Гомер в «Одісеї» змальовує Елісіум як прекрасну долину на березі Океану, на крайньому заході земного кола, де «нема ні завірюх, ні холодів зими», де «завжди віє легенький вітерець» (4, 566—568).

У поезії «елісейські поля» — символ вічного спокою; синонім поняття «царство краси, щастя». У переносному значенні «піти на елісейські поля» — померти.

Яснозорі води,
Одбите в них святе лице природи,
Заквітчана берегова трава
І простих душ немудрії слова, —
Чи ж це не пристань після бур житейських,
Не милий спокій квітів елісейських?

(М. Рильський, Рибальське посланіє)

205.

Єпіскоп Гатон

Персонаж балади англійського поета-романтика Р. Сауті (1774—1843). Поет використав середньовічну легенду про Гатона — архієпископа м. Метца (Німеччина). Під час страшного голоду в 914 р. Гатон зібрав у одному приміщенні усіх голодуючих і спалив їх, «як мишей». Доля покарала ката: його з'їли миші в замку, що стояв на острові серед Рейну.

В переносному значенні: лиха й підступна людина, яку чекає заслужена кара (така ж жорстока, як і злочин).

Докурюйте сигари, допивайте
Лікери й каву. Вдарив сім разів
Годинник месницький. Залізнi кроки
Гудуть по сходах, землю потрясають,
І вам од них нікуди не схватись,
Як не втекти *єпіскопу Гатону*
Од темних і розлючених мишей.

(М. Рильський, Докурюйте сигари, допивайте)

206.

Єретик

Єретик (грецьк. *αιρετικός*) — людина, що відступає від догматів пануючої церкви, «впадає в ересь». Єресі — в часи середньовіччя релігійні течії, опозиційні або ворожі християнській церкві (в тих країнах, де вона була панівною). Єресі були релігійним виразом настроїв якоїсь опозиційної групи або революційних мас по відношенню до освячуваного церквою

соціально-політичного ладу. «Революційна опозиція феодалізму проходить через усе середньовіччя. Вона виступає відповідно до умов часу то у вигляді містики, то у вигляді відкритої ересі, то у вигляді збройного повстання» (Ф. Енгельс, Селянська війна в Німеччині, К., 1954, стор. 31—32). Для боротьби з еретиками була створена інквізиція, яка спалила на вогнищах сотні тисяч людей (це знайшло відображення і в українській художній літературі— в поемі Т. Г. Шевченка «Єретик»).

Єретиком називають людину, яка виступає проти панівних канонів і догм.

— Тепер я розумію, чому вас не люблять! — за-
сичала вона.

— Мене?

— Всіх вас. Бо в кожному з вас сидить фанатич-
ний Торквемада, не здатний зрозуміти, що в кожному
єретикі також може битися благородне серце (Я. Га-
лан, Місіс Маккарді втрачає віру).

— Безсовісний і єретичний ти дід. Хотів би, щоб
мого сина по судах затидали? (М. Стельмах, Правда
і Кривда).

Д и в. Інквізиція, Торквемада.

207.

Є така партія!

Слова, сказані В. І. Леніним на I Всеросій-
ському з'їзді Рад (червень 1917 р.). Ось як
про це розповідається в біографії В. І. Леніна:

«З доповіддю в першому питанні «Тимчасо-
вий уряд і революційна демократія» виступив
бундівець Лібер. Далі виступив з великою про-
мовою міністр пошт і телеграфу коаліційного

уряду і лідер меншовиків Церетелі, який відкинув пропозицію більшовиків про створення Радянського уряду. Підтримавши тезу Лібера про необхідність зміцнення блоку всіх демократичних партій і створення коаліційного уряду, він заявив: «В даний момент в Росії нема політичної партії, яка говорила б: дайте в наші руки владу, ідіть геть, ми зайmemo ваше місце...».

І в цей момент з середини притихлого залу пролунав гучний, упевнений і рішучий голос:
— Є така партія!

Це був голос вождя більшовицької партії Леніна. Після цього Ленін виступив з промовою, в якій ще раз сказав:

«Я відповідаю: «є!» Ні одна партія від цього відмовитись не може, і наша партія від цього не відмовляється: кожної хвилини вона готова взяти владу цілком» («Володимир Ілліч Ленін. Біографія», К., 1960, стор. 298—299).

Змінилась в океан історії ріка,
Віки й народи мисль осяяла єдина,
Як від мільйонів серць: «Є партія така!» —
На цілий світ одна промовила людина.

(М. Рильський, Партії правди)

Ж

208.

Жандарм Європи

«Жандармом Європи», «міжнародним жандармом» називали Росію в 1848—1849 рр. — час піднесення революційного руху в Європі — у західноєвропейській пресі.

Ф. Енгельс у статті «Маркс і «Нова рейнська газета» писав: «...Нам було ясно, що революція має тільки одного справді страшного ворога — Росію і що цей ворог тим сильніше буде змушений втручатися в боротьбу, чим більше революція стане загальноєвропейською» (К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. VI, стор. 9).

Характеризуючи цей час, В. І. Ленін писав: «Півстоліття тому за Росією твердо закріплена була слава міжнародного жандарма. Наше самодержавство протягом минулого століття зробило не мало для підтримки всілякої реакції в Європі і навіть для прямого військового придушення революційних рухів у сусідніх країнах. Досить згадати хоча б угорський похід Миколи I і неодноразові розправи з Польщею, щоб зрозуміти, чому вожді міжнародного соціалістичного пролетаріату, починаючи з 40-х років, не раз вказували європейським робітникам і європейській демократії на царизм, як на головний оплот реакції в усьому цивілізованому світі» («Подорож царя в Європу і деяких депутатів чорносотенної Думи в Англію», Твори, т. 15, стор. 408).

Велика французька революція завдає панській Содомі і Гоморі першого серйозного удару, і тільки жандарм Європи Меттерніх витягне панство з дна падіння й розкладу та запряже його до воза «священного союзу» (Я. Галан, Памфлети).

Це про неї, що згубила з світу Пушкіна, Лермонтова, Полежаєва, що мучила на засланні Шевченка, що самий початок свій ознаменувала повішенням п'яťох декабристів і висланням у глибочінь сибірських руд кращих людей того часу... це про неї, жандарма Європи, сказав Герцен: «Коли подивишся на офіційну Росію, душу охоплює тільки відчай» (М. Рильський, Лермонтов).

209.

Жар-птиця

Образ слов'янських народних казок — фантастичний птах з блискотливим (як жар) пір'ям. Жар-птицю важко спіймати, але той, хто це зробить, матиме успіх, щастя, багатство. Цей образ уособлює мрію народу про щастя.

Схиляючись над книгами народного поета-борця, ми думаємо сьогодні про казкову жар-птицю людського щастя — щастя не для окремих одиниць, а для всіх, хто трудиться на благо суспільства, здобутого народами нашої країни під великим, непереможним ленінським прапором, прапором Жовтня (Л. Новиченко, Шевченко і вони...).

Двадцятье століття. Осінь.

Сімнадцятий рік.

Давно.

Жар-птицею в небо знялося

Ленінське знамено.

(П. Дорошко, Серед степу широкого)

Урочисто стояв ліс і, як перо жар-птиці, падав з високого неба позолочений листок. (Ю. Яновський, Мир).

210.

Жертва громадського темпераменту

За свідченням О. І. Герцена, так назвав продажну жінку, що стала на шлях розпусти через своє безправне і незабезпечене становище в буржуазному суспільстві, французький письменник-соціолог П.-Ж. Прудон (1809—1865). В «Листах з Avenue Marigny» (лист другий, 1847) Герцен писав: «У Парижі, як колись в Афінах, а потім в Італії, майже нема вибору між двома крайнощами: або бути куртизанкою,

або нудитись і гинути в пошлості і безвихідних клопотах. Ви пам'ятаєте, що мова йде про буржуазію... Хто гарно одягається, веселиться, танцює? — *La femme entretenue* [жінка на утриманні], двозначна репутація, актриса, коханка студента... Я не говорю про нещасні «жертви громадського темпераменту», як назвав їх Прудон: ті мало одержують насолоди, — їм ніколи». Коли і де Прудон вжив цей вислів, встановити не вдалось (Н. С. Ашукин, М. Г. Ашукина, *Крылатые слова*).

Вживається як синонім до слова «повія».

І не «я все простил и — все забыл», а — «мене великий жаль і дума обіймає».

Це, до речі, справді близьке до одного із сучасників Самійленка, велетня російської літератури — Гліба Успенського, про ставлення якого до отих «жертв громадського темпераменту» розповів колись Короленко... (М. Рильський, Володимир Самійленко).

І досить було будь-якій [жінці] хоч глянути на нього кокетливо, щоб Павло вже геть утратив розум. Міг потім цілу годину ходити по слідах, не осмілюючися і познайомитися «нахабно», і не в силі відстати. Але іноді наважувався-таки і знайомився, і сходився. Хоч потім кожного разу каювся та зарікався. Були це переважно загальновідомі на дачі своєю приступністю, не завжди навіть повії, просто, як звали їх, «жертви власного темпераменту» (А. Головка, Мати).

211.

Живий Курилка

Вираз походить від назви епіграми О. С. Пушкіна «Жив, жив Курилка!» (1825), спрямованої проти реакційного критика та істо-

рика М. Т. Каченовського (курулка — народна гра із запаленою скіпкою, яку треба погасити).

У Києві люди живуть досить плохо, та все-таки ще *Курулка живий* (Леся Уґраїнка, Лист до М. П. Косача, 30. XI 1893 р.).

212.

Живинка в ділі

Назва одного з уральських сказів («Живинка в деле», 1943) П. П. Бажова (1879—1950). Дідусь Нефед, навчаючи молодого умільця Тимоху Малоручка, каже: «Цими ось ходочками в глибокій темряві наша живинка-палятинка й пострибує, а ти вгадай, щоб вона вогневицею не обернулась або на пустодимку не перевернулась. Трошки не доглянув, — або перегар, або недогар буде».

Коли Тимоха дивується своєму захопленню працею, старий майстер пояснює: ...Живинка тебе й підчепила. Вона, розумієш, в усякому ділі є, попереду майстерства біжить і людину за собою тягне».

Вираз «живинка в ділі» означає зацікавленість своєю працею, почуття відповідальності за її наслідки, новаторську ініціативу.

Іван Трифонович смикає сиву борідку, поглядає на сусідів. Відтак сідає біля Станіславової балясини і уважно-уважно розглядає її. Ніжно гладить шорсткою рукою граніт, і мимоволі гордовита посмішка грає в глибоких зморшках, що змережили старече обличчя. Чиста робота, копіткий, уважний почерк зубила. О, дід знає: так тешуть каменотеси-поети, закохані в граніт, в свою професію. А невеличка «ніздря» — заглибинка — це явна юнача гарячковість. Молодий! Але від батька є живинка. Є, є! (С. Плачинда, Кам'яна веселка).

213.

Живий труп

Вислів став популярним після появи драми Л. М. Толстого «Живий труп» (1900). Можливо, першоджерелом його було Євангеліє, де у Першому посланні апостола Павла до Тимофія, 5, 6, є вираз «вживе мертвий».

Найчастіше вислів «живий труп» вживається як синонім до понять «людина морально спустошена», «людина, що опустилась»; у переносному значенні — взагалі щось, що відмерло, зжило себе. Давно вживається також із значенням: хвора, виснажена людина.

Мерці, мерці... Навколо, тут і там,
Куди не глянеш, скрізь самі ходячі *трупи!*
Немає ліку тим холодним мертвякам, —
Вони клопочуться, згромаджуються в купи...
(М. Вороний, Мерці (Дума на початку ХХ століття))

Сей вільний дім
Надгробком най буде важким
Для безсоромних глитаїв,
Пухким їх пещеним рукам
Й життя правдивого мерцям.
(С. Забушний, Буря волі)

214.

Живуща вода

В українських народних казках (як і в казках інших народів) зустрічаються розповіді про живущу (зцілющу) воду, що має нібито надприродні властивості: може воскрешати мертвих, заліковувати рани та ін. Наприклад, у

«Народных южнорусских сказках» (изд. И. Рудченко, вып. 2, К., 1869—1870): «Ох підпалив дрова, наймита спалив... углину сприснув живую водою, — наймит знов ожив».

У переносному значенні — те, що дає натхнення, силу, снагу.

Нічим отверзуться уста;
Прорветься слово, як вода,
І дебрь-пустиня неполита,
Зцілющою водою вмита,
Прокинеться...

(Т. Шевченко, Ісаія. Глава 35)

Якби-то нам побачиться, якби-то нам хоч часиночку подивиться один на одного, хоч годиночку поговорить з тобою, друже мій єдиний! Я ожив би, я напоїв би своє серце твоїми тихими речами, неначе *живущою водою!* (Т. Шевченко, Лист до М. С. Щепкіна, 12. XI 1857 р.).

...Польська література може бути гордою з цього твору, і треба тільки побажати, щоб він [«Форпост» Б. Пруса] був початком загального і тривкого повороту польської белетристики до долі свого простого народу. Тільки там, на цьому «власному ґрунті», може вона знайти джерело *живої води* і невичерпне багатство оригінальних і серйозних, важливих і живих тем... (І. Франко, Польський селянин в освітленні польської літератури).

Український радянський письменник Ю. Яновський назвав свою повість про післявоєнне колгоспне будівництво «*Жива вода*».

215.

Життєвий простір

Походження цього вислову пов'язується з антинауковою, реакційною теорією, що дістала назву геополітики. Одним із засновників геополі-

літики був шведський реакційний географ Р. Челлен, який виступив напередодні першої світової війни з твердженням, начебто географічне положення європейських держав вимагає їх об'єднання під владою Германської імперії. З приходом до влади фашистів геополітика стала офіційною доктриною гітлерівських розбійників, які намагалися розширити «життєвий простір» Німеччини за рахунок загарбання чужих територій. Сучасні американські геополітики виправдують розбійницькі авантюри американського імперіалізму, зокрема створення блоків, закликаючи до встановлення світового панування США.

У переносному значенні вживання вислову «життєвий простір» найчастіше іронічне.

Тим часом польський буржуазний уряд викрав державне золото і втік за кордон, за ним подалося й польське панство з своїми кривдою здобутими пожитками, а українські буржуазні націоналісти знайшли для себе «життєвий простір» на задвірках німецького фашизму (Ю. Мельничук, Слуги жовтого диявола).

216.

Життя коротке, та безмежна штука

«Афоризми» великого старогрецького лікаря Гіппократа (460—377 до н. е.) починаються реченням: «Мистецтво настільки велике, що на оволодіння ним не вистачить життя» (латинською мовою: *Ars longa, vita brevis est*).

Вислів цей, що цитується переважно у перекладі І. Франка, у сучасній мові вживається з

дещо іншим значенням — для утвердження вічності кращих зразків мистецтва.

*Життя коротке, та безмежна штука
І незглибиме творче ремесло...*

(І. Франко, *Semper tiro*)

«Життя коротке, та безмежна штука і незглибиме творче ремесло», — писав колись Франко. Оце «творче ремесло» — є гарячий кропіткий труд літератора-поета над словом, рідною мовою, вивченням світової культури, науки, філософії (А. Малишко, *Думки про поезію*).

3

217.

За вашу і нашу свободу!

Цей вислів — звернення до російського народу — належить І. Лелевелю (1786—1861)— видатному польському історикові і прогресивному громадському діячеві. У статті «Про польське питання» Ф. Енгельс відзначив заслуги Лелевеля: «Але в лоні цієї консервативної революції, в самому національному уряді була людина, яка гостро критикувала вузькість поглядів пануючого класу. Вона запропонувала дійсно революційні заходи, сміливий характер яких перелякав аристократів сейму. В заклик до зброї всієї старої Польщі, в перетворенні війни за незалежність Польщі в європейську війну, в наданні громадянських прав євреям і селянам, у наділенні останніх земельною власністю, в перебудові всієї Польщі на основах де-

мократії і рівності шукала вона шляхів для перетворення національної боротьби в боротьбу за свободу; вона прагнула ототожнити інтереси всіх народів з інтересами польського народу. Чи треба назвати ту людину, геній якої створив цей такий великий і в той же час такий простий план? Це був Лелевель» (К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 4, стор. 472).

Наведений діалог — це розмова двох революціонерів про тактику спільних дій, він нагадує знаменитий лелевелівський девіз — «*За вашу і нашу свободу*», проголошений повстанцями 1830 року (М. Рильський, Поезія Адама Міцкевича).

218.

**За горами гори, хмарою повні,
Засіяні горем, кровію політи**

Початкові рядки поеми Т. Г. Шевченка «Кавказ» (1845), в якій з величезною художньою виразністю і класовою гостротою змальована картина поневолення народів царської Росії.

Цитата вживається для характеристики загарбницької політики (іноді — для відтворення мотивів поезії Шевченка).

А, може, полум'яний Кобзар і помагав Вам у Вашому польоті, Ви, дивлячись на землю, раділи, що Шевченкове:

*За горами гори, хмарами повні,
Засіяні горем, кровію політи —*

відійшло у далеке минуле. І ці гори — і Кавказькі, і Карпатські — світяться щастям і людською долею (А. Малишко, Промова на мітингу з нагоди прибуття П. Р. Поповича в Київ, 15. IX 1962 р.).

І вже бреде сліпий кобзар,
І Гонта кличе на пожар,
Кавказькі гори, в млу повиті,
Рясною кровію политі,
Чолом підводяться до хмар.

(А. Малишко, Прометей)

219.

За землю Руськую, за рани Ігореві!

Вислів із «Слова о полку Ігоревім» (XII ст.):
«Загородите полю вѣрота своїми острыми стрѣ-
лами за землю Русскую, за раны Игоревы,
бугеа Святъславлича!

Стрѣляй, господине, Кончака, поганого ко-
щя, за землю Русскую, за раны Игоревы, бугеа
Святъславлича!».

Слова ці стали загальновідомим закликком;
іноді вживаються іронічно.

Невідомий співак походу степового...
Замісто струн нап'яв тетиви спижевї,
Давно забуту рать з сну будить вікового
І до походу, знай, накликає нового
«За землю руськую, за рани Ігореві».

(І. Франко. На старі теми)

З отсих недобитків найбільше поплило крові, —
погибли нещасні, за землю руськую, за Народний Дім.
І ніщо не прийшло їм з того, що їх на другий день
поїли будучі патріоти, голодні бурсаки. Тільки кілька
курок лишилося — бідні вдови по нещаснім когуті...
(О. Маковей, Народний Дім).

220.

Зайва людина

Походження цього вислову пов'язується з
назвою оповідання І. С. Тургенєва «Щоденник

зайвої людини» (1850). Вираз став терміном вітчизняного літературознавства, означаючи тип людини (російського дворянина-поміщика ХІХ ст.), що через несприятливі суспільні умови не може знайти застосування своїм здібностям.

До образу Онегіна, як до першої спроби зображення «зайвої людини» — образу типового для всієї російської дворянської літератури, Франко повернувся ще раз в статті 1883 року про І. С. Тургенева (О. Білецький, Пушкін і Україна).

Д и в. Печорінство, Рудін.

221.

За кражу, за війну, за кров

Цитата з поеми Т. Г. Шевченка «Кавказ» (1845), в якій він з величезною емоційною силою викриває роль релігії, церкви, духовенства як опори самодержавно-кріпосницького ладу. Відображаючи народні погляди, збагачений передовою суспільною думкою Росії, поет зміг піднятися до критики християнства і релігії в цілому, до викриття антинародної їх суті:

Храми, каплиці, і ікони,
І ставники, і мірри дим,
І перед образом твоїм
Неутомленіє поклони.
За кражу, за війну, за кров,
Щоб братню кров пролити просять
І потім в дар тобі приносять
З пожару вкрадений покров!!

Небо вислухує молитов тиранів «за кражу, за війну, за кров», приймає від них дари, «з пожару вкрадений

покров». От таких-то вчителів посилає «темне царство», аби «просвічали» народ, аби вчили його, що «дери та дай, та прямо в рай, хоч і рідню всю забери!» (І. Франко, Темне царство).

Виходили на трибуну метиковані джентльмени і без кінця розпинались про «радянський колоніалізм», про «страждання поневоленої України» і про те, що її треба неодмінно «визволити» заради торжества «західного ідеалу свободи...». Словом, усе було точнісінько так, як у Шевченка:

...За кражу, за войну, за кров, —

Щоб братню кров пролити просять...

(Л. Новиченко, Шевченко ...)

222.

За лакомство нещасне

Усталений зворот, що часто вживається в українських народних думках на позначення мотивів зради, відступництва:

Потурчився, побусурманився
Для панства великого,
Для лакомства нещасного!..

(Дума про Самійла Кішку)

Вже я потурчилась, побусурменилась,
Для розкоші турецької,
Для лакомства нещасного!

(Дума про Марусю Богуславку)

Ти чесна жінка, ти не продаєш
свої вроди й пестошів за гроші,
неширих поцілунків не даєш
за лакомство нещасне, за розкоші.

(Леся Українка, Жіночий портрет)

Одного боюся..., щоб Микола ради ласощів турецьких не проміняв віру! О, як я цього боюся! (І. Карпенко-Карий, Лист до П. К. Саксаганського, 14. III 1898 р.).

Українське панство заради «лакомства нещасного» відреклось від своєї мови, віри, народу, ополячувалось, поповнюючи ряди кріпосників-поміщиків (О. Білецький, «Русалка Дністровая»).

223.

Залізна маска

Так звався в'язень державної тюрми Франції — Бастилії, обличчя якого начебто завжди було закрите залізною маскою. Його оточувала глибока таємниця (помер у Бастилії в 1703 р.).

Існують різні припущення щодо особи цього в'язня, викладені у багатьох романах та історичних творах. Так, голландські письменники твердили, що це фаворит королеви Анни і справжній батько Людовіка XIV. За французькими джерелами, в'язень був, навпаки, незаконнонародженим сином Людовіка XIV і Луїзи Лавальєр, герцогом Вермандуа, який дав ляпаса дофіну і за це був покараний довічним ув'язненням. Існують припущення, що це — управитель державними фінансами Фуке, та ін.

У переносному значенні — невідома, оточена таємницею людина, на долю якої випало багато страждань.

Що ж до нас, таких невідомих, незаних тепер, яких великі цього світу не зволють навіть помічати, ми підемо без масок в ці страшні дні, бо *залізні маски* не можуть замінитися на лицемірний оксамит (Леся Українка, Голос однієї російської ув'язненої).

224.

Залізом і кров'ю

Вираз належить відомому прусько-німецькому політичному діячеві О. Бісмарку (1815—

1898), який повторював його неодноразово. В середині 50-х років XIX ст., передбачаючи війну з Австрією — ворогом об'єднання Німеччини, він сказав: «Не словами, але кров'ю і залізом буде об'єднана Німеччина». У вересні 1862 р. на зборах бюджетної комісії палати депутатів він знову повторив: «Не промовама і постановома більшої вирішуються великі сучасні питання — це була помилка 1848 і 1849 років, — а залізом і кров'ю». В січні 1886 р. на засіданні палати депутатів Бісмарк розвинув ту ж думку: «Дайте в руки пруському королю якнайбільшу воєнну силу, іншими словами — якнайбільше крові і заліза, тоді він зможе проводити бажану для вас політику; політика не робиться промовама, стрілецькими святами і піснями, вона робиться тільки залізом і кров'ю». Можна зазначити, що вираз цей зустрічається вже в поемі англійського поета А. Теннісона (1809—1892) «A word for the country»: «Не мріями, а кров'ю і залізом буде створена нація» (Н. С. Ашукин, М. Г. Ашукина, Крылатые слова).

Коли, вкінці, реакція минулася і кров'ю та залізом зіплено нову німецьку державну єдність, то надії на новий розцвіт літературної творчості якось не справдилися (І. Франко, Інтернаціоналізм і націоналізм у сучасних літературах).

225.

Замість хліба дати камінь

Євангельський вираз: «Чи є між вами така людина, що в неї син попросить хліба, а вона подала б йому камінь?» (Матф., 7, 9).

У переносному вживанні означає крайню межу черствості, бездушності.

Ідуть вони, тужать, степом, селами...
На їх голосіння
Дають їм каміння,
Лушпиння з насіння.

(О. Олесь, Ой була на світі та удівонька)

Співали, як же! Пригадай,
Однолітку і друже давній:
Немов на глум, хтось пісню дав нам,
Як ми казали: хліба дай!

(М. Рильський, На буряках)

226.

Заплакана мати усміхнеться

Широко відомі слова з поеми Т. Г. Шевченка «І мертвим, і живим...» (1845):

Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата,
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати.

І радісно усміхнулася мати, яка плакала, що найменший син її — не з нею, і радісно усміхнулися всі матері-спільниці, всі держави Радянського Союзу (О. Вишня, Дуглас).

Друже мій Марку! Слава богові святому, що між нами сталася згода, мир і братерське єднання. *Заплакана мати усміхнеться*, побачивши діток своїх славних на рідній сцені вкупі! (І. Карпенко-Карий, Лист до М. Л. Кропивницького, XII, 1900 р.).

227.

Запустить пазурі в печінки

Цитата з вступу до поеми Т. Г. Шевченка «Сон» («У всякого своя доля»), написаної у 1844 р. Тут подається характеристика різних

типів хижаків-експлуататорів. Вони окреслені поетом лаконічно, але з величезним знанням їх соціальної суті, найголовніших ознак. Афористичність цих коротких влучних визначень сприяла їх популярності.

Наведений вислів узято з таких рядків:

А той, тихий та тверезий,
Богобоязливий,
Як кішечка підкрадеться,
Вижде нещасливий
У тебе час та й запустить
Пазурі в печінки, —
І не благай: не вимолять
Ні діти, ні жінка.

Він старається заглянути їм у душу, а не *запустити пазурі в печінку* (М. Стельмах, Правда і Кривда).

...Коли пам'ять великих поетів вшановують народи,— з неї, як із доброго зерна, росте колос щирої дружби, згоди і співробітництва. Це вшанування — без омани, без потайних нечистих намірів, без негідних розрахунків, без бажання *запустити* кому-небудь «пазурі в печінки» (Л. Новиченко, Шевченко і вони...).

228.

Зарити талант (скарб) у землю

Євангельська притча розповідає про раба, який, одержавши від свого пана срібну монету (талант), закопав її в землю замість того, щоб пустити в обіг і одержати прибуток.

У переносному значенні «зарити талант в землю» — не використати наявних можливостей; загубити обдаровання.

Все це такі «таланти», яких, згодься, гріх *варивати в землю* (Леся Українка, Помилка).

229.

За святую правду-волю
Розбойник не стане...
Не розіб'є живе серце
За свою країну

Цитата з поезії Т. Г. Шевченка «Холодний Яр» (1845). Цей вірш був відповіддю на книгу історика-монархіста А. Скальковського «Наезды гайдамак на Западную Украину в 1733—1768 гг.» (1845). Реакційно-поміщицьку концепцію Скальковського Шевченко влучно передав у таких рядках:

Гайдамаки не воины, —
Разбойники, воры,
Пятно в нашей истории...

Великий Кобзар гнівно заперечив цей наклеп на революційний рух народу:

Брешеш, людоморе!
За святую правду-волю
Розбойник не стане,
Не розкує закований
У ваші кайдани
Народ темний, не заріже
Лукавого сина,
Не розіб'є живе серце
За свою країну.

У сучасній літературній мові вислів уживається для характеристики класової суті різних соціальних рухів, а також окремих людей.

...Не треба бути героєм на те, аби «розбити живе серце». В часах великого фанатичного засліплення людей бачимо багато таких випадків, від котрих здригається

серце потомних поколінь, а котрі, проте, ніхто не думає зачислювати до діл геройських. Героїзмом можна назвати тільки таке діло, де мука і терпіння одиниці здобуває або окуплює добро цілого народу, цілої людськості (І. Франко, Темне царство).

230.

Заступити шляхи полю

Вислів із «Слова о полку Ігоревім» (XII ст.): «Загородите полю ворота своїми острыми стрѣлами за землю Русскую, за раны Игоревы, бугео Святъславлича!».

«Поле» тут — половці, а також інші племена, що нападали на Київську Русь.

У переносному вживанні цей вислів означає: оборонятися, перепинити ворога.

Були би ми «Полю»
Шляхи заступили,
Золотими шоломами
З Дону воду пили.

(І. Франко, На старі теми)

231.

Зачароване коло

За старовинними уявленнями, чаклуни могли окреслити навколо себе коло, межі якого не сміли переступити ворожі їм сили. Всі предмети в колі ставали незримими; якщо ж в нього потрапляла людина, вона не могла вийти звідтіля. Забобонні люди намагалися за допомогою «зачарованого кола» вберегтися від нечистої сили (у повісті М. В. Гоголя «Вій», 1835, розповідається, що бурсак Хома Брут «з острахом окреслив навколо себе коло», рятуючись від фантастичних потвор, які переслідували його).

У переносному значенні «зайти в зачароване коло» — потрапити у безвихідне становище.

О, горе тим, що вроджені в темниці!
Що глянули на світ в тюремнеє вікно.
Тюрма — се коло злої чарівниці,
Ніколи не розіб'ється воно.

(Леся Украївка, Хвилюва розпачу)

232.

За шмат гнилої ковбаси

Слова з поезії Т. Г. Шевченка «П. С.» (1848), у якій він їдко висміяв «потомка гетьмана дурного» — «вільнодумствующого» поміщика Петра Скоропадського, показавши, що цей «ліберал» нічим не відрізняється від інших панів-кріпосників, яких поет оцінює так:

За шмат гнилої ковбаси
У вас хоч матір попроси,
То оддасте.

Ці рядки використовуються як нищівна характеристика продажності, зрадництва (найчастіше стосуються буржуазних націоналістів).

Петро (сам): ...І все то те — *за шмат гнилої ковбаси*, ради того нагробленого добра, що одному хочеться мершій собі вирвати, а другому — у себе задержати... (Панас Мирний, Перемудрив).

Тільки невеличка купка мерзенних зрадників — українських націоналістів — чи купка боягузів, шкурників продalась *за шматок гнилої ковбаси* німцям (О. Корнійчук, Наша сила).

Коли ви чуєте українську або російську мову, то це говорять не американці, а їхні прихвосні — бандерівці, мельниківці, власовці та інші продажні шкури,

що, йдучи за гітлерівською сараною, опинилися за океаном! То вони «за шмат ґнилої ковбаси» брешуть на всі заставки, немовби в Америці всім дуже добре живеться, що там усі мало не мільйонери! (М. Тарновський, По обидва боки правди, «Літературна Україна», 14. V 1963 р.).

Доведеться, ясна річ, «перехреститися» на магометанство, та хіба не все одно вам [буржуазним націоналістам], кому молитися: чи богові, чи аллахові, чи чортові, аби «шматок ґнилої ковбаси» (О. Вишня, Ще не вмерла ваша дірка).

233.

З багрянниць онучі драти

Цитата з поезії Т. Г. Шевченка «Світе ясний! Світе тихий» (1860).

Послідовний борець проти релігії, поет з усією нещадністю викриває її як опору реакції:

Будем, брате,
З багрянниць онучі драти,
Люльки з кадил закуряти,
Явленими піч топити,
А кропилом будем, брате,
Нову хату вимітати!

А попробуйте скажіть під час такої «панахиди», що з багрянниць ще будем онучі драти, а з кадил люльки курити, то вам братчики й отці голову розібіють, хоч ви лише Шевченкові слова повторюєте (О. Гаврилюк, Кобзар стереже!).

Революції тут, то там
Підіймалися, мов бучі, —
Всі боролись против всіх,
Драли з святощів онучі...

(І. Франко, Ботокуди)

234.

Зброя — слово

Вислів пов'язаний з поезією Лесі Українки «Слово, чому ти не твердая криця» (1896):

Слово, моя ти єдина зброя,
Ми не повинні загинути обоє!
Може, в руках невідомих братів
Станеш ти кращим мечем на катів.

Широко цитується (особливо у тих випадках, коли йдеться про роль поезії в житті суспільства, місце митця в ньому).

У нього нема шовінізму: люди діляться на два табори: на кривдників, проти яких він *гострить як меч своє слово*, і покривджених, яким він *оддає своє серце* (М. Коцюбинський, Іван Франко).

Воно проміння швидше,
в нім думка й почуття.
Воно іде в народи
для вічного життя.
Коли це слово — зброя,
як день, що не схолов,
коли живуть у ньому
ненависть і любов.

(В. Сосюра, Я знаю силу слова)

235.

З вершин і низин

Назва збірки поезій (1887) І. Я. Франка. Завданням збірки, як зазначав сам автор її в одному з листів до М. Павлика, було дати першу спробу реалістичної поезії, що спирається на факти життя.

І. Я. Франко користувався цим образом для показу джерел своєї творчості, так говорячи про призначення поезії:

Гей же на землі недаром
Я острив тебе, як бритву,
Посилав тебе у мир свій,
І гоняв тебе у битву,
І водив тебе, як треба,
На вершини й на низини...

(І. Франко, Страшний суд)

Вислів іноді переосмислюється; так, у поезії М. Рильського «В Азербайджані» наявне чітке протиставлення цих понять, якого нема у Франка:

По Леніна шляху ми в нездоланній силі
Йдемо вершинами, цураючись низин,
Вслід яснокрилому ми стали яснокрилі.

236.

Зевс-громовержець

У старогрецькій міфології — верховний бог, цар і батько богів та людей. Як бог неба Зевс кидає блискавки, творить грім, збирає і розгонить хмари, змінює пори року; як володар богів і людей він розподіляє на землі добро і зло, дає людям закони, царську владу, оберігає сім'ю. Зображувався неодноразово в літературі (Гомер, Лукіан та ін.) і в мистецтві (наприклад, відома статуя Зевса, виконана Фідієм, та ін.).

В образній мові Зевс — велична людина, що не має рівних собі, визнаний глава, значно

вищий від загального рівня. «Зевс-громовержець» — іронічне визначення грізного начальника.

І в Рим галера приплила.
Минає тиждень.
П'яний кесар,
Постригши сам себе в Зевеса,
Завдав Зевесу ювілей.

(Т. Шевченко, Неофіти)

Що з радикалів певна частина виділиться в чисто соціал-демократичну фракцію, сього я давно ждала, яко речі натуральної і навіть, на мою думку, зовсім не сумної, тільки я не думала, чи, скоріш, не хотіла думати, що се буде з такими скандалами, з соромним прибіганням під польську егіду (бідний русин без егіди не може, бо вже звик до «громовержців») і обкиданням болотом своїх недавніх товаришів, як годиться тільки «непомнящим родства» (Леся Українка, Лист до М. І. Павлика, 2. III 1899 р.).

237.

Зелена паличка

В дитячих іграх Л. М. Толстого — таємнича паличка, закопана в землі. Тому, хто знайде паличку, вона дасть силу звільнити все людство від «гріхів» — ворожнечі, голоду, бідувань і т. ін. («Русские ведомости», 1910 р.).

Яка глибінь, який безмежний шир,
Як розкрилялися народні сили
В тих образах, що в свій всевладний вир
Серця і покоління захопили!
Мовчать дерева, не дрижить трава,
В спокої найпростішої могили
Його велена паличка жива!

(М. Рильський, Ясна Поляна)

238.

Земле моя,
всеплодющая мати

Цитовані слова — назва поезії (1880)
І. Я. Франка з циклу «Веснянки» (збірка
«З вершин і низин»):

Земле моя, всеплодющая мати,
Сили, що в твоїй живе глибині,
Краплю, щоб в бою сильніше стояти,
Дай і мені!

І я приїхав з міста до села
І друзів, і врожаї оспівати.
Найкраща пісня, що в душі зросла,
Про тебе, земле — всеплодюща мати.

(В. Швець, Земля)

239.

Земля еси
і одійдеш у землю

За біблійною легендою, бог, виганяючи Адама з раю, сказав: «У поті чола свого їстимеш хліб твій, поки не повернешся в землю, що з неї й узято тебе; земля бо еси [є] і одійдеш у землю» (Буття, 3, 19).

Ця біблійна формула століттями використовувалась церквою для приниження гідності людини. У сучасній літературній мові часто зустрічається з іронічним забарвленням.

Філософ я лиш в полі та в оборі,
В високі сфери зроду не летів,
І сумнів мій не брат, не сват, не друг, а ворог.
Хоч порох чоловік, та вірю я в той порох.

(І. Франко, Нове життя)

Мовляв: униз дивись, пригноблений чоловіче. Земля єсть і одійдеш у землю (О. Довженко, Матеріали до «Поєми про море»).

Земля і воля

Так називалось таємне товариство, яке виникло в колі революційного народництва (60-і роки XIX ст.). Комітети товариства були створені в багатьох містах царської Росії; товариство розраховувало на близькість селянського повстання, яке його члени збирались очолити, щоб надати стихійному рухові організованого характеру. Але придушення польського повстання, реакція, що охопила буржуазні кола російського суспільства, і, як виявилось, помилковість у розрахунках на близьку селянську революцію привели до того, що у 1864 р. товариство розпалось. Лозунг «Земля і воля» був дуже популярним серед селянства. Під цим лозунгом проходили виступи селян у 1905—1906 рр.

На всіх кінцях заgrimів великий фанатичний клич: «Земля і воля!»

Цей клич підхопило публіцистичне перо Чернишевського і дуже швидко здобуло йому назву «російського Робесп'єра» (І. Франко, Помилування Чернишевського).

Нарешті прапор підняли, червона китайка залопотіла на вітрі і засакали на ній слова, наче живі. *Земля і воля!* Всі зняли догори очі, і щось пройшло по юрбі, немов зітхання (М. Коцюбинський, Фата моргана).

Вшануйте ж ви Совітську власть,
Назвіть без хитрощів своєю,
Я вірю, що вона вам дасть
І волю, й землю, й скарби з нею!

(П. Нюхаренко, Заклик Всеукраїнської конференції
в м. Харкові)

Д и в. Ходіння в народ.

241.

Землячок

Вираз із поеми Т. Г. Шевченка «Сон» («У всякого своя доля», 1844), в якій подається іронічна характеристика обрусілого українського панка, що його поет зустрів у Петербурзі:

Штовхаюсь я, аж землячок,
Спасибі, признався,
З циновими гудзиками:
«Де ты здесь узялся?»

Використовується для характеристики всіляких запроданців і перевертнів, що відцуралися свого народу або й ніколи не були близькими до нього.

До нашого готелю заїхав один «землячок» д-р Омельченко, що все читає у Петербурзі всякі реферати (М. Коцюбинський, Лист до В. І. Коцюбинської, 20. VI 1909 р.).

Від пана Енгельгардта перейшло село Кирилівка до нашого «землячка», українського магната, поміщика Терещенка (О. Гаврилюк, Пани і паничі над «Кобзарем»).

Опасисті, високі, як дуби, поліцаї ООН ледве встигають відчиняти дверці. Один з них, відчинивши дверці нашої машини, гаркнув:

— Здрасте, дороге товарищи!

Я очі витріщив. Ще один землячок знайшовся! (Ф. Маківчук, Репортаж з того світу).

242.

Зів'яле листя

Назва збірки поезій (1896) Івана Франка. Зміст назви розкривається у таких рядках:

В зів'ялих листочках хто може вгадати
Красу всю зеленого гаю?
Хто знає, який я чуття скарб багатий
В ці вбогії вірші вкладаю?

В мотивах журби, туги відбилися складні особисті переживання поета, що пояснюються й соціальними причинами — реакційним оточенням, проти якого поетові довелося боротись у надзвичайно важких умовах.

Зів'ялі листки — це символ понівечених почуттів людських.

Стоптані перли, зів'ялі листки
Вслали його перехресні стежки...
Зрадила доля мужицького сина!.

(М. Вороний, Пам'яті І. Франка)

243.

**З ким ви,
«майстри культури»?**

Заголовок статті — відповіді американським кореспондентам, написаної О. М. Горьким у березні 1932 р. Стаття закінчується словами: «А також час вам розв'язати просте питання: з ким ви, «майстри культури»? З чорноробочою силою культури за створення нових форм життя, чи ви проти цієї сили, за збереження касти безвідповідальних хижаків, — касти, яка загнила з голови і продовжує діяти вже тільки по інерції?».

— З ким ви, «майстри культури»? — запитує Горький діячів культури і сьогодні. І цим покликом мобілізує інтелігенцію, мобілізує борців за мир. Йому відповідають: — Ми — за мир! (П. Тичина, Народи — за мир, народи — проти війни).

244.

Златоуст

Іоанн Златоуст (близько 347—407) — видатний діяч християнської церкви, архієпископ константинопольський. Намагаючись зберегти рабовласницький лад і відвернути дальше зростання народного руху, він виступав проти «зайвих розкошів» знаті, закликав допомагати бідним. Ці ідеї, висловлювані з великим красномовством (звідси й прізвисько — Златоуст), створили йому популярність у народі і викликали ненависть до нього з боку вищого духовенства і знаті. Часто вживається як для схвальної, так і для іронічної характеристики ораторських здібностей людини.

— А до яких я належу? — сміючись, перебив Нагінко.

— Ти?.. Златоуст. Іноді не задовольняєшся порцією інструкцій горькому — допускаєш вільнодумство (О. Кундзич, De facto).

У місцевому театрі — гастролі Марії Магдаліни й Марії Єгипетської. Райські пісні. За роялем — свята Цецилія. Поверх програми — пророк Ілля! Грім! Блискавка! Конферансьє — Іван Златоуст (О. Вишня, Сутана тіара).

245.

Злий геній

Геній, за віруваннями стародавніх римлян, дух—охоронець людини (геніїв часто ототожнювали з грецькими демонами). Вважалось, що

геній формує характер людини і супроводжує її все життя.

Образний вислів «злий геній» у сучасній літературній мові вживається при характеристиці вчинків, ніби незалежних від волі їх виконавців, а також у значенні: сила (людина), що штовхає когось на погані діла (пор. добрий геній).

Неспокійний, видно, характер у злого генія американської дипломатії (Ф. Маківчук, Репортаж з того світу).

246.

Злії люди

Образ «злих людей» часто зустрічається в поезії Т. Г. Шевченка як втілення темних сил реакції, національного поневолення, підступу, зради. Наприклад, у вірші «Мені однаково» (цикл «В казематі», 1847):

Та не однаково мені,
Як Україну злії люди
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудять...
Ох, неоднаково мені.

Так, життя могло б стати прекрасним, променистим, по-дитячому простим і чистим, якби не «люди злії», що осквернили й забруднили його, і зненависть до цих людей охоплює душу Шевченка. «Злії люди» — це категорія перш за все соціальна (М. Рильський, Тарас Шевченко).

247.

Злѳба дня

Вираз походить з тексту Євангелія: «Довлеет днєви злѳба єго» (Матф., 6, 34), що означає: «Вистачає для кожного дня своєї турботи».

Вживається у значенні: інтерес сьгоднішнього дня; те, що хвилює широкий загал.

«Всякому часу довлеет його злѳба», — казав він [Лѳшаков] тим молодим верховодам, що іноді натякали йому про його породу (Панас Мирний, Повія).

Ось, брате, справжній тобі випадок по свіжих слідах. Спробуй, зроби з нього яку-небудь драматургічну сценку на злѳбу дня (Ю. Яновський, Маленький факт).

248.

Знамення часу

Вислів походить з Євангелія (Матф., 16, 1—4) і вживається у значенні: явище в громадському житті, типове для даного часу; основна подія, що провіщає великі зміни.

То знамення часу — боротьба народів проти колоніалізму і імперіалізму — далося взнаки американсько-англійським і ватиканським спрутам (Ю. Мельничук, Папи родяться в комині).

249.

Зоїл

Зоїл з Амфіполя (близько 400 — близько 330 до н. е.) — старогрецький ритор і софіст. У своєму творі «Проти поезії Гомера», кн. 9 (до нас не дійшов), він дріб'язково і причіпли-

во критикував «Іліаду» і «Одіссею». Ці поверхові нападки на великого поета створили Зоїлу репутацію недобросовісного і злісного критика (його прозвали «бичем Гомера»). Ім'ям Зоїла часто користуються на означення несправедливої, недобррозичливої критики.

Погано, коли й свої лають, але ж таки не всі лають, може, хто-небудь zostався ще не з такими воїльськими замірами (Леся Українка, Лист до М. І. Павлика, 16(28). VII 1891 р.).

250.

Золота молодь

Так називали паризьку контрреволюційну молодь, що групувалась після 9 Термідора (1794) навколо Фрерона (1754—1802), одного з вождів термідоріанської реакції. Очолювана Фрероном «золота молодь» переслідувала останніх монтаньярів. Назва виникла в якобінських колах. Потім вона була забута, але після 1824 р., завдяки історичним працям Мінье, Тьера, Тібодо і Прюдомма, знов увійшла в широкий обіг. Згодом політичний смисл цього виразу втратився (С. Büchmann, *Geflügelte Worte*).

Тепер так називають багату молодь, що розтринькує гроші, марнує життя.

Цей «спокій і порядок» в буржуазному Львові допомагали втримувати поліції... фашистські корпорації «золотої» буржуазно-поміщицької молоді... (П. Козлянюк, Колись і сьогодні).

Він згадав свої студентські роки, сухітних друзі, що бігали по уроках, «золоту молодь», часто з рисами виродження — анемії, дегенеративної артикуляції, дивацтва... (О. Кундзич, Професор).

251.

Золота рибка

Образ узято із «Казки про рибака та рибку» (1833) О. С. Пушкіна (схожий твір зустрічаємо у збірнику казок братів Грімм). Особливо широко цитуються такі рядки:

Стал он кликать золотую рыбку,
Приплыла к нему рыбка, спросила:
«Чего тебе надобно, старче?»

Золота рибка мала чарівну силу здійснювати всі бажання людини.

Все у казці неначе...

Рибка он золота:

«Чого хочеш, рибаче?» —

По-людському пита.

(М. Рильський, *Море і солов'ї*)

252.

Золота середина

Походить цей вислів з другої книги «Од» (ода 10, строфа 5) римського поета Горация (65—8 до н. е.).

Вживається для характеристики вчинків людини, що уникає крайнощів і рішучих дій (цитуються також латинською мовою — *aurea mediocritas* і французькою — *juste milieu*).

— Одчепись од мене! — розсердивсь Химченко. — Я вже тобі казав, що ти *золота серединка* і ніщо інше! *aurea mediocritas*, що хилиться й сюди, й туди (А. Кримський, Перші дебюти одного радикала).

253.

Золоте руно

Золоте руно — це золота бараняча шкура, яку відправились добувати, за старогрецьким

міфом, аргонавти на чолі з Язоном. Скарб охороняли дракон і бики, з пащі яких було полум'я. За допомогою чарівниці Медеї Язон, переборовши усі перешкоди, заволодів золотим руном. Міф широко використаний у мистецтві та літературі (наприклад, трагедія Евріпіда «Медея»).

Золотим руном називають багатство, яким хтось прагне оволодіти; омріяну мету.

...Тридцять першого травня ми [делегація] вирушили назустріч сонцеві золотому — по *золоте руно* (П. Козланюк, *По золоте руно*).

Він [Карл XII] готувався тут до походу по *золоте українське руно*; тут він намалював докладний маршрут своїх військ (Я. Галан, *Подих перемоги*).

Д и в. Аргонавти.

254.

Золотий вік

Вираз вперше вжитий старогрецьким поетом Гесіодом (IX ст. до н. е.) у поемі «Труди і дні» («Діла і дні»). Гесіод описує вік Кроноса (у стародавніх римлян — Сатурн), коли «люди жили як боги, без турбот, праці і страждань, не знали старості і помирали наче за синали». Пізніше вираз цей зустрічається у ряду античних авторів: Арата, Тібулла, в «Метаморфозах» Овідія. За переказами, римський імператор Комод час свого правління (з 180—до 192) наказав іменувати золотим віком. Уявлення про золотий вік вплинули на погляди деяких соціологів.

Ї переносному значенні — щаслива порà;
епоха розквіту.

Настануть Золото́го віку дні —
Омріяний
Комуністичний світ!

(Г. Довець, *Золотий вік*)

Часом вживається з іронічним забарвленням.

Поневолення, грубе насильство, убивство, найжорстокіше використання праці невільників, катування їх — взагалі, речі, що при їх згадці кров стигне в жилах — оце зачаток нинішнього поступу, оце той *золотий вік*, що про нього співали пізніші поети, оце той рай, що про нього говорять єврейські легенди (І. Франко, Наука й її становище щодо працюючих класів).

255.

Золотий дощ

Вислів походить з міфа про Данаю, до якої Зевс з'явився у вигляді золотого дощу. Міф про Данаю відбитий в картинах Тиціана, Корреджо, Рембрандта й інших художників.

Сучасний зміст вислову: несподіване багатство.

Таке значення цього виразу і в словах В. І. Леніна: «Золотий дощ ллється прямо в кишені буржуазних політиків, з яких складається тісна міжнародна зграя, що підбиває народи до змагання в справі озброєнь і стриже ці довірливі, дурні, тупі і покірні народи, як стрижуть овець!» («Озброєння і капіталізм», Твори, т. 19, стор. 81).

Золотий дощ спав до рук чиновників, які, з часу подолання нігілізму, почули себе абсолютними панамі країни і стали господарювати в ній, неначе в новоздо-

бутій і відданий їм на грабіж провінції. Золотий дощ упав і прилип до їхніх рук, а голодний селянин одержав на місяць мішок муки, змішаний наполовину з висівками, з піском, з глиною й найрізноманітнішими домішками. На, маєш, це від царя! (І. Франко, Лев Толстой).

256.

Золотий телець (теля)

За біблійною легендою, золотий телець — ідол, якому поклонялися іудейські племена (Ісход, 32, 1—8).

У переносному значенні — багатство; збагачення як єдина мета життя.

Однак упирі фашизму все ще сновигають по світу, живлені жерцями золотого теляти (Я. Галан, В нетрях).

Отой обманець, ханжа й почитатель золотого американського тельця? (П. Козланюк, Паніка в небесах).

Над нашою планетою дедалі більше розбурхуються пронизливі вітри «холодної війни». Причому керують ними не господарі міфологічного Олімпу, а цілком реальні ідолопоклонники золотого тельця («Радянська Україна», 25. IX 1962 р.).

257.

Зривання всіх і всіляких масок

Так характеризував В. І. Ленін у статті «Лев Толстой як дзеркало російської революції» (1908) творчість цього геніального письменника (Твори, т. 15, стор. 172).

У цих частинах Панас Мирний, як і Л. М. Толстой, — «зривач усіх і всіляких масок» з обличчя хазяїв пануючого ладу (О. Білецький, Панас Мирний).

258.

Іван Іванович та Іван Никифорович

Герої «Повісті про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем» (1834) М. В. Гоголя. Імена цих двох миргородських обивателів стали загальною назвою для людей, що постійно лаються один з одним.

Та й що таке фарс? У Гоголя свиня приходить в суд, відшукує прошеніє (грамотна) і уничтожа все діло!.. Це фарс. Але коли життя людське до того погане, що тільки свиня може розрішить спор *Ів[ана] Ів[ановича]* і *Івана Никиф[оровича]*, то що його було зробіть?.. (І. Карпенко-Карий, Лист до М. Ф. Комарова, 7. XII 1904 р.).

259.

Іван Непомнящий

Прізвисько це виникло в царській Росії у середовищі каторжників-утікачів, які, прагнучи приховати своє справжнє прізвисьце та ім'я, просили записувати себе людьми, що не пам'ятають рідні. Цим виразом широко користувався М. Є. Салтиков-Щедрін. У вигляді Іванів Непомнящих сатирик зображував тих безпринципних, «гнучких» літераторів і газетярів, в основі діяльності яких лежала ненависть до принципів, переконань, віроломство поряд з «лестощами і курінням фіміамів». Увійшовши в літературну

мову, цей вираз набув значення: людина без переконань і традицій (Н. С. Ашукин, М. Г. Ашукина, Крылатые слова).

Що з радикалів певна частина виділиться в чисто соціал-демократичну фракцію, цього я давно ждала, яко речі натуральної й навіть, на мою думку, зовсім не сумної, тільки я не думала, чи, скоріш, не хотіла думати, що се буде з такими скандалами, з соромним прибіганням під польську егіду (бідний русин без егіди не може, бо вже звик до «громовержців») і обкиданням болотом своїх недавніх товаришів, як годиться тільки «непомнящим родства» (Леся Українка, Лист до М. І. Павлика, 2. III 1899 р.).

260.

**Ідея стає матеріальною силою,
як тільки вона оволодіває масами**

Цитата з твору Карла Маркса «До критики гегелівської філософії права. Вступ» (1844): «Зброя критики не може, звичайно, замінити критики зброєю, матеріальна сила повинна бути розбита матеріальною ж силою; але й теорія стає матеріальною силою, як тільки вона оволодіває масами» (К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 1, стор. 391).

Це спостеріг у свій час і головний будівник соціалізму: що ідея, яка опановує маси, стає матеріальною силою й існує, як вони, й діє через ті маси... (С. Тудор, День отця Сойки).

Він непереможний, цей вічний дух протесту. Що таке цей «дух»? Це ідея, яка стає матеріальною силою, в міру того, як вона опановує маси. В 70—80-х роках Франку здавалося, що вона вже стала такою силою (О. Білецький, Поезія Івана Франка).

261.

Ідол.

Викинути ідола в Дніпро

Ідол — об'єкт культу в релігії первісного суспільства (від грецьк. εἶδω — образ, подоба).

У переносному значенні — предмет особливого поклоніння.

Вислів «викинути ідола в Дніпро» пов'язаний з літописним записом під 6496 (988) р., де розповідається про те, що після прийняття у Київській Русі християнства велика статуя язичеського бога Перуна, яка стояла в Києві, була скинута в Дніпро, незважаючи на опір ще нехрещених киян.

Вживається у значенні: рішучий розрив з минулим.

В цьому плазуванні перед фашистським ідолом не пасе задніх і сам папа (Я. Галан, На службі в сатани).

Догматизм — це такий ідол, що його одним помахом не викинеш у Дніпро (О. Гончар, За правдиве і високохудожнє відтворення життя народу).

Д и в. Перун, Хрещення Русі.

262.

Ієремія

Біблійний пророк, який викривав моральне падіння вельмож і багатіїв, провіщаючи загибель Ізраїльського царства (Книга пророка Ієремії та Плач Ієремії є складовими частинами Ветхого завіту).

У переносному значенні Ієремія — провісник, грізні пророцтва якого пройняті скорботою

з приводу загибелі великої справи (див. у Лесі Українки «Єреміє, зловісний пророче в залізнім ярмі!» та «Плач Єремії»).

Не скорбота *Іеремії*, який плаче на руїнах рідного міста, а невгамовний гнів богатиря хай сповнює поезію воєнних років (О. Білецький, Павло Тичина).

Див. На розпуттях велелюдних.

263.

Іерихонська труба.

Іерихонські мури

Вирази походять з біблійного міфа. Іудеї після виходу з єгипетського полону на своєму шляху в Палестину обложили місто Іерихон (Єрихон). Зруйнувати велетенські укріплення міста не було можливості, та від звуку священних труб іерихонські мури впали самі. Завдяки цьому чуду місто було взяте (Книга Ісуса Навіна, 6).

Вираз «труба іерихонська» вживається у значенні: потужний, оглушливий звук; гучний голос.

Д. Куліш, видно, без чуда без руки божої не може собі подумати оновлення і розбудження українського народу і в тих своїх словах показується нам подібним до чоловіка, котрий від яких двадцяти літ нічого й не чував про українську літературу, а не чувши нічого, подумав, що й справді нічого в ній нема, ніхто нічого не робить, не думає, не вчиться і треба аж *труб іерихонських*, *щоби* прогнати тоту величезну сплячку (І. Франко, Хуторна поезія П. А. Куліша).

— У вересні я прийматиму парад моїх військ на Красній площі в Москві, — *іерихонськими трубами* гримів Адольф у червні (П. Козланюк, Між приятелями).

— Здряхліли, видно, *іерихонські мури*, якщо їм не встояти перед силою людського слова (Я. Галан, Кубловище).

264.

Ізіда

Головна богиня Стародавнього Єгипту, покровителька родючості, материнства, богиня життя і здоров'я. В літературній мові ім'я Ізіди вживається і як символ таємниці.

І чепурненький жрець *Ізіди*,
Чорнявенький і кавалер,
Скромненько длань свою простер,
І хор по манію лакея,
Чи то жерця: — Во Іудеї
Бисть цар Саул.

(Т. Шевченко, Кума моя я)

Не раз я ще зомлілая впаду
Перед покритою статуєю *Ізіди*,
Не раз я з кораблем на дно піду,
Шукаючи нової Атлантиди.

(Леся Українка, О, знаю я, багато ще промчить)

265.

Із страхом і трепетом приступити

Слова з Послання апостола Павла до філіпійців: «Зі страхом і трепетом приступіть до свого спасіння» (2, 12).

У переносному значенні вживаються при характеристиці серйозного ставлення до якоїсь справи (іноді з іронічним забарвленням).

Штука [мистецтво] є для Шевченка чимсь божественним, вічним, чимсь таким, до чого треба *приступати* з побожним *трепетом* (І. Франко, «Наймичка» Т. Шевченка).

Я до листів літературної критики не прикладаю, то мені можна писати без усякого страху. *Що* то вже за переписка, коли до неї треба «со страхом божим и верою *приступати!*» (Леся Українка, Лист до А. С. Макарової, 11. I 1895 р.).

266.

Іка́р

Ікар — син Дедала, легендарного старогрецького будівника. Цар Кріта Мінос наказав ув'язнити Дедала та Ікара в лабіринт, збудований для потвори Мінотавра. Щоб врятуватись, Дедал зробив з пір'я, скріпленого воском, крила, на яких разом з сином полетів з острова. По дорозі Ікар, прагнучи піднятися до сонця, злетів занадто високо. Палаючі сонячні промені розтопили віск, і юнак упав у море.

Образ відважного юнака, що трагічно загинув у ім'я своєї мрії, часто використовується в літературі.

Чому надія, що злетить до мене,
Щезає раптом геть з моїх очей?
Чому нараз я чуюся безсилий
І падаю, мов той Ікар безкрилий?

(М. Вороний, Мандрівні елегії)

Твоя любов моєю стала,
І мрія вийшла з-поза хмар.
Не був я схожим на Дедала,
А рвався до неї, мов Ікар.

(Д. Павличко, Співаці твої з твоїм натхненням)

Ми мріяли тоді вже про висоти,
Летіли в мандри на крилі Ікара.

(В. Вільний, Учитель)

267.

Іксіо́н

За грецькими міфами, цар лапіфів. Перебуваючи на Олімпі, почав домагатися любові дружини Зевса Гери. За це боги прирékли Іксіо-

на на довічні муки в підземному царстві: він був прикутий до вогненного колеса, що увесь час крутилось.

Мов той Іксіон, вплетений
У колесо-катушу,
Так рік за роком мучусь я,
І біль мою жре душу.

(І. Франко, Зів'яле листя)

268.

Іліон у полум'ї

Іліон (Троя) — місто на малоазійському узбережжі, в долині р. Скамандр, засноване легендарним Ілом. Вислів узято з гомерівського опису («Іліада») охопленого вогнем Іліона під час Троянської війни.

На терасі у пріора францисканців зібралася купка прелатів помилуватися пожежею Каффи.

— *Іліон у полум'ї*, — гугнявив монах у шовковій робі з обличчям римського аристократа, недбало граючись лорнеткою (З. Тулуб, Людолови).

Д и в. Лаокоон, Троянський кінь.

269.

Ілля Муромець

Богатир, герой багатьох російських билин так званого «київського циклу» («Зцілення Іллі Муромця», «Ілля Муромець і Соловей Розбійник», «Ілля Муромець і син», «Ілля Муромець і Калин-цар», «Ілля Муромець і Ідолище По-

гане» та ін.). Образ Іллі Муромця виник в XI—XII ст. як художнє втілення уявлень народу про ідеального героя-воїна, захисника держави від зовнішніх ворогів. Характерні риси могутнього Іллі Муромця — селянського сина: самовідданість і хоробрість, презирство до смерті, справедливість. Він не тільки захищає Русь від ворогів, він викриває князя Володимира і гнобителів народу «бояр кособрюхих», які не можуть організувати оборону країни.

У переносному значенні — символ народного патріотизму.

...Можна і треба ставити широко, сміливо питання про Фаустів, Прометеїв, *Іллі Муромців* XX століття, про відкриття літературою і мистецтвом нових людських енергій і потужностей, про їх наростання і зміцнення шляхом художнього виховання, впливу на людину (В. Іванисенко, Поезія, людина, сучасність).

270.

Ім'я їм легіон

Вислів з Євангелія (Лука, 8, 30; Марк, 5, 9). Коли Ісус запитав біснுவатого: «Як тобі ім'я?», той відповів: «Легіон», маючи на увазі, що багато бісів увійшло в нього. В Євангелії слово «легіон» вжито у значенні величезної кількості, безлічі; з цим же значенням вираз став крилатим.

Він [Михайло Пугач, селянин] — з тих, що залишаються вірними до смерті, з тих, що їх ім'я на нашій землі — *легіон* (Я. Галан, Подих перемоги).

Ярослав Галан став героєм нашого народу, а його послідовників нині не один і не два, ім ім'я — *легіон* (Ю. Мельничук, Натє вам, панове, тертого хрину!).

*Ім'я нам леґіон,
Поети й псетки.
Тож за облавок канон
Старенької пані естетики!*

(М. Рильський, Декларація обов'язків
поета й громадянина)

Д и в. Леґіон.

271.

**І на оновленій землі
врага не буде, супостата**

Цитата з поезії Т. Г. Шевченка «І Архімед, і Галілей» (1860). Поет твердо вірив у визволення народу, у настання віку добра, правди і людяності:

Умруть
Ще незачатиє царята...
І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син і буде мати,
І будуть люди на землі.

Не розбрат, а братерство націй
Братерські гринесли шаблі...
Благословенні мир і праця
На цій оновленій землі.

(М. Рильський, Благословенні мир і праця)

...Шевченко був поборником не тільки слов'янського братання. Він усвідомлював потребу солідарності народів і закликав торувати шлях у щасливе майбуття, коли

*...На оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі.*

(Ю. Мельничук,
Слава Шевченка лунає в Америці)

272.

**І неситий не виоре
на дні моря поле**

У цих словах з поеми Т. Г. Шевченка «Кавказ» (1845) стверджується сила народу, його безсмертя:

Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля,
І неситий не виоре
На дні моря поле.

«І неситий не виоре на дні моря поля...» Не можна затулити уста народові (М. Рильський, З великим російським народом).

273.

Інквізиція

Інквізиція (лат. *inquisitio* — розслідування) — створена католицькою церквою на початку XIII ст. судово-поліційна організація (спочатку вона була в руках ченців-домініканців) для боротьби з ересями, поширеними серед міщан і селян, які виступали проти феодальної експлуатації і гніту католицької церкви. Інквізиція була особливо сильною в Західній Європі, головним чином в романських країнах, і діяла шляхом шпигунства, жорстоких катувань, таємного церковного суду, рішення якого не касувались. Вироки інквізиції були надзвичайно жорстокі (часто — спалення на вогнищі). Вислів уживається в значенні: тортури, жорстокість, витончене мучительство, знущання.

Якби так кожного, хто напише книжечку гладких віршів та обійдеться там без брехні, зараз виставляти «на позорище», то вже хто його зна, чи не було б те чимсь на кшталт *інквізиції* літературної (Леся Українка, Лист до О. С. Маковея, IX, 1893 р.).

Донцов викликає духа Торквемади, перед його захопленим зором горять уже вогні «святої *інквізиції*», він чує вже залізни кроки так тепло оспівуваних ним завойовників-конкістадорів (Я. Галан, Про що не можна забувати).

Д и в. Єретик, Торквемада.

274.

Інші часи — інші пісні

Цей вислів (який зустрічається в дещо відмінній формі ще у французького поета і теоретика літератури Н. Буало в його поемі «Поетичне мистецтво», 1674) міститься в XXVII розділі сатиричної поеми Г. Гейне «Атта Троль» (1842):

Інші часи, інші птахи!
Інші птахи, інші співи!

(Переклад Лесі Українки)

У сучасній літературній мові цей вислів означає виникнення нових ідей, поглядів і т. п. під впливом змін у суспільному житті.

Інші часи — інші пісні: зачатки народного театру сховалися в глибині народного побуту для того, щоб виявитися потім уривками у творах окремих українських драматургів XIX—XX ст., у творчості окремих акторів—художників української національної сцени і зберігатись у вигляді культурних пережитків в самому народі до наших часів (О. Білецький, Зародження драматичної літератури на Україні).

275.

Іов праведний (многостраждальний)

У Біблії (Книга Іова) розповідається про добродісного Іова, що жив заможнo і щасливо. Бог, бажаючи випробувати його віру, наслав на нього тяжкі лиха: умертвив його дітей, позбавив слуг, майна, покарав проказою. Та віра Іова не захиталася, і він не відступився від бога.

Вживається у значенні: людина, що зазнала багато страждань.

До люльок, смороду і зику став я потрохи привикать, а тут спіткала мене цинга лютая, і я тепер мов *Іов* на гноїші, тільки мене ніхто не провідає (Т. Шевченко, Лист до М. Лазаревського, 20. XII 1847 р.).

Возний. ...В сім'ї не без виродка — теє-то як його. — Хіба єсть яка земля, *праведними Іовами* населена? Два плута в селі і селу безчестя не роблять, а не тільки цілому краєві (І. Котляревський, Наталка Полтавка).

276.

Іосиф Прекрасний

Вираз походить з біблійного оповідання про юного Іосифа, якого даремно намагалася спокусити жінка єгипетського царедворця Пентефрія.

Вживається у значенні: цнотлива людина.

Тетяна. Оттак наші знають! Ви себе рівняєте з *Іосифом*? Далеко кудому до зайця! Наш піп говорить, що *Іосиф* тим і щасливий був, що батька свого шановав і почитав по богові першого... (І. Котляревський, Москаль-чарівник).

Виборний. ...Тільки нігде правди дівати, труденько тепер убогій дівці замуж вийти; без приданого,

хоть будь вона мудріша од царя Соломона, а краща од прекрасного Іосифа, то може умерти сідою панною (І. Котляревський, Наталка Полтавка).

Д и в. Пентефрієва жінка.

277.

Ірод

За євангельською легендою, іудейський цар Ірод, дізнавшись про народження Христа, начебто наказав повбивати усіх немовлят. Насправді цар Іудеї Ірод I (73—4 до н. е.) помер за чотири роки до вигаданої дати народження міфічного Ісуса.

Синові Ірода I, Іроду Антіпі, тетрарху галілейському, євангельська легенда приписує страту Іоанна Хрестителя і знущання над Ісусом (Лука, 23, 11).

Вживається у значенні: мучитель, тиран (слово це стало лайкою).

Я шукаю Наталочку
Та сина Івана.
Дочку свою Наталоньку...
Та шукаю пана,
Того *Ірода*, що, знаєш?..
Стривай, нагадала.

Як була я молодою —
І гадки не мала,
По садочку похожала,
Квітчалась, пишалась,
А він мене і побачив,
Ірод!..

(Т. Шевченко, Відьма)

Сердешні діти... батька взято;
Смерть несподівано прийшла...
Пекельний *ірод* справив свято,
Пир людожерності та зла.

(П. Грабовський, Сироти)

Забудеться — й очиці сині
Примарою перед бійцем:
Його дітей на Полтавщині
Спалили іроди живцем.

(І. Муратов, Хліб)

278.

Іскра божа

Вислів узято з оди Ф. Шіллера «До радості» (1787), покладеної на музику Л. Бетховеном у фіналі Дев'ятої симфонії.

Вживається у значенні: високі поривання, талант, покликання митця.

Бачили ви, як велике багаття
Кида вогонь аж до хмар?
«Божая іскра» — то тяжке прокляття,
Дикий і лютий пожар.

(Леся Украївка, *Божа іскра*)

...Отже, це велике прокляття «іскри божої» не є тільки ритмізованою прозою (С. Тудор, Вихід слова).

У городського «босяка» — пролетарія можна часом відшукати божу іскру людяності, заронену в черстве серце городським життям, але шкода шукати такої іскри на селі, де з одного боку покора та рабство, а з другого — здирство та святобожність (П. Грабовський, Лист до Б. Д. Грінченка. З. II 1902 р.).

279.

І ставок, і млинок, і вишневенький садок

Слова з пісні Вибєрного «Ой, під вишнею, під черешнею» у п'єсі І. П. Котляревського «Наталка Полтавка».

Вживаються для виразу понять «багатство», «заможність».

І котяться по щоках у нього [куркуля] крокодилячі сльози за бідними дітками-немовлятками, а насправді бачить він за тими дітками триста десятин чорноземлі, що на них він «кахикав» до революції, бачить повні засіки золотої пшениці, бачить «і ставок, і млинок, і вишневенький садок», коні, як змії, воли круторогі та згорблені спини наймитів! (О. Вишня, Брехнею світ пройдеш, та назад не вернешся).

280.

Іуда.

Іудин поцілунок

Вирази походять з біблійної легенди про зраду одного з дванадцяти учнів Ісуса — Іуди Іскаріота, що продав свого вчителя за тридцять срібняків іудейським первосвященникам. Попередивши, що того, кого він поцілує, треба негайно схопити, Іуда привів сторожу в Гефсіманський сад, де молився Ісус, підійшов до нього і поцілував (Матф., 26, 48—49; Марк, 14, 44; Лука, 22, 47).

У переносному значенні Іуда — зрадник, лицемір; «Іудин поцілунок» — вчинок людини, що прикриває облесливістю свою зраду.

Він [Гушалеви́ч] бажає їм за те цілу літанію всякого безголов'я: громів, вогні геєни, всіх пекольних мук... нарешті, пригадавши собі, що він грецько-католицький священник і читав колись Євангеліє, він називає їх «друзьями» і, поцілувавши їх отак *Юдиним поцілуєм*, віщує їм, що їм «измена не оплатится» і що їм не минути божого суду (І. Франко, Іван Гушалеви́ч).

Пішла в село і там зустрінула важке розчарування. У кожному кутку був «просвітитель» від самої влади —

румунський поліцай — *іуда* (О. Кобилянська, Зійшла зірниця).

Я — син Країни Рад. Ви чуєте, *іуди*,
Ви всі, що Каїна горить на вас печать?
Отчизни іншої нема в нас і не буде,
Ми кров'ю матері не вмієм торгувать!

(М. Рильський, Я — син Країни Рад)

Прапращур їхній [українських націоналістів] — пан *Іуда Іскарійотенко*. Це їхній, сказав би, родоначальник. З нього все й пішло. Тридцять срібляників — це їхня й ідеологія і філософія (О. Вишня, Минуле і сучасне).

Те, що Петлюра—*іуда*, нікому не заважатиме: він і надалі буде першим *іудою* серед *іуд* (Я. Галан, Від Петлюри до Петлюри).

Д и в. Тридцять срібняків.

281.

Іудушка Головльов

Персонаж роману М. Є. Салтикова-Щедріна «Пани Головльови» (1875) — Порфирій Володимирович Головльов. Іудушкою його прозвали брати за підлабузництво, жадібність, святенництво і безсердечність.

Іудушка, який лицемірно прикриває солодкими словами про любов до ближнього свою жорстокість і егоїзм, — класичний тип поміщика доби капіталізму.

Цей образ неодноразово використовувався В. І. Леніним, наприклад у статті «Торжествуюча пошлість або кадетствуючі есери»: «...Кадетський Іудушка Головльов може викликати якнайпалкіше почуття ненависті й презирства» (Твори, т. 12, стор. 295).

Це сонмище тартюфів, гарпагонів, іудушок, плюшкіних, коробочок, помпадуриш і недорослів входило в усі пори суспільного організму, воно навіть скрізь, де тільки могло, ширило свій тухлий світогляд (Я. Галан, Вихід з тьми).

282.

Іфігенія

Іфігенія — дочка аргоського царя Агамемнона, героїня кількох грецьких міфів.

Щоб вмилювати богиню Артеміду, яку він прогнівив, Агамемнон поклявся принести їй в жертву Іфігенію. Проте Артеміда не прийняла жертви, зробивши Іфігенію своєю жрицею в Тавриді (Крим). Згодом Іфігенія, розшукана своїм братом Орестом, повернулась на батьківщину.

В античному мистецтві міф про Іфігенію використав Евріпід (Іфігенія в Авліді).

У сучасному значенні Іфігенія — вигнанниця.

Мама, як приїхала сюди, то їй все здавалось, що тепер вербна неділя, а не різдво, так було тепло, але сьогодні щось завіяло знес, коли б не вдарив холод, бо тоді у мене тут буде так холодно, як, певне, бувало у самої Іфігенії в той час, як вона була в Тавриді жрицею холодної богині Діани — аже в ті часи навіть металевих кружок не було! (Леся Українка, Лист до О. П. Косач (сестри), 1. I 1898 р.).

283.

**І чужому навчайтесь,
Й свого не цурайтесь**

Цитата з поеми Т. Г. Шеченка «І мертвим, і живим ...» (1845):

Учітєся, брати мої,
Думайте, читайте,
І чужому научайтєсь,
Й свого не цурайтєсь.

Слова ці свідчать про інтернаціоналізм поета, відсутність у нього національної обмеженості; використовуються з цим же значенням.

Закінчимо ж наш щирий від серця привіт побажанням Вам довгих та щасних літ на користь рідному краю, якому Ви так широко та непохибно слугували до сього. Ви справили заповіт нашого славного помершого Кобзаря, що наказував нам:

*І чужому научатєся,
Й свого не цуратєся!*

(Панас Мирний,
Лист до М. В. Лисенка, 1893 р.)

Прийшла пора, коли можна справдити слова поета-генія: «*і чужому научайтєсь, й свого не цурайтєсь*» (О. Кобилянська, Цвіт культури розвивається).

— Ну, що ж, ясна проблема мовна,
А я й не думав — ти диви! —
Тепер уява в мене повна:
*Чужого не навчились ви,
Своє забули.* Одяг клоуна
На вас від ніг до голови.

(Д. Павличко, — Що мова? Одежина — й голі)

284.

І шумить, і гуде...

Початкові слова популярної української народної пісні:

І шумить, і гуде,
Дрібний дощик іде.

*І шумить і гуде,
Петлюра пана веде,
А той мені панок польський
Самостійну здобуде.*

(М. Семенко, *І шумить, і гуде*)

285.

І що снилось-говорилось...

Слова з поезії Т. Г. Шевченка «І широкою долину» (1848):

*І широкою долину,
І високою могилу,
І вечірною годину,
І що снилось-говорилось,
Не забуду я.*

*Все, що снилось-говорилось,
Не відходило в минуле...
Вперше їх уста зустрілись,
Очі в очі зазирали.*

(М. Рильський, *Лісові гвоздики*)

К

286.

Каїн

За біблійною легендою, Каїн, один з синів Адама і Єви, убив свого брата Авеля (це було перше вбивство на землі). Розгніваний бог поклав на його чоло тавро злочину — «каїнову печать».

Легенда про Каїна неодноразово оброблялась письменниками різних часів і народів (на-

приклад, філософська драма Дж. Байрона «Каїн» (1821), поема І. Франка «Смерть Каїна» (1889) та ін.).

У переносному значенні Каїн — злочинець, вбивця, виродок (вживається також як лайливе слово).

Еней піджав хвіст, мов собака,
Мов Каїн, затрусивсь увесь;
Із носа потекла кабака:
Уже він знав, який Зевес.

(І. Котляревський, Енеїда)

Треба, значить, було їздити в західні області, знайомитись з обстановкою *каїнової* роботи ворогів, говорити з місцевими людьми, щоб докладніше знати роботу цих запродавців, довелося говорити і з самими «героями» темної ночі та густої хащі (І. Кочерга, Отак і пишу).

А через день люди переказали, щоб Мотря більше не виносила на торг свій товар, бо найшовся *каїн*, що і в глині розкопав політику, і гітлерівці вже розшукують крамольного скульптора (М. Стельмах, Правда Кривда).

Ти уявляєшся мені чомусь *Каїном*, здатним на братовбивчий злочин, пустомелею від церковного мракобісся, такою космополітстєующою одиницею, серце якої ніколи не знало, що таке любов до Вітчизни, до рідного краю (Ю. Мельничук, Відповідь фанатиків).

Див. Авель, Брат (піднявся) на брата.

287.

Кайдани порвіте

Слова з поезії Т. Г. Шевченка «Заповіт» («Як умру, то поховайте»), створеної 1845 р. Ця поезія — політичний заповіт народові, що містить відкритий заклик до визвольної бо-

ротьби проти самодержавно-кріпосницького ладу:

Поховайте та вставляйте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.

Ні в якій країні
Брак самопошани
Так людей не жер,
Як у вас донині...
Бийте, *рвіть кайдани*,
Доки дух не вмер!

(П. Грабовський, Веснянки)

В найтяжчі дні ми не померли
Через безсмертіє твоє.
Ми мали силу *рвать кайдани*
І кров'ю прапор окропить.
Твоє ім'я не перестане
І нашим правнукам світить.

(Д. Павличко,

Співці твої з твоїм натхненням)

288.

Калитка

Прізвище головного героя п'єси І. К. Карпенка-Карого «Сто тисяч» (1889). З великою силою художньої типізації драматург втілив у постаті Герасима Калитки найбільш характерні риси сільського глита — хижацтво, жорстокість, скнарість, святенництво, прагнення до наживи і крайню обмеженість. В житті, на думку Калитки, існують тільки дві достойні цілі — гроші і «земелька»; на них і зосереджуються всі його помисли і мрії, розмови і вчинки; во-

ни визначають його ставлення не тільки до наймитів, а й до знайомих, близьких, рідних.

Це було в підшефному селі —
Чим би не початок до балади?
Слюсарі й суворі ковалі
Прибули якоїсь там декади.

Не минулось, певне, без промов,
А було й схвильоване мовчання;
У *Калитки* не одного кров
Зіпсувало трактора тріщання.

(М. Рильський, Балада про любов)

Колись було:
— Чия земля?
— *Калитчина*.
А тепер:
— Чия земля?
— Наша...

(О. Вишня, І ВУЦВК, і Раднарком,
і Держплан, УЕР, ...).

Забувають про те, що всілякі *Калитки* та *Пузири*—
явище більш пізнього часу (О. Білецький, Іван Семенович Левицький (Нечуй)).

289.

Каменярі

Назва поезії І. Франка, написаної 1878 р. в ув'язненні. У цьому вірші поет створив титанічні образи «каменярів на шляху поступу» — відважних, самовідданих борців за щасливе майбутнє людства. Це не самотні герої, які б протиставляли себе масі, юрбі, а тисячі і тисячі борців, «в одну громаду скutih» великою революційною ідеєю, «святою думкою» про повалення «скелі» деспотизму і насильства, про

свободу і братерство народів. У вірші показано згуртованість каменярів, єдність їх волі і прагнень. Поет висловлює непохитну віру в те, що каменярі-революціонери «кров'ю власною і власними кістками» вторують твердий шлях, по якому «прийде нове життя, добро нове у світ».

І меч наш гнівний і огненний
Ми в працю кинемо щоденну,
Щоб будувати дивний дім, —
Дім волі всіх труду сині
Об'єднаних каменярів
Свого шляху до правди й волі!

(С. Забужний, Бура волі)

А де ж є тінь Франка Івана,
що впала владно тут на Львів, —
невже ж ні з чого не прогляне
тут гордий вид каменярів?

(О. Гаврилюк, Львів)

І ця людина створить гімн, який для неї буде найбільшою святинєю, і це буде гімн про каменярів — фундаторів людського щастя, про нашу партію, про багатородних рицарів — більшовиків нашої епохи! (О. Корнійчук, В ім'я щастя і свободи трудящого людства).

290.

Камінь преткновенія

Біблійний вислів (Ісаїя, 28, 16; Послання апостола Павла до римлян, 9, 31—33, та ін.). Вживається у значенні: перешкода, на яку наражаються в якійсь справі.

Крім церковнослов'янської форми вислову вживається також українська: «камінь спотикання».

Фразеологізми, як відомо, один із «каменів спотикання» для перекладачів (М. Рильський, Мова нашої прози).

До речі, цей новітній Степан Камінований став знову каменем преткновенія у невинному поході зарозумілих байстрят до найвищої «мети»... (Я. Галан, *Ще про кури*).

«Камінем преткновенія» були фінансові справи журналу (П. Козланюк, *Вікна*).

291.

Камо грядеши?

Вислів походить з євангельської легенди про зустріч Ісуса з апостолом Петром (Ісус запитав Петра: «Камо грядеши?» — «Куди йдеш?»). Цитується іноді латинською мовою: *quo vadis?*

Перед багатьма українськими духівниками історія поставила фатальне питання: *камо грядеши?* (Я. Галан, *Памфлети*).

292.

Канібалізм

Канібали — назва, дана Христофором Колумбом людоджерному племені індіців-караїбів. Пізніше це слово стало загальною назвою людоджерів.

У переносному значенні канібалізм — жорстокість, дикунство.

— Ви вважаєте, у них була потреба кинути бомбу на Хіросіму? — спитав раптом Шульга.

[Богомолець] — ...Це ж канібалізм, якому немає і ніколи не буде виправдання (Н. Рибак, *Час сподівань і звершень*).

293.

Канни

Селище на південному сході Італії, біля якого під час другої Пунічної війни (в серпні 216 р. до н. е.) римські легіони були оточені військами карфагенського полководця Аннібала (римляни втратили 70 тис. чоловік, карфагеняни — лише 6 тис.). Битва при Каннах увійшла в історію як приклад повного оточення і розгрому ворога.

На німецькій землі, яка мала стати *Каннами* і моголою фашизму, до сьогоднішнього дня знаходять приtulок фашистські виходці майже з усієї Європи (Я. Галан, Поламаті шлагбауми).

Див. Аннібалова клятва, *Hannibal ad portas.*

294.

Караюсь, мучуся ... але не каюсь!

Цитата з поезії Т. Г. Шевченка «О думи мої! о славо злая!» («N. N.»), написаної в Орській фортеці (1847), де поет відбував заслання. Він там тяжко страждав, часто хворів, але дух його лишився незламним:

О думи мої! О славо злая!
За тебе марно в чужому краю
Караюсь, мучуся... але не каюсь!

Роздуми над долею України різким болем полюсували Шевченкове серце. Він до безпам'яті любив свою

Україну, за її невтішне горе він проклинав самого бога, мучився і карався за неї, віддав їй своє полум'яне серце і гостру зброю своєї войовничої, революційної поезії (Ю. Мельничук, Слава Шевченка лунає в Америці).

— ...Не раз я думаю, не раз караюсь і мучусь нерозв'язаними вузлами, але не сумніваюсь, що розв'яжемо їх (М. Стельмах, Правда і Кривда).

Та над століття, над повінь лиха,

Могутній голос говорить стиха:

— Нічого, брате, я не звикаюсь,

Караюсь,

Мучуся...

Але не каюсь!

(А. Малишко, Тож скільки треба тайть любові)

295.

Кари єгипетські

Вираз походить з біблійного міфа про десять кар, яким бог піддав Єгипет за відмову фараона звільнити іудеїв з полону: перетворив воду в кров, наслав жаб, комах, моровицю та ін. (Ісход, 7, 20—21 і далі). У переносному вживанні — великі нещастя.

...Диво! Мільйони летять у якусь темну безодню, не залишаючи по собі ніякого сліду: поля незасіяні, мільйони голодного люду, голодний, чорний, плямистий тиф і всі єгипетські кари мучать країну. Що ж це має значити? (І. Франко, Лев Толстой).

Д и в. Єгипетська неволя, Тьма єгипетська.

296.

Кари ляхам, кари!

Цитата з поеми Т. Г. Шевченка «Гайдамаки» (1841) — заклик до помсти польській

шляхті, яка нещадно експлуатувала український народ:

А серед базару
Стоїть Гонта з Залізняком,
Кричать: «Ляхам кари!
Кари ляхам, щоб каялись!»

Вживається із заміною компонентів.

Ця ідея — право пригнобленого народу на відплату своїм пригноблювачам — червоною ниткою проходить через всю поему і в страшних сценах «червоного бенкету» і «Гонти в Умані», і в постійному лейтмотиві поеми «*Кари панам, кари!*» (І. Кочерга, Драматичний елемент у творчості Т. Г. Шевченка).

А де ж батько? Повели гітлерівці. І скрізь таке... *Кари фашистам! Кари!* (О. Довженко, Із записної книжки воєнних літ).

У Харлемі провідав Фіделя Кастро та його друзів Микита Сергійович Хрущов. І ще лютіше заскреготали зубами американські правителі: *кари йому, кари!* (Ю. Мельничук, Листи з «Балтики» і з Нью-Йорка).

297.

Карфаген повинен бути зруйнований

Вислів належить державному діячеві Стародавнього Риму Катоніві Старшому (234—149 до н. е.), який кожну свою промову в сенаті закінчував фразою: «А втім, я думаю, що Карфаген повинен бути зруйнований!» (Карфаген — місто-держава на півночі Африки, політичний і торговельний ворог Риму).

Цими словами виражають наполегливу вимогу знищити ворога або подолати перешкоду (часто цитується латинською мовою: *Carthaginem esse delendam*).

Але взагалі треба нагадати програму «Всесвітніх творів», і гризти нею голову людям, як колись Катон гриз римлянам, — чи не взяти на себе роль Катона? тільки не ради зруйнування *Картагени*, а ради відбудування її, — се ж більш почесна мета (Леся Українка, Лист до М. П. Косача, 30. XI 1893 р.).

Д и в. Катон. Поза Катона.

298.

Кастальське джерело

За грецькими міфами, джерело на горі Парнас, присвячене Аполлону і музам.

У сучасній мові — джерело натхнення.

Цілуй уста, цілуй чоло... —
Вона казала знов, —
Я, мов *Кастальське джерело*,
Натхну твою любов!

(М. Вороний, Чарн)

299.

Кастор і Поллукс (Діоскури)

Брати Діоскури — герої грецьких міфів, сини Леди. Один з них, Поллукс (Полідевк), син Зевса, — безсмертний, другий, Кастор, народжений від смертного, — смертний. Брати завжди були разом. Після загибелі Кастора у бою Поллукс, не бажаючи пережити його, благав у богів і собі смерті. Зевс дозволив йому половину свого безсмертя віддати Касто-

рові. З того часу брати день проводили у підземному царстві Аїді, а день — на Олімпі, серед богів. Іменами їх називають нерозлучних друзів.

Рицарем він [Янка Купала] був у стосунках з ровесниками і молодшими товаришами по перу, а його багатолітня дружба із славним соратником — Якубом Коласом — нагадувала прекрасні зразки древності, міфічних *Кастора і Поллукса* (М. Рильський, Поет-рицар).

300.

Катай, Матюшо, гуси

Слова Терешка Сурми з п'єси І. К. Карпенка-Карого (Тобілевича) «Суєта» (1903). Терешко охоплений «суєтною» мрією вивести свого сина Матюшу у пани. «Будеш учитись — будеш паном», — каже він синові, примушуючи його читати напам'ять байку «Гуси» Крилова. Сцена написана дуже майстерно: Матюші ніяк не вдається протягом усієї дії прочитати байку, фраза «Катай, Матюшо, гуси» повторюється декілька разів, що створює комічний ефект.

Колись, у «безконфліктну епоху», дехто галасував, що у нас, мовляв, все добре та гаразд, що негативного того в нас, як муха капнула, навіть, мовляв, його показувати, воно нетипове, *катай, Матюшо*, про хороше та миле (О. Вишня, Про Дмитра Білоуса).

Президент зачитував один з численних старих варіантів своїх промов, який добули для нього з архіву, злегка підправили, скропили одеколоном, *катай, Матюшо, гуси!*

...І пішов *Матюша-Ейзенхауер «катати гуси»!* (Ю. Мельничук, Листи з «Балтики» і з Нью-Йорка).

301.

Катон.

Поза Катона

Марк Порцій Катон Старший (234—149 до н. е.) — видатний політичний діяч, письменник і оратор Стародавнього Риму. Відомий своїми виступами проти Карфагена — сильного політичного і торговельного конкурента Риму.

«Ставати в позу Катона» — брати на себе роль грізного обличителя (найчастіше вживається іронічно).

Ставши в позу Катона, Франк гримав на євреї, французів, масонів, марксистів, проливав риторичні сльози над долею Німеччини й вимахував кулачком на адресу невидимої з його трибуни Москви (Я. Галан, «Надлюдина»).

А Собеський обурено бурмоче крізь зуби: — Той, хто мало не поморозив свого війська в Московщині, має кожну нобілітовану наволоч за катонів та грахів. О patria! В яких руках опинилася твоя доля! (З. Тулуб, Людолови).

Д и в. Карфаген повинен бути зруйнований.

302.

Квасний патріотизм

На початку ХІХ ст. деякі російські «патріоти» з дворян доходили до того, що пили замість іноземного вина «вітчизняний» кислий квас, носили селянський одяг, відпускали довгі бороди та ін.

Вираз іронічно визначає вперту, тупу відданість дрібницям національного побуту (його

першим вжив П. Вяземський у «Листах з Парижа», надрукованих в журналі «Московский телеграф», 1827).

Цей «ура-патріотизм», який вихваляє усе своє і відкидає чуже, протиставляється справжньому патріотизму, обов'язковою рисою якого є повага до інших народів.

...1877р., по вибусі російсько-турецької війни, коли при перших втратах російського війська, спричинених дурнотою та бездарністю багатьох генералів та шахрайствами інтендантури, по всім краю пішов крик обурення, а півурядова російська преса силкувалася заглушити його квасно-патріотичними окриками, Старицький обертається до таких редакторів ось яким віршем:

Війна! Війна! Часописи лукаві
Розпалюють, розносять скрізь брехню,
Що наш народ жадає, прагне слави
Кривавої...

(І. Фравко, Михайло П. Старицький)

303.

Кедр ліванський

Порівняння з кедром ліванським — могутнім красивим деревом, що досягає 25—40 м висоти, зустрічається ще в біблійній Писні пісень. Суламіф так говорить про свого коханого, царя Соломона: «...Вигляд його подібний до Лівану, величний як кедри» (5, 15).

Кедр ліванський — уособлення краси і величі.

Мов кедр серед поля
Ліванського, — у кайданах
Став Гус перед ними!
І окинув нечестивих
Орліми очима.

(Т. Шевченко, Єретик)

І хоч зріс я мов кедр, що вінчає Ліван,
То душа в мні похила, повзка, мов бур'ян.
(І. Фравко, На старі теми)

Д и в. Пісня пісень.

304.

Кимвал брязкаючий

Євангельський вираз: «Коли я говорю мовами людськими і ангельськими, а любові не маю, то я — мідь дзвінка і кимвал брязкаючий» (Перше послання апостола Павла до коринфян, 13, 1). Кимвал — старовинний музичний інструмент; являв собою дві порожні металеві півкулі, що, вдаряючись одна об одну, голосно дзвеніли.

Вживається у значенні: урочисті, пишномовні, але порожні, беззмістовні висловлювання.

Ви свого життя пісеньку
Тихо грали:
Пильнуймо за свої кутки —
І стерегли старі «кимвали»!..

(С. З., Життя сучасним співакам,
«Більшовик», 26. V 1921 р.).

305.

Кинути камінь

За євангельською легендою, Ісус сказав книжникам і фарисеям, що привели до нього блудницю: «Хто з вас без гріха, перший кинь у неї камінь» (Іоанн, 8, 7).

Вживається у значенні: засуджувати когось, погорджувати кимось.

Перед такою жінкою [Анною Кареніною], справжньою героїнею і піонеркою майбутнього, покірна самка, нянька й опікунка свого домашнього вогнища, така як Кітті, мусить покірно схилити чоло, замість кидати в неї камінням погорди або співчуття (І. Франко, Лев Толстой).

...Тепер нехай хто хоче кидат камінь на українці, пригнічених школою, урядом, громадськими інституціями, тільки я сього каміння не зважуся здійняти (Леся Українка, Лист до О. С. Маковея, 31. X 1893 р.).

І хто мене розуміє серцем, той, може, не кине на мене каменем за змальованих мною досі осіб з низів чи трудових інтелігентів... (О. Кобилянська, Автобіографія).

Д и в. Побити камінням.

306.

Кирпа-Гнучкошиєнко-в

У зверненні до передплатників («Панове субскрибенти!»), надрукованому на обкладинці першого видання поеми «Гайдамаки» в 1841 р., Т. Г. Шевченко писав: «Єсть ще і такі паничі, що соромились своєю благородну фамілію (Кирпа-Гнучкошиєнко-въ) і надруковать в мужицькій книжці. Далєбі, правда!».

«Благородна фамілія» «Кирпа-Гнучкошиєнко-в» належить до категорії так званих «значущих імен», що були поширені в сатири 18 і початку 19 ст. Прізвище «Кирпа-Гнучкошиєнко-в» — своєрідний тричлен, кожний елемент якого має свою художню функцію. В словосполученні «Кирпа-Гнучкошиєнко» Шевченко використав свій улюблений прийом семантичного контрасту, поєднавши слова, здавалося б, взаємовиключного змісту. Слово «Кирпа» має тут значення понять — пиха, зарозумілість, чван-

ство (за асоціацією з виразами «гнути кирпич», «задирати ніс», тобто чванитися). Другий елемент «значущого прізвища» — «Гнучкошиенко» означає низькопоклонство, лакейство (і в сучасній сатирі зігнута шия та «гнучка» спина символізують різних відтінків холопство. Саме так малюють наші карикатуристи американських сателітів). Сатирико-викривальна функція словосполучення «Кирпа-Гнучкошиенко» визначається тим, що в ньому Шевченко відобразив об'єктивно існуючі типові риси українського панства: його дворянську зарозумілість перед народом і низькопоклонство перед владою... З додатком літери «в» типово українське прізвище на -енко нібито «русифікується». Тут натяк на українських панів, що соромилися своєї національності і холопствували перед царизмом» (Ю. О. Івакін, Сатира Шевченка, К., 1959, стор. 42—43).

Шевченко і Україна крокуватимуть поруч довіку. Скрізь вони зустрічатимуть визнання і любов народів, в тому числі і американського народу, який повірить Шевченкові і Україні, а не прибудам-гнучкошиенкам (Ю. Мельничук, Слава Шевченка лунає в Америці).

307.

Китайський мур (стіна)

Кріпосна стіна, що була побудована по північному кордону Стародавнього Китаю для захисту від нападів кочових племен. Будівництво стіни, довжина якої досягає 4 тис. км, почалося в 4—3 ст. до н. е.

Китайський мур — синонім відгородження (ідейного).

Ми оси, ми оси!	Твердою стіною,
Хто клоцом і доси	<i>Неначе Китай,</i>
Чапить у багні,	Бажає обдати,
Освіти лякаєсь,	Ужвою міцною
Сучасні огні	Наш поступ скувати,
Клене-проклинає,	Плащем єзуїтським
Хто рідний наш край	Нам сонце затьмить...

(І. Франко. Оси)

Унія в їх руках мала бути *китайським муром*, що повинен був відокремити галичан від їх зазбручанських братів і не допустити їх об'єднання (Я. Галан, *Що таке унія*).

Не *слов'янську стіну* будуємо ми, а закладаємо *всесвітній фундамент дружби і миру* (О. Корнійчук, *За єдність і дружбу слов'ян і всіх волелюбних народів*).

308.

Кіт Кітич

Так у комедії О. М. Островського «В чужом пиру похмелье» (1856) називають купця Тита Титовича Брускова. Тит Титович — класичний тип купця-самодура. Перекручене ім'я цього персонажа вживається при характеристиці самодурів, свавільців.

Малий театр, ставлячи п'єси Островського, нещадно бичував царство *Кіт Кітичів*, «темне царство», звірячу суть якого геніально викрив Добролюбов (М. Рильський, Московський Академічний Малий театр).

309.

Кіфа Мокійович

Один з персонажів поеми М. В. Гоголя «Мертві душі» (1842) Він нічим не займався, «існування його було спрямоване більше в умо-

глядний бік і зайняте таким, як він називав, філософічним питанням: «Ось, наприклад, звір, — народжується голим. Чому ж саме голим? Чому не так, як птах? Чому не вилуплюється з яйця? Як воно, справді, тее: зовсім не зрозумієш натури, як побільше в неї заглибишся!» Так мислив житель Кіфа Мокійович».

Ім'ям його позначають людину, що розвиває безглузді теорії.

...Гушалевича здавна тягло до «миру», до спокою та скромної, смирної праці, до філософування у душі Гоголевого *Кіфи Мокійовича* та до оспівування щоденних явищ природи (І. Франко, Іван Гушалевич).

310.

Книга життя (книга призначення)

Біблійний вислів: у Посланні апостола Павла до філіпійців називаються його сподвижники, «імена яких — у книзі життя» (4, 3). Згадки про книгу життя (призначення), в яку вписуються імена праведників і з якої викреслюються імена грішників, зустрічаються і в інших місцях так званого «святого письма».

Вживається у значенні: майбутнє людини, те, що їй «призначене долею».

...При чім тут правовір'я? Чи неправовірні не перебували ніяких бід? Та автору [Гушалевичу] про се байдуже: він заглядає в *книгу призначення*, він знає, що

Ми родилися на свет,
Щоб страдати много лет.

Відки він се знає? (І. Франко, Іван Гушалевич).

311.

Книга за сімома печатями

Вираз походить з Біблії (Апокаліпсис, 5, 1—3), де так названо таємничу книгу, яку «ніхто не міг, ні на небі, ні на землі, ні під землею, розкрити, щоб подивитися в неї».

Вживається у значенні: щось незрозуміле, приховане, неприступне.

Школа познайомила його [героя «Гамлета Шигровського повіту» Тургенєва] з Гегелем, з філософією, з тисячними абстракціями, — життя зісталось для нього книгою семипечатною. Пощо ж я вчився? до чого надався мені Гегель і взагалі вся наука? (І. Франко, Іван Сергійович Тургенєв).

Діти робітників, діти селян сидять за книжками, вивчають, добуваючи знання, золоту книгу мудрості, яка досі була закрита для них за сімома замками, за сімома печатями... (Я. Галан, Під щасливою зорею).

312.

Княжата недорослі

Слова з поеми Т. Г. Шевченка «Сон» («У всякого своя доля»), 1844 р.:

Он глянь, — у тім раї, що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають, бо нічим обуть
Княжат недорослих...

Все віддано на самоволю панів! Воно й зовсім природно, бо самоволя найвищої голови того «темного царства», царя, що ж інше може породити, як не самоволю його підвладних, його блюдолизів, «княжат недорослих», котрі, по слову поета, «з каліки останню свитину з шкурою знімають», аби мати в що обутися (І. Франко, Темне царство).

313.

Кобленц

Місто на заході Німеччини недалеко від кордону з Францією. Під час французької буржуазної революції кінця XVIII ст. Кобленц був центром феодално-монархічної контрреволюційної еміграції, що організовувала змови проти батьківщини.

Слово «Кобленц» вживається як синонім національної зради.

Найгірше те, що й без цих ніби «ді-пі» наша Баварія нагадує тепер Кобленц за часів французької революції (Я. Галан, Острів чудес).

314.

Кожний за здібностями, кожному за потребами

Принцип комунізму, проголошений у Конституції СРСР (1936) Джерелом цього вислову є праця К. Маркса «Критика Готської програми» (1875): «На вищій фазі комуністичного суспільства, після того як зникне поневолююче людину підкорення її поділові праці; коли зникне разом з цим протилежність розумової і фізичної праці; коли праця перестане бути тільки засобом для життя, а стане сама першою потребою життя; коли разом із всебічним розвитком індивідів виростуть і продуктивні сили і всі джерела суспільного багатства поллються повним потоком, лише тоді можна буде цілком подолати вузький горизонт буржуазного права, і суспільство зможе написати на своєму прапорі:

Кожний по здібностям, кожному за потребами!» (К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. 2, Держполітвидав УРСР, К., 1955, стор. 15).

На нетлінних сторінках Програми Комуністичної партії Радянського Союзу серед інших немеркнучих слів сяє пурпуровими літерами слово рівність — та справжня рівність, якої досягнуть люди, коли здійснено буде високий принцип комунізму: «Кожний ва здібностями, кожному за потребами...» (М. Рильський, Рівність примарна і справжня).

315.

Кожний камінь кричить

Вираз із Євангелія (Лука, 19, 40). Так говорять про щось надзвичайно жахливе, обурливе.

Привид цього короля, такий блідий напередодні, почервонів від радощів, почувши ваших пісень у місті Парижі, цьому царевбивчому місті, кожний камінь якого кричить: «Геть тиранію!» (Леся Українка, Голос однієї російської ув'язненої).

Їх і не можна забути, бо кожний камінь Львова кличе нині до помсти (Я. Галан, Камні волають).

316.

Козел відпущення

Біблійний вираз (Левіт, 16, 21—22), що походить з опису особливого староеврейського обряду покладання гріхів усього народу на живого козла. Вживається в значенні: людина, на яку постійно звалюють чужі провини, той, що несе відповідальність за інших.

Протеже Пія XII погано почував себе в ролі козла відпущення і не виявляв зараз жодного бажання виручати начальство, що так покvapливо зреклося його (Я. Галан, Памфлети).

317.

**Коли гора не йде до Магомета,
то Магомет іде до гори**

Існує декілька тлумачень виникнення цього виразу. Вважають, що він походить з одного анекдотичного оповідання про Ходжу Насреддіна, улюбленого героя східного фольклору. Ходжа Насреддін, видаючи себе за святого, сказав, що примусить пальмове дерево підійти до нього. Зрозуміло, цього не відбулося, і тоді він пішов до дерева з словами: «Пророки і святі вільні від зарозумілості. Якщо пальма не йде до мене, я йду до неї». Оповідання це вміщене в арабському збірнику, датованому приблизно 1630 р.

Відоме турецьке прислів'я твердить: «Гора, гора, подорожуй; якщо гора не подорожує, нехай подорожує святий» (вживання прислів'я простежене до XVII ст.).

Англійський філософ Френсіс Бекон ще 1597 р. в нарисі «Про сміливість» розповідає, що Магомет обіцяв народові силою зрушити гору, і коли йому це не вдалося, сказав: «Що ж! як гора не хоче йти до Магомета, то Магомет піде до неї» (G. Büchmann, Geflügelte Worte).

У переносному вживанні означає вимушену поступку людини, що взяла на себе забагато.

Жаль мені дуже, що не побачу Шишманових (Раду сподіваюсь бачити тут), та що б, коли справді, вид-

но, ні гора до Магомета, ні Магомет до гори не може прийти; хто з нас в сій справі гора, а хто Магомет, зоставляю на розсуд Лілі (Леся Українка, Лист до матері, 4. IX 1897 р.).

318.

Колос Мемно́нський

В однієї з двох монолітних статуй єгипетського фараона Аменхотепа III (1455—1419 до н. е.) у Фівах через землетрус відвалилась верхня частина. Статуя стала звучати вранці (можливо, через різку зміну температури під впливом сонячних променів). Тому античні автори вважали ці статуї зображеннями міфічного ефіопського царя Мемнона, сина Аврори, вранішньої зорі (пошкоджена статуя була реставрована римським імператором Септімієм Севером, 193—211 н. е.).

Весь Єгипет стогнав, мов співучий колос
у пустині,
Владу важку несучи гордої Ра-Менеїс...
(Леся Українка, Ра-Менеїс)

319.

Колумб

Христофор Колумб (1451—1506) — видатний мореплавець, за походженням генуезець. Перебуваючи на службі в іспанського уряду, здійснив декілька плавань через Атлантичний океан, відкрив частину островів Вест-Індії і узбережжя Південної та Центральної Америки.

Колумбами називають першовідкривачів, піонерів якоїсь справи.

Дорога до об'єктивних зустрічей зі серцем поета, що були б як наукові зустрічі з предметами зовнішнього світа, — чекає свого Колумба (С. Тудор, Зустрічі з критиками).

320.

Колумбове яйце

За легендою, один з гостей на обіді у кардинала Мендози, вислухавши розповідь Колумба про відкриття Америки, вигукнув: «Так це ж так просто!». Тоді славетний мандрівник запропонував йому поставити яйце гострим кінцем на стіл. Гість не зумів цього зробити, і Колумб поставив яйце, приплюснувши його ударом. (Однак це ж розповідають і про італійського архітектора XV ст. Брунеллескі, а у іспанців є прислів'я «яйце Хуанелло» у тому ж значенні).

Над «Бар-Кохбою» працював Яр. Врхліцький чотири роки (1894—97), певно не виключно, але, певно, по-своєму інтенсивно. Не тільки зміст, але й форма чинила йому великі труднощі, і він не без причини зазначає, що віднайдення тої форми, в якій написаний сей твір, було для нього правдивим *Колумбовим яйцем* (І. Франко, Ярослав Врхліцький, його життя і творчість, «Бар-Кохба»).

321.

Коні Апокаліпсису

Апокаліпсис — грецька назва Откровення Іоанна Богослова, однієї з книг християнського Нового завіту. Твір цей, основною темою якого

е пророцтва про страшний суд і кінець світу, написаний грецькою мовою в 68—69 рр. н. е.

У шостому розділі Апокаліпсису розповідається про чотирьох містичних вершників, що їхатимуть на білому, рудому, вороному і блідому конях, несучи людству нещастя і загибель. Похмура міфологія цієї книги використовується церквою для залякування віруючих.

Образи Апокаліпсису знайшли втілення в літературі і мистецтві (наприклад, гравюри великого німецького художника XVI ст. А. Дюрера, серед яких широко відомі «Чотири вершники Апокаліпсису», поезія В. Я. Брюсова «Конь блед» та ін.).

Очманілі коні Апокаліпсису покликані витягти віз католицизму, який потопає в болоті (Я. Галан, Памфлети).

322.

**Коні іржуть за Сулою,
сурмлять сурми в Новіграді**

Цитата з поеми «Слово о полку Ігоревім» (XII ст.): «Комони ржуть за Сулою, звенить слава въ Киевѣ... Трубы трубятъ в Новѣградѣ, стоятъ стязи въ Путивлѣ ...».

*Коні ті, що ржали за Сулою,
Ржуть і нині в далях огняних,
Древні стяги нас ведуть до бою
За проміння верховин нових.*

*Сурми, що сурмили в Новіграді, —
Хто урве їх нестерельний звук,
Щоб дали уклін ми ржавій зраді,
Щоб зламали Святославів лук?*

(М. Рильський, Дружам по Союзу)

323.

Коні не винні

Назва новели М. М. Коцюбинського (1912), в якій розвінчується ліберальствующе панство. Поміщик Малина, що вдає з себе «червоного», щирого «друга народу», показує свою справжню суть експлуататора, коли селяни вирішують відібрати у нього землю. Хоча він продовжує маскуватись і не сам викликає карний загін (це робить його син), проте швидко знаходить виправдання цьому, виявляючи добросердність до солдатських коней, які, мовляв, ні в чому не винні і яких шкода відсилати, бо вони втомлені.

Цей вислів уживається із значенням: лицемірне небажання бачити дійсних винуватців чогось; знімати вину з винних.

— ...Взавтра я буду така, як і сьогодні вранці, — підкреслила вона. — А сьогодні ввечері це лірика. Не дуже вдала, правда?

— Ні, не вдала, я згоден з тобою, І моя вина...

— Ніякої вини, — рішуче перебила Катерина. — Ні твоєї, ні моєї. Ніхто не винен.

— «Коні не винні» — усміхнувся Максим.

— Я знаю, що ти любиш Коцюбинського. Але не приплутуй до наших справ літератури. Ніхто справді не винен (Н. Рибак, Скриня Пандори).

324.

Конквістадори

Іспанські та португальські завойовники, що захопили Центральну Америку і значну части-

ну Південної Америки. З нечуваною жорстокістю вони винищували корінне населення.

Звідси переносне значення — загарбники, поневолювачі.

Тут за товстелезними мурами проводиться кропітка робота: встановлюються маршрути для майбутніх місіонерів-конквістадорів... (Я. Галан, З хрестом чи з ножем).

Не з доброї волі гаагські конквістадори і їх океанські покровителі відмовилися від нафти, кольорових металів, урану та інших багатств Західного Іріану, від цього напрочуд вигідного стратегічного плацдарму (К. Жолковський, Над Західним Іріаном сходить сонце).

325.

Корифей

У старогрецькій трагедії — проводир, глава хору.

Переносне значення слова «корифей»: хтось видатний, провідна особа у певній галузі науки чи мистецтва; основоположник, засновник чогось.

Що така група значних артистів викличе в громаді великий рух і задоволення, що в хороших містах з такою силою можна мати добрі діла, то це факт, а чи порозуміються між собою корифеї, чи довго будуть усі вкупі — то це питання... (І. Карпенко-Карий, Лист до Н. І. Тобілевича, 26. III 1900 р.).

Франко знав не тільки корифеїв російської літератури, він добре знав і читав тих російських письменників, яких не читають наші дослідники... (О. Білецький, Проблеми радянського франкознавства).

326.

Королева полів

Вислів набув популярності після ряду виступів М. С. Хрущова, який так назвав кукурудзу — надзвичайно важливу сільськогосподарську культуру.

Ой укрийся, кукурудзо, рясно качанами,
Поклонися нашій Насті, наче рідній мамі.
Ой ти, щастя золотее, ой ти, добра доле,
Поклонися нашій Насті, королево поля!..

(Ю. Шкрумеляк, Слава Настасії)

327.

Король голий

У казці Г.-К. Андерсена (1805—1875) «Новий одяг короля» розповідається про те, як два шахраї взялися пошити одяг для короля з тканини, начебто невидимої для дурнів і тих людей, які перебувають «не на своєму місці». Коли король у новому «одязі» проходив містом, всі голосно вихваляли його неіснуюче вбрання. І тільки один хлопчик вигукнув: «Дивіться, а король зовсім голий!».

Вислів уживають, коли йдеться про дискредитовані авторитети, про теорії, антинауковість яких викрита, та ін.

В грізний і вирішальний час вони, немов старіючі повії, оголюють свої зжерті язвою тіла з фурією юродивих, плюючи на кожного, хто посміє сказати їм: «*Ти голий, королю!*» (Я. Галан, Вересневі оповідання).

328.

Король Лір

Герой однойменної трагедії (1608) В. Шекспіра. Під впливом нещастя, вигнаний з свого дому рідними дочками, сліпий старий Лір, який раніше зневажав людей, починає розуміти, що благородство, любов і дружба повинні бути основою людських стосунків.

Уживається для характеристики людей, яких ушляхетнило нещастя.

Ти, що Шекспірові вказала шлях,
Як самовладця і тирана *Ліра*
Перетворить в дитину — чоловіка —
Навчи й мене українським тихим словом
Причарувать замерклі, старосвітські
Величні постаті

(І. Франко, Цар і аскет)

329.

Котурни

Особливий вид театрального взуття на дуже високій підшві і каблуках. Старогрецькі та староримські актори одягали котурни при виконанні трагічних ролей: вони збільшували зріст, надавали величності постаті.

Вираз «ставати на котурни» є іронічним позначенням фальшивого піднесення, бундючності, пиhi (пор. назву памфлета Я. Галана «Пігмеї без котурнів», 1946).

Гай, гай, Миколо, ще й з пеньками!
Лиш мід твоїми бить устами!
Бий своїм словом, бий доразу
Котурн і фальш, пустую фразу!

(І. Франко, Лісова ідилія)

Націоналістичні теревені неважко спростувати, оскільки вони тримаються на гнилих і брехливих котурнах (Ю. Мельничук, З життя бандитського отамана).

330.

Крапля камінь точить

Вислів, ужитий староримським поетом Овідієм (43 до н. е. — 18 н. е.) у «Листах з Понту»: «Крапля точить камінь не силою, а частим падінням» (латинською мовою: *gutta cavat lapidem non vi, sed saepe cadendo*). Цей вираз цитується Джордано Бруно в його творі «Свічник» (1582): «Крапля точить камінь не силою, а частим падінням; так і людина стає мудрою не за допомогою сили, а завдяки частому читанню». Є свідчення про те, що подібний вираз зустрічався ще у грецького поета V ст. до н. е. Херілоса Самоського (*G. Büchmann, Geflügelte Worte*).

*Вода, що довго капає на камінь,
І в камені провертче діру,
Отак, хто книги праведні читає,
З болота буденності вилітає,
З душі брудоту й погань вимітає,
Що уподоблює його звіру.*

(І. Фравко, Строби)

...Мало єсть таких, що провадять культурну роботу в народі безпосередньо, а не через книжку, та все ж єсть і такі. Усе те крапля в морі, та все ж, може, і ся крапля камінь точить (Леся Українка, Лист до М. П. Драгоманова, 23. VI 1893 р.).

Крапля води — і та вижолоблює камінь, а що ж допіру гаряче людське слово? (І. Вільде, Винен).

331.

Краще пізно, ніж ніколи

Цей вислів, поширений у багатьох мовах, наводиться у різних варіантах в «Одіссей» Гомера, у старогрецького драматурга Евріпіда, у римського оратора Цицерона та ін. У цитованій формі вираз вперше зустрічається в 4-й книзі «Римської історії від заснування міста» староримського письменника Тита Лівія (59 до н. е. — 17 н. е.).

Вираз став прислів'ям.

От ми вже водворились в Києві на цілу зиму. Пізенько ми вибрались, та *краще пізно, ніж ніколи* (Леся Українка, Лист до Є. І. Драгоманової, 7. XI 1893 р.).

...Щодо моєї рецензії. Правда, я повинен був сказати все це зараз тоді, а не наводити своєю невиразністю на статтю д. Павлика підозріння, боуїмто там не знати які недокладності. Та що ж діяти? Не сказав у час, то вже волю сказати *впізно, як не сказати ніколи* (І. Франко, Лист до М. П. Драгоманова, X, 1881 р.).

332.

Крез

Старогрецький історик Геродот (V ст. до н. е.) розповідає про царя Лідії (560—546 до н. е.) Креза, що володів незліченними багатствами.

У переносному значенні — багач (при цьому може йтися про багатства не тільки матеріальні, але й духовні).

Облуплений кожух і чоботи порваті...

Але я *крез!* Ви розумієте, як *крез!*

Моя душа на вістрях лез

Днів, що незмірено багаті.

(Я. Гримайло, *Крез*)

333.

Криваве вино

У «Слові о полку Ігоревім» (XII ст.) є такі рядки: «...Ту кровавого вина не доста; ту пирь докончаша храбрїи русичи: сваты попиша, а сами полегоша за землю Русскую». Жорстока битва тут порівнюється з весіллям, на якому руські воїни частують «сватів» — ворогів кривавим вином. Такий образ зустрічається і в літописах (наприклад, у Новгородському І літописі).

Ні, ні! Подавиться недолюдок поганий,
Умре з кривавого вина!
В однім Дунаї скупані слов'яни
І воля в них — одна!

(М. Рильський, Голос сива)

Ходить вітер, посланець крилатий,
На криваве заклика вино,
Припадає до причілка хати,
Срібним перснем стукає в вікно.

(М. Рильський, Світова зоря)

334.

Крокодилячі сльози

Вираз ґрунтується на старовинному повір'ї, начебто крокодил перед тим як з'їсти свою жертву плаче (про це розповідається, наприклад, у давньоруській «Повести бывшего посольства в Португальской земле», XVII ст.).

Вживається у значенні: лицемірні сльози, роблене співчуття.

Інколи про людське око папа ронить крокодилячу сльозу над трагедією того чи іншого замученого священника, але душа його радіє, що оце його святості по-

щастило руками есесівських мирян усунути з свого шляху ще одну колоду (Я. Галан, На службі в сатани).

335.

Ковання слів

Так називали творення неологізмів в українській мові наприкінці XIX ст. Вислів поширився на початку 80-х років у зв'язку з перекладацькою діяльністю М. Старицького і вживався літературною критикою і публіцистикою того часу найчастіше з осудом. Зокрема, популярності цього вислову сприяло його використання в працях М. Костомарова. Наприклад: «Лучше оставитъ всех Байронов, Мицкевичей etc. в покое и не прибегать к насильственной ковке слов и выражений, которые народу не понятны, да и самые произведения, ради которых они куются, простолюдину не понятны и пока не нужны» (Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, К., 1928, стор. 298).

М. О. Добролюбов уживав цей вираз ще 1857 р., пишучи про переклади В. Бенедиктова: «Він кує без милосердя нові слова» («Шіллер у перекладі російських поетів»).

Я бажав би на закінчення сказати ще кілька слів, на тему, яка у нас майже нерозривно зв'язана з іменем д. Старицького, про т. зв. *ковання слів*. З давен-давня привикли дорікати д. Старицькому *кованням нових українських слів*, або бодай *замилуванням до незвичайних, рідких слів*, або *вживанням деяких слів не в тім значенні*, яке вони мають звичайно (І. Франко, Михайло П. Старицький).

Збірник моїх віршів цілком заборонений і знаєте за що? За те, що в моїх віршах є *ковані слова* (В. Самійленко, Лист до Б. Д. Грінченка, 19. XI 1888 р.).

336.

Кузьма Трохимович

Герой оповідання Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «Салдацький патрет» (1833). «Це — «латинська побрехенька, по-нашому розказана». Це — античний анекдот про художника Апеллеса, який з такою живістю намалював виноградне гроно, що до картини зліталися птахи поклювати винограду. До цього анекдота приєднано інший, теж античний, про шевця, який взявся критикувати знаменитого живописця (ми пам'ятаємо його з епіграми Пушкіна, яка кінчається словами: «суди, друже, не свйше сапога»). У Квітки «знаменитий» богомаз з Борисівки, Кузьма Трохимович, намалював портрет солдата і виставив його на сільському ярмарку, що викликало захоплення дівчат, жінок, парубків, селян, міщан, циган та іншого люду, старанний опис якого переносить читача від комічного анекдота до жанрових побутових зарисовок» (О. Білецький, Українська проза першої половини ХІХ століття (від Г. Квітки до прози «Основи»), в книзі «Від давнини до сучасності», т. I, Держлітвидав, К., 1960, стор. 239).

І я тепер точнісінький, як той москаль, що змалював Кузьма Трохимович панові, що дуже кохався в огородах. От вам і кобзар! (Т. Шевченко, Лист до А. Лизогуба, 22. X 1847 р.).

337.

Куций німець вузлуватий

Цитата з поеми Т. Г. Шевченка «І мертвим, і живим...» (1845):

Якби ви вчилися так, як треба,
То й мудрість би була своя.
А то залізете на небо:
«І ми не ми, і я не я,
І все те бачив, і все знаю,
Нема ні пекла, ані раю,
Немає й бога, тільки я!
Та куций німець узловатий
А більш нікого...»

Розперезаний пруський мугир, «*куций німець узловатий*» з Шевченківського «Послання» святкував своє свято на вулицях переможеного Парижа, на вкритих славою минулих тисячоріч руїнах Акрополя... (Я. Галан, Шевченко-воїн).

Якби хтось, розглядаючи при нагоді це фото, схотів знати, хто Самчук, то дивіться на того *куцого, вузлуватого*, схожого трохи на Гітлера, а взагалі на *німця* (Ю. Мельничук, Улас Самчук дома і на Україні).

Л

338.

Лабіринт

Так у давнину звались палаци з багатьма заплутаними переходами і величезною кількістю кімнат, з яких важко було вибратися. Стародавні автори повідомляють про чотири лабіринти: критський, єгипетський (який, за Геродотом, мав близько 3 тис. кімнат), самоський та італійський. Розкопки дають підстави думати, що в основі цих розповідей лежали історичні факти. Найбільш відомий лабіринт збудований Дедалом для царя Криту Міноса.

У сучасній мові слово це означає не тільки

будову із заплутаними ходами, але й складну, заплутану ситуацію, відносини, з яких важко знайти вихід.

Я думаю, що така лайка між радикалами може досягти тільки того, що мужики заплутаються в лабіринті ваших чвар, а «воріженьки навтішаються» (Леся Українка, Лист до М. І. Павлика, 27. V 1895 р.).

339.

Лавровий вінок

Лавр (Laureus) — у античному світі дерево, посвячене Аполлонові. Оскільки Аполлон вважався богом-покровителем мистецтв, переможців на змаганнях (музичних, поетичних та ін.) нагороджували вінком з лаврових гілок (звідси слово «лауреат»). Звичай цей зберігся до нашого часу.

«Спочити на лаврах» — заспокоїтись на досягнутому; «пожинати лаври» — прославитися.

Великі імена і гучні голоси! Їхня слава лунає цілим світом!.. Зрозуміло, слабенький спів однієї невеличкої не матиме змоги притягнути увагу цих величних півбогів, увінчаних лавровими та трояндовими вінками (Леся Українка, Голос однієї російської ув'язненої).

Така велика і потрібна зараз в чисто національним напрямку робота [театральна критика], на мою думку, буде самим пахучим лавровим листом у тім вінку, який потомство Вам сплете (І. Карпенко-Карий, Лист до П. Г. Житецького, 15. XII 1897 р.).

Повірте, що любителям розтягати громадське добро, як і їх покровителям, у нас пам'ятників не ставлять і чоло лавровими вінками не увінчують (Ф. Маківчук, Здоровенькі були!).

Створивши таким чином юридичні підвалини «третього рейху», Ганс Франк не виявляв найменшого бажання спочити на лаврах (Я. Галан, «Надлюдина»).

340.

Лазар.

Співати Лазаря

У Євангелії (Лука, 16, 20—21) є оповідання про жебрака Лазаря, який, покритий струпами, лежав коло воріт багача і радий був крихтам, що падали з чужого столу.

«Співати Лазаря» — прибіднюватись (жебраки співали пісню про Лазаря, намагаючись розчулити слухачів).

Спасибі тобі й за гроші. У мене їх тепер так небагато, як у того Лазаря, що сліпці співають по ярмарках (Т. Шевченко, Лист до М. М. Лазаревського, 8. X 1856 р.).

— Чи повірите? — оповідав він [Присташ] тоном насмішкуватого обурення. — Лазарем співав!.. і хазяїна приплів, і слабого сина, і те, і се (А. Кримський, З літопису преславних діянів панків Присташів).

Якби се було в давніші часи, то я б уже в листах Лазаря співала, але тепер я, певне, навіки одвину киснути, минула зима повернула щось в моїй натурі, не знаю, чи на добре, чи на зле се вийшло (Лєся Українка, Лист до М. І. Павлика, 27—28. III 1895 р.).

341.

Лаконізм

Як свідчать стародавні автори, спартанці, що населювали південно-східну частину Пелопоннесу—Лаконію, славилися своєю мовою: характерними рисами її були надзвичайна простота і небагатослівність. Звідси лаконізм — вміння висловлювати свої думки стисло і чітко.

Тичина досягає неабиякого лаконізму і місткості своєї мови, коли кожне слово наче іскриться багатьма «додатковими» уявленнями і, отже, відтінками змісту (Л. Новиченко, Поезія і революція).

342.

Ламати списи

У «Слові о полку Ігоревім» (XII ст.) князь Ігор, звертаючись до руських воїнів, промовляє: «Хощу бо... копіє приломити конець поля половецкаго; с вами, русици, хощу главу свою положити, а любо испити шеломомъ Дону».

У переносному значенні — боротися, змагатися, сперечатися.

Я не такий завзятий лінгвіст, щоб так уже «преломляти копье» за мову (Леся Українка, Лист до О. С. Маковея, 16. I 1894 р.).

Я взагалі не знаю, чого вони так уже ламають коп'я за ту мову, так, наче се саме найстрашніше питання у нас (Леся Українка, Лист до матері, 11. I 1894 р.).

Ще довго довелося Наливайкові й присутнім ламати списи на отих розмовах (І. Ле, Наливайко).

343.

Лани широкополі

Слова з поезії Т. Г. Шевченка «Заповіт» (1845):

Як умру, то поховайте,
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Вкраїні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.

Для зображення неозорих українських полів поет створив шляхом словоскладання епітет «широкополі» (взагалі такого типу неологізмів у поезії Шевченка небагато).

За наркомос у нас правлять наші вигони, наші зруби, ярки, балки, наші «лани широкополі», наше сонце золоте й наше «голубе молоко» (О. Вишня, Профос).

Учитель каже: — Скільки того лиха
Лягло у землю чорними костями,
Реве Дніпро, й лани широкополі
Медами пахнуть, колосом шумлять.

(А. Малишко, Гості)

344.

Лаокоон

Ім'я троянського жерця бога Аполлона. Лаокоон намагався перешкодити троянцям втягти в місто залишеного греками дерев'яного коня, в якому сховались грецькі воїни. Боги, які вирішили знищити Трою, послали двох величезних змій, що задушили Лаокоона і обох його синів. Смерть Лаокоона була однією з найпопулярніших тем в античній скульптурі (наприклад, відома група «Лаокоон і його сини» Агесандра, Полідора і Атенодора).

Я чув той шепіт вже крізь сон
В обіймах білих рук, —
Я гинув, мов Лаокоон
В стисканні двох гадюк.

(М. Вороний, Чари)

Мов Лаокоон серед змій,
Так люд увесь в тих путах в'ється...
Ох, і коли ж той скрут страшний
На тілі велетня порветься?

(І. Франко, Не люди наші вороги)

Див. Іліон у полум'ї, Троянський кінь.

345.

Лаура

Ім'я коханої великого італійського поета доби Відродження Франческо Петрарки (1304—1374). Ліричні твори Петрарки, викликані його почуттям до Лаури (318 віршів), становлять найціннішу частину літературної спадщини поета.

Любов Петрарки до Лаури символізує глибоке, самовіддане кохання.

Так, як Данте любив Беатріче,
Як Петрарка *Лауру* любив,
Так люблю я тебе, моя пташко,
Хоч тобі я і серце розбив.

(О. Олесь, Так, як Данте любив Беатріче)

Я не Петрарка — ти ж нова *Лаура*,
Ти, може, краща, ніж вона була.

(В. Самійленко, Сонети)

346.

Лебедина пісня

Вислів ґрунтується на повір'ї, начебто лебеді співають перед смертю. Виник цей вираз ще в давнину, зустрічається в одній з байок Езопа (VI ст. до н. е.).

Брем у «Житті тварин» свідчить, що лебідь перед смертю зітхає дуже мелодійно («голос його нагадує приємний звук срібного дзвону») і що це могло послужити основою для появи цитованого виразу.

Вживається у значенні: останній прояв таланту; ширше — останній вчинок у житті.

Невже отсих гір золота верховина
Для тебе сумна, мов тюремна стіна?
Замовкни ж ти, *пісне* моя *лебедина*,
Бо хутко порветься остання струна!

(Леся Українка, Зимова ніч на чужині)

Ще в океан, ще хоч один рейс, навіть якщо він і
буде твоєю *лебединою піснею!*. (О. Гончар, Тронка).

347.

Левіаф'ан

За біблійним міфом, величезна морська по-
твора (від староеврейського «лев'ятан»).

З тим самим видом він [цар] левів полює,
левіафанів ловить, б'є пташок
і іде полем через людські трупи...

(Леся Українка, Напис в руїні)

348.

Легіон

У римській армії військова одиниця, кількіс-
ний склад якої змінювався від 3 до 10 тис. чо-
ловік (лат. *legio*).

У переносному значенні — військо; величез-
на, незліченна кількість людей.

Хіба ж Ви й справді там привикли до фрази «мало-
руська партія» в Галичині і гадаєте, що ось тут *легіони*
наших так і стоять та ждуть на мановеніє (І. Франко,
Лист до М. І. Павлика, 19. II 1880 р.).

На Захід ідуть *легіони*,
і що нам кохання і смерть.
Повітрям тугим і червоним
серця переповнено вщерть.

(В. Сосюра, На Захід ідуть *легіони*)

Ось: повстали під'яремні, плине повінь — *легіон*.
Килими зеленоземні у гірляндах житніх грон.

(В. Чумак, Революція)

Д и в. Ім'я їм *легіон*.

349.

**Легше верблюдові пройти крізь голчане вухо,
ніж багатому увійти в царство небесне**

Вираз походить з Євангелія (Матф., 19, 24; Лука, 18, 25). Деякі коментатори Євангелія вважають, що «верблюд» — це товстий корабельний канат, який у давнину робився з верблюжої вовни; інші, сприймаючи слово «верблюд» в його прямому значенні, під голчаним вухом розуміють одні з воріт в стіні Єрусалима, дуже вузькі і низькі. Скоріше всього, це давнє єврейське прислів'я, в якому кожне слово треба розуміти буквально; вказує на неможливість досягнення чогось (Г Дьяченко, Полный церковнославянский словарь, М., 1900, стор. 209).

«Голчане вухо» було готове, і можна було провадити нові вибори, в послы — капіталістів, дідичів та поліційних агентів, яких уже заздалегідь намітив уряд і воеводи (Я. Галан, Лицарі насильств і зради).

— А діти? А матері? Мільйони трупів? Тихоне, забув «легше верблюдові»...?

— Не верблюд я, господи! (О. Вишня, Страшний суд).

350.

Леді Макбёт

Героїня драми В. Шекспіра «Макбет» (1606). Натхненниця багатьох убивств, що проклали шлях до влади її чоловікові, леді Макбет зрештою не витримала ваги своїх злочинів і надломилась морально.

...Сам до себе балака.
То наголос, то знов стиха,

Мов та леді *Макбетиха*:
«Ось ще пляма є одна!
Тутка витер — там вона!»

(І. Франко, *Вандрівка русина з Бідою*)

Д и в. Всім пахощам Аравії...

351.

Лежати в богів на колінах

Усталений зворот, який часто вживається у творах Гомера — в «Іліаді» (1, 267; 1, 400) і в «Одіссеї» (17, 514; 20, 435), означаючи, що вирішення якоїсь справи не залежить від волі людей.

Як бачиш, мій приїзд *«лежить у богів на колінах»*. Властиве, тепер з мене чи тут, чи в Києві користь не велика... (Леся Українка, Лист до О. П. Косач (сестри), 12. IX 1896 р.).

352.

Лепта (вдовиці)

Вислів виник з євангельського оповідання про пожертвування в скарбницю єрусалимського храму; щедрі внески багатих, які жертвують, не бідніючи, протиставлені тут скромному внеску бідної вдови, яка віддала все, що мала, — дві лепти (Марк, 12, 41—44; Лука, 21, 1—4). Лепта — дрібна монета у Стародавній Греції. Вирази «внести свою лепту», «лепта» зараз вживаються у значенні: посильна участь у чомусь.

Вислів «лепта вдовиці» має значення: внесок формально малий, але великий своєю внутрішньою цінністю; вживається також іронічно.

Не заріже батько сина,
Своєї дитини,
За честь, славу, за братерство,
За волю України,
Не заріже: викохає
Та й продасть в різницю
Москалеві. Це б то, бачиш,
Лепта удовиці
Престолові-отечеству
Та німоті плата...
(Т. Шевченко, Гоголю)

Ти трудишся віддано,
гинеш незноюю,
лиш в сотах лишаються світлі меди.
Навіщо меди ті,
для кого — це байдуже,
донести б до вулика
лепту малу...
(Т. Одудько, Бджола)

353.

Лета.

Канути в Лету

У грецькій міфології Лета — ріка забуття в підземному царстві Аїді, з якої душі померлих пили воду і забували своє земне життя (Вергілій, Енеїда, 6). Назва ріки стала символом забуття. Звідси виник вираз «канути в Лету» — назавжди зникнути, піти в непам'ять.

Привітай же благодуже
Мою сиротину,
Наш великий чудотворче,
Мій друже єдиний!
Привітаєш, — убогая,
Сірая, з тобою
Перепливе вона Лету;
І огнем-сльозою
Упаде колись на землю...
(Т. Шевченко, Неофіти)

Книжечки відразу по своїм виданні так і *канули в криницю забуття*; про них не говорила сучасна критика, ні один вірш з них не мав щастя до перекладачів... (І. Франко, *Перше повне видання творів Федьковича*).

Через декілька місяців після смерті митрополита Андрія Шептицького Брестська унія *канула в Лету*... (Я. Галан, *Присмерк чужих богів*).

354.

Летючий голландець

Вислів походить з голландської легенди про моряка, який поклявся обійти на своєму кораблі мис, що перегороджував йому шлях, навіть якщо на це буде потрібна вічність. За свою відвагу і за виклик бурям легендарний капітан був засуджений разом з своїм кораблем і мертвою командою вічно носитись по морю (зустріч з «летючим голландцем», за переказами, віщувала бурю, загибель корабля і людей). Це оповідання виникло, мабуть, в епоху великих відкриттів.

Легенда про «летючого голландця» неодноразово оброблялась в західноєвропейській літературі періоду романтизму (В. Скотт, В. Гауф, Г. Гейне та ін.). Мотиви легенди лягли в основу опери Р. Вагнера «Летючий голландець» (1841). Вислів використовується для характеристики непосидючих людей, а також людей, що постійно подорожують.

Вже багато сотень років поширена серед моряків романтична легенда про «летючого голландця», про корабель-привид, поява якого віщує неминучу загибель... Останнім часом ім'я «летючого голландця» не сходить з блідих уст німецьких моряків (Я. Галан, *Летючий голландець*).

Представник «Стремительного». Іди, браток... Іди скажи комісарові: коли лінкор, коли вони піднімуть жовто-блакитний прапор, міноносець «Стремительный» підніме чорний прапор, за ним «Пылкий», «Керчь». *Летучим голландцем* ми будемо бродити по морю, і нам тоді не страшний ніхто. Ми примусимо їх виконувати накази комісара (О. Корнійчук, Загибель ескадри).

355.

Лисиці брешуть на щити

Цитата з «Слова о полку Ігоревім» (XII ст.): «...Лисицы брешуть на чръленыя щиты...» (червлені — червоні).

Лисицы брешуть на черленыя щиты
(епіграф)

Вийшла в поле руська сила,
Не щоб брата задушила,
Не щоб слабших грабувати,
А щоб орди відбивати,
Що живим труну нам тешуть, —
А лисиці в полі брешуть.

(І. Франко, На старі теми)

Хіба їй можна одцвісти,
Коли зоря горить рожева,
Коли шумлять-дзвенять світи
Від рику раненого лева,
Лисиці брешуть на щити
І кличе див поверху древа!

(М. Рильський, Слово про рідну матір)

356.

Лицар без страху й догани

Так названий хоробрий і великодушний французький рицар П'єр дю Террайль Баярд (1476—1524) у книзі, що була озаглавлена:

«Приятнейшая история, сочиненная честным слугой, о событиях и поступках, успехах и подвигах доброго рыцаря без страха и упрека, славного сеньора Баярда...» (рік видання 1527). Проте дослідники вказують, що так само називали й видатного полководця Франції Луї Тремуїля (1460—1525) (С. Büchmann, *Geflügelte Worte*).

Вислів уживається як характеристика людини з високими моральними якостями, мужньою і великодушною.

І сам ти впав був од тяжкої рани,
Та прапор полку у руці втримав, —
І орден серце мужнє осіяв
Героєві без плями і догани.

(М. Рильський, *Воїнові*)

З розповіді про історичний для Казахстану 1916 рік і починається повість Олексі Десняка про народного героя Іманова Амангельди, цього *рицаря без страху*, Роланда середньоазіатських степів (Я. Галан, *Тургайський сокіл*).

357.

Лихо давнє і сьогочасне

Назва повісті Панаса Мирного (1897), в якій письменник зіставив дві доби — кріпосницьку і пореформену.

Ідейну суть повісті розкрито в словах одного з її персонажів — діда Уласа: «...Було тяжке лихо, що нас до землі гнуло, над нами знущалося, за людей нас не лічило. А проте те давнє лихо не різнило людей, не розводило їх у різні сторони, не примушувало забувати своїх, навчало держатися купи. А тепер яке лихо настало? Сьогочасне лихо — то справжнє лихо!».

Вислів уживається для характеристики пороків експлуататорського суспільства.

Страшний ярмарок продажної любові, страшне породження Молоха, давнє і сьогочасне лихо жінки «вільного, культурного й цивілізованого» капіталістичного світу! (Ф. Маківчук, Репортаж з того світу).

Українські письменники-демократи далі провадять боротьбу проти «лиха давнього» — кріпосництва і численних його залишків у післяреформену епоху. Разом з тим нові письменники — Панас Мирний, І. Карпенко-Карий, Іван Франко, П. Грабовський та інші — починають боротьбу і проти «лиха сьогочасного» — капіталізму з усіма його породженнями (З. Мороз, Тарас Григорович Шевченко).

358.

Лиш боротись — значить жить

Цитата з поезії І. Я. Франка «Vivere memento!» (1883):

Люди, люди! Я ваш брат,
Я для вас рад жити,
Серця свого кров'ю рад
Ваше горе змити.
А що кров не зможе змить,
Спалимо огнем то!
Лиш боротись — значить жить!
Vivere memento!

Вираз походить з 96-го листа до Луцілія староримського філософа Сенеки: «Vivere (mi Lucili) militare est».

В тих оповіданнях ви бачите самого Франка — Франка-борця, який не криє своїх симпатій і антипатій, борця, що часом перемагає в нім артиста. Бо «лиш боротись — значить жить!» (М. Коцюбинський, Іван Франко).

359.

Лікарю, зцілися сам!

Євангельський вислів (Лука, 4, 23), що вживається в значенні: перш ніж осуджувати когось, виправся сам.

Результат цього виступу преосвященства був такий, що значна частина богословів покинула семінарію, а на прощання послала своєму владиці новеньку сокиру з написом: «На, лікарю, ісцілися сам!». Після того єпископ цілий рік не покидав свого палацу (Я. Галан, Памфлети).

360.

Ліхтар Діогéна

Письменник III ст. н. е. Діоген Лаертський у творі «Життя, учення і думки знаменитих філософів», кн. 4, розповідає, що грецький філософ Діоген із Сінопа (IV ст. до н. е.) одного разу засвітив вдень ліхтар і, ходячи з ним по вулицях, говорив: «Я шукаю людину».

Вираз означає: спосіб шукання істини, шукання серед зіпсованого суспільства справжньої людини.

От уже іменно, якби я була способна на обожаніє, то звертала б його на таких людей. Він один з тих людей, на яких ніяк не міг натрапити бідолаха Діоген з своїм ліхтарем. Я маю кращу долю чи, може, кращого ліхтаря, бо таки, хоч не часто, а все ж бачу «людей»... (Леся Українка, Лист до М. П. Драгоманова, 17. VIII 1893 р.).

Д и в. Діоген.

361.

Ловці душ

За євангельським міфом, Христос, побачивши двох рибалок, сказав їм: «Ідіть за мною, і я зроблю вас ловцями людей» (Матф., 4, 19). Це були його майбутні учні.

У переносному значенні — люди, що своїм словом справляють великий вплив на інших.

Та хто твої почислить ролі,
Хто оспіває до кінця
Мисливця славного у полі,
На сцені — людських душ ловця!

(М. Рильський, Амвросієві Бучмі)

Зате тепер здійснюють його інші, здійснюють за методами, запозиченими і в Гітлера, і в Фрідріха II, і у французьких ловців людських душ до іноземного леґіону (Я. Галан, Протектори зради).

362.

Лойола

Ігнатій Лойола (1491—1556) — засновник найбільш реакційної організації католицької церкви — ордену єзуїтів. Лойола вважав припустимими будь-які злочини в інтересах папства і церкви.

Ім'я Лойоли стало синонімом лицемірства і підступності, які прикриваються релігійним святенництвом.

Душа безсмертна! Жить віковічно їй!
Жорстока думка, дика фантазія
Лойоли гідна й Торквемади!
Серце холоне і тьмиться розум.

(І. Франко, Зів'яле листя)

Див. Усі засоби добрі, якщо вони ведуть до мети.

363.

Ломикамінь

Образне вживання цього слова (на означення творчості великої української поетеси Лесі Українки) походить з її поезії «Уривки з листа» (цикл «Кримські відгуки», 1897), де так описується ця рослина:

Аж ось на шпилі,
На гострому, сірому камені блиснуло
щось наче племінь.
Квітка велика, хороша пелюстки свіжі
розкрила,
І краплі роси самоцвітом блищали на дні.
Камінь пробила вона, той камінь, що все
переміг,
Що задавив і могутні дуби,
І терни непокірні.
Квітку ту вчені люди зовуть *Saxifraga*,
Нам, поетам, годиться назвати її — ломикамінь
І шанувать її більше від пишного лавру.

Це він [С. Мержинський] перший порівнює Лесю з квіткою *ломикаменя* і каже, що її поезія, якої ніхто і ніколи не задушить, пробивається вогненно-червоною квіткою крізь кам'яну товщу свого часу і жорстокість тодішнього життя (Б. Яковлев, *Ломикамінь* (рецензія на кн. О. Дейча «Ломикамень», М., 1962).

Борця й співця в собі ти поєднала,
Досвітні викликаючи вогні,
Не мріяла про камінь п'єдестала —
Сама ти *ломикаменем* стояла
Супроти бурі, в найхмарніші дні.

(М. Рильський, Чолом тобі)

364.

Лоно Авраїмове

У легенді з доєвангельської Книги ювілеїв, або Малого буття, розповідається, що «Іаков спав на лоні діда свого Авраама».

Вживається як синонім до поняття «перебування в раю» (найчастіше в іронічному значенні).

— Насамперед треба всіх тиранів послати на *лоно Авраама* і Ісаака, — говорив Комар з п'яним запалом, — а тоді вже й полегшає (О. Маковей, Революціонер).

Під шумок 30 червня неважко було перенести свого приспівника в *лоно Авраама* (Я. Галан, Герінг).

365.

Лорелій (Лорелія)

Героїня старовинних німецьких пісень, легендарна прекрасна дівчина, яка, сидючи на прибережній скелі, своїм співом зачаровувала тих, хто плыв по Рейну. Мандрівники, заслухавшись її, втрачали розум і гинули у хвилях ріки. На сюжет пісень про Лорелій написані балада німецького романтика К. Brentano (1778—1842) і поезія Г. Гейне «Не знаю, що сталося зі мною...» (цикл «Знову на батьківщині», 1824).

Ім'я Лорелій — символ романтики, поетичного світосприймання.

Висхне Рейн, і ліси на горі не синітимуть,
Віще небо окутає дим, —
Та безумці, брати мої, вірно любитимуть
Лорелій з гребінцем золотим.

(М. Рильський, Скільки літ не
пройде — все на скелі сидітиме)

366.

Лукуллівський бенкет

За свідченням Плутарха, римський консул Люцій Ліціній Лукулл (близько 106—56 до н. е.) володів величезними багатствами і прославився розкішними бенкетами, про які не раз згадували його сучасники і пізніші автори.

А як увійшла пані з мискою вареників і служниця нарешті принесла самовар, булки і «традиційну» «чайну» ковбасу, то я саме описувала «лукуллівський бенкет» (Леся Українка, Розмова).

367.

Любовний трикутник

Вираз походить з драми Г. Ібсена (1828—1906) «Гедда Габлер» (1890). У 1-й яві 2-го акту асесор Брак говорить Гедді, що він хотів би стати другом хазяйки дому, «а потім і хазяїна, звичайно... такий трикутний союз, по суті, — дуже зручний для всіх сторін». Коли входить чоловік Гедди, Брак додає: «Трикутник замикається».

Цей вираз вживається із значенням: подружжя і третя особа (коханець, коханка).

Тепер він [Ю. Яновський] знає, що розповідати. Але як? Роман з трикутником кохання в центрі? Ні, ні, нізащо. Його не задовольняє легкий успіх у невибагливого читача (Ю. Мартич, Непогасна зірка).

В одній п'єсі... сюжет зводиться до малоцікавих суперечок навколо освітнього цензу молодого героя. У другій знову і знову розвінчується аморальний тип, що зневажає достойну жінку. У третій розповідається про мелодраматичні любовні перипетії, про зраду і роз-

луку (горезвісний «трикутник»), у четвертій — про нездійснені мрії і нерозгадані природи... (Й. Кисельов, Доля людська, доля народна, «Літературна Україна», 31. V 1963 р.).

368.

Люди, будьте пильні!

Вислів полум'яного чеського патріота, письменника-комуніста Юліуса Фучіка. 25 серпня 1943 р. нацистський суд у Берліні виніс Фучікові смертний вирок (його було страчено 8 вересня 1943 р.). У тюрмі Фучік написав свою останню книгу, яка закінчується словами, що стали крилатими: «Люди, я любив вас, будьте пильні!».

— Люди доброї волі! — линули заклики з трибуни, — *будьте пильні!* (П. Тичина, На Другій всесоюзній конференції прихильників миру).

«Люди, будьте пильні!» Кричать тут звідусіль тіні мільйонів жертв фашистського людодівства (П. Козлачук, В народній Польщі).

369.

Люди доброї волі

Вираз, який став крилатим після опублікування Відозви, прийнятої 19 березня 1950 р. в Стокгольмі третьою сесією Постійного комітету Всесвітнього конгресу прихильників миру («Стокгольмська відозва»). Документ цей закінчується словами: «Ми закликаємо всіх людей доброї волі всього світу підписати цю відозву» («Правда», 1. IV 1950 р.).

Сила народу — непереборна. Буде так, як хочуть мільйони людей. — чесних людей доброї волі (П. Тичина, Буде так, як хочуть народи).

370.

Людина-звір

Заголовок роману (1889) французького письменника Е. Золя (1840—1902). Більш точний переклад («La Bête humaine») — людина-тварина.

Цей вираз характеризує людей, у яких переважають грубі інстинкти.

Але сльози цієї людини-звіра здаються більшим чудом для оповідача цієї історії — старого селянина Андрія Крицького (О. Білецький, Художня проза І. Франка).

371.

Людина людині вовк

Слова з комедії «Осли» староримського письменника Плавта (близько 254—184 до н. е.). Латинською мовою: homo homini lupus est.

Вживається як формула крайнього егоїзму, що характеризує мораль експлуататорського суспільства.

Ходиш між людьми, як між вовками. Одно — стережешся. Скрізь насторожені вуха. Скрізь простягнені руки. Бідний в убогого тягне сорочку із плота, сусід у сусіда, батько у сина. «Між людьми, як між вовками» (М. Коцюбинський, Intermezzo).

— ...Я на суддів не ремствую... Вони по закону судили... А от на людей ще й зараз кипить серце... На подруг, на ігуменю... Вони ж не прості люди, слуги божі... Що ж тоді вже про простих говорити? Людина людині — вовк... Отак і мене до тюрми опустили... (В. Собко, Матвіївська затока).

Не книжна драма і не мальована кров, а велетенська *Людська комедія*, для створення якої ще не народився Данте, хай розгортається перед Вашим духовним зором (О. Довженко, Лист до Ю. Тимошенка).

374.

Люцифер

Люцифер (лат. *Lucifer* — світоносець) — ангел, що повстав проти бога і був скинутий з неба. У середні віки — одно з імен сатани, володаря пекла.

Світова поезія неодноразово використовувала образ Люцифера для втілення мотивів богоборства і протесту проти деспотизму релігійних авторитетів («Втрачений рай» Дж. Мільтона, «Каїн» Дж. Байрона, частково «Демон» М. Ю. Лермонтова).

У сучасній літературній мові слово набуло також значення: нечиста сила (у формі «люципер» вживається як лайка).

Як не затаював Бжеський свого наскоку на боярську садибу і своєї ганебної втечі, гусари розп'якали про все, і не раз у товаристві пана глузливо розпитували за чаркою венгжина, чим налякали його служниці боярині, що шляхетний лицар наклав їм п'ятами, тікаючи, мов від самого пана *Люцифера* (З. Тулуб, Людолови).

Чорт бери, якщо перетворяться,
Хрестиком я хочу стати вмить
Тим, що, мов церковця між горбами,
Між грудьми дівочими блищить.
Може, ти той хрестик поцілуєш
Уночі, не знаючи про те,
Що вселився молодий *Люцифер*
У твоє розп'яття золоте.

(Д. Павличко, Знову ти вертаєшся в костюлу)

Стоптала подвір'я із садом
Люциперів чорних навала,
Онуку забито у житі.
Снарядом підпалено дім.

(А. Малишко, Боженко)

М

375.

Мавка

Персонаж українських (волинських) народних казок і легенд, головна дійова особа драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня» (1911).

Мавка — втілення ніжності, благородства і самопожертви.

К о л о с і й (усміхається). Ти сама, мабуть, заворожила мене, мов та *мавка*, мов душа золоті пшениці, що дихнула на мене серед цих безмежних ланів (І. Кочерга, Про що жито співає).

Славо наша! Перша космонавтко!
Серцем лину за тобою вслід,
І раділа б Лесина за тебе *Мавка*,
Як радіє наш жіночий рід.

(А. Турчинська, Серцем лину за тобою)

Чугайстер добродушно всміхнувся, кліпнув лукаво оком і поспитав Івана:

— Куди побігла?

— Хто?

— *Нявка* [мавка].

«Се він про Марічку, — з ляком подумав Іван, і серце сильно закалатало йому в грудях: — ось чого вона зникла!..» (М. Коцюбинський, Тіні забутих предків).

Тоді, схилившись наді мною,
Сиділа ніжна *Мавка* цілу ніч,
Туманною повита пеленою,
І з карабінним чересом опліч.

(П. Воронько, Я той, що греблі рвав)

Ланкові Марія Торба і Галя Кузьменко підносять космонавтові розкішний урожайний вінок. Далі ці дві дівчини у вінках і барвистих стрічках, ці польові *Мавки*, найкращі трудівниці, супроводжуватимуть гостя по всьому колгоспу... (А. Боженко, С. Плачинда, Серед великої родини).

376.

Мадам де Курдюко́ф

Вислів походить з гумористичної поеми І. П. Мятлева «Сенсации и замечания госпожи Курдюковой, за границей, дан Л'этранже» (1840—1844), де висміюється рабське наслідування іноземщини, зокрема всього французького, російським дворянством.

Сергій Бердяєв... не на жарт починає «рятувати рідний край: якось я тут читала в *Revue Bleue* його article [статтю]... далі йдуть сенсації *à la m-me de Курдюкоф* (Леся Українка, Лист до матері, 23. IX 1897 р.).

377.

Мадонна

Так звать католики міфічну матір Ісуса Христа. Численні зображення мадонни з дитиною на руках сприяли тому, що слово це стало вживатись у переносному значенні для характеристики молодої, чистої, ніжної жінки, любля-

чої матері. Всесвітньо відомі зображення Мадонни, що належать великим італійським художникам доби Відродження Леонардо да Вінчі («Мадонна з квіткою», «Мадонна в гроті»), Рафаелю («Сікстинська мадонна»), славетному іспанському художнику Мурільйо та ін.

У трактовці жіночих образів пригадати мадонн, що годують малят. Тримують їх на руках сидячи. Або стоячи чи йдучи (сікстинську) (О. Довженко, Матеріали до «Поєми про море»).

О нестерпимо гострий зір,
О меч мадонни комунара!
Конає в корчах всесвіт-вир
В чеканні блискавки-удара.

(В. Еллан (Блакитний), Червоні зорі)

378.

Майстер корабля

Назва твору Ю. Яновського (1927). Вживається у значенні: творець, митець, людина, що може дати світові новий витвір мистецтва.

Як же повинні будувати сьогодні свій корабель майстри кораблів — сценаристи? (О. Довженко, Виховувати молодих кінорежисерів).

379.

Макіавеллі

Відомий письменник і дипломат Флорентійської республіки Макіавеллі (1469—1527), змальовуючи у творі «Государ» (1513) свій ідеал правителя, виправдував будь-які методи боротьби за встановлення сильної влади аж до

підкупів, зради і вбивства (сам *Макіавеллі* був людиною такого типу).

У переносному значенні — людина, що не спиняється перед будь-якими засобами для досягнення своєї мети, людина хитра, підступна, віроломна.

Згодом краківський *Макіавеллі* позаздрив лаврам свого флорентійського попередника (Я. Галан, Коли вбивця сміється).

380.

Мальбру́к в похід зібрався

Початковий рядок з пісні про герцога Мальборо (1650—1722), головнокомандуючого англійських військ під час війни з французами за іспанську спадщину (пісня виникла у французьких військах після того, як поширилась чутка про смерть Мальборо, у французькій вимові — Мальбрука).

У час Вітчизняної війни 1812 р. пісня про Мальбрука, перекладена російською мовою, була дуже поширеною; текст її значно змінився, набувши комічних, а іноді й непристойних подробиць (тепер у ній говорилось про похорон полководця, який не загинув у бою, а помер від страху). Пісня була спрямована проти Наполеона, вона висміювала його невдалий похід на Росію.

Цей вислів у переносному значенні вживається при характеристиці якогось невдалого починання, найчастіше — воєнної авантюри (іноді ім'я Мальбрука замінюється іншим, відповіднішим для даного випадку).

Мальбруків нащадок, лорд Пістон Перчіль, веде військо своє одну шосту — частину світу воювати... (О. Вишня, *Перчіль у похід зібрався*).

З ласки уряду «усмирителів» українського народу, поруч з мільйонером і королем дістали нагоду сидіти на одній лаві їхні лакеї й за одним столом обговорювати питання про спільний похід на Радянську Україну. *Мальбруки в похід зібралися, та...* (Я. Галан, *Лицарі насильства і зради*).

381.

Мамон (Мамона).
Служити Мамоні

У Євангелії багато разів згадується ім'я Мамона — сирійського бога багатства (наприклад, «Не можете служити богу і мамоні», Матф., 6, 24). У сучасній мові «мамона» — синонім багатства; «служити мамоні» — прагнути до збагачення, дбати лише про матеріальні цінності, грубу насолоду.

Недовго жив я ще, лиш сорок літ,
І сил не тратив на пусту мамону,
Невже ж уже минув я свій зеніт
І розпочав спадистий шлях до склону?

(І. Франко, *Із двів журби*)

Визволена від Гітлера Європа ставала на диби, а виникнення ряду народних республік у самому майже серці континенту наводить блідий страх на заокеанських служителів бога Мамона (Я. Галан, *Памфлети*).

382.

Манілов.
Маніловщина

Манілов — прізвище одного з героїв поеми М. В. Гоголя «Мертві душі» (1842). Це сенти-

ментальний і безплідний мрійник, людина ввічлива і запобіглива до нудоти.

Переносне значення слів «Манілов», «маніловщина»: ліберальна, пуста балаканина, безпідставне фантазерство, пасивно-благодуже світосприймання.

«Пацифізм», що мав би в ім'я «братерства» тощо паціфікувати відносини між вовком і його жертвою... не вийде ніколи поза рямці відчиту чи концерту одного-другого *Манілова* (Я. Галан, *З польського письменства*).

Я менш за все схильний проповідувати благолюшність і солодку *маніловщину* в літературі (М. Рильський, *Література і народ*).

Д и в. Мертві душі.

383.

Манна небесна

За біблійним міфом, манна — їжа, яку бог посилав іудеям кожного ранку з неба протягом сорока років, поки вони йшли пустелею в землю обітовану (Ісход, 17, 14—16). Легенда має до певної міри реальну основу: в пустелі росте їстівний лишайник (*Лесапога*, староєврейська назва — ман), плоди якого — дрібні білі кульки, схожі на крупу, — споживалися місцевими жителями.

Вираз «манна небесна» вживається у значенні: несподівано одержані життєві блага; «чекати, як манни небесної» — чекати з нетерпінням; «живитися манною небесною» — існувати надголодь.

Піلسудський «манни» їм не жалів, обіцяв він також обітовану землю українській фашистській наволочі (П. Козланюк, *Питання про переміщення*).

384.

Манфред

Герой однойменної філософської драми англійського поета Дж. Байрона (1788—1824), написаної у 1817 р.

Манфред — песиміст, проте в основі його песимізму лежать реальні історичні причини — спотворення ідеалів просвітительства і революції при їх втіленні у буржуазній дійсності. Розчарувавшись у житті і людях, Манфред готовий сумніватись у цінності самого пізнання, яке несе лише скорботу. Він іде в гори, замикається у гордій самотності, сповнений презирства до долі народу, що залишився там, в долині; проте дух його не зломився.

Манфред — уособлення гордої самотності і сили духу.

Гримлять гори, тріщать скелі, а над горами піднімається дух *Манфреда*, проклинаючого нікчемних людей свого часу (І. С. Нечуй-Левицький, В концерті).

Колись, як Байрон гордий оповів,
В такій же хаті *Манфред* відпочив,
Щоб знов на прою із фатумом устати.

(М. Рильський,

У горах, серед каменю й світів)

385.

Марія Магдаліна

Марія з м. Магдали, за євангельською легендою, була зцілена Ісусом, який вигнав з неї

бісів. Після цього вона розкаялась у своїх гріхах, залишивши розпусне життя, і стала його вірною послідовницею.

То може станеться і друге диво
Євангельське? Прийду, як *Магдаліна*,
Тобі віддять остатню послугу,
І саме в ту хвилину, як у тузі
Я буду гірко плакати, що навіки
Тебе втратила. — раптом я побачу,
Що ти воскрес і просіяв від слави
Життя нового і нових надій.

(Леся Українка,
То може станеться і друге диво)

Магдалінами, що каються, звать розпусних жінок, які повернулися на шлях трудового, чесного життя. Вживається це ім'я також іронічно, найчастіше для означення людини, що плаксиво кається у своїх гріхах.

386.

Марко Проклятий

Персонаж українських народних казок та легенд, ім'я якого увійшло навіть у приказку («товчеться, як Марко по пеклу»). Марко закохався в рідну сестру, потім убив її разом з матір'ю і був за свої тяжкі злочини засуджений на вічне блукання по землі. На основі фольклорних творів О. П. Стороженко написав поему («поему») «Марко Проклятий» (1870—1874).

У переносному вживанні — вічний блукач, великий злочинець.

Чи вже ж у мандрах на чужих краях
Ще мало мук зазнало серце кволе?
Дарма, дарма... Як Марко той Проклятий,
Я мушу все блукати і блукати.

(М. Воровий, Мандрівні елегії)

Воно б не годилося на такому святі та при такій шановній громаді згадувати про відомих проклятих Марків, коли б вони не так нахабно чіплялись за поли Шевченка та не оббрівували і не плюгавили Україну і український народ (Ю. Мельничук, Слава Шевченка лунає в Америці).

387.

Марс

У римській міфології Марс — бог війни. У переносному значенні Марс, «син Марса» — військовий (також войовничо настроєна людина).

Вираз «марсове поле» вживається у значенні: поле битви.

— Агов, молодий чоловіче! Не умлівайте! — навчально вдався до мене мій сусіда, якийсь старий вояка, десь, певне, капітан.

— Хіба я вмліваю? — неласкаво одгризнувся я, закусуючи губу.

— Чи ба...! Ви вже, бачу, й образились! — глузував одставний Марс (А. Кримський, Psychopatia nationalis).

...Кожен із молодих шляхтичів мріяв якнайскоріше зажити слави на марсовому полі (П. Панч, Гомоніла Україна).

388.

Марсельєза

Французька революційна пісня (*Marseillaise* за назвою міста *Marseille* — Марсель). Спочатку це була пісня марсельських волонтерів, пізніше стала національним гімном Франції. Складена Руже де Лілем у 1792 р.

У переносному значенні — революційна пісня, пісня-заклик.

Чого марсельську пісню чути?
Хіба день слави вже настав?
Хіба розірвані всі пути?
Хіба тиран вже з трону впав?

(Леся Українка, Пісня про волю)

Гукнули бідні ближні й дальні!
Не телеграми привітальні,
а кулю в лоба глителям!
Візьмім, візьмім на гострі леза!
Всім краям — *Марсельєза!*

(П. Тичина, Дянь передостанній,
Із циклу «Сотворіння світу»)

О марсельєзо, бий в серця черстві, холодні,
Глухих, сліпих під прапори скликай,
Зови народ на свято всенародне,
Веди народ в обітній край.

(О. Олесь, 1 мая)

— Ми хочем жити!..
— Ми хочем сміху!..
— Ми хочем шалу

і *марсельєз!*..

(В. Чумак, Аїстри)

389.

Мартироло́г

Так звалися збірники релігійних оповідань про християнських мучеників (грецьк. *μάρτυρος* —

свідок, мученик; λόγος — слово). Цей вид церковної літератури був особливо поширений у середні віки. У переносному значенні: перелік пережитих кимось страждань, переслідувань.

Мало ще не 10 літ уже покутує він [П. Грабовський] у тім пеклі за несповнені гріхи; зразу жив у Іркутську, та відси за якусь арештантську історію його заслано на віки вічні в одну з найстрашніших сибірських нор, у Вілюйськ, безсмертний у російським *мартиролозі* як місце, де замучено Чернишевського. Се прокляте місце пам'ятне буде і в нашім українським *мартиролозі* (І. Франко, Сумна відомість).

Її історію [нової української літератури], починаючи з 40-х років ХІХ ст., можна порівняти з *мартирологом*, рівного якому ми не знайдемо, мабуть, навіть в історії наших багатостраждальних слов'янських літератур (О. Білецький, Антична драма Лесі Українки).

Д и в. Мученик.

390.

Марфа і Марія

За євангельською легендою, коли Христос проповідував у домі цих сестер, Марія сиділа біля ніг його і слухала проповідь, Марфа ж готувала обід і була незадоволена з того, що сестра їй не допомагає. Ісус сказав їй на це: «Марфо! Марфо! Ти турбуєшся і клопочешся про багато речей, а одно тільки потрібне. Марія ж обрала кращу частину...» (Лука, 10, 41—42).

У переносному значенні Марфа — людина, коло інтересів якої обмежується дрібними, побу-

товими справами: Марія — людина з високими прагненнями, уособлення переваги духовного начала.

Прости, що лист такий сухий, «хозяйственный», Що ж робить, перший раз беру на себе роль евангельської *Марфи*, тоді як перше скоріш наближалась до *Марії*, отже, й мова у мене відповідна новій ролі (Леся Українка, Лист до О. П. Косач (сестри), 29. VIII 1895 р.).

391.

Маслинова гілка

У біблійному міфі про всесвітній потоп Ной, який рятувався з сім'єю і тваринами в ковчезі, бажаючи довідатись, чи вже спала вода, випустив голубку. Через сім днів голубка повернулася з маслиною гілкою в дзьобі; по цьому Ной довідався, що вода спадає (Буття, 8, 7—11) і на землі знову настає спокій.

У греко-римському світі маслинова гілка — атрибут богині миру (Фр. Любкер, Реальный словарь классической древности, СПб.—М., 1888, стор. 342).

Маслинова гілка — емблема миру і спокою.

Визволення лунає слово,
Радянські рушили полки —
І миру гілка маслинова
Стальні увінчує штики.

(М. Рильський, Рукам трудящим слава)

Вірні правді дійсності, творці кінофільмів ведуть своїх мадонн сьогодні дорогами надії, тільки нема миру на прекрасних обличчях молодих матерів, нема

миру ні на обличчях, ні на фоні, бо нема сьогодні миру під маслинами Італії (О. Довженко, Прогресивне кіно Італії).

Д и в. Ноїв ковчег.

392.

Мати городів руських

Так у літописах називалось місто Київ, центр Київської Русі, колиски трьох братніх народів (російського, українського, білоруського).

Вживається як урочистий синонім до назви цього міста.

Тільки Жовтнева революція повернула Київ Україні. Лише після неї він став серцем України, зберігши історичне значення «матері городів руських» і набуваючи нового значення культурного і адміністративного центру УРСР, невід'ємної частини великого Союзу Радянських Соціалістичних Республік (О. Білецький, Образи Києва в художній літературі).

Столиця України — Київ. Виконує обов'язки «матері городів руських». Батька городів руських не знайдено, але він безперечно десь є (О. Вишня. Дещо з українознавства).

393.

Мафусаїл

За біблійним міфом, Мафусаїл — один з родоначальників людства — жив 969 років (Буття, 5, 27).

Вираз «Мафусаїлів вік» означає довголіття.

Поки ж сіє диво буде,
Поживи хоть стільки ти,
Скільки жив, як кажуть люди,
В світі Мафтусаїл святий.

(І. Котляревський, Пісня на новий 1805 год)

394.

Машинна часу

Заголовок науково-фантастичного роману Герберта Уеллса (1866—1946), написаного в 1895 р. В ньому розповідається про незвичайну подорож в далеке майбутнє на чудесній «машині часу».

Скільки благородних нащадків-юнаків у мріях своїх будуть переносити своє життя на *машині часу* в нашу величну епоху (О. Довженко, Із записної книжки воєнних літ).

395.

Медовий місяць

Вираз походить з філософського роману Вольтера «Задіг, або Доля» (1747), у 3-у розділі якого сказано: «Задіг переконався, що перший місяць шлюбу, як він описаний у книзі Зенд, є медовим місяцем, а другий — полицним місяцем». М. С. і М. Г. Ашукіни висловлюють припущення, що цей вислів споріднений з аналогічними виразами східного фольклору.

У переносному значенні — початковий період якогось явища чи події, під час якого ще не виявилися їх негативні риси.

Польське повстання 1863—64 років, від якого з усієї сили відхрещувалися українські ліберали, викликало сумніви в уряді щодо їхньої лояльності: «медовий місяць російського прогресу» минув, хвиля нової реакції захоплюнула передові російські журнали, зачепивши мимохідь і українську літературу (О. Білецький, Українська проза першої половини ХІХ століття (від Г. Квітки до прози «Основи»).

396.

Медуза

У грецькій міфології одна з трьох сестер Горгон, дочок Форкія. Дві з них (Стено і Евріала) були безсмертні, третя — Медуза — смертна. Як і сестри, Медуза здатна була своїм поглядом все перетворювати в камінь. На голові в Медузи замість волосся вилися змії.

Колись лице *Медузи* Форкіївни
Ту силу мало, що зміняло в камінь
Усякого, хто в нього зазирнув.
Поезіє, красавице чудова,
Твое лице подібну силу має
Зміняти камінь самолюбства й злості
У сльози, в співстраждання до людей.

(І. Франко, Цар і аскет)

397.

Мекка

Місто в Аравії, яке вважається батьківщиною Мохаммеда, легендарного засновника ісламу (релігії мусульман). Мекка — головне місце паломництва віруючих, де знаходиться священний храм мусульман Кааба.

У переносному значенні Мекка — місце поклоніння.

І ось через деякий час Білий дім став такою самою Меккою реакціонерів усього світу, якою до 1945 року був будинок гітлерівської рейхсканцелярії (Я. Галан, Памфлети).

398.

Мельпомена

Мельпомена (по-грецьки «співаюча») — муза трагедії (спочатку вважалась музою пісні взагалі, потім пісні сумної). Мельпомена зображувалась у вигляді високої жінки з пов'язкою на голові, у вінку з виноградного листа, в театральній мантиї, на котурнах, з трагічною маскою в одній руці і з мечем або палицею в другій.

У переносному значенні Мельпомена — театр взагалі або уособлення трагедії як жанру. «Слуги Мельпомени» — актори.

Перетанцювала. Прийшла додому, злягла в ліжку— і подарувала *Мельпомені* (матері моїй) артистку... (О. Вишня, Народна артистка).

Сп'янілим «песиголовцям» колишній *слуга Мельпомени* артистично недоливає і за їх кошт напивається сам (Ф. Маківчук, Репортаж з того світу).

Д и в. Муза.

399.

Мені в жінкой не возиться

Слова з української історичної пісні першої половини XVII ст. «Ой на горі та й жінці жнуть...»:

Мені з жінкой не возиться;
А тютюн та люлька
Козаку в дорозі
Знадобиться!

Коли він відпускав її до Львова, мабуть, не дуже вірив, що з цього буде якась користь для козаків, а по-

годився скоріше тому, що не пристало завзятому козакові з жінкою возитися, та ще в поході (П. Панч, Гомоніла Україна).

400.

Мені належить помста

Біблійна фраза, що зустрічається і у Ветхому, і в Новому завітах (в 5-й Книзі Мойсеевій, в Посланнях апостола Павла до римлян і до євреїв): «Миѣ отмщеніе і азъ воздамъ». (Ці слова Л. Толстой узяв епіграфом до роману «Анна Кареніна»).

У цьому вислові яскраво виявлена релігійна ідеологія непротивлення злу, яка покладала відплату за кривди на бога, забороняючи людині самій боротися за свої права.

Сказав господь: «Мені належить помста!
Той, хто не вірить у дива господні,
Не вартий бачить їх. Поки не згине
Останній з вас, отруєних зневір'ям,
Не ввійде мій народ в обітовану землю!»

(Лесь Українка, У пустині)

...Похвала терпіння, злагіднення всіх земних болів обіцянкою блаженства на другому світі, перенесення всіх соціальних поразок з землі перед обличчя найвищого судді («хто терпен, той спасен», «мені лишіть відплату, й я віддам», «не протився злomu: але хто вдарить тебе в твоє праве лице, настав йому й друге»), — пробілі — це було щось для Сойків (С. Тудор, День отця Сойки).

401.

Ментор

Ментор — ім'я мудрого наставника Телемака, сина Одиссея, у поемі Гомера «Одиссея»

(в образі Ментора богиня Афіна супроводжує Телемака в його подорожі). Французький письменник Фенелон (1651—1715) популяризував це ім'я своїм романом «Пригоди Телемака» (1699). Роман був перекладений на російську мову в епоху Петра I, віршована його обробка належить В. К. Тредьяковському («Телемахіда», 1766).

Починаючи з ХІХ ст. слово «ментор» переважно вживається з іронічним забарвленням (людина, що нудно пєвчає).

— Що ж се ти, сину, в ментори мені накинувся, — озливсь в кінці батько, — яким правом смієш мною коверзувати і говорити мені імпертиненції? (І. Франко, Не спитавши броду).

402.

Менший брат

Вираз походить з Євангелія (Матф., 25, 40).

Вживається у значенні: люди невисокого громадського становища. У дожовтневій літературі так називали селянство. Часто вживається іронічно (для підкреслення соціальної нерівності).

Він [прогрес] нагадав людям про їх право та волю і гукнув, що добувати того добра не боем та насиллям, а любовою до *меншого брата* та невсипучою працею на користь його розвою та освіти (Панас Мирний, Лист до М. В. Лисенка, 1903 р.).

А дурного Івана треба також погладити по головці за те, що жив стільки літ і не навчився нічого; він же наш «менший брат...» (О. Маковей, Як я видавав газету).

403.

Меркúрій

У староримській міфології — вісник богів, охоронець подорожніх і купців, бог торгівлі і прибутків (те ж, що у старогрецькій міфології Гермес).

Меркурій — також покровитель злодіїв і обману, у міфах зображується як умілий викрадач.

У цих мурах, незважаючи на заборону, *Меркурій* (бог купців і халамидників) також панує всевладно (Я. Галан, Острів чудес).

404.

Мертві душі

Назва поеми (1842) М. В. Гоголя, герой якої Чичиков скуповує у поміщиків померлих селян — мертві ревізькі душі — ніби для переселення в Херсонську губернію (розрахунок його ґрунтувався на тому, що до наступного перепису померлі селяни формально вважалися живими). Чичиков хотів стати власником землі, що відводилася урядом для поміщиків, які переселяли своїх селян на нові місця.

У безсмертній поемі Гоголя змальована ціла галерея соціальних типів миколаївської Росії, і передова критика саме їх назвала мертвими душами. У такому значенні вислів став крилатим.

Старого світу мертві душі,
Що залишились де-не-де,
Немов зайці, ховають уші:
Остап з рушницею іде!

(М. Рильський, Остапові Вишні)

— ...Або в цього Поцілуйка розум догори ногами перекинувся, або він збирає для чогось мертві душі. Новий Чичиков та й годі (М. Стельмах, Правда і Кривда).

Д и в. Манілов. Маніловщина, Плюшкін, Чичиков.

405.

Мертві сраму не імуть

За свідченням літописця, київський князь Святослав звернувся до своїх воїнів перед битвою з візантійським військом у 970 р. зі словами: «Не посрамимъ земли Русския, но ляжемъ костьми ту: мертвые бо срама не імуть» (Н. М. Карамзин, История государства Российского, кн. I, СПб., 1842, примітка, стор. 111).

— Ні, як ви відносно тієї історичної фрази, що мертві сраму не імуть? (Ю. Мельничук, Папи родяться в комині).

Д и в. Не осоромимо землі Руської.

406.

Месія

У віруваннях іудеїв «спаситель», який начебто буде посланий богом для знищення зла на землі і встановлення «царства божого». Уявлення про месію як про «божественного суддю живих і мертвих» лягло в основу вчення про Христа.

Найчастіше вживається з іронічним значен-

ням для характеристики тих, хто прагне змінити світ, не маючи для цього ні даних, ні можливостей.

...В тих своїх словах [Куліш] показується нам подібним до чоловіка, котрий від яких двадцяти літ нічого й не чував про українську літературу, а не чувши нічого, подумав, що й справді нічого в ній нема, ніхто нічого не робить, не думає, не вчиться і треба аж труб ерихонських, щоби прогнати тоту величезну сплячку, треба аж з хутора *месії*, котрий би пішов проповідати по городах і селах (І. Франко, Хуторна поезія П. А. Куліша).

Два роки день і ніч хвилювало мене невідпорне бажання розкрити перед світом Березу, показати дійсне обличчя держави, яка хизувалася тільки дипломатичними раутами, костьольними святами, процесіями ксьондзів, балами та надутими глупими фразами про якийсь свій *месіанізм* на Сході (О. Гаврилюк, Береза).

Хіба ж протиставленням цим горе-героям [так званим позитивним героям примітивних повістей, п'єс, кінофільмів] мають бути безкрилі («рядові», «прості», «звичайні») люди, яких ніщо не цікавить, які ні за що свіdomo не борються, нічого високого не прагнуть?!

А саме таке протиставлення спостерігаємо в деяких творах сучасних літераторів, які проголосили себе мало не *месіями* нової ери в нашій літературі (І. Муратов, Герої повинні бути героями, «Літературна Україна», 26. IV 1963 р.).

407.

Метаморфози

Поема Овідія (43 до н. е. — 17 н. е.), в якій розповідається про різні перетворення богів. Вона сприяла поширенню цього слова в значенні: перетворення (взагалі).

Я оце тепер ока не спускаю з одної *метаморфози*, що робиться під впливом того чоловічого гласу, цікаво мені тільки, до чого те ще далі дійдеться (Леся Українка, Лист до М. П. Драгоманова, 16. VII 1891 р.).

Про «Овидиево превращение» згадується і в повісті «Прогулка» (Т. Шевченка). В щоденнику (11 липня 1857 р.) є неологізм «наметаморфозили» (О. Білецький, Шевченко і західноєвропейські літератури).

408.

Микúла Селянінович

Богатир-орач, герой російських билин («Микула Селянинович і тяга земна», «Вольга і Микула Селянинович»). Відоме декоративне панно М. О. Врубеля «Микула Селянинович» (1896).

Образ Микули, який з любов'ю і легкістю оре землю, відбив у собі багатовікову мрію поневоленого селянства про щасливу працю.

Він дасть землі, *Микула* новочасний,
Незнану міць — і процвіте земля,
І стане лан — як стан злотопоясний,
І нові вруна випестить рілля.

(М. Рильський, *Лягла зима. Завіяло дороги*)

І піду, як *Микула*, пригнуся, потемнію
від ноші,

Висхну, спрагою битий, можливо,
впаду на сліду,

Але бачити буду: цвіти зацвітають хороші
У твоїм, Україно, зеленим і вічним саду.

(А. Малишко, *Україно моя*)

Надзвичайно виразний, промовистий, справді народний (а ці мільйони рук — чи не викликають вони думки про нового, мільйоннорукого *Микулу Селяниновича*, що вийшов орати свою неоглядну ниву!), — цей образ уже містив у собі зародки розуміння революції як сили не тільки руйнівної, але й творчої (Л. Новиченко, *Поезія і революція*).

409.

Минають дні, минає літо

Слова з поеми Т. Г. Шевченка «Сліпий» (1845):

Минають дні, минає літо,
Настала осінь, шелестить
Пожовкле листя...

Схожі рядки є також у поезії Т. Г. Шевченка «Минають дні, минають ночі» (1845).

Керуй на озеро спокою
Свої шукання молоді;
Все, що зосталось за тобою,—
Лиш слід весельця на воді.
Минають дні, минає літо,—
Але нащо тужить за ним?
Прозору шклянку вщерть налито.
Вином, червоним і хмільним!

(М. Рильський, Червоне вино)

410.

Мирне співіснування

Принцип мирного співіснування двох систем — соціалістичної і капіталістичної, — що лежить в основі зовнішньої політики Радянського Союзу, був сформульований у ряді праць В. І. Леніна. Так, у листі «Американським робітникам» В. І. Ленін пише про перспективи торговельних відносин між США і Радянською Росією «на протязі того періоду, коли існуватимуть поряд соціалістичні і капіталістичні держави» (Твори, т. 30, стор. 20). Про «мирне співжиття з народом» (американським) В. І. Ленін говорить і у «Відповіді на питання кореспондента американської газети «New York Evening

Journal» (Твори, т. 30, стор. 331) та в інших працях. У наш час ленінська теза про мирне співіснування соціалістичних і капіталістичних країн була розвинута і конкретизована стосовно до нових історичних умов М. С. Хрущовим.

Радянський Союз, керуючись ленінським принципом *мирного співіснування*, неухильно добиватиметься всебічного співробітництва з усіма державами (Резолюція XXI з'їзду КПРС, 1959).

Керуючись ленінськими принципами зовнішньої політики, Радянський уряд веде невтомну боротьбу за зміцнення миру, ослаблення міжнародної напруженості, за *мирне співіснування* країн з різними суспільними системами («Комуніст України», № 5, 1960).

Ще в перші роки Радянської влади великий Ленін визначив генеральну лінію нашої зовнішньої політики як курс на *мирне співіснування* держав з різними соціальними системами («Радянська Україна», 1. X 1959 р.).

Наш народ твердо впевнений, що мир можна зберегти, а війну відвернути. Запорукою цього є ленінська політика миру і дружби, політика *мирного співіснування*, яку твердо і послідовно проводять Комуністична партія і Радянський уряд на чолі з невтомним борцем за мир і безпеку народів Микитой Сергійовичем Хрущовим («Радянська Україна», 22. V 1963 р.).

411.

Миру не ждуть — мир завойовують

Цитата з «Маніфесту до народів миру», прийнятого на Другому всесвітньому конгресі миру у Варшаві 22 листопада 1950 р.

Але ж усі вже народи вогненними буквами у своїх серцях написали слова про те, що *миру не ждуть, а мир завойовують* (П. Тичина, *Миру не ждуть — мир завойовують*).

412.

Мир халупам, війна палацам

Слова ці у часи французької буржуазної революції XVIII ст. були лозунгом революційної армії. Член конвенту монтаньяр П.-Ж. Камбон висунув цей лозунг у своїй доповіді, обгрутовуючи декрет від 15 грудня 1792 р., який закликав французьке командування скрізь знищувати феодальні порядки і замінити стару владу народним представництвом. Г. Бюхнер, німецький політичний діяч і письменник, воскресив цей лозунг у зверненні до гессенських селян (1834).

У дні Жовтневої революції лозунг був використаний для плакатів і міцно засвоєний революційною публіцистикою (Н. С. Ашукин, М. Г. Ашукина, Крылатые слова).

Науковий соціалізм, — казав заступник комісара, — а також *мир халупам і війна палацам* вимагають такої доктрини, щоб бити ворога без пощади (Ю. Яновський, Вершники).

То раніше було гасло: *мир халупам, війна палацам*. А тепер треба оголошувати війну халупам, щоб ставити добрі оселі (М. Стельмах, Правда і Кривда).

Український-радянський письменник Ю. Смолич назвав свій роман, написаний у 1959 р., «*Мир хатам, війна палацам*».

413.

Мистецтво для мистецтва (штука для штуки)

Вислів цей — лозунг прихильників так званого «чистого», «вільного» мистецтва, проголошений французьким філософом-ідеалістом Віктором Кузеном (1792—1867) в 22-й лекції курсу

філософії, читаного ним у 1818 р. в Сорбонні. Формула «мистецтво для мистецтва» викликала гарячі суперечки, її вперто захищали поети Теофіль Готье (1811—1872), Шарль Бодлер (1821—1867) і Теодор де Банвіль (1823—1891). Проти неї у 1839 р. виступив професор естетики в Женевській академії Рудольф Тенфер та ін. (G. Büchmann, *Geflügelte Worte*). Існує багато варіантів цього вислову: «наука для науки», « поезія для поезії » та ін.

Проти цього лозунга гостро виступали кращі представники української дожовтневої літератури. Боротьба за тенденційність мистецтва продовжується і у наш час.

...Лесина поема, без сумніву, одна з найкращих і найхарактерніших окрас нашої нової літератури. У наших часах, в часах загального рознервовання і екстравагантції, у часах, коли скрізь лунає аж лящить поклик «штука для штуки», аж чудно якось із уст поета почути такі тверезі та здорові погляди на задачу і вагу поезії, які висказує тут наша авторка (І. Франко, Леся Українка).

«Штуки для штуки» не було, немає і не може бути в дійсності; се — пустопорожня, пустодзвінка фраза — не більш (П. Грабовський, Дещо про творчість поетичну).

Були серед цих критиків і такі, що мріяли про мистецтво для мистецтва, про поезію «без тенденційної прикмети, без соціального змагання, без усесвітнього страждання» (як говорив про них Франко), про пісні, «де б яснів хоч клаптик того далекого блакитного неба, що від віків манить нас своєю недосяжною красою, своєю незглибною таємничістю» (М. Вороний) (О. Білецький, Літературознавство і критика за 40 років Радянської України).

Д и в. Чисте мистецтво.

414.

Митрофанушка

Головна дійова особа комедії Д. І. Фонвізіна «Недоросток» (1783) — недоумкуватий поміщицький синок, розбещений, ледачий, нездатний до навчання.

Ім'я це давно вживається для позначення людей такого типу.

Колись ще за фонвізінівських часів мамаша говорила *Митрофанушці*:

— Навіщо — мовляла — тобі та географія, коли візники є! (О. Вишня, Крим).

В повістях Шевченка перед нами стоять дві антагоністичні групи. З одного боку — зразки високої душевної і фізичної краси, представники народних мас. З другого — «трухлявина», щось на зразок поміщика-магната Тарновського, «амфібії», подібної до «великої свині в торжковських туфлях», від якої залежить доля молодого кріпака-художника («Художник»), «напівдіоти» типу *Митрофана* XIX століття, Іпполітушки з повісті «Несчастный» (О. Білецький, Українська проза першої половини XIX століття (від Г. Квітки до прози «Основи»)).

415.

Місто Жовтого Диявола

Так назвав Нью-Йорк М. Горький («В Америці», памфлет «Місто Жовтого Диявола», 1906).

Жовтий диявол — золото, гроші, що є рушійною силою суспільного життя в буржуазних країнах.

Йому [Нью-Йоркові] можна придумати ще сто назв, але ні одна з них не зрівняється по точності й виразності з ударною горьківською назвою — місто *Жовтого*

Диявола. Тільки Він, *Жовтий Диявол*, міг придумати, міг одгрохати на нашій планеті таке викинчене страховидло (Ф. Маківчук, Репортаж з того світу).

Не можна сказати, що в царстві *Жовтого Диявола* немає талановитих журналістів. Є — й чимало... А людство йде не за ними («Літературна Україна», 4.V 1963 р.).

416.

Місце під сонцем

За свідченням дослідників, цей вислів зустрічається вже у Б. Паскаля (1623—1662), хоч, можливо, авторство і не належить йому. Паскаль пише: «Ця собака моя, — говорили ці бідні діти, — це моє місце під сонцем: ось початок і образ захоплення всієї землі» (Pascal, *Pensées*, 1670, part I, art. IX, § 53). З відмінним значенням — «право на існування» — вислів цей вживається у Беранже і Бальзака. Пізніше він набув політичного спрямування: боротьба за місце під сонцем означала боротьбу за перерозподіл світу (G. Büchmann, *Geflügelte Worte*; Н. С. Ашукин, М. Г. Ашукина, *Крылатые слова*).

Справа в тому, що англійським монополіям останнім часом все важче й важче боротися на європейському континенті за місце під сонцем («Радянська Україна», 25. IX 1962 р.).

417.

Мовчання — знак згоди

Вираз походить з комедії «Євнух» римського драматурга Теренція (185—159 до н. е.): «Хто мовчить, той достатньо схвалює».

Подібні вислови зустрічаються також у старогрецьких трагиків V ст. до н. е. Софокла і Евріпіда, у римського філософа I ст. н. е. Сенеки та в інших авторів.

Що буде, коли сторонні люди приймуть на віру оті безсоромні речі, що говоряться ніби від всього «русько-українського народу», пам'ятаючи приказку: *мовчання внак згоди* (Леся Українка, Лист до товаришів).

418.

Могильщик буржуазії

Вираз походить з «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса (1848), в кінці першої глави якого говориться: «Основною умовою існування і панування класу буржуазії є нагромадження багатства в руках приватних осіб, утворення і збільшення капіталу. Умова існування капіталу є наймана праця. Наймана праця держиться виключно на конкуренції робітників між собою. Прогрес промисловості, мимовільним носієм якого є буржуазія, що не в силі чинити йому опір, ставить на місце роз'єднання робітників конкуренцією революційне об'єднання через асоціацію. Таким чином, з розвитком великої промисловості з-під ніг буржуазії виривається та сама основа, на якій вона виробляє і привласнює продукти. Вона виробляє, насамперед, своїх власних могильщиків. Її загибель і перемога пролетаріату однаково неминучі» (К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 4, стор. 420).

Марксизм-ленінізм показав, що *могильником буржуазії є пролетаріат...* (Вісник АН УРСР, № 11, 1953).

419.

Може, вдарять

Або дулю дати благоволять...

Цитата з поеми (комедії) Т. Г Шевченка «Сон» (1845), де сатирично зображується царське самодержавство, і зокрема плазування нижчих перед вищими на всіх щаблях суспільної драбини.

«Може, вдарять або дулю дати благоволять, хоч маленьку, хоч півдулі, аби тільки під самую пику!» Досадніше не можна було охарактеризувати та осміяти те, «правдиво московське» холопство, якого прадіди навчилися в татар і якого не забули і внуки, неважаючи на Петрову реформу та прорубане буцімто вікно в Європу (І. Франко, Темне царство):

420.

Мойра

Старогрецькі богині людської долі, дочки Зевса і Феміди. Спочатку вважалось, що у кожної людини є своя Мойра. Пізніше кількість Мойр зменшилась до трьох. Уявляли їх у вигляді старих жінок: Клото пряде нитку людського життя, Лахесіс визначає долю людини, Атропа, перерізуючи нитку, обриває життя. У Стародавньому Римі їм відповідали Парки. У сучасній літературній мові Мойра — синонім долі.

О Мойро!

*Невже тобі, суворій, грізній, личить
Робити посміхи над бідними людьми?!*

(Леся Українка, Іфігенія в Таврії)

Д и в. Нитка життя, Парки.

421.

Мойсей

У біблійній міфології пророк, якому приписується визволення іудеїв з єгипетського полону (він начебто вивів їх через пустелю з Єгипту), написання так званого П'ятикнижжя, а також здатність творити чудеса. Особа Мойсея міфічна. Археологічні розкопки показали, що ніякого походу євреїв через пустелю не було, а наукова критика Біблії довела, що П'ятикнижжя складалось протягом віків з різних частин і не могло бути написане однією людиною.

До образу Мойсея зверталися митці різних часів. Мікеланджело Буонаротті створив статую Мойсея (1515—1516); І. Я. Франку належить поема «Мойсей» (1905).

Ім'я це вживається у значенні: пророк, визволитель, чудодій (часто з іронічним відтінком).

Він став спокійнішим.

Не був навіть певний, чи все те бачив у сні, про що говорив; чув тільки потребу творити, жадібно пити з джерела, що сам, як *Мойсей*, висік із скелі (М. Коцюбинський, Сон).

На щастя, де не взявся міліціонер у білих нарукавниках, махнув паличкою — і натовп розступився вмиль, мов біблейське Червоне море перед рукою *Мойсея*. Вузьким проходом між натовпом ми й пішли до готелю, мов оті неймовірні іудеї з *Мойсеєм* по дну моря (П. Козланюк, Подорожі).

На Близькому Сході Агаджанян, виконуючи роль біблійного *Мойсея*, прокладав американо-англійським імперіалістам шлях до тамтешніх спокусливих природних багатств, в першу чергу нафти (Ю. Мельничук, Папи родяться в комині).

Д и в. Обітована земля, Текти молоком і медом.

422.

Молода гвардія

Образне визначення комсомолу, яке з'явилося у радянській пресі в 20-і роки і особливо поширилося після опублікування поезії О. І. Безименського «Молода гвардія» (1922). Цей вірш, що став улюбленою піснею комсомольців, має такий рефрен:

Смелей вперед и тверже шаг,
И выше юношеский стяг!
Мы — молодая гвардия
Рабочих и крестьян.

«Молодою гвардією» називалася героїчна підпільна організація комсомольців м. Краснодона, що діяла в період тимчасової окупації гітлерівськими загарбниками Донбасу.

Покоління дужих не здолати!
Беручи вершини день за днем,
Молодої гвардії солдати,
Ми за комуністами ідем!

(М. Упеняк, З «Краснодонського зошита»)

І ночами потім на санчатах
Перевозив зброю ще не раз,
Бо священним був, як для солдата,
«Молодої гвардії» наказ!

(Г. Кривда, Санчата)

423.

Молчалін

Одна з дійових осіб у комедії О. С. Грибодова «Лихо з розуму» (1824). Молчалін — кар'єрист, догідливий і скромний перед началь-

ством, але боягузливо-підлий за його очима; свої позитивні риси представляє так: «помірність і акуратність». Ім'я його стало синонімом кар'єризму. (Цей образ широко використав М. Салтиков-Щедрін).

А яка ж нам тут опора? Проти нас, де і як можна, агітують і народовці, і старі, з провінції пишуть нам письма в тоні щедрінського *Молчаліна*: «надо, голубчик, погодить» (І. Франко, Лист до М. П. Драгоманова, III, 1881 р.).

Треба було мати немало силу духу, щоб не підкоритися цій ветхій і ганебній моралі смирення перед сильним, молчалінської поміркованості, підлабузництва (О. Білецький, Панас Мирний).

424.

Монтéккі і Капулétті

Два ворогуючих роди у трагедії В. Шекспіра «Ромео і Джульєтта» (1597). Прізвища ці вживаються на означення людей, сімей, партій, що є непримиренними ворогами.

Щодо самого принципу *les amis de nos ennemis sont nos ennemis* [друзі наших ворогів — наші вороги], то я вважаю його гідним часів *Montecchi et Capuletti*, а не ХХ ст., і мені дивно, що високоосвічені і культурні люди наших часів можуть ще свідомо признаватись до таких *survivals* [пережитків] (Леся Українка, Лист до І. Я. Франка, 1. VIII 1903 р.).

425.

Мóцарт і Сальєрі

Назва трагедії О. С. Пушкіна (в рукописі— «Заздрощі»), написаної у 1830 р.

У п'єсі Моцарт — уособлення величезної обдарованості, яка немислима без доброти, чистоти помислів, благородства. Сальєрі, що смертельно заздрить Моцартові, отруєє його.

Імена ці вживаються для позначення двох протилежних людських характерів, один з яких — благородний, спрямований до високої мети, другий — заздрисний, злочинний.

Причина — антагонізм між *Моцартом* і *Сальєрі-хапугою*. *Моцарт* убиває *Сальєрі* (О. Довженко, Матеріали до «Поєми про море»).

426.

Мудрі, як змії, і кроткі, як голуби

Євангельський образ. Переклад тексту не зовсім точний: в 10-й главі Євангелія від Матфія говориться: «Будьте без фальшу, як голуби».

У сучасній літературній мові найчастіше вживається з негативним забарвленням на позначення фальшивої доброчесності, фарисейського смирення.

Ми, триумвірат, рішили вести все діло так, щоб в кожному крокові прикладать ізреченіє: «*Будьте кроткі, як голуби, а мудрі, як змії*». А тільки раз у раз треба мать на увазі і другу мудрість: «На всякого мудреца доволно простоты» (І. Карпенко-Карий, Лист до Н. І. Тобілевича (сина), 26. III 1900 р.).

*Лазідність голубина, погляд ясный,
Патриція спокій не личить нам.
Що вдіє раб принижений, нещасний,
Як буде проповідь читать своїм панам?*

(Леся Українка, Товарищі на споминя)

427.

**Мужича правда єсть колюча,
А панська на всі боки гнуча**

Рядки з поеми «Енеїда» (1798) І. П. Котляревського, які давно стали прислів'ям (як і ряд інших висловів, наприклад «Коли в руках чого не маєш, то не хвалися, що твоє» та ін.).

Вживаються з тим же значенням, що і в Котляревського: для протиставлення різкуватої прямолінійності селянина крутійству панів.

Були, як живодайна туча,
Слова, що варті добрих справ:
*Мужицька правда є колюча,
А панська на всі боки гнуча...*
Мужицьку правду він обрав!

(М. Рильський, Іваків гай)

Він [Котляревський] далекий від усяких думок про революційний переворот, але, зіставляючи дві правди — мужичу і панську:

*Мужича правда єсть колюча,
А панська на всі боки гнуча, —*

він не вагається стати на бік тієї правди, яка не гнеться (О. Білецький, Українська література серед інших літератур світу).

428.

Му́за

Музи — у грецькій міфології спочатку богині співу, пізніше богині поезії, мистецтв, наук; сестри Аполлона. Вони сповнюють митців натхненням, але тих, хто насмілюється змагатися з ними, суворо карають. Кожна з дев'яти муз

(Клію, Евтерпа, Талія, Мельпомена, Терпсіхора, Ерато, Полігімнія, Уранія і Калліопа) сприяє розвитку певного виду мистецтва або науки. Місце їх перебування — гори Парнас і Гелікон. Музи зображуються як юні, красиві жінки з натхненними обличчями, що тримають в руках атрибути свого мистецтва.

У переносному значенні муза — натхнення.

З слова живого скуй самопали
Й з ними між люди йди.
Бий ними, *Музо*, всяку неправду,
Хто б не вчинив її — бий!

(Панас Мирний, До сучасної музи)

Неначе всі *дев'ять муз* зараз влинули в світлицю й висипали всі свої скарби та дари (І. Нечуй-Левицький, Неоднаковими стежками).

Німа досі *кіномуза* заговорила, заспівала й заграла (Я. Галан, Пан Фіалка).

Вісім творів, уміщених в «Кобзарі», показали тогочасному суспільству, що з'явився поет з незвичайною творчою силою, з новими народними ритмами і думами, який глибоку любов і нещадний гнів своєї *музи* ставить на сторожі покривдженого і покріпаченого народу (А. Малишко, Оповитий любов'ю).

Д и в. Мельпомена, Сестра Аполлона.

429.

Музика сфер

Вираз належить грецькому математикові й філософу Піфагору (VI ст. до н. е.). За уявленнями піфагорейців, планети, рухаючись у небесних сферах, породжують гармонійні тони, які зливаються у прекрасну музику. (Завдяки ве-

ликій популярності вислову в німецькій літературі він часто наводиться німецькою мовою: Sphärenmusik, Sphärenharmonie).

У переносному значенні «музика сфер» — гармонія буття, найвища злагодженість в усьому.

Одна з поезій М. Вороного (цикл «Ad astra») має назву «Sphärenmusik».

Вслуханий в тишу величчу,
Чую: десь кулет
Крає музику сферичну
Розгойданих планет.

(М. Вороной, Зоряне небо)

430.

Муки слова

Слова з поезії С. Я. Надсона «Нет на свете мук сильнее муки слова» (1882).

Але діалоги, роздуми героїв і автора [М. Стельмаха] про хліб і бездушність, про людську красу і жіночу долю вносять у твір динаміку мислі, що несе ідеал, світогляд художника.

Це не «тільки слова», а те, що відоме лише художникам — *муки слова*, в яких народжуються майстерність і мистецтво (Б. Буряк, Правда і кривда в житті та літературі).

431.

Муки Тантала

Тантал — герой популярного грецького міфа, син Зевса. Любимець богів, він мав право перебувати на Олімпі. Одного разу Тантал

образив богів, за що був скинутий в Аїд, де терпів страшні муки. Тантал стояв по горло у воді, але його весь час мучила спрага: коли він хотів напиться, вода відступала. Гілка з плодами відхилялася щоразу, коли голодний Тантал простягав до неї руку.

У переносному значенні «муки Тантала» — нестерпне страждання від усвідомлення близькості бажаної мети і неможливості її досягти.

А тим часом так хочеться писати — і навіть маю що писати. В голові повно, а на папері пусто. Жаліюсь Вам через те, що й Ви тепер не в кращому стані і Вам зрозумілі *муки Тантала* (М. Коцюбинський, Лист до В. М. Гнатюка, 6. IV 1907 р.).

432.

Мутії свяченої водички

Такими словами характеризує «отців» католицької церкви видатний український письменник і публіцист Я. Галан: «По-справжньому мій конфлікт із святим престолом загострився, коли я, в хвилину доброго настрою, назвав митрополита Шептицького в одному журналі мутієм свяченої водички» («Памфлети», 1949).

На ній [фотографії], крім митрополита Никанора, вміщено ще 15 вгодованих, голених і бородатих, як писав Ярослав Галан, «*мутіїв свяченої водички*» (Ю. Мельничук, Хто такий єпископ Мстислав).

433.

Мученик

Так називали людей, які своєю кров'ю нібито засвідчували істинність християнської віри.

У переносному значенні — людина, що зазнала багато мук, страждань.

Історія російської літератури — справжній патерик, збірка мученицьких подвигів та самотнього життя. Є тут справжні *мученики*, як Радішев (заслання на Сибір, пізніше самогубство перед новим засланням), Рилєєв (страчений 1826 року), Достоевський (присуджений на смерть і після помилування засланий на роботи в рудокопах), Чернишевський (8 літ каторжних робіт і 20-літнє інтернування у Вілюйську)... (І. Франко, Гліб Успенський).

Де, від кого уперше почув Шевченко про Прометея? Не знаємо, але чуємо, що великий поет не тільки чув, але й по-творчому пережив долю цього «найблагороднішого святого і *мученика* в філософському календарі», за відомим висловом К. Маркса (О. Білецький, Антична драма Лесі Українки).

Д и в. Мартиролог.

Н

434.

Навалювати Оссу на Пеліон

Осса і Пеліон — гори у Греції. За міфами, титани Отос і Ефіальт, що хотіли піднятися на небо, намагались «Оссу на древній Олімп навалити», «Пеліон навалити на Оссу» (Гомер, «Одіссея», 11, 305—320), але Аполлон убив зухвальців.

Вислів «навалювати Оссу на Пеліон» вживається у значенні: здійснювати щось грандіозне; іноді так іронічно говорять про величезну витрату зусиль при незначних результатах.

«Противно, — додає він [В. Коцовський], кидаючи ще й *Оссу на Пеліон*, — література наша розвивалась все досить рівномірно і рівнобіжно з іншими літературами Європи так щодо форми, як і щодо провідних гадок». Сю думку досить навести, полемізувати з нею не треба (І. Франко, М. Шашкевич і галицько-руська література).

435.

Надлюдина

Це слово стало крилатим після появи книги Ф. Ніцше «Так говорив Заратустра» (1883). У реакційній філософії Ніцше «надлюдина» показана як ідеал представника пануючої касті, для якої нема нічого недозволеного.

Цей термін зустрічається ще в німецькій теологічній літературі XVII ст., проте у іншому значенні: вищий тип християнина. Звідси він перейшов у художню літературу (Гердер, Гете, Жан-Поль та ін. У Гете в «Фаусті» слово «надлюдина» вжито іронічно) (G. Büchmann, *Geflügelte Worte*).

У сучасній літературній мові це слово позначає крайнього індивідуаліста і егоїста, який ставить своє «я» над усе, вважає себе вищим від інших; вживається також іронічно.

Не Донцови або Юркевичі, не єпископи Никони, не «просвітяни» — охоронці «народних святощів» — і не «хатяни» [учасники модерністського журналу «Українська хата»], які покладали надії на сильну особу, українську надлюдину, що, порвавши з традиціями, поведе за собою юрбу вперед, а тільки революційний робітничий клас, який організовує селянську бідноту і надає певної цілеспрямованості її стихійному протестові, може бути справжнім виразником волі українського народу

(О. Білецький, Шляхи розвитку російсько-украї літературного єднання).

Д и в. Вища раса.

436.

На дні

Назва п'єси М. Горького, поставленої на сцені Московського Художнього театру 18 грудня 1902 р. (заголовок першого видання п'єси — мюнхенського — «На дні життя»).

Обидві ці назви набули значного поширення як образна характеристика життя декласованих елементів.

— А оце вам ще один притулок для бездомних і безробітних. Тут ви можете побачити щось гірше, ніж горьківське дно. Це, повірте мені, щось таке, від чого посивіти можна (Ф. Маківчук, Репортаж з того світу).

437.

Над розбитим коритом

«Казка про рибака та рибку» (1833)
О. С. Пушкіна закінчується тим, що вередлива баба, яка вимагала все нових і нових багатств і влади, волею чарівниці — золотої рибки знову опиняється біля свого старого, розбитого корита — єдиного її «багатства» на початку казки.

У переносному значенні «залишитися над розбитим коритом» — зазнати краху.

Суспільність забита, залякана, втомлена — сидить над розбитим коритом і апатично, без мрій, дивиться на мур, що стоїть перед нею (М. Коцюбинський, Лист до В. М. Гнатюка, 6. XII 1908 р.).

А німці і їх націоналістичні попихачі опинилися над розбитим коритом (Я. Галан, Чому немає ймення).

438.

**На землі мир
і в чело́вєцєх благоволеніє**

Вислів походить з 2-ї глави Євангелія від Луки. Там він означає гармонію в людському суспільстві.

У сучасній мові цитується переважно з іронічним забарвленням.

Живе папа... Живе, мовляв, для того, щоб «царство боже» було на небесіх, щоб «мир» був на землі та щоб «благоволеніє» сідало на людей грішних (П. Козланюк, Citta del Vaticano).

Друга ознака та, що військовий маршал воюється тоді, коли є війна, а американський Маршалл починає воюватися тоді, коли на «землі мир і во чело́вєцєх благоволеніє» (О. Вишня, Турмерика).

439.

Найменший брат

Вираз узято з поеми Т. Г Шевченка «І мертвим, і живим... (1845):

Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата, —
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати.

Походить цей вислів з Євангелія (Матф., 25, 40), де «братами меншими» названо бідняків.

Слова «найменший брат» вживаються у Шевченка на позначення трудящого люду. З таким же значенням їх використовують у сучасній літературній мові.

Особливо радили б нашим інтелігентним людям усяких партій пильно читати цю книгу [Твори Г. Успенського], вчитись з неї, як треба любити «найменшого брата», що й як для нього працювати і як дивитися на його життя, щоб, розвиваючи та просвічаючи його, не забувати, що і в його простому житті є багато такого, що не тільки гріх би було ламати й нівечити, але противно, чого інтелігентним людям від простого робочого чоловіка, а особливо від селянина-хлібороба треба навчитися і набиратися (І. Франко, «Сочинения Глеба Успенского»).

Так от, коли «Дуглас» накриє своїми могутніми крилами зéмлі «найменшого брата», віками скривдженого, поневоленого, ошуканого, думайте про те, що старші брати обняли вже «найменшого брата», пригорнули його до себе і прийняли до своєї могутньої родини (О. Вишня, Дуглас).

440.

На крилах пісень

Так зветься вірш Г. Гейне з циклу «Ліричне інтермеццо» (1823):

Тебе, моя любко єдина,
На крилах пісень понесу
Над Ганг, — там розкішна країна,
Там знаю долину-красу.

(Переклад Лесі Українки)

Таку ж назву має збірка поезій Лесі Українки (1893).

Вживається у значенні: линути кудись поетичною мрією.

Справді я б рада прибути в Галичину не тільки «на крилах пісень»... (Леся Українка, Лист до О. С. Маковея, 16. I 1894 р.).

Я взяв би тебе, мою зіроньку ясну,
Поніс би далеко на крилах пісень
В ту світлу країну, чудову, прекрасну,
Де вічно царює весна день у день.

(М. Воровий, На балі)

441.

На майдані коло церкви Революція іде

Початок відомої поезії П. Г. Тичини «На майдані» (1918) — класичної в українській радянській поезії картини революційних подій на селі:

На майдані коло церкви
революція іде.
— Хай чабан! — усі гукнули, —
за отамана буде.

Щоправда, хтось у того «трибунала» поміст свиснув і висмикнув одну ногу, але три його нозі з погордою свідчать, що першого травня на пасічанському майдані «революція йшла»... (О. Вишня, Ось воно — село отел!).

442.

На отмищеніє язикам

Цитата з біблійної Книги псалмів (Псалом 149, 7), де розповідається про боротьбу між іудейськими племенами.

Значення вислову: для покарання племен, народів. Використовується для створення певного настрою, найчастіше урочистого.

І мечі в руках їх добрі,
Острі обоюду,
На отмищеніє язикам

І в науку людям.
Окують царей неситих
В залізнії пута...

(Т. Шевченко, Давидові псалми)

443.

Напитися шоломом Дону

Походить цей вислів зі «Слова о полку Ігоревім» (XII ст.), де він зустрічається двічі («...А любо намъ испити шоломомъ Дону»).

У Волинському літописі повідомляється, що князь Роман Галицький також «пилъ золотымъ шоломомъ Дону». Вираз, мабуть, був поширений серед воїнів давньої Русі і означав наїзд на половців (Дон — річка в половецькому степу).

А любо испити шоломомъ Дону
(епіграф)

І досі нам сниться,
І досі маниться
Блакитного того Дону
Шоломом напиться.

(І. Фравко, На старі теми)

У ширшому значенні: здійснити переможний воєнний похід.

Мчи, мій коню, до кордону,
Мчи, натягуй поводи.
Не черпне шоломом Дону
Ворог свіжої води.

(І. Цитович, Пісня про Будьовного)

Устане день четвертий — яснозір,
Зітре пилюку, питиме шоломом
І над гарматним незатихлим громом
Зведе веселки на козачий двір.

(А. Малишко, Запорозці)

Чолом тобі, земле, чолом!
Вернувшись із бою — з походу,
Черпає солдатський шолом

Дніпрову омріяну воду —
І повниться серце теплом...
Чолом тобі, рідна, чолом!

(Г. Брежньов, Чолом тобі, земле)

444.

Наріжний камінь

Вираз походить з Біблії (Книга пророка Ісайї, 28, 16). Інколи цитується старослов'янською мовою, як, наприклад, в епіграфі до поеми Т. Шевченка «Єретик»: «Камень, егоже небрегоша зиждушии, сей бысть в главу угла: от господа бысть сей, и есть дивен во очесех наших». У наш час цей вираз вживається із значенням: основа, головна ідея.

Коли б пересічний польський селянин «був таким, як його змалював п. Прус у своєму романі «Форпост», то польські прихильники селянства не мали б ніякої підстави говорити про силу опору й витривалість цього селянства, не могли б на цьому селянстві, як на могутньому *наріжному* камені, будувати майбутнє цілого народу (І. Франко, Польський селянин в освітленні польської літератури).

— Ет! — одказав він [учитель], удаючи невинного: «стовп» — значить «основа», «підвалина», а чи ж ви не *краєугольний* камінь у класі?!.. (А. Кримський, Перші дебюти одного радикала).

Д и в. Во главу угла.

445.

На розпуттях велелюдних

Першоджерелом цього вислову є біблійний Плач Ієремії. Звертаючись до свого народу, пророк вигукує: «Вставай, гірко ридай уночі при зміні кожної варті; виливай, як воду, серце твоє перед лицем господа; простирай до нього руки твої, [благаючи] про душу немовлят

твоїх, що вмирають на розпутьях усіх вулиць» (2, 19). І далі: «Камені святилища розкидані на розпутьях усіх вулиць» (4, 1).

В українській літературній мові вислів поширився у тому варіанті, який є в поемі Т. Г. Шевченка «І мертвим, і живим...» (1845):

Тільки я, мов окаянний,
І день, і ніч плачу
На розпутьях велелюдних,
І ніхто не бачить,
І не бачить, і не знає —
Оглухли, не чують;
Кайданами міняються,
Правдою торгують.

Має значення: на особливо людних місцях (які були й місцями страти, покарання, місцями, де просили милостиню, і т. ін.).

Невже справді ми, поети (даю собі се ймення з дозволу критиків), мусимо жити завжди «на розпутьті великому» і віддавати людям на осуд, — скажу навіть, на поталу, — не тільки свої думки й роботу, а навіть все життя (Леся Українка, Лист до О. С. Маковея, 28.V 1893 р.).

У невеликій залі проскурівського вокзалу людно, брудно і незатишно. ...І кого тут тільки нема в цій залі, на цьому «розпутьті велелюдному!» (Б. Антоненко-Давидович, Блакитна Галілея).

Д и в. Ієремія.

446.

На сторожі коло їх поставлю слово

Цитата з поезії Т. Г. Шевченка «Подражання 11 псалму» (1859):

...Возвеличу
Малих отих рабів німих!

Я на сторожі коло їх
Поставляю слово.

Щоб між нами не вгасало
Проміння величне,
Ти поставив «на сторожі»
Слово твоє вічне.

(Леся Українка, На роковини Шевченка)

Шевченкове слово і досі стоїть на сторожі інтересі трудящих мас, лише треба пізнати це «слово» в цілості і конкретно стосовно до кожного основного суспільного питання (О. Гаврилюк, Кобзар стереже!).

...Спалахи його [Шевченка] поетичного вогню, його віще слово ставало на сторожі історії свого народу, його революційної правди і честі (А. Малишко, Оповитий любов'ю).

447.

На сьомому небі

Грецький філософ Арістотель (384—322 до н. е.) у праці «Про небо» вживає цей вислів при поясненні будови неба. За його уявленнями, небо складається з семи нерухомих кришталевих сфер, до яких прикріплені зірки і планети (про сім небес згадується також у різних місцях Корану; самий Коран був начебто принесений ангелом з сьомого неба).

Вираз вживається на позначення найвищої міри радості, щастя, блаженства.

Але коли Маркевич загравав з скрипачем Стером концерт Ліпінського, Тарас відчув себе на сьомому небі (О. Іваненко, Тарасові шляхи).

Матяш був на сьомому небі від щастя (В. Собко, Граніт).

Під серцем ворухнулось немовля...
І батько був уже на сьомім небі
І з гордістю сусіду заявляв:
— Мій син не гірший буде, ніж у тебе.
(Т. Коломієць, Червоні маки)

448.

**Наша дума, наша пісня
Не вмере, не загине!**

Цитата з поезії Т. Г. Шевченка «До Основ'яненка» (1839), в якій поет оспівує безсмертя української народної творчості:

Наша дума, наша пісня
Не вмере, не загине...
От де, люди, наша слава,
Слава України!

Франко — не лише наша національна гордість та наша слава, яка «не поляже, не вмере, не загине», а міцно ввійде в скарбницю досягнень культури (О. Білецький, Проблеми радянського франкознавства).

Тим-то й нині гай Іванів
Завжди зеленіє.
Наша дума, наша пісня —
Справжені надії!

(М. Рильський, Іванів гай)

449.

Нащо мені чорні брови

Слова з поезії Т. Г. Шевченка «Думка» (1839), що стала народною піснею:

Нащо мені чорні брови,
Нащо карі очі,
Нащо літа молодії
Веселі, дівочі?

— А я щохвилини молюся, щоб посивіли мої брови, потьмарилися мої очі і щоб літа мої молодії, веселі дівочі скакнули вперед літ хоча б на сорок (О. Вишня. *Нащо мені чорні брови*).

450.

На ясні зорі, на тихі води

Слова ці часто зустрічаються в історичних думках та піснях, де ними передається прагнення бранців повернутися на батьківщину; наприклад, у думі про Марусю Богуславку:

З тяжкої неволі,
З віри бусурменської,
На ясні зорі,
На тихі води,
У край веселий,
У мир хрещений.

Вираз вживається як поетичний синонім до слова «Україна».

І Комунізму даль велична
Омріяна, і рідна, й звична,
Уже не даль — наступний день.
Бо наша правда на просторах,
На тихих водах, ясних воях
Давно розправила крило.

(Є. Летюк, Слово про партію)

Башу забрали ми в полон, яничар потопили дві тисячі, а невільників розкували й привезли з собою *на ясні зорі, на тихі води*, як у піснях співається (З. Тулуб, Людолови).

451.

Небокопнитель

У поемі М. В. Гоголя «Мертві душі» (1842) є така характеристика поміщика Тентетнікова: «Безсторонньо ж сказати, — він не був поганою людиною, він просто копнитель неба. Оскільки вже чимало є на білому світі людей, які коплять небо, то чому ж і Тентетнікову не копити його?» (т. 2, гл. 1).

Значення цього слова: людина, що не має високої мети в житті.

Лесь Мартович не підробляється під Гоголя, але змальовує портрети своїх «небокопників» методом, близьким до Гоголя (О. Білецький, Гоголь і українська література).

— Тебе б спитати, — весело відказує Саня, — для чого ти сам небо коптиш? (О. Гончар, Тронка).

452.

Не догма, а керівництво до дії

У праці «Дитяча хвороба» «лівизни» у комунізмі» В. І. Ленін писав: «Наша теорія не догма, а керівництво до дії, — говорили Маркс і Енгельс...» (Твори, т. 31, стор. 49). В. І. Ленін має тут на увазі слова Ф. Енгельса в листі до Ф. Зорге від 29. XI 1886 р., де критикуються німецькі соціал-демократи, що емігрували в Америку. Ф. Енгельс вказує: «Німці не зуміли зробити з своєї теорії підойму, яка привела б в рух американські маси. Вони здебільшого самі не розуміють цієї теорії і ставляться до неї по-доктринерському й догматично, вва-

жаючи, що її треба вивчити напам'ять, — і цього вже досить на всі випадки життя. Для них це догма, а не керівництво до дії» (К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані листи, К., 1949, стор. 385).

Ставши крилатим, цей вираз характеризує творче, а не буквальне засвоєння якого-небудь положення, вчення.

...Ми твердимо, що соціалістичний реалізм не догма, а спосіб думання, відчуття і відображення явищ життя, та нова висота, в якій письменник та його герой судять і оцінюють людей, події («Радянське літературознавство», № 1, 1958).

Революційна теорія — не збірка відірваних від життя догм, які раз назавжди встановлені і сліпо приймаються на віру, а живе керівництво до практичної дії («Радянська Україна», 13. VII 1957 р.).

453.

Незлим тихим словом

Цитата з поезії Т. Г. Шевченка «Заповіт» (1845):

І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

Цей високопатріотичний твір є однією з найпопулярніших поезій Т. Шевченка. Покладений на музику полтавським учителем Гладким, «Заповіт» став улюбленою народною піснею.

Та побажай мені одваги й сили більше
Сповняти той великий заповіт,
Що я везу з собою на Україну.
Хай спогад мій між вами буде краще,

Ніж я сама була, — адже здалека
Бридкі тумани золотом сіяють,—
Як будете про мене споминать,
То «споминайте добрими словами»!

(Леся Українка, Раді на незабудь)

— Сьогодні ми чули заповіт од Тараса, щоб ми його в сім'ї вольній, новій не забули пом'янути «незлим, тихим словом» (А. Кримський, Злочинне святкування).

—...Хай ваша малеча, бавлячись після війни під цими зеленими деревами, спом'яне і нас незлим, тихим словом (О. Гончар, Прапорonoсці).

І сад посаджено, і сонце встало,
І грає далеч генієм людським;
І хочу, щоб Тодося ви згадали
Зо мною словом тихим і незлим.

(М. Рильський, Тодось)

В сім'ї вольній, новій поминаємо сьогодні Тараса незлим тихим словом.

Та не тільки незлим і тихим, а найкращими, найблискусучішими, найласкавішими словами, і то — братським, дружнім, величним хором (П. Тичина, Вступне слово на Шевченківському пленумі в Києві, 4 травня 1939 р.).

454.

Не знають, що творять

Вислів з Євангелія: «Отче! прости їм, бо не знають, що творять» (Лука, 23, 24).

Вживається для характеристики людей, які не передбачають поганих наслідків своїх вчинків або слів.

— Та замовч, Прокудо, бо битимем!

— Не знають, що творять, — шепотів Прокуда...

(О. Вишвя, Знають, що творять)

455.

Не із нашого села

Вислів з п'єси «Наталка Полтавка» (1819) І. П. Котляревського. Микола, бідний парубок, заробітчанин, так говорить про Петра, коханого Наталки: «Се не із нашого села і вовся мені незнакомий» (дія 2, ява 2).

Усе чудне тут: місто, люди, ринок,
Якісь птахи — «не з нашого села»,
А от же півня, цей живий годинник,
Чиясь рука у Ріо занесла!

(М. Рильський, Ріо-де-Жанейро)

456.

Нектар (і амброзія)

Нектар і амброзія — напій та їжа богів, які давали безсмертя і вічну юність.

У переносному розумінні нектар і амброзія є синонімами солодощів, благоухання і насолоди, а також означають вишукані напої та страви.

Обнять тебе, до серця пригорнути,
Із твоїх уст солодкий нектар пийть,
В твоїх очах душею потонути,
В твоїх обіймах згинуть і ожить.

(І. Франко, Зів'яле листя)

Я гадав, що рабині брешуть з помсти, тоді вони назвали лікаря Ісаака з Халеба, якому Назлі-ханум замовляє отруту без запаху і кольору і таку чудову на смак, що людина п'є її, наче нектар, напій безсмертя (З. Тулуб, Людолови).

457.

**Нема на світі України,
Немає другого Дніпра**

Цитата з поеми Т. Г Шевченка «І мертвим,
і живим...» (1845):

Нема на світі України,
Немає другого Дніпра,
А ви претесь на чужину
Шукати доброго добра...

Ці рядки є поетичним виразом глибокої
любові поета до своєї рідної землі.

Вживаються з таким значенням і в сучасній
літературній мові.

*Немає Воли на чужині,
Немає іншого Дніпра,
А ви людей на Україні
І море щастя і добра
Хотіли в ярма запродали,
Пролити кров і гнати піт!
О, будь той день і час проклятий,
Коли побачили ви світ!*

(А. Малишко, *Немає Воли на чужині*)

458.

Нема пророка в своїй країні

Євангельський вислів: «Несть пророка в
отечестве своем» (Матф., 13, 57; Марк, 6, 4;
Лука, 4, 24; Іоанн, 4, 44).

Він має таке переносне значення: люди охоче
прислухаються до слів сторонніх осіб і зовсім
не цінять навіть найрозумніших думок, якщо
вони належать близьким.

...Миша то смішить мене навіть своїми дифірамбами; певне, то неправда, що не можна бути пророком в рідному краю, бо, отже, можна ним бути навіть в очах рідного брата (Леся Українка, Лист до М. П. Драгоманова, З. III 1892 р.).

459.

Немезіда

У грецькій міфології богиня, що карає за порушення встановленого порядку речей (за надто велике щастя, за надмірні гордощі та ін.). Пізніше вона стала богинею відплати. Зображувалась у вигляді задумливої, повної сил жінки з атрибутами рівноваги, кари і швидкості.

У переносному значенні — доля, відплата.

А що як Немезіда
Собі одного дня
Позволить жарт зробити
І ролі поміня?
На своїм ґрунті стане
Русь міцно на ногах,
А супротивна хвиля
Піде по ворогах?

(І. Франко, Сучасна приказка)

460.

Не мечить бісеру перед свиньми

Вираз походить з Євангелія: «Не давайте святині псам і не кидайте перлів [бісеру] ваших перед свиньми, щоб вони не потоптали їх ногами своїми і, повернувшись, не розтерзали вас» (Матф., 7, 6).

Вислів цей давнє став загальноживаним прислів'ям і використовується із значенням: не

витрачайте марно слів перед людьми, які не здатні зрозуміти вас і не погодяться з вами.

Цинічно, мамо, і немилосердно
Мечеш ти те, що *найвище, найкраще,*
Чим величаться б могла віковічно
Як архітвором —
Свинням під ноги.

(І. Франко, В плен-єрі)

461.

**Не минайте ані титли,
ніже тії коми**

Цитата з поеми Т Г Шевченка «І мертвим,
і живим...» (1845):

Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Ту ю славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли,
Ніже тії коми,
Все розберіть...

Звичайно, готуючи твори Федьковича, Кобилянської, Стефаніка до академічного видання, ми не маємо права міняти «ані титли, ніже тії коми» (М. Рильський, Ясна зброя).

Твої слова про безсудетчність «блаженної лжи» зробили на мене таке враження, що я вже буду в сьому листі все писати по правді, не змінюючи «ні титли, ніже тії коми» (Леся Українка. Лист до матері, 28. ІІ 1898 р).

462.

**Не можна двічі увійти
у ту саму річку**

Вислів належить одному з основоположників діалектики, грецькому філософу-матеріалісту

Гераклітові з Ефеса (близько 530—470 до н. е.). Відомий у передачі Платона («Кратіл»): «Геракліт говорить, що все рухається і ніщо не стоїть, і, уподібнюючи існуюче течії річки, додає, що двічі в одну і ту ж річку увійти неможливо».

Перефразуючи Гераклітового ученика Кратіла: *не можна двічі увійти в ту саму річку, — не можна двічі зустрітися з тою самою книжкою* (С. Тудор, Зустрічі з книжками).

463.

Не називаю її раєм...

Цитата з поезії Т. Г. Шевченка «Якби ви знали, паничі» (1850):

Не називаю її раєм,
Тії хатиночки у гаї...
...В тім гаю
У тій хатині, у раю,
Я бачив пекло... Там неволя,
Робота тяжкая...

Наводиться також у перефразованому вигляді.

Ми шлях його, його боління знаєм:
Одним горів він і одним страждав
І ту хатину, що ви звали раєм,
Він завжди, гнівний, пеклом називав.

(М. Рильський, Вія наш)

464.

Не нам на прю з тобою стати

Цитата з поеми Т. Г. Шевченка «Кавказ» (1845):

Не нам на прою з тобою стати!
Не нам діла твої судити!
Нам тільки плакати, плакати, плакати
І хліб насущний замісити
Кривавим потом і сльозами.
Кати знущаються над нами,
А правда наша п'яна спить.

Радянський письменник І. Микитенко в поезії «Епохи» скористався образним висловом Шевченка:

*Встають на прою останню,
Ідуть пролетарі...
В великому змаганні
Ім сяє кров зорі.*

465.

Неначе цвяшок в серце вбитий...

Перший рядок поеми Т. Г. Шевченка «Марина» (1848):

*Неначе цвяшок, в серце вбитий,
Оту Марину я ношу...*

У сучасній літературній мові позначає владне охоплення людини ідеєю, задумом твору, спогадом та ін.

«Як той цвяшок у серце вбитий...» ношу я Ваш послідній лист і неказано радію тому, що серед нас народилися такі люди, що й послідню сорочку скинуть з себе та віддадуть на добре діло задля рідного краю (Панас Мирний, Лист до Я. В. Жарка, 7. II 1899 р.).

І з самого того вечора, поки ось не виклав я цю казку на папері, була вона мені, справді, *неначе цвяшок в серце вбитий* (О. Кундзич, Ой ти, Галю!).

«Ненька-Україна»

Словосполучення, широко вживане в мові української буржуазно-націоналістичної публіцистики. Цей вираз став гаслом реакціонерів, які намагалися поставити національні питання над соціальними, фальсифікуючи в такий спосіб і історію України і сучасну їм українську дійсність.

Не за віру батьків і не за «неньку Україну» боролося високе укр[аїнське] шляхетство, а за панування свого стану на Україні...

...А «ненька Україна» була нічим іншим, як лиш гаслом, під окликом котрого пануючі верстви гріли собі руки (П. Грабовський, Лист до Б. Д. Грінченка, 14. XII 1901 р.).

У післяжовтневі часи цей вислів був узятий на озброєння буржуазно-націоналістичними бандитами.

Остап бігав, називав ім'я Гульки, і люди поспішно діставали з потайників якусь пляшчину, совали Остапові в руку:

— Неси, бодай би він захлинувся...

Ще тоді помічав Гулька в хлопця непокірну вдачу. Підпивши, гладив долонею по шорсткій чуприні і натякав, що як підросте, Гулька візьме його своїм помічником, тоді разом будуть виборювати *неньку-Україну* (М. Тарновський, Незримий горизонт).

Грай же котрий та виспівуй,
Як Київ здавали.
Винниченко та Грушевський
Неньку продавали!

(С. Сова-Степняк, Емігрантська пісня)

Теж, звичайно, трудящі, з одної-таки нашої мозолястої руки. А тільки несвідомі. Ті — попами в церкві

«словом божим» та ладаном затуманені, ті — іншими балакунами задурені. Є їх усяких. І в робочих газетках про них пишуть. Як их тільки й немає, — усякої масті. Ось хоч би й нашого учительового Павла взяти, з його «*ненькою-Україною*» (А. Головка, Мати).

У статті «Остап Вишня» М. Рильський, викриваючи запроданство буржуазних націоналістів, пише про «жовтоблакитну наволоч»:

За рубежами нашої країни [вона] по-гадючи заповзла у всякі «самотійні дірки» і тільки й марить, кому б запродати «за шмат гнилої ковбаси» «*неньку Українцу*».

467.

Не одним хлібом живе людина

За біблійним міфом, з цими словами Мойсей звернувся до іудеїв після того, як бог дав йому скрижалі із заповідями: ...Не одним хлібом живе людина, але всяким словом, що виходить із уст господя» (Второзаконня, 8, 3). Цей вислів повторюється і у Євангелії (Лука, 4, 4; Матф., 4, 4), де він приписується Христові, що розмовляє в пустині з дияволом. Значення виразу: людина не може обмежитися лише задоволенням матеріальних потреб; задоволення духовних запитів не менш важливе для неї. Вислів широко вживається і в сучасній літературній мові, часом із жартівливим забарвленням.

Харч у його «льогкая». бо в писанні сказано: «*Не одним хлібом жива буде людина, а їй треба ще й до хліба...*» (О. Вишня, Те, до чого лицем слід повернутися).
— Го-го! — Здоровкались, сміялись, як ті малі діти. Далі Яким: «Ну, що та як, та снідай швиденько».

Не дав і поїсти хлопцеві гаразд. Аж розсердилась Могузчиха, а Якимові сміх:

— *Не хлібом єдиним жив буде чоловік, тітко Марино. Та після лікарні багацько і їсти ніззя* (А. Головка, Бур'ян).

Споконвіку ознакою достатку в селі був хліб. Нині колгоспник має і хліб, і до хліба. Та, як відомо, *не одним хлібом живе людина*. Поняття «добре жити» нині вимагає обов'язково і достаток «духовної їжі», високий рівень культури («Радянська Україна», 12. VI 1963 р.).

468.

Неопалима купина

У біблійній книзі Исход (3, 2—4) розповідається про першу зустріч Мойсея з богом, який промовляв до нього з палаючого тернового куща, що горів і не згорав («неопалима купина»).

Цей вираз (у різних варіантах) широко вживається в українській літературній мові.

Менше дбаючи про форму, він вливав у свої вірші (деколи) стільки живого огню, що вони справді були, по словам Хмельовського, як той *горючий корч* у пустині, з тою хіба різницею, що біблійний корч горів і не згорав, а Совінський, спалахнувши, гас дуже швидко (І. Франко, Сучасні польські поети).

У радянській літературі вислів використовується для створення образів, що утверджують безсмертя народу, партії, передових ідей сучасності.

І стоїть Україна перед нашим духовним зором у вогні, як *неопалима купина* (О. Довженко, Україна у вогні).

469.

Не осоромимо землі Руської

За літописним переказом, київський князь Святослав (рік народження невідомий — 972), побачивши надзвичайно сильне і численне візантійське військо, звернувся до своїх воїнів: «Вже нам нема куди подітися, волею чи неволею треба стати до бою; не осоромимо ж землі Руської, а ляжемо кістьми тут, бо мертві сорому не ймуть, коли ж побіжимо—сором нам буде...» (запис під 6479 (971) роком за Лаврентіївським списком «Повести временных лет»).

Святослав був убитий в бою з печенігами біля Хортиці в 972 році. Його останні слова, «не осоромимо землі руської», ми згадували в грізні роки Великої Вітчизняної війни (О. Доженко, Про художнє оформлення майбутнього Каховського моря).

Д и в. Мертві сраму не імуть.

470.

Непротивлення злу насильством

Реакційне вчення, сформульоване в деяких статтях і художніх творах Л. М. Толстого, що написані наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. (звідси його друга назва — толстовство). Посилаючись на євангельські тексти, письменник виступив з проповіддю всепрощення, морального самовдосконалення як єдиного способу боротьби з соціальним злом. В. І. Ленін так писав про Толстого: «Боротьба з кріпосницькою і поліцейською державою, з монархією перетворюю-

валась у нього в заперечення політики, приво-
дила до вчення про «непротівлення злу», при-
вела до повного відсторонення від революцій-
ної боротьби мас 1905—1907 рр.» (Твори, т. 16,
стор. 285).

Переконання — прямо протилежне заклинам ідеа-
лістів до особистого морального удосконалення, їх згуб-
ній проповіді «непротівлення злу насиллям», тому що
ніби ніякі реформи і революції не допоможуть, коли
люди залишаться тими ж, якими були, і т. п. (О. Бі-
лецький, Художня проза І. Франка).

471.

Не протівся злому

За євангельським міфом, це слова Христа
з так званої «нагірної проповіді»: «Ви чули, що
сказано: око за око, і зуб за зуб. А я кажу вам:
не протівся злому» (Матф., 5, 38—39).

Використовуються церквою як заклик до
«всепрощення», до політичної пасивності.

І довіку лев
не втомиться ягнят покійних жерти:
котре не з'їв вчора з'їсть сьогодні,
помилує сьогодні, завтра з'їсть,
аби його пустити до кошари.

А ваша віра: не протівся злому!

(Леся Українка, Якби я знав, що їм нема рятунку)

472.

Нерон

Римський імператор Клавдій Цезар Нерон
(37—68 н. е.) відомий своєю жорстокістю й під-
ступністю. З давніх часів ім'я його стало за-

гальним для тирана, що не спиняється ні перед чим для зміцнення своєї влади.

Не ховайте, не топчіте
Святого закона,
Не зовіте преподобним
Лютото *Нерона*.

(Т. Шевченко, Холодний Яр)

Див. Якого великого артиста втрачає світ!

473.

**Не скує душі живої
І слова живого**

Слова з поеми Т. Г. Шевченка «Кавказ» (1845), які виражають віру поета в незбориму силу народу і його безсмертя:

Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля,
І неситий не виоре
На дні моря поле.
Не скує душі живої
І слова живого.

Але дарма, що «щодень Нерони розпинають, морозять, шкваряють на огні»; дарма, що Прометееві-людськості орел-тиранство «щодень божий довбе ребра, серце розбиває». «Розбиває, та не вип'є живущої крові, не скує душі живої і слова живого» (І. Франко, Темне царство).

474.

Нестертий слід

Слова з поезії І. Я. Франка «Антошкові П. (Азь Покой)» (збірка «Semper tūo», 1906). Поет відповів цим віршем на статтю реакціоне-

ра Антона Петрушевича, який зневажливо ставився до рідної мови, називаючи її «діалектом»:

Діалект, а ми його надишем
Міццю духа і огнем любови
І нестертий слід його запишем
Самостійно між культурні мови.

Крилатий вираз «нестертий слід» вживається на означення безсмертя духовної діяльності людини.

Далі йтиме у нас мова про зв'язки Кобзаря з радянськими літературами — російською та білоруською, по відгуки його вогняного слова «нестертий слід» його в радянській українській поезії (М. Рильський, Шевченко і наша сучасність).

475.

Нести хрест

Євангельський образний вираз: «Тоді Ісус сказав учням своїм: коли хто хоче йти за мною, нехай зречеться себе самого і візьме хрест свій і йде за мною» (Матф., 16, 24). Вираз пов'язаний із давнім звичаєм: засуджені на смерть несли до місця страти хрести, на яких їх розпинали.

У переносному вживанні означає покірність долі, а також велике страждання, яке людина терпить в ім'я ідеї.

Терпи ж, наш нещасний, сердешний товаришу! Неси до могили свій важкий хрест, та знай, що тут, далеко, в рідному краю, тебе знають і люблять і що ім'я твоє яснитиме в ряді тих наших мучеників, що, наче стяг бойовий, ведуть і вестимуть цілі покоління до боротьби з усякою самоволею, з усяким гнітом чи то індивідуальним, чи національним! (І. Франко, Сумна відомість).

Я бачила, як ти хилився додолу,
Пригнічений своїм важким хрестом...
(Леся Українка, Я бачила, як ти хилився додолу)

Та вірую, що хрест мій не безплідний,
Що хрест отой — бездольний люд спасе,
Запинить певно стогін всенародний,
Вітчизні щастя принесе!

(П. Грабовський, Сучасникові)

Дурна Мишка... скакала йому на ногу і умастила землею штани. Але що там штани? Йому навіть приємно було уявляти себе убогим, забутим, стертим великим процесом. Він мученик і добровільно несе свій хрест. Чув, що його тіло приємно парує, дихання чисте і легке, а жаль до себе збуджує апетит (М. Коцюбинський, Коні не винні).

476.

Нестор

Герой грецького епосу, цар Пілоса, учасник походу аргонавтів за золотим руном. Він дожив до глибокої старості і в роки Троянської війни, за словами Гомера, царював уже над третім поколінням людей, переживши їхніх батьків і дідів. Нестор — досвідчений і хоробрий воїн, красномовний оратор, мудрий порадник.

У сучасній літературній мові Нестор — мудрець (іноді — старійшина).

.Зв'язок творчості автора «Балад і романсів» з визначним польським поетом Юліаном-Урсином Немцевичем, автором історичних пісень, та пошана, яку не раз виявляв Міцкевич до старшого товариша, якого він називав *Нестором* польської літератури, не можуть бути залишені без уваги (М. Рильський, Поезія Адама Міцкевича).

477.

Не суди і тебе не осудять

Вислів з Євангелія: «Не судить, щоб вас не судили. Бо яким судом судите, таким і вас судитимуть; і якою мірою міряєте, такою і вам одміряється» (Матф., 7, 1—2).

У переносному значенні цей вислів уживається для застереження від несправедливих, необ'єктивних висловлювань про людей та їхні вчинки.

Я на те йому відповідаю:
«Всім прощай і прощення доступиш,
Не суди і суджений не будеш.
Не стає тебе на милостині,
То ще в тім гріха, ні зла немає.
Та коли на власні очі бачиш.
Що грішить хтось або кривду робить,
Не суди його, бо знать не можеш,
Чи немає правди в його ділі.
Часто бачиш, що грішить хтось явно,
Та не знаєш, чи він потаємно
Вдесятеро більш добра не робить.

(І. Фрашко, Пареметіков, XII)

478.

Не так тії вороги, як добрії люди

Початок поезії Т. Г. Шевченка (1848):

Не так тії вороги
Як добрії люди.
І окрадуть жалкуючи,
Плачучи осудять...

Довго бриніли мені в думці слова Шевченка: «*Не так тії вороги, як добрії люди*», поки рука зважилась покласти їх на папір (Леся Українка, *Не так тії вороги, як добрії люди*).

479.

**Не той тепер Миргород,
Хорол-річка не та**

Рядки з поезії П. Г. Тичини «Пісня трактористки» (1933). Героїня поезії Олеся Кулик розповідає, як вона стала однією з перших трактористок на Україні. У творі повторюється чотиривірш-рефрен:

Дим-димок од машин,
мов дівочі літа...
Не той тепер Миргород,
Хорол-річка не та.

У переносному вживанні ці слова означають великі зміни, що сталися в житті радянського народу внаслідок соціалістичних перетворень, здійснених під проводом Комуністичної партії.

Звичайно. «не той тепер Миргород, Хорол-річка не та» (М. Рильський, Краса).

480.

Нині отпущаєші

За євангельською легендою, святий дух провістив жителеві Єрусалима Симеону, що він не зможе вмерти, доки не побачить Христа. Прийшовши у храм, куди батьки принесли новонародженого Ісуса, Симеон узяв немовля на руки і сказав: «Нині отпущаєші раба твого, владико, по слову твоєму, з миром» (Лука. 2, 29).

У переносному вживанні цей вислів означає, що людина діждалася чогось, давно очікуваного.

Я власне сими днями скінчила одну свою повість. Кінчала її несамовито (я сливе завжди коли що кін-

чаю, то несамовито), сиділа над нею до 4-ї, а то й до 5-ї год. ночі, — бо вдень нема часу і настрою, — врешті скінчила, прочитала в товаристві, удостоїлась похвали і серйозної критики і потім сказала: «*Ныне отпускаеши*» йому... (Леся Українка, Лист до М. П. Драгоманова, 28. I 1894 р.).

І от тиняюсь, скидаючись швидше на тінь людини, ніж на людину, і ждучи того слушного часу, щоб, побачивши Україну, сказати: «*Нині отпускаєши...*» (П. Грабовський, Лист до Б. Д. Грінченка, 14. XII 1901 р.).

481.

Нитка життя

Вираз походить від старогрецького міфа про трьох Мойр (у Римі вони звалися Парками) — богинь людської долі: Клото пряде нитку людського життя, Лахесіс скеровує її напрямком, а Атропа перерізує.

Цей вислів уживається переважно в поетичній мові, в урочистому стилі.

Лиха смерть не зглянулася на нестарі ще літа його віку, ні на пишний розцвіт талану, ні на повсякчасну жагу жити-творити і своїми творами уславлювати рідну країну перед великими світами. Не маючи волі над творчим духом, вона потайки, як той шашіль, точила недугами його тіло, нівечила хворобами його силу і одразу без всякого милосердя обірвала тонку нитку його короткого життя (Панас Мирний, Над розкритою домовиною славетного сина України М. М. Коцюбинського).

Д и в. Мойри, Парки.

482.

Ничтоже сумняся (сумняшесья)

Вислів походить з Євангелія: «Але хай просить з вірою, ничтоже сумняся, бо той, хто сумнівається, подібний до морської хвилі, яку

жене й розбиває вітер» (Соборне послання апостола Іакова, 1, 6). «Ничтоже сумняся» (старослов'янською мовою) — анітрохи не сумніваючись.

Вислів уживається як іронічна характеристика вчинків самовпевнених людей.

Як передає канадська преса, недавно зорганізувався так званий «Український канадський комітет», який «ничтоже сумняшися» зразу заявив свої претензії на те, що тільки він, мовляв, один може представляти думи й сподівання українського народу (П. Тичина, Геть брудні руки від України!).

483.

Нігілізм

Це слово (яке походить від латинського nihil — ніщо, нічого) набуло великого поширення в Росії у 60-х роках ХІХ ст., коли точилася гостра літературна боротьба навколо роману І. С. Тургенева «Батьки і діти» (опублікований 1862 р.). У цьому творі нігілістом названий головний персонаж Базаров, типовий різночинець, який заперечував старі устої дворянського суспільства. До Тургенева слово «нігілізм» з іншими значеннями — «ідеалізм», «романтизм» — вживали німецький філософ Ф. Якобі (у 1799 р.), німецький письменник-романтик Й.-П.-Ф. Ріхтер (у 1804 р.), російський критик М. І. Надєждін (у 1829 р.).

У ширшому значенні нігілізм — заперечення (історичних цінностей, створених людством, наприклад, огульно негативне ставлення до культурної спадщини, національної культури,

суверенітету народів, моральних норм суспільства і т. ін.).

Можуть сказати: ну що ж, це, очевидно, і є переконливий приклад примату громадського над особистим? До речі, цей вчинок (запізнення на весілля), врешті, стає причиною розриву героя з коханою. *Нігілізм* до особистого? Ні (Б. Буряк, Правда і кривда в житті та літературі).

Якщо ми пригадаємо одні із перших оповідань в українській дитячій літературі — оповідання А. Головка «Червона хустина» та «Пилипко», то побачимо, що *нігілістичні* настрої щодо можливості творчих шукань у дитячій літературі одразу зникнуть (О. Гончар, За правдиве і високохудожнє відтворення життя народу).

Д и в. Базаров, Батьки і діти.

484.

Ні вітру, ні хвилі...

Поема Т. Г. Шевченка «Гамалія» (1842)
починається так:

Ой нема, нема, ні вітру, ні хвилі
Із нашої України...

Широка популярність поеми зробила ці слова крилатими. Вони набули переносного значення (відсутність відомостей) і вживаються переважно в іронічному або піднесеному контексті.

З ширшого світа мало що чую, бо чогось добрі люди покинули до мене писати, не знаю, з якої причини... Я тепер зовсім мов на далекому острові живу і не чую нізвідки *ні вітру, ні хвилі* (Леся Українка, Лист до М. П. Драгоманова, 15. X 1892 р.).

...Дав 150 патріотам книжку в руки.

Жду місяць, патріоти мовчать. Жду другий місяць— нема «ні вітру, ні хвилі», патріоти не відсилають ані книжок, ані грошей (О. Маковей, Як я продавав свої новели).

485.

Ні елліна, ні іудея

Вислів походить з тексту Послання апостола Павла до галатів: «Нема вже ні іудея, ні елліна, нема ні раба, ні вільного; нема ні чоловічої статі, ні жіночої, бо всі ви одно во Христі Ісусі» (3, 28).

В сучасній мові «живається для визначення рівності всіх людей, представників різних національностей».

Соціальні перегородки у нас повалено, економічну й культурну нерівність націй зметено геть. У нас дійсно нема «ні елліна, ні іудея» (М. Рильський, Рівність примарна і справжня).

486.

Ніке (Ніка)

У старогрецькій міфології — богиня перемоги, втілення успіху в битвах, а також у різного роду змаганнях. Широко відома антична скульптура Самофрзкійської Ніке — крилатої дівчини, що лине в переможному пориві.

В сучасній літературній мові, як і в давнину, Ніке — символ перемоги.

О болюча й скорботна перед війсьям в безсмертя мить!
Він квітку стискає куточками уст — вже навіки.
І чує всім серцем, як крильми над ним шумить
В півтемному небі Самофракійська Ніке.

(Л. Первомайський, Квітка Нікоса Белояшвіса)

487.

Ні на йоту

В Євангелії говориться, що в «законі» неприпустимі навіть найменші зміни: «Ні одна йота, або ні одна риска, не зникне з закону, поки не здійсниться все» (Матф., 5, 17—18). Йота — назва букви «і» в грецькому алфавіті, яка інколи пишеться у вигляді маленької рисочки над іншими буквами: пропуск її не має значення для вимови, але за правилами орфографії не дозволяється.

Звідси походить вираз «ні на йоту» — ніскільки, ні на найменшу дрібничку.

Петров надто вірить у Каргата — сумлінно, не критично, не відступаючи ні на йоту від проекту, змонтує установку (Ю. Шовкопляс, Інженери).

Отже, вишукувані нові слова чи терміни, якими б принадливими вони не були, *ані на йоту* не змінюють експлуататорської суті капіталістичного ладу («Наука і життя», 1960, № 2).

488.

Ніоба

Ніоба (Ніобéя) — героїня старогрецького міфа, дружина царя Фів. Ніоба, мати дванадцяти дітей, сміялася з богині Латони, що на-

родила лише двох — Артеміду і Аполлона. Латона поскаржилася Аполлонові, і він убив своїми стрілами всіх дітей Ніоби. Від страшного горя Ніоба скам'яніла і перетворилась на скелю, що ллє сльози.

У сучасній літературній мові Ніоба — нещасна мати.

В Лесі Українки є вірш «Ніобея», а в О. Кобилянської — оповідання «Ніоба».

Описана мною «Ніоба» існувала справді, і всі її діти були нещасливі і спонукали мене написати ту новелу (О. Кобилянська, Про себе саму).

489.

Нірвана

За буддійською релігією, людина, що веде аскетичне життя і виконує приписи Будди, може досягти найвищого стану блаженства: звільнення від страждань і пристрастей. Такий стан називається нірваною (санскритське «згасання»).

У переносному значенні «нірвана» — забуття, спокій, смерть.

Даремний спів! В акордах слі
Не вилю своїх скрут.
Як мовчки я терпів, болі,
Так мовчки впаду без жалі
В Нірвану темний кут.

(І. Франко, Зів'яле листя)

Сонце палкі сипле стріли на білу крєйду,
Вітер здїйма порохи,
Душно... води ні краплини... се наче дорога в Нірвану,
Країну всесильної смерті...

(Лєся Українка, Уривки з листа)

490.

**Ніч яка, господи! Місячна, зоряна:
Ясно, хоч голки збирай**

Початкові рядки поезії М. П. Старицького «Виклик» (1870), що стала улюбленою народною піснею.

У степах над Дніпром ніч сонячна, зоряна, видно...
Ніч така, господи, місячна, зоряна, видно, хоч голки
збирай

(О. Довженко, Матеріали до «Поєми про море»)

491.

Нове життя нового прагне слова

Цитата з однойменної поезії (1932)
М. Т. Рильського:

Нове життя нового прагне слова,
А де найти, як дати кров і плоть?
Ще неньки пісня в серці колискова...
Поборе — марш, та тяжко побороть!

І все ж, як говорив поет, «нове життя нового прагне слова». Відрадно, що значна частина молодих поетів сьогодні стає на шлях новаторських шукань, нехай навіть на власний страх і ризик, зазнаючи неминучих невдач і поразок, — тим ціннішими є і будуть краплини радості, здобуті в пошуках (В. Іванісенко, В пошуках радості і краси).

492.

Новий і праведний закон

Вираз із поезії Т. Г. Шевченка «Юродивий» (1857). Викриваючи експлуататорську суть царського самодержавства, поет каже:

О роде суетний, проклятий,
Коли ти видохнеш? Коли
Ми діждемося Вашінгтона
З новим і праведним законом.
А діждемось-таки колись!

«Новий і праведний закон» — вироблена 1787 р. за участю Дж. Вашінгтона перша конституція США, що закріпила перемоги американських військ у визвольній війні 1775 — 1783 рр.

Набувши переносного значення, цей вираз характеризує революційні перетворення взагалі.

Ось чому таким дорогим був Шевченко для сучасників, ось чому ще дорожчим став він своїм потомкам, своїм, тепер вже «народженим землякам», які на власні очі побачили здійснення тієї правди, того «*нового і праведного закону*», в які так палко вірив великий Кобзар та що за їх наближення віддав своє полум'яне життя (І. Кочерга, Безсмертний з народом поет).

493.

Нові люди

Вислів набув поширення після опублікування роману М. Г. Чернишевського «Що робити?» (1863), який має підзаголовок «З оповідань про нових людей». У цьому романі з великою любов'ю змальовано світлі образи «нових людей», носіїв високої моралі майбутнього.

Слід зазначити, що вираз «нова людина» («*homo novus*») був поширений ще в Стародавньому Римі, де він означав раніше невідому людину, яка домоглася успіху.

В російській літературі, саме напередодні виступу Нечуя-Левицького, питання про «нових людей» було найактуальнішим.

В 1873 році у львівській «Правді» був надрукований уривок Нечуя-Левицького «Новий чоловік», що являв собою частину його роману «Хмари» (О. Білецький, Іван Семенович Левицький (Нечуй)).

494.

Ноїв ковчег

У біблійній книзі Буття (глави 6 і 7) розповідається про врятування праведника Ноя, його сім'ї, а також «чистих» (по сім пар) і «нечистих» (по парі) тварин від всесвітнього потопу. Під час потопу Ной плавав на збудованому ним кораблі (ковчезі).

Вираз «Ноїв ковчег» переосмислився і вживається з різноманітними значеннями: сива давнина; ветхий, застарілий предмет; надійний притулок; місце, де збираються люди різних переконань.

Звісно, минувшина наша сягає дуже давніх часів, бо її сміло можна віднести до арійської правітчини, а коли хто хоче, то й до *Ноевого ковчега* (І. Франко, М. Шашкевич і галицько-руська література).

— Що, — питаємо, — знайшли вкрадену машину?

— Ні, таких «ноєвих ковчезів» тут не крадуть. Це автомобіль-підкидьок (Ф. Маківчук, Репортаж з того світу).

В бункері було повно мешканців — дітей, жінок, старих. Вони виглядали звідусіль: з кучугур шмаття, з пуховиків, тиснулися по нарах, настелених в три ряди.

— *Ноїв ковчег!* — зауважив Хома, оглядаючи бункер хазяйським оком (О. Гончар, Прапорonoсці).

Див. Маслинова гілка, Чисті і нечисті.

495.

Ну що б, здавалося, слова...

Початок однойменної поезії (1848) Т. Г. Шевченка, в якій уславлено силу художнього слова:

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється-ожива,
Як їх почує!..

Одні вирощують хліб, другі добувають вугілля, треті варять сталь, а ми маємо справу зі словом, з тим художнім поетичним словом, що про нього колись сказав великий наш поет:

*Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється-ожива,
Як їх почує!..*

Так його дивувала сила художнього слова (О. Гончар, *За правдиве і високохудожнє відтворення життя народу*).

0

496.

Обітована земля

Так у Біблії називається країна, куди міфічний пророк Мойсей вивів іудеїв з Єгипту. Обітована — обіцяна [богом]: дізнавшись про поневіряння свого народу, бог нібито звелів Мойсеєві вести його «у землю добру й простору, у землю, що тече молоком і медом» (Исход, 3, 8).

У переносному значенні в сучасній літературній мові — багатий край, а також сподівана мета.

О марсельєво, бий в серця черстві, холодні,
Глухих, сліпих під прапори скликай,
Зови народ на свято всенародне,
Веди народ в обітній край.

(О. Олесь, 1 Мая)

Він. «дух одвічної стихії», у формі гітлерівського солдафона, мав бути Мойсеєм, що попровадив би їх [німців] в обітовану землю, у втрачений рай чорнозему, вугілля й залізної руди (Я. Галан, Протектори зради).

Тридцять років водять їх коновальці, петлюри й бандери від одного фашистського «Мойсея» до другого. Обіцяє їм кожний «Мойсей» обітовану землю, а виходить з цього у дійсності або «самостійна дірка», або шибениця (П. Козланюк, Питання про переміщених).

Д и в. Мойсей, Текти молоком і медом.

497.

Обличитель жестоких людей неситих

У поезії «Марку Вовчку» (1859) Т. Г. Шевченко так звертається до письменниці:

Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих.

Ці слова вживаються для характеристики передових діячів.

Гоголь був великим «обличителем жестоких людей неситих», великим художником слова, великим громадянином-патріотом (М. Рильський, Наш Гоголь).

498.

Обломов.

Обломовщина

Обломовщина — поняття, пов'язане з ім'ям героя роману І. О. Гончарова «Обломов» (1859). У романі зображено виродження дворянства, висміяна його суспільна пасивність, бездіяльність. Широкий узагальнюючий смисл цього поняття розкрив М. О. Добролюбов у статті «Що таке обломовщина» (1859), яка викривала антинародну суть дворянського лібералізму. В. І. Ленін неодноразово користувався словом «обломовщина» в своїх статтях і виступах, спрямованих проти застою, косності, патріархальної відсталості.

Читаю «Обломова». Чи не Обломов і я? Чи не того і мені так тяжко! Почав писати другу драму, та мабуть через обломовщину і не скінчаю... Так якось тяжко та важко. З рук усе випливає, ніщо не миле, не любе (Панас Мирний, З щоденника, 29. III 1870 р.).

499.

Од дерева одірваний листочок

Вираз цей, який означає людину, що втратила зв'язки з рідним середовищем, пов'язаний з поезією М. Ю. Лермонтова «Дубовый листок оторвался от ветки родимой» (1841):

И так говорит он: я бедный листочек дубовый,
До срока созрел я и вырос в отчизне суровой.
Один и без цели по свету ношуся давно я,
Засох я без тени, увял я без сна и покоя.

До Лермонтова цей образ в подібному значенні зустрічаємо в поезії «Листочок» (1815)

французького поета і драматурга А.-В. Арно (1766—1834). Образ листочка, відірваного від дерева й підхопленого бурею, асоціювався сучасниками з долею політичного вигнанця, переслідуваного деспотизмом.

Прощай, Волинь! прощай, рідний куточок!
Мене від тебе доленька жене,
Немов од дерева одірваний листочок...
І мчить залізний велетень мене.

(Леся Українка, Подорож до моря, I)

Тобою, товаришу, доля кидала
Світами, мов вихор осіннім листком...

(І. Бабухівський, Червоному галицькому стрільцеві)

500.

Одісей.

Одіссея

Одісей — міфічний цар острова Ітака, героєм Троянської війни. Багаторічні мандрівки його при поверненні додому змальовані в гомерівському епосі «Одіссея».

У переносному вживанні одіссея — повні пригод блукання, подорожі (іноді — багате подіями життя), а Одісей — учасник надзвичайних подій чи пригод.

Далі референт викладає сумну одіссею українських труп, яким заборонялося грати в Києві, Одесі, Харкові, далі загалом в українських містах, яких власті гонили з місця на місце, скоро тільки вони мали успіх, яким унеможливлено існування... (І. Франко, Михайло П. Старицький).

Як Одісей, натовлений блуканням
По морю синьому, я — стомлений життям —
Приліг під тінню сокора старого,
Зарився в листя і забув про все.

(М. Рильський, Як Одісей, натовлений блуканням)

501.

Од молдаванина до фінна
На всіх язиках все мовчить

Рядки з поеми Т. Г. Шевченка «Кавказ» (1845), в яких дається нищівна характеристика національної політики царизму:

А тюрм! а люду!.. Що й лічить!
Од молдаванина до фінна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує!

«Од молдаванина до фінна на всіх язиках все мовчить!» — говорить досадно поет, висказуючи тими словами, що не тільки Україна в Росії пригнетена і що він бажає волі та вільного слова не тільки для України, але також для всіх народів, глушених сліпою царською самоволею (І. Франко, Темне царство).

Царатові хотілось, щоб од молдаванина й до фінна, перефразовуючи вираз Шевченка, геть на всіх язиках все мовчало (П. Тичина, Конституція СРСР — сонце з неба в ясний день!).

Його перекладено на всі мови людей, що живуть у нашій неосяжній радянській батьківщині, він заговорив «на всіх язиках» і «всі язики» славлять і люблять його (М. Рильський, Книга народу).

502.

Оживуть степи, озера

Слова з поезії Т. Г. Шевченка «Ісаія. Глава 35 (Подражаніє)» (1859), якими великий поет провіщає майбутнє торжество свободи на оновленій, радісній землі:

Оживуть степи, озера,
І не верстові,

А вольнії, широкії
Скрізь шляхи святії
Простеляться...

У сучасній мові цитуються в зміненій формі.

*Ожили степи, озера, джерелами цілющими заплю-
скотило з-під землі, і самі надра, самі багатства наші
поклонилися пролетаріатові, як справжньому господар-
еві (П. Тичина, Ожили степи, озера).*

*Ожили степи, озера,
Зажили щасливо люди:
Скрізь колгоспи-мільйонери,
Трактори, комбайни всюди!*

(І. Нехода, Встань, Тарасе, подивися)

503.

Ой наступила та чорна хмара...

Початкові слова відомої української народної
пісні.

Ой наступає чорная хмара,

Став дощ накрапати;

Ой там зібралась бідна голота

Справи вирішати.

Про землю — слово, про волю — слово,

Стали міркувати...

(Т. З-ський, Нова рада, «Більшовик», 11. IX 1920 р.)

504.

Око за око, зуб за зуб!

Біблійна формула закону помсти, що неодноразово зустрічається у Ветхому завіті, наприклад: «А хто зробить шкоду ближньому своєму, тому треба зробити те саме, що він учинив. Перелом за перелом, око за око, зуб за зуб...» (Левіт, 24, 19—20).

У переносному значенні: відплата повною мірою за заподіяне зло.

Що вона [Катерина II] «лукавників лукавством обійшла», се би ще була тільки старозаконна чеснота вроді тої, що каже «око за око, зуб за зуб»; але що вона вмiла й чесних та щирих для неї обійти лукавством, що вмiла використовувати їх добру волю і приязнь, щоб потому відопхнути їх, мов виссану цитрину, — сього д. Куліш не хоче видіти... (І. Франко, Хуторна поезія П. А. Куліша).

505.

Око, око!

Не дуже бачиш ти глибоко!

Цитата з поезії Т. Г. Шевченка «Юродивий» (1857). Поет гнівно заперечує існування бога, використовуючи для цього форму риторичного звертання:

А ти, всевидящее око!
Чи ти дивилося звисока,
Як сотнями в кайданах гнали
В Сибір невольників святих,
Як мордували, розпинали
І вішали?! А ти не знало?
І ти дивилося на них
І не осліпло?! Око, око!
Не дуже бачиш ти глибоко!

Ганна Іванівна ці 40 років із честю попрацювала, і не взято її за це живою на небо («Око, око! Не дуже бачиш ти глибоко!»), а бігає (ій-богу, правда) й досі Ганна Іванівна по конструкціях (О. Вишня, Народна артистка).

506.

Олександр Македонський

Видатний полководець і державний діяч, цар Македонії (356—323 до н. е.).

Набувши загального значення, ім'я Олександра Македонського символізує високий ступінь хоробрості і мудрості. Іноді воно вживається також в іронічних порівняннях.

Герой! *Олександр Македонський!* Такий, — сміються, — майстер порядку, що за тридцять копійок весь рух зупинив у місті (П. Козланюк, Спорт і порядок).

507.

Олімп. Олімпійські громи, Олімпійський спокій

Олімп — гора в Греції (на півночі Фессалії), яка в давнину вважалася священною. За старогрецькими міфами, на Олімпі жили боги (звідси їх постійний епітет «олімпійці»).

У переносному значенні Олімп — найвищі сфери суспільства; «олімпійство», «олімпійський спокій» — непорушна велич; «олімпійські громи» — гнів людини, що має велику владу.

Крик Прометея лунає
безліч віків скрізь по світі,
він заглушає собою
потужні громи олімпійські.

(Леся Українка. Завжди терновий вінець)

Що правда, мамо, то правда. — «олімпійство» не лежить в моїй натурі і трудно часом буває витримувати олімпійський спокій, але, по правді скажу, тепер у мене скоріш завзятий, ніж кислий настрій, — се вже, може,

й не зовсім нормально, але мені здається, що я маю перед собою якусь велику битву, з якої вийду переможцем або зовсім не вийду (Леся Українка, Лист до матері, 28. II 1898 р.).

Так само, як колись вона [жінка] запевняла вас, що подарує вам сина (знайшлась дочка), так і зараз, не моргнувши оком, переконає, що її дитина буде письменником або ж артистом... Ну, а якщо через інтриги вона не опиниться на Олімпі, шлях приведе її до медицини або до науки (В. Василевський, Кібернетика та виховання дитини, «Літературна Україна», 30. IV 1963 р.).

508.

Орати тугу, сіяти смуток

Вираз походить з давньоруського епосу «Слово о полку Ігоревім» (XII ст.): «Чръна земля подъ копыты костыми была посѣяна, а кровію польяна; тугою въздоша по Руской земли».

В сучасній літературній мові вживається у різних варіантах.

За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію политі.

(Т. Шевченко, Кавказ)

Темна хмара, а веселка ясна,
Шо ти робиш, дівчино нещасна?
Ореш тугу, сієш на ній смуток,
схаменися, який з того скуток!

(Леся Українка, Темна хмара, а веселка ясна)

Земле, поорана горем,
Лихом засіяна чорним!
Горе і лихо поборем,
Книгу прекрасну розгорнем.

(М. Рильський, Західноукраїнській землі)

509.

Ормузд і Аріман

Ормузд (Ахурамазда) — верховний бог, уособлення світла, доброго творчого начала в релігії вогнепоклонників, поширеній на Середньому Сході. Ормузд перебуває в постійній боротьбі із своїм братом — «темним богом» Аріманом (Анхра-Майнью), що уособлює сили зла.

У переносному значенні Ормузд і Аріман — світло і темрява, добро і зло.

Лютує *Агірман*, гасить
Ненависне проміння враже,
Та хвиля світла все біжить,
Хоч що він робить, що він каже.
Хитаєсь трон його твердий,
І чуєсь чорному цареві,
Як *Ормузд* ясний, молодий
Вже виринає з хвиль рожевих.

(І. Франко, Безкраї, чорні сумні)

Невже ж всесильне царство *Арімана*?
І навіть ідеал жіночий мій,
Та світла постать, серцем пожадана,
Той любий витвір таємничих мрій,
Неначе зірка в хвилях океана,
Погасне, зникне в темряві густій?

(М. Воровий, Мандрівні елегії, III)

510.

О Руська земле,
уже за шеломянем еси!

Цитата із «Слова о полку Ігоревім» (XII ст.), де вираз цей повторюється як рефрен, що виражає тугу за рідною землею. Шеломя —

горб у вигляді шолома, типовий елемент рельєфу степової місцевості, де відбуваються події, змальовані в «Слові».

«О Русская земле! уже за шеломянем еси!» — епіграф до першої частини трилогії О. Гончара «Прапорорносці» «Альпи» (1947).

Радянський поет Д. Павличко в поезії «Земле рідна...» видозмінив цей давній вираз:

*Земле рідна, вже за океаном ти еси!
О, чим далі ти від мене, тим дорожча.
Що з того, що навкруги кебрачові ліси, —
Що з того, що навкруги цукрова троща?*

511.

Орфей

У старогрецькій міфології Орфей — геніальний співець, винахідник музики і віршування. Мистецтво Орфея творило чудеса: приборкувало диких звірів, зрушувало скелі з місця та ін.

Ім'я Орфея — синонім великого поета, співця, музика.

Образ Орфея зустрічається в літературі й мистецтві різних часів і народів. Німецький композитор XVIII ст. Х.-В. Глюк створив оперу «Орфей». В українській літературі відома поезія Лесі Українки «Орфееве чудо».

*Гей, Орфею, небораче!
Де ти змандровав від нас?
Як би тільки ти, козаче,
Мні під сей згодився час!
Кажуть про тебе іздавна,
Що у тебе кобза гарна,*

Кобза дивная така,
Що, лиш забряжчиш руками,
То і гори з байраками
Стануть бити гопака.

(І. Котляревський, Пісня на новий 1805 г.)

Іван Франко — трибун народний,
Пророк-ватаг, ратай-співець
І громадянин благородний...
Як той Орфей, герой рапсодний,
Він з неба віщий посланець!

(М. Воровий, Іван Франко)

512.

Осел Бурідана

Ж. Бурідану, французькому філософові-схоласту першої половини XIV ст., приписується доведення відсутності свободи волі за допомогою такого прикладу: осел, що перебуває на однаковій відстані від двох цілком однакових в'язок сіна, не може віддати перевагу жодній з них і гине від голоду. У творах Бурідана цей приклад відсутній; М. С. і М. Г. Ашукіни висловлюють припущення, що Бурідан міг використати його в усному оповіданні.

У переносному значенні — людина, що перебуває в стані крайньої нерішучості.

Він [герой повісті «Новь»] виїздить ніби на лекцію до одного поміщика, щоб тут, будучи на селі, зачати пропаганду. Та ба, його панські нерви стають йому на перешкоді, він залюбується в першій стрічній дівчині, ну, і остаточно остається, як той осел між двома в'язанками сіна: він ані в любові не може добитися щастя, ані між народом не знає, що діяти, що говорити і як повернутися (І. Франко, Іван Сергійович Тургенев).

513.

Останній з могокán

Назва роману (1826) американського письменника Ф. Купера (1789—1851). Могокани — індієське плем'я, що, жорстоко переслідуване білими колонізаторами, майже повністю вимерло протягом XVIII ст.

У переносному значенні — останній представник покоління або соціальної групи.

Ці солдати [союзних армій] знали, за що вони віддають своє молоде життя, однак вони не знали, що прийде час після перемоги, коли деякі їхні начальники озброюватимуть і годуватимуть *останніх могоканів* проклятого фашизму (Я. Галан, Не гратися з вогнем!).

А знаєте, Шура скінчила курси (вона була «остатня могоканка», бо курси закриті — вам певне то відомо?) і живе тепер у Полтавщині на своєму господарстві (Леся Українка, Лист до М. П. Драгоманова, 24. XII 1889 р.).

Отже, три постаті старих теслярів...—стара народна основа твору. *Останні могокани*, носії найрізноманітніших латок на одежі... (О. Довженко, Матеріали до «Поєми про море»).

514.

Отрясти прах

Вираз, що зустрічається в Євангеліях від Матфія, Марка, Луки, а також у Діяннях апостолів; наприклад: «І коли хтось не прийме вас, і не слухатиме вас, то, виходячи звідти, отрясіть прах від ніг ваших...» (Марк, 6, 11).

У переносному вживанні цей вираз означає рішучий і безповоротний розрив з чимсь (або з кимсь).

Чи ж мене не відіпхнуло
Їх гордее недовірство?
Чи я не отряс назавше
Пил їх із своїх чобіт?

(І. Франко, Іван Вишеський)

Революціонером був він [П. Грабовський] і тоді, коли, «отряси од ніг прах» старого, звироднілого народництва, дедалі більше зближувався з марксистськими гуртками... (М. Рильський, Українська поезія дожовтневої доби).

515.

Офелія

Героїня трагедії В. Шекспіра «Гамлет, принц Датський» (1601).

Поетичний образ Офелії — втілення чистого, світлого почуття, яке гине в умовах жорстокої дійсності.

Хотіла б я уплисти за водою,
немов Офелія уквітчана, безумна,
за мною вслід плили б мої пісні,
хвилюючи, як та вода лагідна,
все далі, далі...

(Леся Українка, Ритми, 4. Adagio pensieroso)

516.

Офіційна народність

Реакційна «теорія офіційної народності», в основу якої лягла формула царського міністра освіти С. С. Уварова «православ'я, самодержавство, народність», була на початку 30-х років ХІХ ст. прийнята урядом Миколи І як керівний принцип внутрішньої політики. Проти «теорії офіційної народності» рішуче виступили

передові люди Росії на чолі з О. І. Герценом і В. Г. Белінським.

Гидке все, починаючи від недавно померлого «дресированого медведя» — царя Миколи I, продовжуючи його «бездушними сатрапами», поміщиками-«собачниками», попами, ..все, аж до храму Христа-Спасителя в Москві, роботи виразника «офіційної народності» — архітектора Тона, якому особливо покровительствував Микола (О. Білецький, Російська проза Т. Г. Шевченка).

П

517.

Павло Корчагін

Герой автобіографічного роману М. О. Островського «Як гартувалася сталь» (1935). В образі Павла Корчагіна письменник показав прекрасні риси радянської молоді, виховані в революційній боротьбі: відданість справі партії, любов до Батьківщини, почуття пролетарського інтернаціоналізму, непохитну мужність, загартовану волю і моральну чистоту.

З гартом більшовицького підпілля
Молодість Корчагіна Павла
Мужністю Луганська і Трипілля
Вписана в історію була.

(М. Упенник, з «Краснодонського зошита»)

518.

Пан

У старогрецькій міфології — бог лісів та гаїв. Зображувався у вигляді бородатої, вкритої волоссям людини з ногами і рогами козла.

Зображення Пана поширені в мистецтві давніх і нових часів (наприклад, картина М. О. Врубеля «Пан»).

Образ Пана символізує дику, незайману природу.

Загойдані машиною, заворожені дивними обрисами височенних гірських кряжів, прозорим повітрям, сонячним поомінням, травицею, водицею й усім, чим іще може заворожувати Кримський Пан, — сидите ви, примруживши очі, придивляючись прислухаючись (О. Вишня, Сімферополь—Ялта).

519.

**Панів за те там мордували
І жарили зо всіх боків...**

Цитата з поеми І. П. Котляревського «Енеїда» (1798). Змальовуючи пекло, по якому мандрує Еней, автор розповідає про кару, що її зазнають на тому світі гнобителі.

Коли про пекло ми читали,
То хто із нас не розумів,
За що панів там мордували
І жарили во всіх боків!

(М. Рильський, Іванів гай)

520.

Пан Твардовський

Герой балади А. Міцкевича «Пані Твардовська» (1821) — хитрий і винахідливий шляхтич, який обдурив самого чорта (сюжет балади запозичений з польської народної творчості).

У переносному значенні — авантюрист.

Тепер же Романчук, немов пан Твардовський, завис межи небом і землею, бо стратив повагу і в русинів і в поляків, хоч, врешті, поляки, певне, ніколи не мали до нього поваги (Леся Українка, Лист до М. П. Косача, III, 1891 р.).

521.

Папи родяться в комині

За давнім звичаєм про обрання нового папи сповіщають тим, що запалюють печі у ватиканському палаці. Хмарка диму, яка з'являється над комином, служить сигналом того, що папу обрано. Радянський письменник Ю. Мельничук, використавши у сатиричному плані одну з ситуацій повісті М. В. Гоголя «Ніч перед Різдвом», назвав свій памфлет «Папи родяться в комині»:

Тільки разом з димом він не вилітає через комин, як диканська відьма Солоха, бо папа важчий і старший від неї і до таких польотів не має хисту... Римські папи через комин не вилітають. Вони тільки родяться в комині.

522.

Парки

Парки — у Стародавньому Римі богині людської долі (те ж, що у греків Мойри).

У переносному значенні Парка — доля.

А поки те, да се, да оне,
Ходімо просто-навпростець
До Ескулапа на ралець —
Чи не одурить він Харона
І Парку-прялку?..

(Т. Шевченко, Чи не покинуть нам, небого)

Див. Мойри, Нитка життя.

523.

Парнас.

Парнасці

Парнас — гірський масив у Греції; за міфологічними уявленнями — місце перебування Аполлона і муз.

Набувши переносного значення, слово «Парнас» стало символізувати світ поезії.

Ох, скільки муз таких на світі!
Во всякім городі, в повіті!
Укрили б зверху вниз *Парнас*.
Я музу кличу не такую:
Веселу, гарну, молодую;
Старих нехай брика Пегас.

(І. Котляревський, Енеїда)

Покиньте ж свій святий *Парнас*,
Придибайте хоч на годину
Та хоч старенький божий глас
Возвисьте, дядино.

(Т. Шевченко, Царі)

Життя святом здається для вас,
Гармонійним втіленням розвитку...
Киньте, братіки, панський *Парнас*,
Уберіться в простісіньку свитку!

(П. Грабовський, До парнасців)

Парнасці — учасники поетичної групи «Парнас», що існувала у Франції в другій половині XIX ст.; проголошувала культ художньої форми і обстоювала ідею «мистецтва для мистецтва». Назва «парнасці» («парнасисти») поширилась і в інших літературах, зокрема в українській.

Чи не роблять це наші панічки-«парнасистки», чи навколо них менше горя, ніж після землетрусу? Чи це не

до них казав знову ж таки Шевченко: «Коли б ви знали, паничі, як люди плачуть живучи, то ви б елегій не творили...» (О. Гаврилюк, Паничі над «Кобзарем»).

524.

Парсіфаль

Герой середньовічного рицарського роману німецького письменника Вольфрама фон Ешенбаха «Парсіфаль» (початок XIII ст.) — втілення ідеалів хоробрості й вірності. Значну частину життя Парсіфаль провів у повних пригод мандрівках, шукаючи містичну чашу (так званий «святий Грааль»), яка зміцнювала сили рицарів. Популярності легенди про Парсіфала сприяла опера Р. Вагнера «Парсіфаль» (1882).

У переносному значенні Парсіфаль — невтомний шукач.

Як другий Парсіфаль старої кельто-романської легенди, він цілу половину життя шукав двох речей, котрі звичайному чоловікові не раз доля, так сказати, кладе в коліску або вони приходять йому без великого труду. К.-Ф Мейер шукав своєї національності і свого покликання (І. Франко, Конрад-Фердінанд Мейер і його твори).

Див. Чаша святого Грааля.

525.

Партія веде

Назва поезії (1933), вміщеної в однойменній збірці віршів П. Г. Тичини:

Проти мурів, проти молу
в нас бадьорість комсомолу —

ще й підмога йде:
збільшовиченої ери
піонери, піонери —
 партія веде.
 партія веде.

Вислів П. Г. Тичини став крилатим і широко використовується в мові сучасної публіцистики і художньої літератури.

Вогонь, удар і мудрість
(Хай казяться буржуї),
Героям честь і слава!
Нас *партія веде*.

(О. Підсуха, Глибинний, пружний)

Приходить грізний час розплати.
Свою погибель гад знайде!
Вперед, богданівці-орлята,
на подвиг *партія веде!*

(Г. Гончаренко, Пісня богданівців)

526.

Пасічник Рудий Панько

Особа, від імені якої ведеться розповідь у збірнику повістей М. В. Гоголя «Вечори на хуторі біля Диканьки» (1831—1832), весела, дотепна і розумна людина.

Звичайно, чув я, що врожай
Зібрали ви багатий...
...Що пасічник *Панько Рудий*
Дива в колгоспі творить...
Так про село наш люд міський
У захваті говорить.

(М. Рильський, Лист на село)

527.

Пастир і стадо

У 10-й главі Євангелія від Іоанна розповідається про «пастиря доброго», який «віддає життя своє за овець». Вівці тут символізують людей, а пастир — Христа. Образи овець і доброго пастиря поширені в християнській міфології.

У сучасній літературній мові вислів уживається для іронічної характеристики стосунків між попами і віруючими.

Нині пастирі духовні
поробилися вовками,
шарпають Христове стадо
і отруту в душі ллють.

(І. Франко, Іван Вишенський)

Щодо сільських попів, що культурним рівнем мало відрізнялися від своїх парафіян і яких поміщики третирували нарівні з кріпаками, це «пастирі» селянської маси, але пастирі, які насамперед занепокоєні тим, як би побільше настригти вовни зі своєї «отари» (О. Білецький, «Русалка Дністровая»).

528.

Пастуша ідилія

Пастуша ідилія, пастораль (від італійського *pastorale*) — у європейській літературі та мистецтві XIV—XVIII ст. твори, що змальовують мирне життя щасливих селян на лоні природи.

В сучасній літературній мові вислів «пастуша ідилія» використовується для іронічного називання далекого від життя твору (а також

неправдоподібної ситуації, позбавленої драматичних протиріч дійсності).

О, ні, ні, цього не може бути, це було б занадто прекрасно, це була б *пастуша ідилія*, — не бачити тих огидних морд, опиди їх знущань! (О. Гаврилюк, Береза).

529.

Пегас

У старогрецькій міфології — крилатий кінь, який приносив Зевсові на Олімп грим і блискавку. Згодом Пегаса називають конем поетів. Від удару копита Пегаса виникло джерело Гіпокрена, вода якого дає поетичне натхнення.

Слово це вживається і в переносному значенні, символізуючи поезію. «Осідлати Пегаса» — стати поетом.

За вірші й чергування
Різні каси
Готівкою виплачують мені
З поваги до Асклепія й Пегаса
Належні гроші
У належні дні.

(В. Коротич, Біографія)

«Голос маю, — каже лицар —
Та не тямлю віршування...»
«Певна річ, — поет говорить, —
То не легке полювання.
А то б досі вже на лаври
Хто б схотів, то й був багатий.
Ні, — химерний, норовистий
Кінь поезії крилатий!»

(Леся Українка, Давня казка, II)

...І у Івана Франка, який ніби з іронією, а по суті, цілком вірно заявив на початку «Лісової ідилії»: «На романтичного коня сідаю...», хоч разом з тим то був і кінь класичний: *Пегас* (М. Рильський, Балада Шевченкова «У тієї Катерини»).

530.

Педагогічна поема

Назва твору (1933—1935) видатного радянського педагога і письменника А. С. Макаренка. «Педагогічна поема» — книга про любов до людини, про боротьбу за соціалістичний гуманізм у педагогіці, про силу і торжество комуністичного виховання.

Всю нашу літературу можна назвати величезною «Педагогічною поемою», яка відтворює процес комуністичного виховання людини в нашій країні (В. Іванисенко, Поезія і виховання нової моралі).

531.

Пенати

У Стародавньому Римі боги — охоронці домашнього вогнища, культ яких був пов'язаний з обожнюванням предків (кожна римська сім'я мала кількох таких богів-покровителів).

У переносному значенні пенати — рідний дім.

Щасти ж йому, доле, благополучно повернутися у рідні пенати! (Ф. Маківчук, Репортаж з того світу).

532.

Пентефрієва жінка

Дружина староегипетського вельможі Пентефрія (Потіфара), за біблійним переказом, марно спокушала прекрасного Іосифа, на якого

потім звела наклеп, нібито він зазіхав на її честь.

У переносному вживанні — розпусна, віроломна жінка.

Не пускайся з жінкою чужою
Ні в дорогу, ні в гостину жадну.
Тямиш, як *Пентефрієва* жінка
Йосифа в темницю засадила.

(І. Франко, Вразуми мя, живь буду)

Д и в. Іосиф Прекрасний.

533.

Первісне нагромадження

Так К. Маркс у своїй геніальній праці «Капітал» (т. I, гл. XXIV) визначив процес насильственного позбавлення дрібного виробника (перш за все селянина) його приватної власності і утвердження великої капіталістичної власності. Цей процес передував капіталістичному способі виробництва.

У переносному значенні — початок збагачення; жадібне накопичення матеріальних цінностей.

На поверхні — два ворожі табори. В одному — одержимі гарячкою «первісного нагромадження». В другому — їх раби, що тяжко страждають, але й починають уже замислюватись (О. Білецький, Художня проза І. Франка).

534.

Первородний гріх

В іудейській і християнській релігіях — гріх Адама і Єви, «перших людей» на землі, що, порушивши заповідь бога, з'їли плід з дерева

пізнання добра і зла, чим накликали божий гнів на все людство.

Цей вираз набув переносного (іронічного) значення: тяжкий злочин.

Лікар Смолинський не був добре записаний в поліції, — се був українець, котрий сидів місяць в арешті і котрому не можна було доказати, за що він сидів, — так він зовсім не втішився, коли його покликали в поліцію. Є такі уряди, до котрих і ангел не йшов би радо, а не то чоловік з *первородним гріхом*, що є українцем (О. Маковей, Мухолап).

Смиренно в роботі серця буду уповати на милість божу. Пітіє хмільне — це не *первородний гріх*, — безжурно відповів піп (М. Стельмах, Правда і Кривда).

Д и в. Адам, Вигнання з раю, У поті чола, Фіговий листок.

535.

Перейти Рубікон

В оповіданнях Плутарха, Светонія та інших античних авторів зазначається, що в 49 р. до н. е. Юлій Цезар, порушивши заборону римського сенату, перейшов зі своїми військами річку Рубікон, що відокремлювала Умбрію від Північної Італії. Після цього почалася громадянська війна, в ході якої Цезар оволодів Римом.

У переносному значенні: зробити безповоротний крок, рішучий вчинок.

— Що ти робиш? Як ти смієш? —
розум в серця запитав, —
Чи забуло божу сповідь
і святий отой закон?..
(Та вона уже у мріях
перейшла цей рубікон, —
Так сказало владне серце,
бо на те ж і молоде)...

(М. Сом, Марія, V)

Перекувати мечі на рала

Біблійний вираз: «І судитиме [слово боже] народи, й картатиме багато племен; і перекують мечі свої на рала і списи свої на серпи; не здійме меча народ на народ і не будуть більше воювати» (Книга пророка Ісайї, 2, 4).

У сучасній літературній мові «перекувати мечі на рала» — роззброїтися, відмовитися від войовничих намірів.

Нам, хліборобам, що з мечем почати?

Приїдесь нову зробити перекову.

Патріотичний меч перекувати

На плуг — обліг будучини орати...

(І. Фравко, Вольні сонети, XVII)

Радянський уряд пропонує:

— Давайте повністю роззброюватись, давайте перекуємо мечі на орала! (Ф. Маківчук, Репортаж з того світу).

Я знаю. —

Перекують на рала мечі.

І буде родюча земля —

Не ця.

І будуть одні ключі

Одмикати усі серця.

(Є. Плужник, Я знаю)

Існує також похідний від цього вислів «перекувати рала на мечі», що має протилежне значення: заклик до боротьби.

Повстаньмо ж тепера усі, як один,

За діло братерськеє спільне!

Розкуймо на зброю плуги! Що орать, —

Коли наше поле не вільне?

(Леся Українка, Роберт Брюс, II)

Мають знамена, і б'ється юнацтво,
Крові потоки лючи...
Сміло з повіток плузи викидайте,
Куйте вселюдно мечі!

(О. Олесь, Міцно кров'ю упившись)

Наш кінь в поході п'є донецьку воду,
Скцвали з плуза зброю ковалі.
І кличеш ти синів щодня зі сходу,
Грудьми припавши ревно до землі.
(М. Стельмах, Моя краса — в каймі озер Полісся)

537.

Перемагають і жить!

Назва збірки поезій (1944) П. Г. Тичини. Як і назви деяких інших творів поета, стала крилатим висловом-гаслом, що виражає історичний оптимізм радянського народу.

Тільки народ волелюбний, тільки народ-велетень у найтяжчі хвилини життя може сказати устами свого поета: *Перемагають і жить!* «*Перемагають і жить!*» — так назвав свою полум'яну книжку співець України Павло Тичина (О. Корнійчук, Україна виборє свою волю).

538.

Переоцінка цінностей

Вираз із книги реакційного німецького філософа Ф. Ніцше «Воля до влади. Спроба переоцінки всіх цінностей» (1895).

Вживається у значенні: докорінний перегляд переконань, ревізія поглядів, теорій, що досі не викликали заперечень.

У сучасному світі відбувається процес своєрідної *переоцінки цінностей*. Суть його та, що в умовах прискороного матеріального і духовного розвитку соціаліс-

тичного суспільства в СРСР мільйонні маси людей за рубежем переконуються, що дальший прогрес людства прямо і безпосередньо зв'язаний з успіхами соціалізму і зростанням радянської людини (В. Іванисенко, Поезія і виховання нової моралі).

539.

Перехресні стежки

Назва повісті (1900) І. Я. Франка. Вираз означає складність і суперечливість життєвих обставин, людських відносин.

Стоптані перли, зів'ялі листки
Вслали його *перехресні стежки*...
Зрадила доля *мужицького сина!*..

(М. Вороний, Пам'яті І. Франка)

540.

Перу́н

Один з головних східнослов'янських богів дохристиянського часу, бог грому, блискавки й дощу.

У переносному значенні — ідол; іноді синонімічно до слова «блискавка».

Коли б кайданів брязкіт міг ударить
Перуном в тії заспані серця,
Спокійні чола соромом захмарить
І нагадуть усім, що зброя жде борця.

(Леся Українка, Порвалася нескінчена розмова)

Він хотів би всім довести, що в такому ділі тільки він, урядник, держить у руках усі *перуни*, але, на превеликий жаль, нагай, яким він частенько списував селянам спину, слухався його краще, ніж язик, і він тільки набрав справницького вигляду і промовив знову:

— Дієвительно! (Б. Грінченко, Без хліба).

Див. Ідол. Викинути ідола в Дніпро.

541.

Петрова скеля

Образна назва католицької церкви, що походить від слів міфічного Христа з Євангелія: «І я кажу тобі: ти Петро, і на цьому камені я збудую церкву мою... (Матф., 16, 18). Петро—один з дванадцяти апостолів, учнів Христа. Грецькою мовою *πέτρος* — камінь.

Міцно обгрунтувавшись у «Палаццо Венеція», ві присвятив максимум зусиль зміцненню розхитаної «Петрової скелі» (Я. Галан, Памфлети).

542.

Печальник горя народного

Образна характеристика великого російського поета революційної демократії М. О. Некрасова, яка пізніше застосовувалася й до інших письменників-демократів, а також до діячів демократичного табору взагалі.

Однак Ян Неруда не був тільки «печальником горя народного», він був і активним борцем за народне щастя, про що свідчать і багато сторінок його книг і його громадсько-публіцистична діяльність (М. Рильський, Над віршами Яна Неруди).

543.

Печорін.

Печорінство

Головний персонаж роману М. Ю. Лермонтова «Герой нашого часу» (1840) Печорін — людина з сильним, активним характером і гос-

трим розумом, яка не може в період миколаївської реакції знайти застосування своїм здібностям і енергії. Печоріна характеризує трагічний розрив між серйозністю намірів і глибиною переживань, з одного боку, і порожнечою та дріб'язковістю щоденного життя, з другого.

У переносному значенні печорінство (часто з іронічним відтінком) — незадоволення собою і оточенням, похмурий настрій.

Андрій, пригнічений, побрів до взводу.
Його догнав Марчевський.

— Дозвольте розвіяти ваш печорінський настрій, товаришу лейтенант (Ю. Бедзик, Полки ідуть на переправу).

Д и в. Зайва людина.

544.

Пігмеї

В «Іліаді» Гомера розповідається про міфічне плем'я карликів—пігмеїв, що нібито живуть на південному березі Океану і кожної осені воюють з журавлями, які прилітають у їх країну. В антропології і етнографії пігмеї — це термін, умовне позначення низькорослих народів Центральної Африки.

Гомерівський образ покладено в основу переносного значення цього слова — нікчемні, жалюгідні люди.

Але іноземні інтервенти і їх прислужники — буржуазно-націоналістичні пігмеї не в силі були поневоляти народ, який кров'ю завойовував свою свободу і на смерть вів боротьбу проти всіх своїх ворогів (Ю. Мельничук. Навічно прокляті народом).

Один скаже — він [герой сценарію] був скажений, другі — дурний. Маленькі душі зменшать його до своїх

пізмейських розмірів і скажуть про його свою пізмейську правду (О. Довженко, Із щоденників, 30. XII 1954 р.).

545.

**Підеш ти у мандрівку століть
З мого духа печаттю**

Цитата з поеми І. Я. Франка «Мойсей» (1905). Ці слова Мойсея, звернені до народу Ізраїля, часто переосмислюються і вживаються як слова автора поеми, адресовані Україні, українській культурі.

Українська демократична література кінця ХІХ—початку ХХ ст. вся розвивалась «з його духа печаттю», хоч і висунула ряд своєрідних талантів, що внесли в реалістичне мистецтво нові риси, які були у Франка лише в зародку або натяках (О. Білецький, Художня проза І. Франка).

546.

Підручник життя

Вислів походить з твору М. Г Чернишевського «Естетичні відношення мистецтва до дійсності» (1855): «Наука і мистецтво (поезія) — «Handbuch» [підручник] для того, хто починає вивчати життя; їх значення — підготувати до читання джерел і потім час від часу служити для довідок».

Цей вираз став популярним визначенням мистецтва, поширеним у матеріалістичній естетиці.

Відомий роман Чернишевського «Що робити?» став свого роду «підручником життя» для російської та української молоді (О. Білецький, Іван Семенович Левицький (Нечуй).

547.

Під селянську стріху

Слова з епілога до поеми А. Міцкевича «Пан Тадеуш» (1834), якими великий польський поет передає свою заповітну мрію про ті часи, коли його твори стануть доступними народові:

Коли б до тої я дожив потіхи,
Щоб заблукали ці пісні під стріхи...

(Переклад М. Рильського)

Сто літ минуло, як те занедбане й закинуте під сільську стріху слово, мов фенікс із попелу, воскресло знов і в устах батька нової української літератури Івана Котляревського голосно залунало по широких світах (М. Коцюбинський, Лист до Полтавської думи, вересень 1903 р.).

Міцкевич — великий польський поет, один з найбільших велетнів світової літератури — мріяв, як про свій авторський ідеал, щоб його твори зайшли «під селянську стріху» (О. Гаврилюк, Пани паничі над «Кобзарем»).

548.

Пізнай самого себе

Напис на храмі Аполлона в Дельфах. Авторство виразу приписується одному з семи мудреців Стародавньої Греції (Фалесу, Хілону та ін.). Ця думка зустрічається і в Сократа (469—399 до н. е.).

Іноді цитується з іронічною метою, означаючи безплідне самозаглиблення.

Що за біс лисий! — думав він собі. — Здається, нічого мені не хибує, а радості в серці не чую...

І ось раз засів він собі на вигіднім фотелю, закурив дороге цигаро і після давнього клича: «Русине, пізнай себе, буде з тебе» став думати про свою вдачу. Думав, думав, нічого не видумав (О. Маковей, Казка про Невдоволеного Русина).

549.

Піла́т

Понтій Пілат — римський намісник Іудеї, що (за євангельською легендою) видав юрбі Ісуса Христа на розп'яття.

У переносному значенні — нещира людина, що своєю бездіяльністю свідомо сприяє злочинові; жорстокий лицемір.

О горе! горенько мені!

І де я в світі заховаюсь?

Щодень пілати розпинають,

Морозять, шкварять на огні!

(Т. Шевченко, Колись дурною головою)

Ми бились шалено, як гірські орли,

Але вороги нас в полон узяли,

І кинули бранців за мури, за ґрати

Кати і пілати.

(О. Олесь, В години розпачу)

Отже, коли у вас, офіцере, є хоч крапля любові до свого народу, коли ви не Пілат, що гордо вмиває руки, а син народу, коли ви думаете про життя народу, а не про його загибель, боріться проти Гітлера! (О. Довженко, Лист до офіцера німецької армії (лист до ворога)).

Агресивні сили, які є в ООН, не від того, щоб зіграти по відношенню до Конго мерзенну роль *Пілата* (Ю. Мельничук, Листи з «Балтики» і з Нью-Йорка).

Д и в. Умивати руки, Розпни його! Терновий вінок, *Quae scripsi — scripsi.*

550.

Пісня пісень

Назва біблійної книги, написаної нібито староеврейським царем Соломоном (993—953 до н. е.). Цей твір, в основі якого лежать староеврейські весільні пісні, у високопоетичній формі уславлює почуття кохання.

Набувши переносного значення, цей вираз вживається для характеристики найбільш довершеного твору або прекрасних наслідків діяльності людини.

Подарунок від плодів любовно помноженої праці,— ця *пісня пісень* нової дійсності, нового радісного життя, що може бути більш зворушливе?! (С. Тудор, *Пісня пісень*).

Д и в. Кедр ліванський, Сельний крин,
Сильна, як смерть.

551.

Плач і скрегіт зубовий

Вислів, що неодноразово зустрічається в так званому «святому письмі», наприклад: «...Прийде пан раба того в день, коли він не жде, і в годину, якої не відає. І відлучить його, і пока-

рає як лицемірів; там буде плач і скрегіт зубів» (Матф., 24, 50—51).

Означає крайній ступінь розпачу; «скрегіт зубовний» — ще й злоба.

Подмуха цілющий легіт,
Забринів за звуком звук;
Та не вмер зубовий скрегіт,
Не замовкло пекло мук.

(П. Грабовський, Напрвесні)

Першу ніч я провела тоді, як тінь в Дантовому пеклі, — з плачем і скрежетом зубовним (Леся Українка, Лист до М. П. Косача, X, 1889 р.).

Що ти приніс до комунізму? З чим ти прийшов на велику будову, що вперше так зветься в історії людства і на яку дивиться цілий світ? Одні з любов'ю, інші зі скреготом зубовним? (О. Довженко, Матеріали до «Поєми про море»).

552.

Плач на ріках вавілонських

Біблійний вираз, пов'язаний із змістом 136-го псалма, в якому розповідається про поневіряння іудеїв у вавілонському полоні: «На ріках вавілонських, там сиділи ми і плакали, згадуючи про Сіон».

У переносному вживанні вислів означає жаль за чимсь, безповоротно втраченим.

На ріках крут Вавілона,
Під вербами в полі
Сиділи ми і плакали
В далекій неволі...

(Т. Шевченко, Давидові псалми)

На ріці вавілонській — і я там сидів,
На розбитий орган у розпущі глядів.

(І. Франко, На старі теми, X)

Д и в. Вавілонський полон.

553.

Плебеї

Неповноправні громадяни в Стародавньому Римі (від латинського *plebs* — простий народ).

Набувши переносного значення, це слово в сучасній мові характеризує нижчі верстви населення у капіталістичному суспільстві, а також людей з невибагливими, грубими смаками.

Було багато людей, що взагалі вважали принизливим для себе ходити в кіно, вважали його примітивним і грубим заміником віками освяченої сцени, видовищем для плебеїв (О. Довженко, Лекція 11 жовтня 1949 р.).

554.

Плеяда

У старогрецькій міфології Плеяди — сім сестер (дочки Атланта і Океаніди Плейони), яких боги перетворили в сузір'я.

У переносному значенні (група видатних людей) це слово було вжите ще в III ст. до н. е. на визначення семи видатних старогрецьких драматургів. «Плеядою» називалася також французька поетична школа часів Відродження (XVI ст.), до складу якої входило сім поетів-гуманістів на чолі з П. Ронсаром і Ж. Дю Белле. В наш час переносне вживання цього слова не пов'язане з певною кількістю.

Тепер я ніяких перекладів не пишу, а кінчаю дві поеми для дітей та одно оповідання для великих людей, тее має піти до збірника літературно-наукового, що хоче видати наша плеяда (Леся Українка, Лист до М. П. Драгоманова, IV—V, 1893 р.).

Невідомо, чим закінчилась їхня розмова, тільки той талановитий письменник міг би сказати редакторіві: — Я так написав і так писатиме моя плеяда, мої насліду-

вачі й епігони (О. Кундзич, Не втрачайте відчуття народу).

...Кращі вірші цілої плеяди наймолодших наших поетів також свідчать, що у справжньої поезії громадянське й інтимне, суспільне і особисте перебувають в нерозривній і природній єдності (О. Гончар, За правдиве і високохудожнє відтворення життя народу).

555.

Плоть і кров

За біблійним міфом, Адам після створення Єви з його ребра сказав: «Ця кістка від кістки моєї і плоть від плоті моєї» (Буття, 2, 23).

Цей вислів широко вживається в різних варіантах у переносному значенні, характеризуючи кровну і духовну близькість між людьми, а також органічні зв'язки з чимось.

Карпо Петрович... сидів, одвернувшись од Дорі, і тупо думав. Він бажав Дорі добра, а замість того дістав невдячність. Синова лайка горіла у ньому, наче він на живому випік її. — «Хуліган... оселедець...» І хто? Кістка од його кістки і кров од крові (М. Коцюбинський, Подарунок на іменини).

*І плоть од плоті, кров од крові
Народу бідного свого,
Вони в борні, труді і слові
Слугують помислам його.*

(М. Бажан, Спомин про Береса)

Він же [Юрко] це розумів: одні творять, інші ліпляться до риштowania лишаями, примовляючи: «ми плоть і кров будівничої епохи» (О. Кундзич, De facto).

Однак я скаржуся на блуканину, а вона, як по ширій правді казати, увійшла вже мені в кров: як настає весна, то мене у вирій тягне... (Леся Українка, Лист до М. П. Драгоманова, 3. III 1892 р.).

Іноді вислів «плоть і кров» уживається як антонім до слів «дух», «душа».

Хоча головне поле боротьби, головна мета перемог та завоювань із сфери крові та плоті перенеслася вже

в сферу духа та слова, та все-таки старі вороги людського роду — деспотизм та темнота ще аж занадто сильні реальною могутністю, занадто гордо іноді ще підносять чоло, аби мечі могли зовсім уже піти між старе залізя або на перекування (І. Франко, Поет-герой).

Д и в. Адамове ребро.

556.

Плюшкін

Один з персонажів поеми М. В. Гоголя «Мертві душі» (1842), скнара, що втратив людську подобу. Скупість Плюшкіна перейшла в хворобливу манію, що призвела його самого до розорення, а його селян — до цілковитого зубожіння.

Ім'я Плюшкіна стало синонімом слів «скупий», «скнара».

«Скупий, як Гарпагон», — кажуть французи. Не знаю, чи часто вони говорять це сьогодні — і про кого саме говорять, і які саме французи. «Скупий, як Плюшкін» — хто у нас, навіть із молодших учнів середньої школи, не зрозуміє цього? (М. Рильський, Наш Гоголь).

Д и в. Мертві душі.

557.

Побити камінням

Побивання камінням — у Стародавній Іудеї спосіб розправи з людьми, які вчинили тяжкий злочин (пор., наприклад, звернення бога до блудниці: «І скличуть проти тебе громаду, і поб'ють тебе камінням, і порубають тебе мечами

своїми» (Книга пророка Іезекіїля, 16, 40). Юрба також побивала камінням пророків, що закликали людей до праведного життя.

У переносному значенні «побити камінням» — по-звірячому розправитися з людиною; дуже різко засудити когось.

Господнюю святую славу
Розтлили... І чужим богам
Пожерли жертву! Омерзались!
І мужа свята... Горе вам!
На стогнах каменем побили.

(Т. Шевченко, Пророк)

Д и в. Кинути камінь.

558.

Повертається на круги своя

Цитата з Біблії: «Йде на південь і повертає на північ, крутиться, крутиться на ходу своєму вітер, і на круги своя повертається вітер» (Еклезіаст, 1, 6). Значення вислову: все повторюється.

Є. Холодов у своїй книзі «Композиція драми» справедливо заперечує проти подібних «законів», за якими буцімто дія драми в кожному акті «повертається на круги своя», за біблійним виразом (Є. Старинкевич, Теорія драми і сучасність).

559.

Повстав рід на рід

Вираз із давньоруського літопису «Повесть временных лет», де так описуються незгоди між

східнослов'янськими племенами: «Прогнали варягів за море, і не дали їм данини, і почали самі в себе правити, і не було в них правди, і повстав рід на рід, і були в них усобиці, і воювати почали між собою» (запис під роком 6370 (862)).

Мабуть, першоджерело цього вислову — Євангеліє, де розповідається, що міфічний Ісус у проповіді про кінець світу сказав: «Повстане народ на народ і царство на царство» (Матф., 24, 7).

У сучасній літературній мові цей вираз означає міжнародні незгоди, війни і сутички.

Хто підіймає рід на рід
І племена на племена?
Чий бог — це торг, чий храм — війна?
(М. Рильський, Народам світу)

560.

Повстаньте, гнані і голодні!

Перший рядок міжнародного пролетарського гімну «Інтернаціонал», створеного французьким поетом-комунаром Е. Потье в 1871 р. і покладеного на музику П. Дегейтером (український переклад М. Вороного).

Немов потоки буйноводні,
Бурхає пролетарський спі :
«Повстаньте, гнані і голодні
Робітники усіх країв!»

(М. Вороний, Весна року 1926)

561.

Поет і громадянин

Назва поезії (1856) М. О. Некрасова. Великого поширення набули рядки з цієї поезії

Поэтом можешь ты не быть,
Но гражданином быть обязан, —

які є закликом до активного втручання митця в суспільне життя. Творчість, в основу якої покладено цей принцип, дістала назву «громадянської поезії», «громадянської лірики».

На своєму життєвому, письменницькому шляху І. Франко знав тяжку «війну з самим собою». Але пісня була для нього зняряддям боротьби, а боротьба викликала в нього пісню. Дилеми «поет — громадянин» для нього не існувало (О. Білецький, Українська література серед інших літератур світу).

562.

Покивати головою

Біблійний вираз: «Ти віддав нас на погорду сусідам нашим, на посміховище й наругу тим, хто живе навколо нас. Зробив нас притчею в народів, предметом покивання головою для чужоземців» (Псалом 44, 13—14).

У переносному значенні — осуд, презирство.

Ох, якби те сталось, щоб ви не вертались,
Щоб там і здихали, де ви поросли!..
...І люди б не знали, що ви за орли,
І не покивали б на вас головою.

(Т. Шевченко, І мертви, і живим...)

563.

Поклонятися чужим богам

Вислів походить з біблійної Книги псалмів: «Хай не буде в тебе чужого бога і не поклоняйся богові чужоземному» (Псалом 81, 9).

У переносному значенні: зрадити свої переконання; служити неправді.

Без суду розстрілювали і вішали тисячі невинних людей тільки тому, що ці люди не поклонялися богам фашизму (Я. Галан, Вороги свободи — про свободу).

564.

Полковник Скалозуб

Персонаж комедії О. С. Грибоедова «Лихо з розуму» (1824). В образі Скалозуба втілено типові риси представника аракчєєвської реакції в царській армії.

Ім'я це стало крилатим, характеризуючи тупих солдафонів і кар'єристів.

Полковники скалозуби якщо й красуються ще де-небудь, то хіба лише серед музейних експонатів, де вони мають єдину можливість зустрітися і з платонами михайловичами, і з князями тугоуховськими, і з молчаліними, і з репетилівими (Я. Галан, В одному театрі).

565.

Полова, що її розвіює вітер.

Порох, що його несе вітер у пустиню

Цитати з Біблії («Не так нечестиві: вони, як полова, що її розвіює вітер», Псалом 1; «...Роз-

вію їх, як порох, що його несе вітер у пустиню», Книга пророка Ієремії, 13, 24).

У переносному вживанні означають марність, нетривалість чогось. Зустрічаються також випадки заміни слова «полова» словом «пишна».

Чигрине, Чигрине,
Все на світі гине,
І святая твоя слава,
Як пилина, лине
За вітрами холодними,
В хмарі пропадає...

(Т. Шевченко, Чигрине, Чигрине)

Мов *полова*, розсіяна з купи буйним вітром, так розсіялась їх [туркоманів] сила по долині, борючись із хвилями, десь-кудись з трудом прямуючи, кричачи і проклинаючи (І. Франко, Захар Беркут).

566.

Полтава.

Як швед під Полтавою

Вирішальна битва між російськими і шведськими військами під час Північної війни 1700—1721 рр. відбулась під Полтавою 27 червня 1709 р.; закінчилась цілковитою поразкою шведів.

Вирази вживаються найчастіше для позначення повної поразки.

Історик, апологет, панегірист Мазепи [Грушевський] виступає в ролі Мазепи № 2. Але доля — в особі німецького лейтенанта — рятує Мазепу № 2 від другої *Полтави*, і все кінчиться на старанному обшукові кишень вченого «західника» (Я. Галан, Про що не можна забувати).

— О, Тоню, я вже тебе чекаю, чекаю, терпець увірвався. Мені допомогти треба, бо загину, як швед під Полтавою (В. Собко, Матвіївська затока).

567.

Поляниця удалая

Назва богатирів у давньоруських билинах. Як пояснює відомий збирач билин П. М. Рибников, «поляниця — удалая голова, що ширяє по полю заради подвигів». Деякі вчені намагалися також пов'язати це слово із племінною назвою полян, зі словами «испольник», «исполин» — велетень і т. п.

Значить, Даліла не менша, а навіть більша патріотка від Самсона. Оригінал нічого про се не знає. Там Самсон зовсім не воевода єврейський, він б'ється з філістимлянами одинцем, щось таке, як у староруських билинах «поляниця удалая» (І. Франко, Леся Українка).

568.

Помазаник

У іудеїв існував обряд помазання елеєм при посвяченні в сан первосвященника або царя; звідси і слово «помазаник», що зустрічається в Біблії. Обряд цей зберігся і у християнській церкві.

У переносному значенні помазаник — ставленик. «Помазаник божий» — цар (у сучасній мові вживається іронічно).

Хотілося б зогнать оскому
На коронованих главах,
На тих помазаниках божих...

(Т. Шевченко, Царі, 1)

Вони [буржуазні націоналісти] добре знали, що Бульба — їх Бульба, що він живе і діє в тіні Еріха Коха. А це означало, що Бульба є гітлерівським помазаником (Ю. Мельничук, З життя бандитського отамана).

569.

Померти — спочити

Слова з монолога Гамлета, виголошеного у 3-у актї однойменної трагедії (1601) В. Шекспіра.

М. Рильський перефразував цей вислів, надавши йому протилежного змісту:

Спочинок — смерть. Іди, перемагай утому,
До мільйонів рук свою снагу додай,
Будь з тими, хто живе у пориві одному,
І в радість перекуй дрібненький свій одчай.

(Серпнева синя піч, і залізничні свисти)

570.

Помпадури і помпадурші

Вислів М. Є. Салтикова-Щедріна, яким у сатиричних нарисах «Помпадури і помпадурші» (1863—1873), а також в інших його творах характеризуються царські самодури-адміністратори. Це слово утворене від прізвища фаворитки французького короля Людовіка XV маркізи де Помпадур (1721—1764).

В сучасній літературній мові помпадур — зарозумілий і всевладний чиновник.

В останніх часах зачинається знов реакція; пострах, який кинули на урядових помпадурів селянські розрухи та українські прокламації, їх безсильна злоба силкується відімести на легальній українській книжці та на українській сцені (І. Франко, Михайло П. Старицький).

За сімома горами, за сімома ріками опинилися криваві помпадурси з будинків воєводства магістрату... (Я. Галан, Оновлений театр).

571.

Попіл Клааса б'є в серце

Вираз, що неодноразово повторюється в романі видатного бельгійського письменника Ш. де Костера «Легенда про Уленшпігеля» (1867). Тіль Уленшпігель, син спаленого інквізиторами на вогнищі Клааса, носить на грудях мішечок з попелом батька. Він клянеться помститися вбивцям і віддати всі сили визволенню своєї батьківщини — Фландрії: «Попіл Клааса б'є в моє серце. Смерть панує над Фландрією і в ім'я папи косить найсильніших чоловіків і найкрасивіших дівчат. Права Фландрії розтоптано, її вільності відібрано, голод гризе країну... Якщо Фландрії не прийти на допомогу, вона загине».

У переносному вживанні цей вираз означає нагадування про важливий обов'язок; заклик до помсти.

Усе життя і прагнення моє,
Мов попіл Клааса, у серце б'є,
Пробуджуючи сни несамовиті.

(Л. Первомайський, Земля)

Ніколи не бризне світло
Із вікон кварталу-мерця.
Твій попіл, замучене житло,
Суворо стучить в серця.

(М. Бажан, Будівничий)

А слово те, зламавши заборони,
Робило тліном трони і корони,
І попелом сердець — де впали люди —
Новому віку стукало у груди.

(А. Малишко, І слово те, суворе)

Д и в. Тіль Уленшпігель.

572.

Посіяти зуби дракона

Вислів походить з грецького міфа про Кадма. Оракул наказав Кадмові заснувати місто там, куди його приведе корова, яку він побачить при виході з храму. Корова привела Кадма до джерела, яке охороняв дракон. Кадм убив дракона і посіяв його зуби. Із зубів виростили озброєні воїни — спарти (тобто «посіані»). Воїни напали на Кадма, але коли герой, за порадою богині Афіни, жбурнув між них камінь, вони почали битися один з одним. П'ятеро воїнів, що залишились живими, допомогли Кадмові побудувати цитадель Кадмею, навколо якої пізніше виросло місто Фіви.

Вираз «посіяти зуби дракона» вживається у двох значеннях: виростити воїнів, богатирів; посіяти ворожнечу, усобиці.

У В. І. Леніна читаємо: «Про таких людей, які виводять, наприклад, керівну роль «буржуазії» в революції або необхідність підтримки

лібералів соціалістами із загальної істини про характер цієї революції, Маркс повторив би, мабуть, наведену ним одного разу цитату з Гейне: «Я сіяв драконів, а жнива дали мені бліх» («Розвиток капіталізму в Росії», Твори, т. 3, стор. 12).

Руками продажних лакеїв вони [фашистські загарбники] сіяли *зуби дракона* на землі, яка мала стати для них плацдармом для дальшого походу на схід — по золоте руно українського хліба й заліза (Я. Галан, Світло зі сходу).

573.

По той бік добра і зла

Заголовок книги (1886) німецького філософа-реакціонера Ф. Ніцше. Ненавидячи демократію, Ніцше проповідував культ сильної особи, не зв'язаної приписами моралі, одержимої волею до влади «білявої бестії», «надлюдини».

У сучасній мові іноді цитується без зв'язку з первісним значенням. В такому разі вислів означає безсторонню, байдужу людину.

Освячений. в солодкій муці я
Був по той бік добра і зла...
А наді мною Революція
В червоній заграві пливла.

(М. Вороний, Іяфанта)

574.

Потьомкінські села

Під час першої подорожі Катерини II в 1787 р. до Криму князь Г. О. Потьомкін (1739—1791), бажаючи показати цариці «процвітання» нового,

нещодавно приєднаного до Росії краю, наказав спорудити на дніпровських берегах декоративні села, палаци, фортеці, які мали цілком «справжній» вигляд. Потьомкін насаджував парки, які гинули через кілька днів після проїзду Катерини, одягав селян, що були зігнані для зустрічі цариці, у святкове вбрання і т. п. Всі ці дії спритного царедворця були викриті в мемуарах багатьох його сучасників.

У переносному значенні — окозамилювання.

З таких оглохлень і осліплень щодо фактів, щодо себе самого складається вся будівля теорії націоналізму Донцова, всі ті «потьомкінські села» націоналістичних аргументацій, що можуть осліпити того, хто дивиться на них з побожної віддалі (С. Тудор, Бестія без голови).

575.

Почáток кінця

Вираз приписується французькому дипломату Ш.-М. Талейрану (1754—1838), який нібито сказав ці слова Наполеонові в період «Ста днів». Однак цей вислів зустрічається вже в комедії В. Шекспіра «Сон в Іванову ніч» (1595), де актор, переплутавши слова, замість «кінець нашого починання» говорить «початок нашого кінця».

Вираз характеризує початкову стадію загибелі кого- або чого-небудь.

Це були дні, коли ідеолог українського фашизму Донцов з перекривленим від страху лицем визирав у вікно «Кафе де ля пе» і бурмотів щось неврозумливе про «початок кінця» (Я. Галан, Напередодні).

576.

Почитай батька й матір

Одна з біблійних заповідей Мойсея: «Почитай батька твого й матір твою, тоді добре тобі буде і довговічний будеш ти на землі» (Ісход, 20, 12).

V. «Почитай батька й матір...» Додати: «в залеж- від батька й матері...» (О. Вишня, Пора вже).

577.

Права путь

Вираз походить з Біблії, де неодноразово зустрічається в різних варіантах, означаючи праведне, безгрішне життя (наприклад, «Я хожу шляхами правди, стежками правосуддя», Притчі Соломона, 8, 20).

У переносному значенні — шлях до істини; чесний, високоморальний спосіб життя.

Надто ж мене тішить те, що зачали повертатись на «праву путь» деякі з товаришів, такі, що я вже думала, ніби про них вже можна було гадку закинути (Леся Українка, Лист до М. І. Павлика, 16 (28). VII 1891 р.).

578.

Правду говори вчасно і невчасно

Цитата з Другого послання до Тимофія апостола Павла: «Проповідуй слово вчасно [благочасно] і невчасно, докоряй, погрожай,

благай з усяким довготерпінням і повчанням» (4, 2).

Переносне значення вислову: істину треба проголошувати безбоязно, за всяких обставин.

Жаль, дуже жаль, що д. Куліш, хоч і як багато нацитував місць із святого письма перед кожним своїм віршем, а і тут забув на слова св. Павла про *говорення правди*, — а тут якраз правда була б дуже «*благовременна*» (І. Франко, Хуторна поезія П. А. Куліша).

579.

Практика — критерій істини

Вираз походить з «Тез про Фейєрбаха» (1845) К. Маркса: «...У практиці повинна людина довести істинність, тобто дійсність і могутність, посеїбичність свого мислення» (Твори, т. 3, стор. 1). Тут сформульовано один з найважливіших принципів теорії пізнання діалектичного матеріалізму.

Тоді відскочать п. Донцов і о. Костельник. Може і ще хто відскочить. Ситуація практично виясниться. А практика — критерій правдивості (С. Тудор, В обороні тенденційності).

580.

Праця створила людину

Слова з статті Ф. Енгельса «Роль праці у перетворенні мавпи на людину» (стаття увійшла в книгу «Діалектика природи», 1873—1882): «Вона [праця] — перша основна умова всього людського життя, і до того ж у такій мірі, що

ми в певному розумінні повинні сказати: праця створила саму людину» («Діалектика природи», К., 1953, стор. 122). Це положення Енгельса є основою матеріалістичного підходу до передісторії людського суспільства.

«Праця створює людину», — яке обличчя може бути в людини, що її руки непотрібні?.. (С. Тудор. Кривавий четвер).

581.

Предати анафемі

Анафема (грецьк. ἀνάθημα) — жертва, щось, приречене на загибель. Вислів «предати анафемі» (зустрічається вже у Першому посланні апостола Павла до коринфян, 16, 22) означає: проклясти, відлучити від церкви. Християнська церква широко використовувала процедуру «предавання анафемі» революціонерів та прогресивних діячів для залякування неосвічених людей. Так, 1901 р. був преданий анафемі великий російський письменник Л. М. Толстой.

У переносному значенні «предати анафемі» — нещадно осудити.

Нема що й казати, що в Галичині за ці статті *предадуть анафемі* і видавця, і перекладачів, і коментатора з усім їх нащадком і накоренком (Леся Українка, Лист до М. П. Драгоманова, 28. I 1894 р.).

582.

Предтеча

Предтеча (старослов'янськ.) — той, що йде попереду. Епітет Іоанна Хрестителя, який нібито провіщав прихід Христа.

У переносному вживанні (часом іронічному) означає людину, що своєю діяльністю сприяє настанню певних змін; попередника чогось.

А знаєш, Стефку, чим я тебе назвав би? Не додумаєшся, слово честі, не додумаєшся. *Предтечею*, розумієш, *предтечею* нової української політики (Ю. Мельничук, Хто такий єпископ Мстислав).

Американській реакції та її націоналістичним підголоскам дуже хотілося б у фальшивому світлі зобразити демократичну природу Шевченкового світогляду; наперекір істині і людській совісті вони прагнуть пов'язати її з своєю наскрізь брехливою проповіддю буржуазної «західної демократії». Але, панове, це спроби з негідними засобами! Ніколи й ніде справжній демократ не був і не міг бути вашим ідейним *предтечею* (Л. Новиченко, Шевченко і вони...).

583.

Прекрасна Єлена

Героїня старогрецького епосу, дружина спартанського царя Менелая, що славилася надзвичайною красою. Викрадення її Парісом — сином троянського царя Пріама — було причиною Троянської війни, змальованої Гомером в «Іліаді». Легенда про прекрасну Єлену відображена в багатьох літературних творах (Софокла, Евріпіда, Гете, Лесі Українки), у живописі та музиці.

У переносному розумінні — ідеал жіночої вроди.

Ця оселя, ця земля з усім її живим і неживим майном, є головним і єдиним героєм цього роману, вона є тією «вродливою Оленою», за яку розгортається епічна боротьба (І. Франко, Польський селянин в освітленні польської літератури).

Д и в. Яблуко незгоди.

584.

Привид комунізму

Слова з вступу до «Маніфесту Комуністичної партії» (1848) К. Маркса і Ф. Енгельса: «Привид бродить по Європі, привид комунізму» (Твори, т. 4, стор. 409). Цими пророчими словами геніальні основоположники наукового комунізму провістили близький початок нової ери в історії людства — ери пролетарських революцій.

Достоту: *привид комунізму* ходив уже по нашій землі, і слідом за ним поставав тваринний жах у серцях експлуататорів (С. Тудор, Поет-борець).

Тепер, у наш час, *комунізм* уже не *привид*, він у стадії здійснення на одній шостій земної кулі (П. Козланюк, У них і в нас).

І йшов він вогненным *привидом*
Між кучерявими нами,
І Схід дивився,
І Захід радів,
І ніхто не вірив
І не хотів знати,

що його нема —

З кожним Ленін був,
Кожного він осявав.

(П. Усенко, 21 січня 1924 року)

585.

Прийде нове життя, добро нове у світ

Цитата з поезії І. Я. Франка «Каменярі» (1878):

І всі ми вірили, що своїми руками
Розіб'ємо скалу, роздробимо граніт:
Що кров'ю власною і власними кістками
Твердий змуруємо гостинець і за нами
Прийде нове життя, добро нове у світ.

Разом з вірою в людину в душі Франкові живе віра в світлу будучність для нашої землі. Воно *прийде*, те *нове життя*, *прийде у світ нове добро*, треба тільки розбити тверду скалу неправди і пробитись до світла, хоч би довелося вкрити кістками шлях до нового життя (М. Коцюбинський, Іван Франко).

586.

Присмерк богів

Назва книги («Götzendämmerung» — точніше: *присмерк божків*) реакційного німецького філософа Ф. Ніцше (1844—1900).

У переносному значенні: занепад чогось, могутнього у минулому.

Один з памфлетів Я. Галана має назву «*Присмерк чужих богів*».

Історичні вересневі дні... виявили водночас усю трухлявість шляхетської держави, показали з величезною переконливою силою, що настав час *присмерку* та *упадку богів* визиску та організованого безправ'я (Я. Галан, Вересневі оповідання).

587.

Притча во язицех

Біблійний вираз: «Зробив [бог] нас притчею во язицех [у народів], предметом покивання головою для чужоземців» (Псалом 44, 14). Цей вираз зустрічається також у Второзаконні (28, 37). Притча — повчальне оповідання.

У сучасній літературній мові — предмет загального осуду й глузування; те, про що всі говорять.

Жінкою тут погано бути, а дівчиною ще гірше, якби тут почати так жити, як живуть всі мої знайомі дівчата, то можна б стати *притчею во язицех* (Леся Українка, Лист до М. І. Павлика, 20. VIII 1894 р.).

Він [Іван Антонович] стояв на дверях першого поверху, напнутий своєю вічною плащ-палаткою, якої ніколи не скидав відтоді, як одержав її зі складу. На КП серед офіцерів ця палатка давно вже стала *притчею во язицех*. Говорили, що Іван Антонович присягнув скинути її тільки після повної капітуляції ворога (О. Гончар, Прапорносець).

588.

Приходьте й володійте нами

Вислів походить з «Повести временных лет» — найдавнішого руського літопису, де згадується про легендарну подорож східнослов'янських послів до варягів. Посли нібито запрошували варягів на Русь, кажучи: «Земля наша велика і багата, а порядку в ній нема; ідіть же князювати і володіти нами» (запис під роком 6370 (862)).

У переносному значенні вираз вживається у тих випадках, коли сторонніх людей запрошують розв'язати чийсь внутрішні суперечки; означає також підкорення чужій владі.

Для каноніків Мукачівської капітули навіть найлегший натяк Будапешта має силу Євангелія, тим-то й тепер вони, зігнувшись у три погібелі, просять: «Хай прийде і володіє нами» (Я. Галан, Годі!).

Д и в. Варяги.

589.

Провідна нитка

Клубок ниток, який дочка критського царя Міноса Аріадна дала старогрецькому героєві Тезею, що йшов у глиб лабіринту на бій з потворою Мінотавром. Тримаючись за нитку, кінець якої був закріплений біля входу в лабіринт, Тезей знайшов дорогу назад. Вперше міф цей був викладений в «Метаморфозах» римського поета Публія Овідія Назона (43 до н. е. — 17 н. е.).

Переносне значення виразу — надійний дороговказ, путівник.

Правда, Пипінове діло, щоб було для нас добрим підручником, вимагало б деяких доповнень, але, маючи *провідну нитку*, се дуже легко можна зробити (І. Франко, Олександр Миколайович Пипін).

В галицьких справах я дедалі, то гірш гублю нитку, — хто за попів, хто проти попів, хто помимо попів? (Леся Українка, Лист до М. П. Драгоманова, 11. II 1893 р.).

590.

Продати за миску сочевиці

Вислів біблійного походження. У книзі Буття розповідається про те, як Ісав продав своєму молодшому братові Іакову первородство (тобто права старшого, першого в роді) за миску сочевиці (25, 31—34).

У переносному вживанні цей вислів (часто із заміною слова «первородство» якимсь іншим) означає зраду великих ідей, запроданство.

Народ? Магнати продають
Народ за юшку сочевичну.
Останній день. Остання путь.
Вперед, під шаблю блискавичну!

(Л. Первомайський, Угорські рапсодії)

Окаянні покидьки жовтоблакитної масті не за страх, а за совість вислугувалися режимові шляхетських катів, продаючи за миску сочевиці свій народ та його кровні інтереси (Я. Галан, Вихід з тьми).

591.

Прокрустове ложе

Ліжко, на якому, за старогрецькою легендою, розбійник Прокруст укладав спійманих ним мандрівників. Тим, для кого ліжко було завелике, Прокруст витягав ноги, тим же, для кого замале, — відрубував їх.

Вживаючись у непрямому значенні, цей вислів характеризує надумане мірило упередженої людини, яка підганяє під нього факти дійсності.

Леся Українка в одному з листів до матері сміялася з спроб націоналіста Єфремова і йому подібних неодмінно укласти творчість того чи іншого письменника в *прокрустове ложе* певного напрямку (О. Білецький, Панас Мирний).

Наша прекрасна дійсність настільки багата, настільки хвилююча, що годі й думати, щоб замкнути її в *прокрустове ложе* якихось обов'язкових конфліктів і взаємин (І. Кочерга, Промова на II з'їзді радянських письменників України).

Віками літературна мова поповнювалась з народних джерел, а дехто хоче втиснути її в *прокрустове ложе* одного «зеленого» словника (А. Малишко, Думки про поезію).

592.

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

Заключне речення «Маніфесту Комуністичної партії» (1848) К. Маркса і Ф. Енгельса (Твори, т. 4, стор. 441). Цей заклик став девізом міжнародного робітничого руху. Вживається також у таких варіантах: «Робітники всіх країн, єднайтеся!» і «Трудящі всіх країн, єднайтеся!».

Тим-то повинні бути для кожного робітника святими ці слова: *робітники з усіх країн, єднайтеся!* Бо тільки тоді робітницька воля стане міцно, коли вона по всіх краях буде однакова, коли ніхто не зможе прийти збоку і зруйнувати її... *Робітники всіх країв, єднайтеся!* Єднайтеся, як вільний з вільним, рівний з рівним! (Леся Українка, Додаток від впорядчика до українського перекладу книжечки «Хто з чого жие»).

Лозунг «*Пролетарі всіх країн, єднайтеся!*» набув нового, більш грізного звучання (Я. Галан, Памфлети).

Народи! Зерно ясно-жовте
У наші житниці пливе
Густими струмнями. — Промовте
Це слово, горде і живе:
«Єднайтеся, всіх країн трудящі!» —
Хай прогрімить, як кари грім,
На тих, що роззявляють пащі,
Щоб світом володіти всім...

(М. Рильський, Народам радянської землі)

593.

Пролетарям нічого втрачати, крім своїх ланцюгів

Цитата з «Маніфесту Комуністичної партії» (1848) К. Маркса і Ф. Енгельса: «Хай панівні класи здригаються перед Комуністичною Револуцією».

люцією. Пролетарям нічого в ній втрачати, крім своїх ланцюгів. Здобудуть же вони весь світ» (Твори, т. 4, стор. 441).

*Пролетарі усіх країн,
Голодні, змучені, обдерті,
Гуртуйтеся в один загін,
Гукніть: «Не страшно!» в пащу смерті;
Гукніть: «Не страшно!» ви панам,
Царям, банкірам і вельможам; —
Втрачати нічого вже нам,
А звоювати світ ми можем.*

(Т. З-ський, *Звоювати світ ми можемо*,
«Більшовик», 10. IX 1920 р.)

594.

Прометей

У старогрецькій міфології Прометей — титан-богоборець, який повернув людям вогонь, відібраний у них Зевсом, і цим похитнув віру у всемогутність богів. За це Зевс наказав прикувати Прометея до кавказької скелі і звелів орлові щоранку дзьобати печінку титана (за ніч вона знову відростала). Муки Прометея тривали тисячоліття, доки Геракл не вбив орла і не визволив титана.

Образ Прометея привертав увагу багатьох письменників різних епох (трагедія Есхіла «Прометей похитий», поезія Й.-В. Гете «Прометей», поема П.-Б. Шеллі «Визволений Прометей» та ін.). К. Маркс назвав Прометея найбагатішим святим і мучеником у філософському календарі (К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. I, стор. 26).

За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію політі.
Споконвіку *Прометей*
Там орел карає..
Що день божий довбе ребра
Й серце розбиває.

(Т. Шевченко, Кавказ)

О, не один нащадок *Прометей*
Блискучу іскру з неба здобував,
І безліч рук до неї простягалось,
Мов до зорі, що вказує дорогу.

(Леся Українка, *Fiat poxi*)

І тільки спогад з далини,
Як рідні відгуки луни,
І тільки зорі над землею.
О мій русявий *Прометею*,
Загублений в ночах війни!..

(А. Малишко, *Прометей*)

Народ-*Прометей*, напевне, забирає тепер більше
вогню у сонця (І. Волошин, Дні художника).

Д и в. Богоборець.

595.

Пропаша сила

Під таким заголовком вийшов у 1903 р. на
Україні роман Панаса Мирного «Хіба ревуть
воли, як ясла повні?» (1875). «Пропаша сила»
в романі — це насамперед головний герой його
бідний селянин Чіпка, що у боротьбі проти гно-
бителів став на хибний шлях — на шлях розбій-
ництва. «Пропашою силою» в умовах порефор-

меного ладу є також злодій Максим Гудзь (колишній солдат) і товариші Чіпки — Матня, Пацюк, Люшня.

Вислів уживається на позначення представників соціальних низів, жертв експлуататорського суспільного ладу, що гинули в нерівній боротьбі з ним.

...«Мужик» — представник релігійно-морального начала, ідеальний смиренний хutorянин повістей Г. Квітки — змінюється «мужиком», носієм високих моральних якостей, який страждає в ярмі кріпосного рабства, мучиться, але протестує (Марко Вовчок); ...на зміну йому приходить «мужик»-правдошукач, що стає «пропащою силою» в умовах «голодної волі», капіталістичного рабства... (О. Білецький, Українська література серед інших літератур світу).

596.

Пророк

Пророки — у стародавніх іудеїв проповідники і провозвісники «волі божої», що не були жерцями. Деякі пророки (Ісаїя, Ієремія та ін.) виступали проти рабовласників, вельмож, жерців і лихварів, віщували загибель Ізраїльського та Іудейського царств і настання справедливості, яку принесе месія.

У сучасній літературній мові пророк — значна людина, що бачить далі за інших; також часто з іронічним забарвленням — людина, що бере на себе відповідальність судити про майбутнє, не маючи для цього даних.

...В собі ж носив він [Джамбул]: і сміх гоголівський гіркий, і плач шевченківський, протестуючий плач пророка (П. Тичина, Джамбул).

А ви де сиділи, стратеги й пророки,
Слизькі Уолл-стріту ділки,
Коли ми, єдині на світі, в ці роки
Громили фашистські полки?

(М. Гіряк, Друзі-солдати)

У пророка я не граюся — для нас є інші справи
(П. Козланюк, Шури у бочці).

Дрижать пророки всіх країн та звань,
Майстри ускладнень, задумами куці,
Коли крізь хащі їхніх міркувань
Іде прямолінійність революцій...

(В. Коротич, Простота)

597.

Проти рожна перти (іти)

Цей вираз зустрічається ще в новозавітних Діяннях апостолів (9, 4—5), де розповідається про те, що Савл, який був гонителем християн, нібито почув голос з неба: «Савле, Савле! Чому ти переслідуєш мене?». Він сказав: «Хто ти, господи?». Господь же сказав: «Я Ісус, якого ти переслідуєш. Важко тобі йти проти рожна (Жестоко ти єсть противу рожна прати)». Рожан — гострий кілок.

У сучасній літературній мові — відвага, здатність людини виступити проти значно переважаючих сил.

Против рожна перти,
Против хвиль плести,
Сміло аж до смерті
Хрест важкий нести!

(І. Франко, Semper idem!)

Син кріпосного раба, який виріс у середовищі патріархального селянства і сам є кріпосним рабом, Микола Джеря не мириться зі своїм становищем — ні доказами релігії, ні старою мораллю: «проти рожна не попреш» (О. Білецький, Іван Семенович Левицький (Нечуй)).

598.

Прощайте ворогам вашим

Євангельський вираз. У так званій «нагірній проповіді» міфічного Христа сказано: «А я кажу вам: любіть ворогів ваших, благословляйте тих, що кленуть вас, і моліться за тих, хто ображає і переслідує вас» (Матф., 5, 44).

У сучасній мові вживається часто з іронічним значенням.

Отак, люди, научайтесь

Ворогам прощати,

Як сей неук!..

Де ж нам грішним,

Добра цього взяти!

(Т. Шевченко, Між скалами, пеначе злодій)

Але стають другі години,

Яка от саме настага:

Плямують зрадника країни,

Прощають власного врага!

(П. Грабовський, Вороги)

За остатні роки у мене взагалі «всепрощення» уменшилось, дасть бог і ще поменшає... (Леся Українка, Лист до матері, 18. IX 1896 р.).

599.

Пси-рицарі

Назва, яку дав К. Маркс німецьким рицарям Тевтонського і Лівонського орденів. У «Хронологічних виписках» про події 1250 р. занотовано: «...Литовський князь Міндовг, або Мендог, у союзі з руськими і курами розбиває при Дурбені військо німецьких псів-рицарів (Reiterhund) і підлеглих їм і навернених у християн-

ство лівів і пруссів, так що більша частина цієї наволочі була знищена» (Архів Маркса и Енгельса, т. V, М., 1938, стор. 344).

Не було раніше такого — Тамара добре знає історію: ні Чингіс-хан, ні *пси-рицарі*, ні Наполеон не додумались до таких витончених катувань [як фашисти] (А. Хижняк, Тамара).

Поема [М. Бажана] «Данило Галицький», трактуючи боротьбу руського народу за свою незалежність проти німецьких *псів-рицарів*, написана в грізні дні Вітчизняної війни, не відносить нашу увагу в давноминуле, а по суті перекликається з днями великої битви проти фашизму (А. Малишко, Думки про поезію).

600.

Пузир

Персонаж комедії І. К. Тобілевича (Карпенка-Карого) «Хазяїн» (1900). У характері Пузиря стикаються холодний розрахунок і гарячкова енергія набувача, обережність та обмеженість «хазяйновитого мужичка» і одчайдушна готовність капіталіста йти на ризик, на авантюру.

У переносному значенні — хижак-експлуататор.

Забувають про те, що всілякі Калитки та *Пузирі*— явище більш пізнього часу і що на тому реальному полі спостережень, яке мав перед очима Нечуй-Левицький (Правобережна Україна 50—60-х років), великими поміщиками були поляки, а орендарями — євреї (О. Білецький, Іван Семенович Левицький (Нечуй)).

601.

Пуп землі

У фольклорі, пов'язаному з Талмудом, розповідається, що в центрі світу знаходиться Палестина, в центрі Палестини—Єрусалим, у центрі

Єрусалима — храм, у центрі храму — свята святих (вівтар), а в центрі вівтаря — камінь перед ковчегом завіту, що містив заповіді, нібито дані богом Мойсею. З цього каменя, який бог кинув у море, почалося створення світу (за іншою версією — бог закрит цим каменем отвір безодні, водного хаосу).

Це середньовічне уявлення зустрічається і в пам'ятках давньоруської літератури — в «Бесіді трьох святих», у «Ходінні в Єрусалим ігумена Даніїла». У духовному вірші «Про книгу голубину» говориться, що в Єрусалимі знаходиться «пуп землі» (И. Порфирьев, История русской словесности, ч. I, Казань, 1897, стор. 314).

У сучасній літературній мові цей вираз вживається з іронічним забарвленням, як характеристика людини, що безпідставно претендує на головну роль, на центральне місце.

— Ти знову Сагайдакові в адвокати... — холодно зазвучав голос Мамія. — Ні, коли так, навмисне не поступлюсь. Ти тільки вдумайся, що він мелє!.. Це ж якесь марення. Я... я... пуп землі!.. (С. Добровольський, Тече річка невеличка).

602.

Путівка в життя

Назва кінофільму (1931) за сценарієм М. Екка і О. Столпнера, в якому розповідається, як колишні безпритульні стали на шлях участі в соціалістичному будівництві.

Путівка в життя — право на самостійну діяльність.

Я вважаю, що справа редагування перших книг молодих — особливо важлива і відповідальна справа; письменникові дається «путівку» в літературу, в життя! (Ю. Смолич, Проза молодих).

Р

603.

Раби незрячі, гречкосії

Вислів з поеми Т. Г. Шевченка «І мертвим, і живим...» (1845), де поет так говорить про експлуатацію поміщиками темних селян:

І знову шкуру дерете
З рабів незрячих, гречкосіїв.

У переносному вживанні — затуркані, пригноблені люди.

Що ж до Польщі, до польського народу, то у вересні 1939 року Гітлер мав ще ілюзії, що йому вдасться з такою ж швидкістю перетворити поляків на рабів-гречкосіїв, з якою пощастило розгромити армію Ридз-Сміглого (Я. Галан, Канібали).

604.

Раби, підніжки, грязь Москви, Варшавське сміття — ваші пани, Ясновельможні гетьмани

Рядки з поеми «І мертвим, і живим...», у яких Т. Г. Шевченко викриває брехливість тверджень буржуазно-націоналістичної історіографії, що звеличувала авантюристів і зрадників — представників козацької верхівки.

Раби і підніжки всякої влади палять фіміам навіть земським начальникам. Хоч би тобі одна благородна думка, хоч би одно людське слово! (М. Коцюбинський, Лист до В. І. Коцюбинської, 13. X 1896 р.).

Тому скрутив собі голову «ясновельможний раб і підніжок» кайзерівського Берліна, царський поміщик, генерал Скоропадський, і «варшавське сміття» — петлюрівщина (О. Гаврилюк, Пани і паничі над «Кобзарем»).

605.

Радуйся, Маріє!

Початкові слова християнської молитви (часто наводяться також латинською мовою: «Ave, Maria!»).

Набувши переносного значення, вислів уживається для виразу почуттів захоплення, захвату (без зв'язку з початковим релігійним змістом цих слів), іноді також — іронічно.

Проходила по полю
Обніжками, межами.
Біль серце опромінив
Блискучими ножами!
Поглянула — скрізь тихо.
Чийсь труп в житах чорніє...
Спросоння колосочки:
Ой радуйся, Маріє!

П. Тичина, Скорбна мати, 1.

Вже славлять, співають
нове ім'я.
(Ave, Maria,
Калино моя!)

П. Тичина, Мадонно моя, 11.

606.

Рани і скорпіони

Біблійний вираз. Син царя Соломона Ровоам (Реховоам) так відповів ізраїльтянам, які просили полегшити їхнє життя: «Батько мій наклав на вас тяжке ярмо, а я збільшу ярмо ваше: батько мій карав вас бичами, а я каратиму вас скорпіонами» (Перша книга царів, 12,

14). Скорпіони тут — канчуки з кількома хвостами, на кінцях яких були прикріплені гострі металеві пластинки, схожі на жало скорпіона.

У переносному значенні «бичі і скорпіони» (варіант «рани і скорпіони») — посилення гніту.

Не прозріла значна частина тих рутенців ще й тоді, коли уряд замість цукерків у формі посад і авансів для одиниць почав давати широким масам *рани і скорпіони*... *Рани і скорпіони* в заміну за сподіване щастя почалися, зрештою, досить вчасно і дізнав їх на собі швидко сам часопис Гушалевича (І. Франко, Іван Гушалевич).

607.

Реве та стогне Дніпр широкий

Перший рядок поеми Т. Г. Шевченка «Причинна» (1838), початок загальновідомого змалювання буряної ночі на Дніпрі:

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолю верби гне високі,
Горами хвилі підійма...

...*Реве та стогне*...

— Чортового батька тепер *поревеш і застогнеш*... — почувся густий бас Кравчини. — Довольно вже, годі *ревти*. Тепер, брат, *потягнеш тихенько*, згідно партійної дисципліни. А то *ревє, стогне*, хати несе, виливає в море стільки народного добра... (О. Довженко, Матеріали до «Поеми про море»).

608.

Революції — локомотиви історії

Вираз із статті К. Маркса «Наслідки 13 липня 1849 р.» (цикл «Класова боротьба у Франції», 1850).

Революції — локомотиви історії, рухаючи вперед людське буття, неминуче рухають і його пізнання, творчу думку, мистецтво (В. Іванисенко, Поезія, людина, сучасність).

609.

Реквієм

Заупокійна відправа у католиків, а також хоролий музичний твір траурного характеру (назва походить від першого слова латинського тексту заупокійної молитви «Requiem aeternam dona eis» — «Спокій вічний дай їм»).

У переносному значенні — поетичний спогад про те, що минуло безповоротно; скорбота, туга за ним.

І *реквієм* душа співала хором (П. Тичина, Похорон друга).

Тут же [в поемі Шевченка «Сон»] страшним контрастом до краси рідної землі, до її росяного цвіту і ясного зоряного неба вривається, як *реквієм* печалі, гірке існування людини (А. Малишко, Оповитий любов'ю).

І весь ефір звучав новою музикою, якої ще не відало життя. Це не були ні гімни його красі, ні величання його геніїв, ні *реквієми* героям (О. Довженко, Повесть полум'яних літ).

610.

Релігія — опіум для народу

Вираз К. Маркса, який писав у «Вступі до критики гегелівської філософії права» (1843): «Релігія — це зітхання пригнобленої істоти, серце безсердечного світу, подібно до того як

вона — дух бездушних порядків. Релігія опіум народу» (К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 1, стор. 385). Це висловлювання («Релігія є опіум народу») використовується і в праці В. І. Леніна «Соціалізм і релігія» (Твори, т. 10, стор. 63).

— Ні... але й так, — спочатку розгублюється Поцілуйко і починає сердитись: «Бач, попище, опіум для народу, а на язичі тримає не молитви, а насмішки» (М. Стельмах, Правда і Кривда).

611.

Рептілія

Зневажлива назва продажної буржуазної преси (від зоологічного терміна «рептилія» — плазун). Історія виникнення цієї назви така. Пруський міністр-президент О. Бісмарк, конфіскувавши в колишнього ганноверського короля Георга V 16 млн. талерів, заявив у ландтагу (парламенті), що ці гроші він використає для боротьби із «злісними рептиліями», тобто ворогами політики Бісмарка. Згодом стало відомо, що значну частину цієї суми Бісмарк використовує на підкупи органів преси, які повинні були відповідним чином формувати громадську думку. Тоді в лівих газетах і з'явилося слово «рептилія» як синонім продажного журналіста.

Секретарка акуратно записує кожне його слово, й на другий день «промова» Фрэнка буде надрукована жирним шрифтом у рептиліях разом з черговим портретом «суверена» (Я. Галан, «Надлюдина»).

Живемо ми тут недавно, але вже начиталися у ту-

тешніх націоналістичних *репильках* стільки всякого глупства про себе, що іноді самого починає сумнів брати (Ф. Маківчук, Репортаж з того світу).

612.

Рицар Тоггенбург

Герой однойменної балади (1797) Ф. Шіллера, уособлення платонічного кохання.

Не треба, зрештою, уявляти собі Віктора Забілу по тій його сердечній катастрофі відлюдьком, сентиментальним трубадуром або *рицарем із Тоггенбурга*, що весь вік те тільки й робить, що роздумує про свою милу. Не таке було в тих часах панське життя, навіть життя такого немаючого панка, як Забіла (І. Франко, Поезії Віктора Забіли).

613.

Ріг Амалфеї

За старогрецьким міфом, коза Амалфея, що вигодувала своїм молоком Зевса, якось зламала собі ріг. Німфа — одна з виховательок Зевса — наповнила ріг плодами і подала йому. Зевс подарував ріг німфам, пообіцявши, що з нього з'являтиметься все, чого б їм не забажалося.

Цей вислів має також варіанти: «ріг достатку», «ріг Фортуни» (Фортуна — у Стародавньому Римі богиня щастя, удачі).

Осіній холодок над спраглою землею
Шатро гаптоване широко розп'яв.
І з рук його падають, як з рога Амальтеї,
Плоди, налиті вщерть, і довгі пасма трав.

(М. Рильський, Осіній холодок над
спраглою землею)

До мене ж безграцична тривога,
Бліда розпука підсідає вмить,
І чорні думи, мов з *Фортуни рога*,
На мене лє, щоб світ мені затмить.

(І. Франко, Зів'яле листя)

614.

Річард Левине Серце

Англійський король (1189—1199) з династії Плантагенетів, рицар-авантюрист, смілива людина, учасник багатьох воєнних походів, у одному з яких його було вбито. Образ Річарда був ідеалізований у художній літературі.

В наш час ім'я Річарда нерідко вживається з іронічною метою.

З яким героїзмом, з якою пожертвою вистоявали й вистояють жовтоблакітні *річарди левині серця* в передпокоях грізних, як Чингіс-хан, варшавських вельмож! (Я. Галан, Про речі й події небуденні).

615.

Річ у собі

Філософський термін, який застосовував німецький філософ І. Кант (1724—1804) для виразу свого ідеалістичного положення про непізнанність світу.

У переносному значенні «річ у собі» — щось невідоме широкому загалові.

Переживання може бути сильним і глибоким, але воно не передається іншим людям, залишиться своєрідною «*річчю в собі*», якщо це не буде типове переживання людини в типових обставинах (В. Іванисенко, Поезія, людина, сучасність).

616.

Робінзон

Герой роману англійського письменника Д. Дефо «Життя і надзвичайні пригоди Робінзона Крузо» (1719). Велика популярність цього твору сприяла тому, що ім'я його героя стало загальною назвою людини, яка (подібно до Робінзона на безлюдному острові) веде активний, діяльний спосіб життя поза людським суспільством.

Вживається також у значенні: відлюдник, самотник.

Можливо, найвідповідніший тон для оповідання про Київ трагічних 778 днів знайшов Ю. Яновський у простій і чіткій, як літописне сказання, розповіді про життя двох юних Робінзонів Фелікса і Валі у руїнах безлюдного міського центра (О. Білецький, *Образи Києва в художній літературі*).

— Справді? Чудово. Все життя мрію жити на острові. Стара, чуєш? Житимемо на острові, як робінзони (О. Довженко, *Матеріали до «Поєми про море»*).

617.

Роботящі уми, роботящі руки

Вислів з «Молитви» (1860) Т. Г. Шевченка, яка є переспівом вірша російського поета-демократа В. С. Курочкіна «Для великих землі...» (наведеного виразу в оригіналі нема):

Роботящим умам,
Роботящим рукам
Перелоги орать,
Думать, сіять, не ждять
І посіяне жать
Роботящим рукам.

Нашу ж бо культуру витворено всіма «*роботящими* умами», «*роботящими руками*» великої вільної сім'ї братніх народів радянської могутньої держави (П. Тичина. Виступ на урочистому відкритті музею Т. Г. Шевченка в Києві, 24. IV 1949 р.).

618.

**Розбиває, та не виц'є
живущої крові**

Цитата з поеми Т. Г. Шевченка «Кавказ» (1845). Поет говорить тут про невмируще серце Прометея, яке щодня розбиває посланий Зевсом орел. Страждання Прометея — це страждання поневоленого народу.

Дивіться, люди, по мені
Устануть інші пломені,
Ставайте й ви в трудні походи.
Не вип'ють прокляті заброди
Живущу кров мою. О ні!

(А. Малишко, Прометей)

619.

Розпинателі народні

Так Т. Г. Шевченко у вступі до поеми «Неофіти» (1857) назвав гнобителів, визискувачів:

Перепливе вона [дума поета] Лету,
І огнем-сльозою
Упаде колись на землю,
І притчею стане
Розпинателям народним,
Грядущим тиранам.

Виходило би з того, що й небо сприяє *розпинателям народним* та кривдникам, що й на небі — так навчає «святий чернець» у службі «темного царства» — сидять убійці (І. Франко, Темне царство).

620.

Розпни його!

За євангельською легендою, підбурений первосвящениками натовп вимагав у римського намісника Іудеї Пілата страти Христа, вигукуючи: «Розпни його!» (Марк, 15, 13—14).

У переносному вживанні цей вислів означає несправедливу вимогу розправи над неповинною людиною.

...Прийшли на мою политу марним потом ниву недобрі люди, серед зів'ялого саду поставили збиту трибуну, подібну до ешафоту, і, прикриваючи свій сором, а хто не сором, а недобрість чи пустоту свою, кричали голосно:

— Ось він! П'ятнадцятьма врожаями обдурював нас. Забивав наші памороки красою труда свого. Але нам пощастило нарешті. На п'ятнадцятому разі він викрив своє справжнє лице. *Розпніть його, розпніть його!* Іменем великого бога отця нашого — *розпніть його...* (О. Довженко, Із щоденників, 6. XII 1945 р.).

Д и в. Пілат, Терновий вінок, Умивати руки,
Quae scripsi — scripsi.

621.

Розп'яття

Смертна кара у Стародавньому Римі (засуджену людину цвяхами прибивали до хреста, на якому вона повільно конала). За євангельською легендою, у 33 р. н. е. був розп'ятий Ісус Христос. Після цього зображення хреста з роз-

п'ятим на ньому Ісусом стало священним у християн.

У переносному значенні — страшна кара.

О, бездушний пташе!
Чи це не ти розп'яття душі людської
Століття довбав?
Століття.

(П. Тичина, Золотий гомін)

У скромності й великій простоті
Оповідав про «статського» він звіра,
Що, на догоду катові в порфірі,
Розп'яв дітей полтавських на хресті.

(М. Рильський, Володимир Короленко)

622.

Розтікатися мислю по дереву

У давньоруському епосі «Слово о полку Ігоревім» (XII ст.) так характеризується легендарний співець Боян: «Боянъ бо вѣщій, аще кому хотяше пѣснь творити, то растѣкашеться мислю по дереву, сѣрымъ вѣлкомъ по земли, шизымъ орломъ подъ облакы».

У сучасному вживанні — довгі й беззмістовні розмірковування, розумування.

Так, може, тоді треба розтектися мислю по дереву, розпливаючись у сотнях припущень, у тисячах догадок? (П. Тичина, Відкриття курсів-конференції молодих письменників).

623.

Розум, честь і совість нашої епохи

Так В. І. Ленін назвав партію більшовиків. У статті «Політичний шантаж» (1917), виступаючи проти кампанії наклепів і брехні, ор-

ганізованої буржуазною пресою, він писав: «Будьмо стійкі в плямуванні шантажистів. Будьмо непохитні в розгляді найменших сумнівів судом свідомих робітників, судом своєї партії, їй ми віримо, в ній ми бачимо розум, честь і совість нашої епохи, в міжнародному союзі революційних інтернаціоналістів бачимо ми єдину запоруку визвольного руху робітничого класу» (Твори, т. 25, стор. 232—233).

Я славаю Партію за щастя і свободу,
За многотрудні подвиги її!
Я славаю Партію!
Це розум, честь епохи,
Висока совість, пристрасна душа
(П. Воронько, Я славаю Партію)

Виключна правдивість, чесність нашої преси й літератури, партійність та народність їх якраз і починаються з проголошення того, що вони відкрито залежать від народу, партії, яка є розумом, честю і совістю народу («Літературна Україна», 4. V 1963 р.).

Щасливі ми, що Партія в нас є —
Наш розум, наша сила, наша совість,
Що нас веде і напрям нам дає...
(І. Нехода, Я — комуніст)

624.

Ромео і Джульєтта

Герої однойменної трагедії (1597) великого англійського драматурга В. Шекспіра. Сила і краса почуттів Ромео і Джульєтти виявилися в тому, що обоє вони обрали смерть, а не

розлуку, здобувши моральну перемогу над варварськими пережитками середньовіччя.

Імена ці вживаються на позначення людей, що люблять глибоко і самовіддано.

Але тоді все було простіше: не було таких страшних воєн, як тепер, і тому було більше і *Джувьетт*, і *Ромео*. А хто тепер напише про таку любов, коли є *Джувьетти*, але нема кому їх любити? (М. Стельмах, Правда і Кривда).

625.

Рудін

Герой однойменного роману (1856) І. С. Тургенева. В образі Рудіна втілено типові риси «зайвої людини» 30—40-х років ХІХ ст., дворянського інтелігента епохи миколаївської реакції. Він щиро захоплюється ідеями соціальної справедливості і гуманності, але не здатний на активні дії.

У переносному значенні Рудін — людина, що красномовно викладає ідеї, які вона неспроможна відстоювати в житті.

Та й народилось же їх чимало! Во всіх інтелігентних сферах життя, на всіх становищах, де не поглянь, всюди *Рудіни*... Рудінство означає собою цілу переходову добу в суспільнім житті Росії, а Тургенев єсть найвірніший історик тої доби (І. Франко, Іван Сергієвич Тургенев).

Можна тільки з впевненістю сказати, що цей український *Рудін* не загине на барикадах і не пропаде на якомусь засланні (О. Білецький, Іван Семенович Левицький (Нечуй)).

Д и в. Зайва людина.

626.

Сади Семіраміди

Висячі сади Семіраміди — одно з «семи чудес» у стародавньому світі (споруд, які вражали сучасників своєю величчю). Семіраміда — легендарна ассирійська цариця, про яку згадують грецькі історики (Діодор та ін.). У переносному значенні «сади Семіраміди» — щось прекрасне, грандіозне, величне.

Хіба не «чудом», гідним захоплення більш, ніж легендарні висячі сади Семіраміди, є міський парк, що розкинувся на берегах штучного озера... («Радянська Україна», 8. VI 1963 р.).

627.

Самгін

Герой роману великого пролетарського письменника М. Горького «Життя Кліма Самгіна» (1925—1936). Самгін — буржуазний інтелігент, ворог революції, який прикривається маскою безпартійного «філософа», що нібито стоїть осторонь класової боротьби.

У переносному значенні — войовничий індивідуаліст, лицемір і дворушник.

Це було так само тому, що самгінська отрута не раз ще намагалася почорнити кров радянського народу, і великий письменник боровся не з тінями минулого, а з живими, захованими по закапелках ворогами (М. Рильський, Буревісник).

628.

Самостійна дірка

Так саркастично схарактеризував видатний український радянський сатирик Остап Вишня (П. М. Губенко, 1889—1956) емігрантські буржуазно-націоналістичні організації, які знайшли притулок у Західній Німеччині та США. «Самостійна дірка» — назва збірки фейлетонів та памфлетів О. Вишні (1945).

Ви неквапливі, ви спокійні,
Ви тільки глянули згори —
І враз у «дірці самостійній»
Мерзенні трусяться тхори.

(М. Рильський, Остапові Вишні)

629.

Самсón і Даліла

Самсон — герой біблійної легенди, ізраїльтянин, що одружився з Далілою, дівчиною з ворожого племені філістимлян. Самсон мав надзвичайну силу, що страшила загарбників-філістимлян. Даліла, яка вивідала, що сила Самсона міститься у його волоссі, під час сну обстригла свого чоловіка і віддала його в руки філістимлян. Полоненому Самсону викололи очі. Та коли у нього відросло волосся, відновилася його чудесна сила, і він зруйнував будівлю, в яку його ув'язнили. Під руїнами загинуло багато ворогів і сам герой.

У переносному значенні Самсон — полонений велетень; Даліла — підступна жінка.

Ось тобі, мій друже, остороги,
Як від злих жінок устерегтися.
Перша річ, ніколи жадним робом
Не відкрий своєї тайни жінці.
Тямиш, як Самсон відкрив свою Далілі
І за те свободу й зір утратив.

(І. Франко, Вразуми мя, живь буду)

Вірю я, що обороне
Сам себе мій край...
О мій велетню Самсоне,
Пути розривай!!

(О. Олесь, Сніг в гаю)

Засуджений таємним судом Ордену, який розкрив справжнє лице лже-Конрада, до страти, він [Конрад Валленрод] випив отруту і, уже відчуваючи її в своїх жилах, виголосив перед своїми суддями передсмертну промову, в якій гордо заявив, що помре, як біблійний Самсон, під руїнами будівлі, яку сам зруйнував (М. Рильський, Поезія Адама Міцкевича).

630.

Сарданапал

За староперською легендою, Сарданапал — останній цар Ассирії. Ім'я це вживається як синонім до слова «деспот».

Ви огласили юродивим
Святого лицаря! А бивий
Фельдфебель ваш, Сарданапал,
Послав на каторгу святого...

(Т. Шевченко, Юродивий)

631.

Сардонічний сміх

Походження цього виразу, що зустрічається ще в Гомера («Одіссея», 20, 302), коментатори з найдавніших часів пов'язують з островом

Сардинія: він виник від назви місцевої отруйної рослини (*Sardonia herba*). Люди, що споживали цю рослину, вмирали. При цьому їхні обличчя спотворювалися гримасами, схожими на сміх (И. Е. Тимошенко, Литературные первоисточники и прототипы трехсот русских пословиц и поговорок, К., 1897, стор. 13—15).

Вислів уживається в значенні: зловний, жовчний, їдкий, дошкульний сміх.

По моїм лиці перебігла гаряча краска сорому. І я розсміявся сардонічним сміхом (О. Кобилянська, Через кладку).

Осміх насмішкуватий, сардонічний (І. Нечуй-Левицький, В концерті).

632.

Сатрап

Правитель провінції в Мідії, Персії і державі Олександра Македонського (грецьк. *σατράπης* від мідійського «хшатрапаван» — охоронець області). Будучи намісником голови держави, сатрап мав усю повноту адміністративної і судової влади.

У переносному значенні сатрап — деспотичний самодур-адміністратор.

Так-то, так!
Найшовсь-таки один козак
Із мільона свинопасів,
Що царство все оголосив:
Сатрапа в морду ватопив.

(Т. Шевченко, Юродивий)

Талановитий винахідник космічної ракети був страчений за участь у замаху на Олександра II. А пізніше

самодержавство розправилося і з братом В. І. Леніна—Олександром Ульяновим. Та царським *сатрапам* не вдалося зломити революційного духу кращих синів і дочок народу («Радянська Україна», 31. V 1963 р.).

Чи стерпить він, бездомний мандрівник,
Тупих *сатрапів* самохіття,
І самовладців знавіснілий крик,
І самоправства витворність жорстоку?
(М. Бажан, Пісня про три ножі)

За одягом римських патриціїв і лікторів ми бачимо хижі морди поміщиків і *сатрапів* цариці Росії (А. Малишко, Оповитий любов'ю).

633.

Сату́рн.
Па́ща Сатурна

Староримський бог, міфи про якого були ототоженні з грецькими міфами про бога часу Кроноса. Сатурн проковтував своїх дітей, бо йому було напророчено, що один з них відбере в нього владу (звідси вислів «паща Сатурна»).

У переносному значенні Сатурн, «паща Сатурна» — невблаганний час.

Хрести дубові посхилялись,
Слова дощем позамивались...
І не дощем, і не слова
Гладесенько *Сатурн* стирає...
(Т. Шевченко, Ми вкупочці колись росли)

І він устами спраглими приник
До джерела, де грає творчість бурна, —
І не поглине Кобзаря повік
Жорстока *паща* сивого *Сатурна!*
(М. Рильський, Статуя Сатурна в Літньому саду)

634.

Свинська конституція

Назва сатиричного оповідання (1896) великого українського письменника І. Я. Франка, в якому нещадно викривається антинародний характер буржуазної конституції Австро-Угорської імперії.

Цей вислів став саркастичною назвою буржуазної конституції взагалі.

Почитавши такі оповідання Мартовича, як «Смертельна справа», «Хитрий Панько» та «Квит на п'ятку», кожний, хто навіть не ознайомлений практично з буржуазною «свинською конституцією», матиме яскраву картину колишніх «виборів» у Західній Україні (П. Козланюк, Панські «вибори»).

635.

Свиснув Овлур за рікою

Вислів походить із «Слова о полку Ігоревім» (XII ст.). При втечі з половецького полону князю Ігорю допомагав половчанин Овлур: «...В полуночи Овлуръ свисну за рѣкою; велить князю разумѣти».

У переносному вживанні цей вираз означає сигнал до важливої дії.

Ні, вже не знати спокою!
Туга пече, як змія!
Свиснув Овлур за рікою, —
Чуєш ти, земле моя?

(М. Рильський, *Свиснув Овлур за рікою*)

636.

Світе ясний! Світе тихий!

Цитата з однойменної поезії Т. Г. Шевченка (1860):

Світе ясний! Світе тихий!
Світе вольний, несповитий!
За що ж тебе, світе-брате,
В своїй добрій, теплій хаті
Оковано, омурано
(Премудрого одурено),
Багрянницями закрито
І розп'ятиєм добито?

Світе тихий, світоньку ясний, скільки ж то в тобі багатства й краси! (П. Козланюк, По золоте руно).

Кайдани упадуть,
Зітреться й слід колишньої полуди,
І ясний, тихий світ мою осяє путь.

(М. Вороний, Нехай так)

637.

Світова скорбота

Автором виразу є німецький письменник-романтик Жан-Поль (Ріхтер), який вжив його в незакінченому творі «Селіна» (1825). Пізніше великий німецький поет Г. Гейне цим виразом схарактеризував картину французького художника П. Деляроша «Олівер Кромвель перед труною Карла I» («З виставки картин 1831 р.»).

У переносному значенні «світова скорбота» — крайній песимізм. У літературознавстві виразом цим характеризують типові для ряду

письменників кінця XVIII — початку XIX ст. песимістичні настрої. Вживається іноді німецькою мовою — *Weltschmerz*.

Байронізм! *Weltschmerz*! Знать, були колись
Такі, що горем світовим страждали
І, риби мов об лід, весь вік товклись
О стіни, що їх волю й ум стісняли...

(І. Франко, Нове життя)

Вже за перший тиждень його бліде, змарніле обличчя порожівало, рухи зробилися жвавіми. Він забув не тільки про те, що зветься «сумом», «нудьгою», «світовою скорботою» і т. ін., — забувсь навіть, що бувають на світі громадські інтереси, ба навіть, що є на світі книжка для читання (А. Кримський, Перші дебюти одного радикала).

638.

Світоч.
Світило

Переносне вживання слів «світоч», «світило» в значенні «велика, мудра людина» знаходимо ще в біблійній Книзі пророка Даніїла: «Розумні сьятимуть неначе світила на небі..., неначе зорі, во віки віків» (12, 3). «Світочами світу» називав міфічний Ісус своїх учнів (Матф., 5, 14).

Англійський поет Е. Арнолд свою поему про Будду назвав «Світило Азії, або велике зречення» («*The light of Asia, or great renunciation*», 1879).

Готама Будда, Азії світило,
Очима духа бачив цю пригоду...

(І. Франко, Притча про життя)

Він [Франко] був «світочем» рідного народу — світло це було настільки яскравим, що розходилося і розходитьса далеко за межами його батьківщини (О. Білецький, Українська література серед інших літератур світу).

639.

Свобода, рівність, братерство

Лозунг французької революції 1789 р., що набув величезної популярності. Повторений у французькій конституції 1848 р. як відома політична формула, вислів часто цитується і коментується.

Принципи, на котрих основується робітницький ідеал майбутнього ладу, се ті самі революційні принципи *свободи, рівності і братерства*, а тільки поняті широко, в цілій чистоті. Всі вони якнайтісніше в'яжуться з собою, обусловлюються взаємно. Без *свободи* нема ні *рівності*, ні *братерства*; без *рівності* нема *свободи*, без *братерства*, дружності — *рівність і свобода* ні на що не здадуться (І. Франко, Мислі о еволюції в історії людськості).

Вислів уживається в переносному значенні як лозунг визвольної боротьби народу.

Коли я погляд свій на небо звожу, —
Нових зірок на ньому не шукаю,
Я там *братерство, рівність, волю* гожу
Крізь чорні хмари вглядіти бажаю, —
Тих три величні золоті зорі,
Що людям сяють безліч літ вгорі...

(Леся Українка, Мій шлях)

• *Рівність, братерство воля* усім —
Наші були ідеали,
Теплою кров'ю на стягу своїм
Ми їх в борні написали.

(О. Олесь, З військом за волю боролися ми)

Застосовуючись для характеристики буржуазних «свобод», вислів набуває іронічного забарвлення.

Коли сюди додати ще Трумена, Маршала та радника Даллеса, — то це й буде офіційна урядова французька республіка. Одне слово — «свобода, рівність і братерство» (О. Вишня, Штурм фортеці).

640.

Своя своїх не признаша

Євангельський вираз: «Прийшов [Іоанн] до своїх і свої його не прийняли» (Іоанн, 1, 11). Часто цитується старослов'янською мовою: «Своя своя [своїх] не признаша».

Вживається з іронічним значенням при розповіді про якийсь непорозуміння (завдяки співзвучності слів «знаша» і «пізнали»).

Осатанілий кат українського народу, садист, злодюга і хабарник Вехтер «відповідає уявленням», точніше кажучи, мріям українських націоналістів. Ну, що ж, не дивно. *Своя своїх признаша...* (Я. Галан, Ох!).

641.

Святая святых

Так у Біблії називається та частина єрусалимського храму, де зберігався ковчег із заповідями, які бог нібито дав Мойсеєві. У «святую святых» міг входити тільки первосвященик (головний жрець) один раз на рік.

У переносному вживанні — найбільша святиня.

Що історію не можна вкрати, забули, що історія—це *святая святих* народу, недоторканна для злодійських рук (О. Довженко, У грізний час).

642.

Святогór

Герой давньоруських билин, велетень-богати́р. Святогор мав надприродну силу, але й він не зміг підняти торбину з «тягою земною». Вмираючи, Святогор передав свою силу Іллі Муромцю.

У переносному вживанні — дуже сильна людина.

Крові б, крові і сили відерцем
Святогором понести до масі..
Якби можна помножити серця,
Я помножив би тисячу раз!

(О. Власько, Крові б, крові сили)

643.

Седáн

Місто у Північній Франції, біля якого 1—2 вересня 1870 р. в ході франко-пруської війни була наголову розгромлена і взята в полон армія Наполеона III.

У непрямому вживанні Седан — повна поразка, крах.

Улюбленці пани Петен і Вейган влаштували Франції новий Седан (Я. Галан, Памфлети).

644.

Сезám, одчинись!

Вислів з арабської казки «Алі Баба і сорок розбійників», яку включив перший французький перекладач арабських казок А. Галлан у свій переклад (1704—1708) збірника «Тисяча й одна ніч». За допомогою цих слів розбійники відчиняли двері в зачаровану печеру з величезними багатствами.

У переносному значенні — ключ до здійснення заповітної мрії; іноді також — приємна несподіванка.

Внизу під нами глибока зелена долина, кругла, наче макітра, з крутими, м'якими од кучерів лісу, стінами. Де-не-де, по кутках, стоять ясні безлісні гори, наче копиці зеленого сіна, — і вся ця краса, несподівана й пишна, сміється щастям просто в лице. Ще за хвилину нічого не було видно — і от: «сезам, одчинись!» (М. Коцюбинський, Як ми їздили до криниці).

Б ж о с т о в с ь к и й. О, то невже ж панове думають, що в мене є готовий «сезам» на всі двері (І. Кочерга, Фея гіркого мигдалю).

645.

Селадон

Герой роману французького письменника О. д'Юрфе (1568—1625) «Астрея» (1610—1619), сентиментальний закоханий.

Ім'я Селадона стало загальною назвою людини, що легко і поверхово закохується.

Барабаш у «Богдані Хмельницькому» — це поважна особа, довірений короля, старий селадон і п'яниця, що добре знається на дорогих винах і тонкощах упадання коло жінок (Г. Маринич, Спогади про Марка Лукича Кропивницького).

646.

Село на нашій Україні

Цитата з поеми Т. Г. Шевченка «Княжна» (1847—1858):

Село! і серце одпочине.
Село на нашій Україні —
Неначе писанка село...

Твої земляки-шевченківці одержують щодня тисячу триста шістьдесят дев'ять примірників газет і двісті примірників журналів — весь світ розкритий перед їхніми поглядами. До трьохсот листів одержують з усіх кінців землі радянської, по двадцять телеграм, а до бібліотеки щодня заходять обмінати книжки по сто двадцять чоловік — старих і малих. Всі читають, всі до сонця тягнуться, бо ж часи такі, бо ж весь народ радянський так живе.

Отаке, наш Кобзарю, село на нашій Україні, те село, яке колись називалося Кирилівкою... (М. Тарновський, *Село на нашій Україні*).

647.

Сельний крин

Польова лілея (старослов'янською мовою). Цей вираз неодноразово використовується як порівняння у біблійній Писні пісень при змальованні краси Суламіфі — коханої царя Соломона.

У переносному значенні — символ чистоти, юності, краси.

Возний:

От юних літ не знав я любові,
Не оцщуал возження в крові;
Как вдруг предстал Наталки вид ясний,
Как райский крин, душистий, прекрасний...

(І. Котляревський, *Наталка Полтавка*)

Облизавсь старий котюга,
І розпустив слини,
І пазури простягає
До Самантянини,
Бо була собі на лихо
Найкраща між ними,
Між дівчатами; мов крин той
Сельний при долині —
Між цвітами.

(Т. Шевченко, Царі, III)

Д и в. Пісня пісень.

648.

Серце Дánко

Данко — герой легенди, яку розповідає циганка, персонаж твору Максима Горького «Стара Ізергіль» (1894). Данко вів плем'я людей через глухий ліс, а коли вони зневірилися й не хотіли йти далі крізь темряву, що наступала з усіх боків, «він розірвав руками собі груди і вирвав з них своє серце та високо підніс його над головою.

Воно палало так яскраво, як сонце, і яскравіше за сонце, і весь ліс замовк, освітлений цим смолоскипом великої любові до людей, а пільма розлетілася від світла його і там, глибоко в лісі, тремтячи, впала в гнилу пашу болота».

Образ полум'яного серця Данко використовується в літературній мові на визначення героїзму і самопожертви в ім'я людини.

Горять над світом, як *серце Данко*,
Вогні незгасні — партквитки.

(М. Петренко, Інші угледять ні рянку)

...Вже я спалений стою
В тривожнім віці на краю
І людям *серце* простягаю.
Чи я живий, чи ні, — не знаю,
Не відаю і не таю...

(А. Малишко, Прометей)

649.

Серцем кучерявий

Слова з 6-го вірша поетичного циклу
П. Г. Тичини «В космічному оркестрі» (1921):

Вставай, хто *серцем кучерявий!*
Нова республіко, гряди!
Хлюпни нам, море, свіжі лави!
О земле, велетнів роди!

«Серцем кучерявий» — людина нового світу,
молода душою.

«До нас, хто *серцем кучерявий!*» — надрукував
В. Бобинський тичинівський заклик у четвертому номері
журналу. І вони йшли в наші «Вікна» з палкими й *кучерявими серцями* для пролетарської справи (П. Козлянюк, «Вікна»).

650.

Сестра Аполлона

Найчастіше — Евтерпа, муза ліричної поезії
(друге ім'я Аполлона — Феб).

Старенька *сестро Аполлона!*
Якби ви часом хоч на час
Придубали таки до нас
Та, як бувало во дні они,
Возвисили б свій божий глас...

(Т. Шевченко, Царі)

Ти до мене спершу приходила, *Фебова сестро*, в своєму пишному одягу... Молодий тоді був я: все мені кидалось в очі... Любо було мені любитися твоїм убором (Панас Мирний, Поспів'я).

Д и в. Муза.

651.

Сивіла.

Читати Сивіліні книги

У стародавньому світі сивілами називалися жінки-пророчиці. Особливо відома Кумська сивіла, з пророцтв якої були складені так звані «Сивіліні книги». Висловлювання, що в них містилися, тлумачила ціла колегія жерців.

У переносному значенні «читати Сивіліні книги» — розмірковувати про майбутнє.

На вежі в замку я сиджу
З наказу злої сили;
Вночі на зорях ворожу
Або, замислений, сиджу
Над книгами *Сивіли*.

(М. Вороний, Фата моргана, 3)

652.

Сильна, як смерть

Слова, з якими у біблійній Пісні пісень (8, 6) Суламіф звертається до Соломона: «Поклади мене, як печать, на серце твоє, на тіло твоє; бо сильна, як смерть, любов; бо люті, як пекло, ревності; стріли її — стріли вогненні; вона полум'я боже». Цей образ використав М. Горький у казці «Дівчина і Смерть».

Оце вже справді «*сильна, як смерть*». Це вже та любов, яка кидає на шалі терезів не багатство і не силу, а все життя (М. Рильський, Балада Шевченкова «У тієї Катерини»).

Д и в. Пісня пісень.

653.

Сильні світу цього

Біблійний вислів: «Не надійтеся на князя і на сильних світу цього» (Псалом 118).

Сильні світу цього — ті, хто має владу (іноді цей вираз вживається з іронічним забарвленням).

...Роль, одведена юрбі в драмі XVII і XVIII віків, зовсім відповідає тодішнім поглядам на народ, як на більш чи менш пасивний матеріал для різних політичних комбінацій «*сильних світа цього*» (Лесь Українка, Європейська соціальна драма в кінці XIX ст.).

Єзуїти потребували допомоги властей; для того, щоб переконувати *сильних світу цього* у необхідності всілякої допомоги заходам ордену, треба було привертати їх до себе... (О. Білецький, Зародження драматичної літератури на Україні).

654.

Синій птах

Назва п'єси-казки (1908) бельгійського письменника М. Метерлінка (1862—1949). Синій птах — «таємниця речей і щастя», яку шукають діти селянина-бідняка.

Крилатим цей вираз став у нашій країні після блискучої постановки п'єси Метерлінка

Московським Художнім театром у 1908 р. Синій птах — символ невланого щастя.

Нарешті довелось змінити й самого «синього птаха», надавши йому нових близьких нам сюжетних і ідейних якостей (І. Кочерга, Мій творчий шлях).

655.

Сізіфова праця

В 11-й пісні поеми Гомера «Одіссея» розповідається про корінфського царя Сізіфа, що за образу богів був засуджений Зевсом на тяжку кару: він вічно мусив піднімати на гору великий камінь, який щоразу скочувався вниз.

Вираз «сізіфова праця» в переносному значенні — безплідна, важка, нескінченна робота— вперше вжив староримський поет Проперцій (І ст. до н. е.).

...Благородна праця винахідників пеніциліну і стрептоміцину може стати *сізіфовою працею* (Я. Галан, Чумні бактерії).

Складаються комісії, відповідальні працівники відриваються від роботи, залучаються свідки, експерти, слідчі. Десятки людей, буває, хвилюються над листами кляузниць. Не зачинаються двері у сусідів Чинак від комісій... І все це — *Сізіфів труд!* («Літературна Україна», 21. V 1963 р.).

656.

Сіль землі

У так званій «нагірній проповіді» міфічний Христос звертається до своїх учнів з такими словами: «Ви сіль землі. Якщо ж сіль втратить силу, то чим зробиш її солоною? Вона не по-

трібна ні на що, її тільки викинути геть на по-
прання людям» (Матф., 5, 13).

«Сіль землі» — кращі люди свого часу.

Дев'ятий вал... Чи то ж була вода,
що марне так розбилася об кручу?
То ж сіль землі, то ж сила молода
Ішла на смерть, на згубу неминучу.

(Леся Українка, Епілог)

...Людей ідеї во всіх станах мало, а серед акторської
збирани дружини коли знайдеться один-два, то й тому
треба дивуватись!.. А все ж вони, яко сіль землі, да-
ють присмаку ділові, і воно йде своїм шляхом, тихенько
наближаючись до загальної мети (І. Карпенко-Карий,
Лист до Б. Д. Грінченка, 8. X 1897 р.).

Який гострий «контраст»: геологи, будівельники,
можна сказати, сіль землі, а балакають, мов якийсь Жора
Вирви Зуб з Молдаванки! (І. Муратов, Герої повинні
бути героями, «Літературна Україна», 26. IV 1963 р.).

657.

Сім корів худих і сім корів товстих

За біблійною легендою, єгипетському фа-
раону приснився сон про те, як сім худих корів
з'їли сім корів товстих, але залишилися такі ж
худі, як були доти. Витлумачуючи цей сон, май-
бутній правитель країни Іосиф сказав, що він
віщує настання у Єгипті семи врожайних і семи
голодних років (Буття, 41, 4).

У наш час цей вираз вживається головним
чином з іронічним забарвленням.

Та ще мудрішим може показатись,
Коли столець лояльності поставиш
На користі столець і аж наверху
Сам сядеш, вищий понад тих нездарів,
Що на самих худих лояльних стільцях
Сидять, худі, мов сім корів з Єгипту.

Амінь, амінь, кажу тобі, мій сину,
Що не худі товстих їдять корови,
Але товсті худих з'їдять з кістками
І не подохнуть, тільки потовстіють.

(І. Франко, Послухай, сину, що премудрість каже)

658.

Сіячі

За походженням образ сіяча-проповідника, що сіє зерна нових ідей у людські душі, пов'язаний з Євангелієм (Матф., 13). Великої популярності він набув після появи поезії М. О. Некрасова «Сіячам» (1876), де містився заклик сіяти «розумне, добре, вічне».

Щоб сіячів твоїх їх власне покоління
На глум не брало і на сміх.
Щоб монументом їх не було те каміння,
Яким в відплату за плодючеє насіння
Ще при життю обкидувано їх.

(І. Франко, Рефлексія)

Де ви, правди всенародної
Та братерства сіячі?
Де ви, мислі благородної
Тверді духом діячі?

(П. Грабовський, До сіячів)

659.

Скрижалі

За біблійною легендою, на кам'яних плитах (скрижалях) були написані заповіді, які бог дав Мойсееві на горі Сінай (Ісход, 24, 12).

У переносному значенні скрижалі — заповіт, твір, насичений великими ідеями; «бути записаним на скрижалі історії» — здобути безсмертя, увічнення.

І ще скажу, мій славний друже,
Я не беру життя байдуже.
Високих дум святі *скрижалі*,
Всі наші радощі і жалі,
Всі ті боління і надії
І чарівливі гарні мрії, —
Все, що від тебе в серце впало,
Не загубилось, не пропало...

(М. Вороний, Іванові Фрашкові)

Хіба Шевченко не народу
Писав *скрижалі* — Кобзаря?

(В. Велог, До робітників,
«Коммунар», 24. III 1919 р.)

Те, що він [Шевченко] побачив на рідній, закріпаченій землі із диким поміщицьким свавіллям і з морем народного бідуння, те, що почув у темних кріпацьких хатинах і в розкішних палатах, стало основою його нових творів: книги «Три літа», натхненними підвалинами «Сна» і «Кавказу», «Єретика», «До мертвих і живих» — караючими проповідями і провіщаннями, *скрижалями* його слави і темними ночами його мучеництва в далекій аральській неволі (А. Малишко, Оповитий любов'ю).

660.

Скриня Пандóri

Вирішивши помститися людям, яким Прометей приніс вогонь з неба, Зевс звелів богам створити прекрасну і красномовну, але хитру і підступну дівчину Пандору. Зевс, віддавши її заміж за Епіметея — брата Прометейя, подарував їй скриню, в якій були замкнені всі людські пороки, нещастя і хвороби. Незважаючи на заборону, Пандора з цікавості відчинила скриню і випустила на волю всі лиха, що їх донині терпить людство. На дні скрині лишилася сама надія.

У переносному вживанні «скриня Пандори» — вмістилище зла, лиховісний дар.

Сили життя долали злих духів, які ховалися у скрині *Пандори*. Одна з цих сил була визнана тут, в цій кімнаті, і це було єдине і найважливіше, що Максим Нерчин розумів і відчував в цю мить (Н. Рибак, *Скриня Пандори*).

661.

Скупий рицар

Герой однойменної трагедії (1836) О. С. Пушкіна — втілення жадоби до грошей і розтлінної влади золота.

Ключі од житниць кидайте на дно
Глухого, пінявого океану,
Востанне гляньте, *рицарі скупі*,
На золото у вогких сутеренах...

(М. Рильський, *Докурюйте сигари, допивайте*)

662.

Славних прадідів великих Правнуки погані

Цитата з поеми Т. Г. Шевченка «І мертвим, і живим...» (1845):

Німець скаже: «Ви моголи»,
«Моголи, моголи!»
Золотого Тамерлана
Онучата голі.
Німець скаже: «Ви слов'яни»,
«Слов'яни! слов'яни!»
Славних прадідів великих
Правнуки погані!

Углядівши такого *поганого правнука* в особі Уласа Самчука, німець умовив його, що він могол, і послав подорожувати по Україні (Ю. Мельничук, Улас Самчук дома і на Україні).

Слово і діло

Зіставлення цих понять пов'язане з різними способами тлумачити перше речення Євангелія від Іоанна: «Спочатку було Слово, і Слово було в бога, і Слово було бог». Ця фраза, в якій міститься ідеалістичне ствердження вищості духу над матерією, використовувалася реакціонерами для боротьби з матеріалізмом.

У рукописі німецького просвітителя XVIII ст. І.-Г. Гердера «Іоанн» (1774—1775) є спроба осмислити «Слово» як поняття, вираз, перво-причину, дію.

Великий німецький письменник Й.-В. Гете у трагедії «Фауст» відбив прагнення передових мислителів свого часу дати матеріалістичне тлумачення цього відомого вислову:

Фауст: (розгортає книгу і лаштується перекладати)

Написано: «Було спочатку С л о в о!»

А може, переклав я зразу помилково?

Зависоко так слово цінувать!

Інакше треба зміркувать,

Так внутрішнє чуття мені говорить.

Написано: «Була спочатку М и с л ь!»

Цей перший вірш як слід осмисль,

Бо ще перо біди тобі натворить.

Хіба ж то мисль і світ і нас створила?

А може, так: «Була спочатку С и л а!»

Пишу — і сумнів душу огорнув:

Я, мабуть, знову суті не збагнув...

Та світ свінув — не зрадила надія,

І я пишу: «Була спочатку Д і я!»

(Ч. I. «Кабінет Фауста», переклад М. Лукаша)

У переносному значенні «слово і діло» — думка, ідея і її втілення, здійснення в житті.

...Я звертаю до вас річ не з докором, я дивлюсь на вас не згори вниз, я хочу говорити з вами, як з товаришами, просячи тільки розуміння безстороннього і широй відповіді *словом ділом* (Леся Українка, Лист до товаришів).

Трудом сягнув він огнекрилим
За всі видимі небеса,
І *слово* правда стало *ділом*,
І стала дійсністю краса.

(М. Рильський, МХАТ)

664.

Слово, чому ти не твердая криця...

Перший рядок 16-ї поезії з циклу «Невільничі пісні» (1896) Лесі Українки:

Слово, чому ти не твердая криця,
Що серед бою так ясно іскриться?
Чом ти не гострий, безжалісний меч,
Той, що здійма вражі голови з плеч?

Проти надії надіялась ти,
Тож годиться й тебе, непоклінну,
Слово твоє, що міцніше за крицю,
Називать — Ломикамінь!

(М. Рильський, На Ай-Петрі, 3)

665.

Смертний гріх.

Сім смертних гріхів

Смертний гріх — найтяжчий, за релігійними уявленнями, гріх. Його не можна спокутувати, він вічно карається в «загробному житті». Вираз

походить з тексту Першого соборного послання Іоанна Богослова («Є гріх смертний...», 5, 16). За церковною догматикою, існувало сім смертних гріхів: задрощі, скупість, розпуста, ненажерливість, гордощі, зневіра, гнів.

У переносному значенні «смертний гріх» — найтяжчий злочин.

Гаптують, шують, і печуть, і варять,
купають, продають, про свято дбають.
Лиш той не дбає, хто шага не має,
але й такий волів би заробити
гіркою працею, ніж так «не дбати»,
бо гірші злидні в свято, ніж у будень,
буденна одіж, наче смертний гріх,
темніє серед ясных шат святкових...

(Леся Українка, Що дасть нам силу?)

Всі сім смертних гріхів були мобілізовані папою на допомогу реакції та її американським протекторам (Я. Галан, Памфлети).

Мовчазна, гнітюча пауза. Короткі ляпasi й глухі, безладні стусани. І знову той жебрацький, уже кволіший голос:

— Але ж, спитайте хоч кого, я вас прошу...

— А мусиш мені сказати, що ти за один! А мусиш!

Капральський баритон вичитує всі смертні гріхи (Б. Антоненко-Давидович, Блакитна Галілея).

666.

Смерть одна розлучить нас!

Фраза з дуету комічної опери С. С. Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм» (1863).

Іноді цитується в іронічному контексті.

Важливе щось інше: що любов української націоналістичної мамзельки до німецького різника невиліковна та що тільки *смерть одна розлучить* цю пару (Я. Галан, Ох!..).

667.

Содом і Гоморра

Староєврейські міста; за біблійним міфом, зруйновані богом за гріхи їхніх мешканців (Буття, 19, 24—25). У переносному значенні — розпуста; безладдя, хаос.

В хаосі суперечних звісток, чуток і звичайних пліток-небилиць виринає поступово картина останніх днів гітлерівських Содома і Гоморри (Я. Галан, Останні дні фашистської афери).

Недавно тут були і греки, і зуави, —
Справляв тут капітал свій золотий содом.

(В. Сосюра, Червона зима)

Див. Соляний стовп.

668.

Соломон мудрий

Цар Ізраїльсько-Іудейської держави (X ст. до н. е.), яка досягла в часи його правління найвищої могутності. У Біблії та в середньовічних східних легендах Соломон — справедливий правитель, якому приписується багато мудрих судових рішень (звідси крилатий вислів «суд Соломона»).

Виборний. ...Тільки нігде правди дівати, труденько тепер убогій дівці замуж вийти; без приданого, хоть будь вона мудріша од царя Соломона, а краща од прекрасного Іосифа, то може умерти сідою панною (І. Котляревський, Наталка Полтавка).

Не пускайся з жінкою чужою
В танці, ані в жадні гри й забави.
Тямиш, Соломон, що наймудрішим

Уважався в племені жидівським,
Що, мовляли, розумом високим
З всіх людей стояв найближче бога,
Через жінку навіть бога зрікся
І в поганським храмі жертви діяв.
(І. Франко, Вразуми мя, живь буду)

669.

Соляний стовп

За біблійною легендою, перед знищенням Содом а́нґели попередили праведника Лота, щоб він негайно йшов з міста, не оглядаючись. Але дружина Лота переступила цю заборону, за що її було перетворено на соляний стовп.

У переносному вживанні «соляний стовп» — непорушність; «перетворитись на соляний стовп» — завмерти від несподіванки, подиву, обурення.

За тобою нишком оглядаюсь,
Хоч мені не оминути зла...
Знаєш ти, що Лотова дружина
За один свій погляд віддала?

Соляним стовпом не страшно стати,
Тільки в мене інша мрія є:
Статися бодай твоїм браслетом,
Щоб тримати рученя твоє.
(Д. Павличко, Знову ти вертаєшся з костью)

Див. в. Содом і Гоморра.

670.

Сорок віків дивляться на вас з висоти цих пірамід

З такими словами генерал Бонапарт начебто звернувся до французьких солдатів перед боєм при єгипетських пірамідах 21 липня 1798 р.

Проте жодним документом це не підтверджується. Схожий вираз наведено в книзі Р. Martin, *Histoire de l'expédition française en Egypte, Paris, 1815, т. I, стор. 199*: «Французи, подумайте про те, що з висоти цих пам'ятників сорок віків не зводять з вас очей».

Диктуючи мемуари на острові св. Єлени генералові Бертрану, Наполеон свою історичну фразу передав у такій редакції: «Солдати, на вас дивляться сорок віків». Дуже можливо, що ці слова, як і багато інших, закріплених наполеонівською легендою, вигадані набагато пізніше часів походу Бонапарта в Єгипет (Н. С. Ашукін, М. Г. Ашукина, *Крылатые слова*).

Показуючи на три соски, [він] патетично промовив:

— Солдати! Єгипетські піраміди дивляться на вас!
(О. Вишня, *Штурм фортеці*).

671.

Спалити кораблі

Вислів походить з книги старогрецького письменника Плутарха (46—126 н. е.) «Про добродієність жінок», де розповідається про те, що троянки після падіння Трої відрізали шлях відступу своїм чоловікам, спаливши їхні кораблі.

У переносному значенні — рішуче порвати з минулим, стати на новий шлях.

Тільки — життя за життя! Мріє, станься живою!
Слово, коли ти живе, статися тілом пора.

Хто моря переплив і спалив кораблі за собою,
той не вмере, не здобувши нового добра.

(Леся Українка, *Мріє, не зрадь!..*)

— Неминучість?.. Так, так, історична неминучість. Тепер скоряюся, досить. Літа вже, знаєте, п'ятдесят, піввіку, це вже певна межа. І взагалі — закрито всі протоки. *Палю кораблі. Палю.* Ні втікати, ні маскуватися не хочу (О. Кундзич, Фатум).

672.

Спати сном праведника

Вираз пов'язаний з неодноразовими згадками в Біблії про спокійний сон людей, які ведуть чесне, праведне життя (наприклад, у Притчах Соломона в повчаннях синові: «Коли лягатимеш спати, не будеш боятися, і коли заснеш, сон твій буде солодкий», 3, 24).

У сучасній мові це образна характеристика духовних лінощів; використовується також як іронічне визначення міцного сну.

У нас-бо таки громадського виховання нема ніякого, а через те й громадського почуття бракує. Все приходится тільки очі протирати, щоб світліше на світ подивитись, а деякі, як лінуються, то й очей не протирають, а просто сплять сном праведних, та сні їм золоті привиджуються (Леся Українка, Лист до М. І. Павлика, 5. XII 1891 р.).

673.

Спинись, хвилино!

Вигук Фауста, героя однойменної трагедії Й. -В. Гете (1749—1832). Передчуваючи здійснення мрії свого життя, Фауст каже:

Коли б побачив, що стою
З народом вільним в вільному краю,
Я міг би в захваті гукнути:

Спинись, хвилино, гарна ти!
Чи ж може вічність поглинути
Мої діла, мої труди?
Провидячи те щасне майбуття,
Вкушаю я найвищу мить життя.

(Переклад М. Лукаша)

Фаусте, Фаусте! Ти помилився!
Втомі твій спокій приснився..
В серці своєму *спинив* ти *хвилину*,
ту, що ніколи не знає зупину,
в ній-бо кінець початком стає, —
і розтає заклинання твоє
там, де кінець початком стає!

(О. Левада, Фауст Смерть)

Людина минулого, спостерігаючи швидку зміну хвилин, хотіла, як гетевський Фауст, зупинити ту з них, яка їй здавалась особливо прекрасною. Як же мало змінитися життя для того, щоб людина могла «зупинити» усяку мить і знайти її прекрасною! (О. Білецький, Творчість Максима Рильського).

674.

Спляча царівна

Героїня багатьох казок (зокрема, казки французького письменника Ш. Перро (1628—1703) із збірки «Казки моєї матері-гуски», 1697; «Казки про мертву царівну та про сімох богатирів», 1833, О. С. Пушкіна та ін.), зачарована принцеса, яку збудив від мертвого сну закоханий у неї королевич.

Вислів набув переносного (іноді іронічного) значення.

І буде спати щастя, мов царівна,
що на скляній горі знайшла труну,
життя ж твоє. мов нитка, довга, рівна,
протягнеться кудись удалину.

(Леся Українка, Ні, ти не вмиреш, ти щастя похочеш)

675.

Старий режим

Цей вираз означав політичний лад, який існував у Франції до буржуазної революції 1789 р. Автором його є французький історик А. Токвіль (1805—1859), який видав 1856 р. книжку «Старий режим і революція».

У радянському суспільстві цей вислів уживається найчастіше в значенні: режим, що існував у царській Росії до 1917 р.

Все полетіло шкереберть, все, що було таке звичне раніше, ще за старого режиму, хоч старого, царського, режиму доктор Драгомирецький теж не похваляв... (Ю. Смолич, Мир хатам, війна палацам).

Посунься — розсівся, як старий режим (П. Панч, Право).

Еге ж! — говорить сестричка. — Кругом старий режим. Виростемо, ти будеш босими ногами чужу стерню топтати, мене будуть за коси тягати? (О. Ковіньська, Кутя з медом).

676.

Старосвітські батюшки

Вислів походить від назви повісті І. С. Нечуя-Левицького «Старосвітські батюшки і матушки» (1881), в якій викривається зажерливість та кар'єризм попівства.

Вживається з іронічним значенням.

Є старосвітські батюшки, мало вчені, добродушні простаки, що відправляють культ по-простому, як звичну справу (О. Білецький, Іван Семенович Левицький (Нечуй).

677.

Старосвітські поміщики

Назва повісті М. В. Гоголя, що увійшла до збірки «Миргород» (1835). Центральна ідея твору — приреченість мертвотного, патріархального існування, породженого кріпосницьким ладом.

Значна частина українського панства на початку ХІХ ст. ще жила в своїх маєтках життям «старосвітських поміщиків», яке в тонах сумного гумору зобразив Гоголь і яке без поблажливості висміяв Г. Квітка-Основ'яненко в «Пані Халявському» (О. Білецький, «Слово о полку Ігоревім» та українська література ХІХ—ХХ ст.).

678.

Стецько

Персонаж комедії Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці» (1836), недоумкуватий і зарозумілий парубок.

Вживається як синонім до слова «дурень».

Після смерті славнозвісного українського письменника Грицька Квітки-Основ'яненка, що сватав свого Стецька в Харкові на Гончарівці, Стецько, діставши гарбуза від Уляни Шкуратової, пішов із Слобожанщини аж на Львівські землі, там оселився й став за родоначальника всіх теперішніх Стецьків, до роду яких належить і триденний прем'єр триденної самостійної українсько-німецької держави пан Стецько (О. Вишня, Прем'єр-міністр).

679.

Стікс

У старогрецькій міфології — одна з річок підземного царства Аїд. «Піти за Стікс, через Стікс» — померти.

До лясу! Турна розбишаки,
Вам більше рясту не топтатъ!
Вам дасть Еней міцной кабаки,
Що будете за Стіксом чхатъ.

(І. Котляревський, Енеїда)

Та як буду здужать,
То над самим Флегетоном
Або над Стіксом, у раю,
Неначе над Дніпром широким,
В гаю, предвічному гаю,
Поставлю хаточку...

(Т. Шевченко, Чи не покинуть нам, небого)

Знайшли й отого Харона, який за немалі для наших худеньких достатків гроші погодився перекинути нас через Стікс — звісно, не в пекло, тільки навпаки— з пекла до раю (П. Козланюк, По золоте руно).

680.

Стоїть гора високая...

Перший рядок поезії Л. І. Глібова (1827—1893), що стала народною піснею:

Стоїть гора високая,
Попід горою гай,
Зелений гай, густесенький,
Неначе справді рай.

Нащадки сіверян, полян, дулібів,
Малята вчать ті сонячні слова,
Що, ніби чародійник з рукава,
Ти сипав їм — і в доброті не схибив.
«Стоїть гора високая» й тепер,
А молодість — такої не зазнав ти,
Бо в сірі дні, бо в чорні дні умер.

(М. Рильський, Чернігівські сонети, 4)

681.

Стояти на смерть

Вислів приписується славнозвісному полководцю, герою Вітчизняної війни 1812 р. М. І. Кутузову. Під селом Тарутіно, де російська армія після відступу з Москви готувалася до рішучого контрнаступу, Кутузов сказав солдатам і офіцерам, що були коло нього: «Тепер ні кроку назад. Стояти на смерть!».

В дворі «Арсеналу» величезна купа димучих снарядних гільз. *На смерть стоять* пролетарі за свободу (О. Довженко, «Арсенал»).

Ми, радянські бійці, чули, як до нас пробивається й не може дійти підмога, ми *стояли на смерть* (Ю. Яновський, Майстер корабля).

682.

Страха ради іудейська

Євангельський вираз із легенди про Іосифа Аримафейського, який, боячись іудеїв (старослов'янською мовою — «страха ради іудейська»), приховував, що він учень Ісуса (Іоанн, 19, 38).

Вживається як іронічне означення обережності.

Багатство автографів із найрізніших часів, починаючи 1861 роком, дає можливість контролювати всякі зміни, роблені в різних часах різними редакціями в Федьковичевих творах, а декуди доповнювати пропуски, роблені редакторами чи то для якихсь власних уподобань, чи «страха ради іудейська» (І. Франко, Перше повне видання творів Федьковича).

Так і чуло моє серце, що дурна управа — *страха ради іудейська* — знов звернеться до губернатора, хоч і має вже затвердження від нього на всяку посаду (М. Коцюбинський, Лист до В. І. Коцюбинської, 9. II 1898 р.).

683.

Страх божий

Слова з біблійної книги Псалтир: «Страх господень чистий, існує вічно...» (Псалом 19, 9).

«*Страх божий*» — поняття, яке трудно перекласти на реальну мову. Але на практиці воно розшифровувалось у тій моралі, яку в одній з ранніх повістей Панаса Мирного («П'яниця») старий чиновник рекомендує синові, що вступає на службу (О. Білецький, Панас Мирний).

684.

Страшний суд

Властиве багатьом релігіям (насамперед старогрегипетській, іудаїзму і християнству) уявлення про «останній суд», який нібито повинен відбутися над усіма людьми — живими і мертвими — перед «кінцем світу». Зважаючи діла людські, бог винагородить «праведників» життям у «раю», а «грішників» прирече на довічні муки у «пеклі». Картинами страшного суду як

офіційна християнська церква, так і сектантські проповідники залякують віруючих. У світовому мистецтві відомо багато зображень страшного суду (найбільш визначне з них—фреска великого італійського художника Мікеланджело).

У переносному вживанні вираз «страшний (великий, останній) суд» має кілька значень: щось жахливе; здійснення найвищої справедливості; щось безконечно далеке.

Будемо мати надію, що в день останнього суду господь бог простить поетові його гріхи і не згадає його віршів (М. Коцюбинський, Філянський. Лірика).

Тільки треба сил та труду,
Щоб не згинуті цілком,
Не стогнать до віку-суду
Під вельможним канчуком.

(П. Грабовський, Веснянки, IV)

Це було небо страшного суду, як уявлялося колись у дитинстві...

— А хмар наперло... Ач, що робиться. Страшний суд, чи що, починається... (О. Довженко, Із записних книжок воєнних літ).

— Ятри, не делікатничай. Нас тепер уже нічим не здивуєш, навіть страшним судом (М. Стельмах, Правда і Кривда).

685.

Стрибок з царства необхідності в царство свободи

Вираз Ф. Енгельса. Характеризуючи соціалістичний лад, геніальний основоположник наукового комунізму писав: «Об'єктивні, чужі сили, що панували до цього часу над історією, переходять під контроль самої людини. І тіль-

ки з цього моменту люди почнуть цілком свідомо самі творити свою історію, тільки тоді суспільні причини, які приводять вони в рух, матимуть в значній і дедалі більшій мірі і ті наслідки, яких вони бажають. Це є стрибок людства з царства необхідності в царство свободи» (Ф. Енгельс, Анти-Дюрінг, К., 1953, стор. 241).

Пожежа Борислава — це іскра, що набагато пізніше розгориться в полум'я і очистить нашу планету від гноблення людини людиною і освітить усьому людству шлях «із царства необхідності в царство свободи» (О. Білецький, Художня проза І. Франка).

686.

Стріла Амúra

У староримській міфології Амур — бог кохання (те ж, що у стародавніх греків Ерос). Золоті стріли Амúra, потрапляючи в серце людини (чи бога), запалюють любов.

У переносному вживанні «вразити стрілою Амúra» — викликати любов, прихильність.

Їхні захисники стали *амурами*, що *стрілами* компліментів мали завоювати серця суддів (Я. Галан, Павуки в банці).

687.

Суд Лінча

Звіряча, кривава розправа без суду й слідства, яку чинять над неграми, а також прогресивно настроєними білими реакційні елементи в США. Назва походить від імені плантатора штату Вірджінія расиста Чарлза Лінча

(XVIII ст.). В наші дні суди Лінча організуються об'єднаннями фашистського типу: «Ку-клукс-кланом», «Американським легіоном» та ін.

У переносному значенні — свавілля; швидко жорстока розправа.

Папа мовив урочисто:
Возвеличимо осанною
Найдостойніших і чистих,
Богом-господом помазаних!..
Ну, а тим,
Що по сваволі
І по блату попротазили
До апостольських престолів, —
Улаштуємо суд Лінча їм
На основі документів:
До останку порозвінчуєм!
Постягаєм з постаментів!..

(І. Немирович, Чистка святих)

688.

Суєта суєт

Біблійний вираз, який приписується цареві Соломону (Екклезіаст, 1, 2). Значення вислову: дріб'язкові житейські турботи; марнота.

Матушка гуменя: А от молодий, поти перегорить у його там усе, поти дійде до того, що мир йому стане суєтою суєт — все він до його липне, все його туди тягне... (Панас Мирний, У черниці).

Від наступального оклику: «З дороги, дядю!» — утікайте негайно, інакше все ваше життя — суєта суєт і всяческа, як той казав, суєта, будьте ви навіть начальником міської міліції... (П. Козланюк, Спорт порядок).

Зараз дідова душа коливалася поміж небесними видіннями і мирською суєтою (М. Стельмах, Правда Кривда).

І. Карпенко-Карий назвав свою п'єсу «Суєта».

689.

**Сутність людини —
сукупність усіх суспільних відносин**

Цитата з «Тез про Фейербаха» (1845) К. Маркса, в яких чітко сформульовано основні положення історичного матеріалізму, в тому числі і таке: «Сутність людини не є абстракт, властивий окремому індивідові. У своїй дійсності вона є сукупність усіх суспільних відносин» (К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 3, стор. 2—3).

...Із залишків костей читаємо організацію тварин, що давно минулися, із залишків засобів праці пізнаємо давноминулі суспільно-економічні формації, пізнаємо суспільні відносини, при яких виконується праця. А людина — це «сукупність суспільних відносин»... (С. Тудор, Кривавий четвер).

690.

Сфінкс

У Стародавньому Єгипті — кам'яні статуї лежачого лева з людською головою, що уособлювали могутність фараонів. У старогрецькій міфології — крилате чудовисько з тілом лева і головою жінки, яке жило на скелі біля міста Фіви і вбивало подорожніх, що не могли відгадати його загадки.

У переносному значенні — загадкова людина або явище.

Явилась третя — жінчина чи звір?..

...За саме серце вхопила мене,

Мов Сфінкс, у душу кігтями ви'ялилась

І смочче кров, і геть спокій жене.

(І. Фраяко, Зів'яле листя)

Але як тільки з'являлась до люду цариця
З гордим, немов діамантовим чолом, як тільки
В темних, карих очах прокидались рубінові іскри,
Миттю лев той народний під ноги цариці лягав,
З усміхом сфінкса цариця йому наступала на шию.
(Леся Українка, Ра-Менеіс)

Це «щось» приймає в їх уяві страхітливої форми, і з ночі минулого постає новий, такий грізний і страшний — «червоний сфінкс» (Я. Галан, Львів напередодні).

691.

**Схаменіться! Будьте люди,
Бо лихо вам буде!**

Цитата з поеми Т. Г. Шевченка «І мертвим, і живим...» (1845):

Схаменіться! Будьте люди,
Бо лихо вам буде!
Розкуються незабаром
Заковані люди.
Настане суд, заговорять
І Дніпро і гори!

— У тьмі погибаєте, голодні та босі, діти ваші мруть, брат повстає на брата, син на батька... (Селяни плачуть). Схаменіться, будьте люди, бо лихо вам буде! (О. Маковей, Вклад про крамниці).

692.

Сцілла і Харібда

За старогрецькими міфами, на скелях по боках Мессінської протоки жили дві потвори— Сцілла і Харібда, що нападали на мореплавців і пожирали їх (Гомер, Одиссея, 12).

У переносному вживанні вираз «між Сциллою і Харібдою» означає: опинитися між двома ворожими силами, бути під подвійною загрозою.

Замітку вдалося провести непокаліченою поміж Сциллою і Харібдою невловимої тутешньої цензури (П. Грабовський, Лист до Б. Д. Грінченка, 17. III 1900 р.).

«Мирний» опинився у вузькому коридорі поміж двома величезними айсбергами з одвісними стінами... Чи пройде «Мирний» поміж Сциллою і Харібдою, чи зімкнуться вони й розчавлять його, як маленьку раковину? (О. Довженко, Антарктида).

Т

693.

Таємне стане явним

Євангелський вираз: «Нема нічого таємного, що не стало б явним» (Марк, 4, 22; Лука, 8, 17).

Досить скромний і в усіх відношеннях статечний керівник почав нишком стрибати у гречку, аж поки «тайное не стало явным» (М. Тарновський, Незримий горизонт).

694.

Такий я ніжний, такий тривожний

Перший рядок однойменної поезії (1928)
В. М. Сосюри:

Такий я ніжний. такий тривожний,
моя осіння земля!

Навколо вітер непереможний
реве й гуля...

«Такий я ніжний, такий тривожний» —
Ти ввесь, поете, в цих словах,
Твій кожний вірш, рядок твій кожний
Життя тривожністю пропах.

(М. Рильський, Володимирові Сосюрі)

695.

Так сказав Заратустра

Назва твору (1883—1891) реакційного німецького філософа Ф. Ніцше (1844—1900). У цій книжці пропагується людиноненависницька «мораль панів», культ «надлюдини», «героя», що стоїть над юрбою, яка повинна сліпо коритися йому. Твір Ніцше не має нічого спільного з ідеями Заратустри, міфічного засновника староперської релігії — зороастризму.

Так сказав гітлерівський Заратустра (Я. Галан, Коли вбивця сміється).

696.

Талейран

Ш.-М. Талейран-Перігор (1754—1838) — видатний французький дипломат, міністр закордонних справ за часів Директорії та імперії Наполеона I. Талейран був безпринципним політиком, нерозбірливим у засобах кар'єристом, аморальним користолюбцем і в той же час

безперечно обдарованим майстром тонкої дипломатичної гри і таємної дипломатії.

Ім'я Талейрана стало загальною назвою спритного дипломата.

Почувши, що архів німецького міністерства закордонних справ потрапив у руки Червоної Армії, цей гітлерівський *Талейран* посірів на обличчі, як попіл (Я. Галан, Обвинувачуємо ми!).

697.

Там, де Ятрань круто в'ється

Початкові слова відомої української народної пісні.

*Там, де Ятрань круто в'ється,
Від пожару в'ється дим,
Партизан з фашистом б'ється,
З чорним ворогом лихим.*

(А. Малишко, Ми не маєм поля й хати)

698.

Тамерлан

Тамерлан (1336—1405) — європейська форма прізвиська середньоазіатського полководця і завойовника Тимура (Тимурленг — кривий Тимур). Грабіжницькі походи його відзначалися винятковою жорстокістю по відношенню до населення підкорених країн.

Використовується для передачі понять «грізний завойовник», «деспот», «тиран».

*Пишаються під небом ті блискучі
Гнізда розпусти, зопсуття й обмани
І світ заражують — докіль могуті*

«Стовпи» отруту ллють в народні рани,
Думки кують для прихоті своєї,
Люд трупом стеляють люті тамерлани!
(І. Франко, Не покидай мене, пекучий болю)

699.

**Та прийде час, і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольних колі**

Цитата з поеми І. Я. Франка «Мойсей» (1905). Цими словами великий поет провістив прекрасне майбутнє України, яка визволиться від кайданів капіталістичного рабства.

Багато рядків поеми стали пророчими. Франко передбачав велику бурю й день воскресіння народу:

*Та прийде час, і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольних колі.*

(О. Кобилянська, Пророцтво)

По степах херсонських, над Бескидом
Має прапор, мов крило орла...
Ось коли огнистим справді видом
Україна рідна зацвіла!

(М. Рильський, На оновленій землі)

Тільки б бачить тебе у народів привольному колі,
Де завжди набиралась могуття, і слави, й снаги.
Із синами Росії на грізному ратному полі
Стій, як месниця вірна! Хай падають ниць вороги!

(А. Малишко, Україно моя)

700.

Тартюф

Герой однойменної комедії (1669) видатного французького драматурга Мольєра, ханжа і лицемір. Ім'я це вживається для позначення людей такого типу.

Галіма (до Селіма). А! То ви он як! Сватаєте дочку, а залицяєтеся до матері? Ах ви ж *тартюф!* (В. Самійленко, У Гайхан-бея).

701.

Ташкентці

М. Є. Салтиков-Щедрін у сатирі «Панове ташкентці» (1869—1872) змалював галерею типів царських чиновників і ділків. Прообразами їх були бюрократи і комерсанти, що діяли в Середній Азії, зокрема в Ташкенті, під час будівництва залізниці (в другій половині ХІХ ст.).

У переносному значенні — хижак-бюрократи, рвачі.

А поруч з тими «духовними» вчителями ідуть і інші вчителі-цивілізатори, ідуть «*ташкентці*» всяких розрядів (І. Франко, Темне царство).

Струмись свіжого повітря в цю атмосферу, як це не дивно на перший погляд, ішов з «тюрми народів», з Росії, яка була не тільки країною тупих реакціонерів, боягузливих лібералів, «*ташкентців*» і «глуповців», але країною Белінського і Чернишевського, Пушкіна і Лермонтова, країною, де визрівали найпередовіші ідеї і створювалося велике мистецтво світового значення (О. Білецький, Пушкі і Україна).

702.

Творити на свій образ і подобу

Вираз із біблійної легенди про створення людини: «І сказав бог: створимо людину на образ наш, на подобу нашу» (Буття, 1, 26).

Значення вислову: уявляти, створювати щось, виходячи з власних ідеалів.

Бо що ж є Дух той? Сам чоловік його
Создав з нічого, в кожній порі й землі
Дає йому свою подобу,
Сам собі пана й тирана творить.

(І. Франко, Зів'яле листя)

Я видумую і ліплю кожного свого героя, як біблейський господь першу людину — на свій образ і свою подобу (П. Козланюк, Про себе та про літературу).

Такий герой мій чи не такий? Розпитаю людей,— хто скаже правду? Адже всяк уже носить його, створивши по образу й подобию своєму (О. Довженко, З щоденників, 30. XII 1954 р.).

703.

Текти молоком і медом

За біблійною легендою, бог пообіцяв Мойсеєві вивести іудеїв з Єгипту в обітовану землю, «що тече молоком і медом» (Ісход, 3, 7—8). Староримський поет Овідій у своїх «Метаморфозах» передає міф про золотий вік людства, коли ріки текли молоком і нектаром і мед капав з дубів.

У переносному значенні цей вислів характеризує найвищий ступінь добробуту, достатку.

Доки молоком і медом
Ти пливеш, наш рідний краю,
Доки весело, в достатку
Череди твої гуляють —
Доти й ми усе при тобі,
Невідступні патріоти,
Аж дійдемо — ми до панства,
Ти — до голої голоти.

(І. Франко, Ботокуди)

Д и в. Мойсей, Обітована земля.

704.

Темне царство

Назва статті (1859) М. О. Добролюбова, у якій великий критик аналізує п'єси О. М. Островського з купецького побуту. Завдяки силі узагальнення, властивій висновкам Добролюбова, цей вислів означає не тільки середовище купців-самодурів, але й вживається як символ самодержавства і кріпосництва.

І. Франко свою статтю, присвячену аналізуві поем Т. Г. Шевченка, назвав «Темне царство».

Малий театр, ставлячи п'єси Островського, нещадно бичував царство Кіт Кітичів, «темне царство», звірячу суть якого геніально викрив Добролюбов (М. Рильський, Московський Академічний Малий театр).

705.

Теорія, друже мій, сіра, та дерево життя зелене

Цитата з трагедії Й.-В. Гете «Фауст», слова Мефістофеля в сцені «Кабінет Фауста» (І частина твору):

Grau, teurer Freund, ist alle Theorie
Und grün des Lebens goldner Baum.

Теорія завжди, мій друже, сіра,
А дерево життя — золоте.

(Переклад М. Лукаша)

Це висловлювання Гете неодноразово використував В. І. Ленін (наприклад, у «Листі про тактику»).

Франко пам'ятав і цілком поділяв думку великого німецького поета, висловлену в творі, який він вперше передав українською поетичною мовою: «Любий друже, сіра вся теорія, зелене живні чудне дерево»... (О. Білецький, Художня проза І. Франка).

...Теорія кіномистецтва відстає від поступу життя значно більше, ніж само мистецтво. Але приєднаємось до слів великого Гете: «Теорія, друже мій, сіра, та довіку зелене дерево життя» («Радянська культура», 4. X 1962 р.).

706.

Тернистий шлях

Цей вислів пов'язаний з латинським прислів'ям «Per aspera ad astra!» («Через терни до зірок!») і з численними згадками в Євангелії про терни як символ мучеництва, фізичних і духовних страждань.

Значення виразу: життя, повне нещастя, перешкод, тяжких переживань; «йти тернистим шляхом» — наражатися на перешкоди.

Чи тільки терни на шляху знайду,
Чи стріну, може, де і квіт барвистий?
Чи до мети я певної дійду,
Чи без пори скінчу той шлях тернистий, —
Бажаю так скінчити я свій шлях,
Як починала: з співом на устах!

(Леся Українка, Мій шлях)

Цензура... Заборони... Скільки палких думок лишилось в тайні, не могли до людей дійти. Але і книжки виходили не на широку дорогу: вузькими й тернистими стежками пробивались вони до людей, до читачів своїх. Їх переціняли, їм перетинали шлях, з рук людини вивирали (О. Кобилянська, Слово зворушеного серця).

Десь краї казкові,
Золоті верхів'я...
Тільки шлях тернистий

Та на ті верхів'я.
Ходять-світять зорі,
Плینуть хвилі в морі —
В ритмах на верхів'я.

(П. Тичина, Цвіт в моєму серці)

Цей шлях не був усіяний трояндами, були на ньому терни й чортополох ворожої ідеології, що часом збивали декого на націоналістичні манівці, але основний напрямок у розвитку літературного процесу на Україні був позначений вогнями братерства, вогнями інтернаціоналізму, орієнтуючись на які, наша поезія і проза, драматургія і критика здобули визначні перемоги (О. Гончар, За правдиве високохудожнє відтворення життя народу).

707.

Терновий вінок

Євангельський вираз. Воїни римського намісника Іудеї Пілата перед тим як розп'яти Христа, «сплівши вінець із тернини, поклали йому на голову, і дали йому в правицю тростину, і, ставючи перед ним на коліна, насміхалися з нього...» (Матф., 27, 29—30).

У переносному значенні — страждання, мучеництво.

Одиноким серцем рвався
Я в далекий інший край,
Де на страті, сестро мила,
У терновому вінці
Ти від ката опочила
З правим знаменем в руці.

(П. Грабовський, До сестри)

Трагізм особистого життя часто влітається в *терновий вінок* життя народного (М. Коцюбинський, Іван Франко).

Д и в. Пілат, Розпни його!

708.

Ти добре риєш землю, кріт старий!

Слова, які промовляє Гамлет у однойменній трагедії (1601) В. Шекспіра, почувши з-під землі голос духа свого покійного батька (дія 1, ява 5).

Шекспірівський образ безустанно риючого крота як символ «світового духа» використав німецький філософ Г.-В.-Ф. Гегель у «Лекціях з історії філософії» (1836). Після революції 1848 р. майже одночасно образ підземного крота використали О. І. Герцен і К. Маркс із значенням: «неухильний хід революції» (Н. С. Ашукин, М. Г. Ашукина, Крылатые слова).

*Риємо — риємо — риємо
землю, неначе кроти;
з кутів плазуємо зміями,
сіємо — сіємо — сіємо
буйні червоні цвіти.*

(В. Чумак, Червоний заспів)

709.

Тисяча і одна ніч

Популярний збірник арабських казок (об'єднує понад 300 творів), що склався в XIV—XV ст. Казки ці, повні фантастичних пригод, нібито розповідала халіфові Шахріяру Шахразада, дочка його візира, протягом 1001 ночі.

Вживається на означення надзвичайних, неімовірних пригод.

Зате колосальне враження справила на нас демонстрація трудящих, і зокрема похід передовиків мистецтв та фізкультурників. Це була начебто казка з тисячі і одної ночі (П. Козланюк, Подорожі).

Д и в. Випускати духа з пляшки.

710.

Титан.

Титанічна боротьба

У старогрецькій міфології титани — божества, діти Геї (землі) і Урана (неба), що повстали проти олімпійців, очолюваних Зевсом, але були переможені.

У переносному вживанні титан — людина виняткового розуму і обдарованості; титанічний — величезний; «бій титанів» — боротьба велетенських сил.

І ніколи, можливо, сучасник (я маю на увазі художника-творця) не мав такого вдячного ґрунту для створення зразків мистецтва високих і значливих, як у наш час — час *титанічної боротьби світла з темрявою* (О. Довженко, Про красу).

Нам потрібні і довженківський *титанізм*, з його могутньою символікою і найяскравішою опуклістю образів, і вилита, класично точна федінська проза (О. Гончар, Промова на III Всесоюзному з'їзді радянських письменників).

Зараз кубинський народ, зайнятий мирною працею, розгортає будівництво промисловості, вливає нові сили в сільське господарство, вчиться, загоює столітні рани, заподіяні колоніальною експансією, і нема такої сили в світі, яка могла б його спинити.

У цій творчій, *титанічній роботі* Кубинська республіка спирається на могутню підтримку революційної сили народу, кращих його представників, об'єднаних в Єдиній партії соціалістичної революції («Літературна Україна», 17. V 1963 р.).

711.

Тіль Уленшпигель

Герой середньовічних фламандських і німецьких народних переказів, веселий і дотепний юнак. У всесвітньовідомому романі Ш. де Костера («Легенда про героїчні, веселі й доблесні пригоди Тіля Уленшпигеля і Ламме Гудзака у Фландрії та інших країнах», 1867) син вугляра Клааса Уленшпигель — борець за свободу народу, уособлення революційного духу Фландрії.

Вставай, Уленшпигель!
З вітром
Бреди в прозору безвість,
Заглядай у сині вікна,
Читай, усміхайся, сни,
Пройди по моїй країні,
Як щастям проходить промінь,
І в каламуті квітня
Від сонця мого розтань.

(К. Герасименко, Ствердження)

Вітер тамував його подих і глушив його радісний вигук, що був вигуком безсмертного *Клаасового сина*:— Ура! Перемога за гезами! (Я. Галан, Школа).

Д и в. Попіл Клааса б'є в серце.

712.

Тімурівець.

Тімурівський рух

Тімур — герой повісті А. Гайдара (1904—1941) «Тімур і його команда» (1940). Очолена ним група піонерів узяла на себе піклування про сім'ї воїнів, що пішли в Червону Армію. Повість викликала громадський рух школярів-тімурівців, які рівнялись у своїй поведінці на сміливого, діяльного, чесного і великодушного Тімура.

Стародубі — гукнула вона. — Чому ти не береш участі в роботі *тімурівців?* (О. Іваненко, Таємниця).

Тімурівський рух став масовим, типовим після того, як вийшла книжка Гайдара (О. Донченко, Промова на II з'їзді радянських письменників України).

713.

Тіні забутих предків

Назва повісті (1911) М. М. Коцюбинського, у якій письменник відображує життя, побут і глибоко поетичне, образне мислення гуцулів.

Людина — я! Вільна! З усіма рівна! Не «*тінь забутих предків*», а людина! І предки мої не забуті! Предки мої! (О. Вишня, Колгоспники з Верховини).

Пісні Федьковича й Франка,
Забутих предків тіні, —
Збирала вас одна рука
В надії і в терпінні.

(Т. Масенко, Срібна дорога)

714.

Тіртей

Старогрецький поет VII—VI ст. до н. е. Уславився своїми закличками до єдності співвітчизників, оспівував хоробрість спартанських воїнів. Писав також маршові воєнні пісні.

У переносному значенні — співець доблесті й героїзму.

На поетичній лірі Івана Франка основними є три струни. Перша — це бойові пісні, подібні до пісень античного *Тіртея*, який, за легендою, запалював спартанські війська на військові подвиги (О. Білецький, Поезія Івана Франка).

А втім, ніякий *Тіртеї* не міг уже врятувати становища: повстання було придушене нещадною рукою царського уряду (М. Рильський, Поезія Адама Міцкевича).

715.

Той, що греблі рве

В українських народних віруваннях — дух, уособлення стихії весняних вод.

С о л д а т. Успеешь, хозяйка, выспаться. Хотите ли, я покажу вам старшова, с которым все делаю?

М и х а й л о. Старшого? Се б того,— що греблі рве?

Т е т я н а. Цур йому! Се б того, що — не при хаті згадуючи?.. (І. Котляревський, Москаль-чарівник).

Той, що греблі рве — персонаж драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня» (1911).

П. Воронько у відомій поезії «Я той, що греблі рвав...» переосмислив цей образ, зливши його з образом радянського партизана-підричника:

Я той, що греблі рвав.

Я не сидів у скелі,

Коли дуби валились вікові.

716.

Торквемада

Т. Торквемада (1420—1498) — перший «великий інквізитор», автор кривавого кодексу інквізиції і процедури інквізиційного суду. Жорстокий переслідувач «еретиків», Торквемада послав на вогнище кілька тисяч чоловік.

У переносному значенні — бездушний кат, фанатичний бузувір.

Душа безсмертна! Жить віковично їй!

Жорстока думка, дика фантазія

Лойоли гідна й Торквемади!

Серце холоне тьмить ся розум.

(І. Франко, Зів'яле листя)

Тоді вони розмовляють з нею мовою такої інквізиції, що перед лицем її зблідне тінь *Торквемади*, ім'я-бо цієї інквізиції — фашизм (Я. Галан, Їх обличчя).

Д и в. Єретик, Інквізиція.

717.

Точка опори

Великий старогрецький фізик і математик Архімед (287—212 до н. е.) вважається автором гордої заяви: «Дайте мені місце, де я міг би стати (точку опори), і я зрушу землю». У творах Архімеда цього вислову нема.

Вираз набув переносного значення: вирішальна умова, підстава, вихідні позиції; «втратити точку опори» — втратити певність.

Тепер він знову був суворий і нетерплячий, і Нерчину, який прийшов до нього з Грицишиним і Золотаренко, сердито сказав:

— А що ви ці тижні робили, Архімеди? Шукали точки опори для своїх незабутніх мрій? (Н. Рибак, Скриня Пандори).

Повторюю, що преса, кореспонденти і всі види та роди інформації буквально втратили ці дні точку своєї буржуазної опори, зневажливо махнули рукою на Гертера та інших політичних і дипломатичних світил капіталістичного світу і головну увагу віддали радянським делегаціям, делегаціям соціалістичних країн, Микиті Сергійовичу Хрущову (Ю. Мельничук, Листи з «Балтики» і з Нью-Йорка).

718.

**Треба всюди, добрі люди,
Приятеля мати**

Цитата із співомовки С. В. Руданського «Треба всюди приятеля мати (Баба в церкві)»

(1858), де розповідається, що баба поставила в церкві одну свічку святому, а другу — чортові, пояснюючи це так:

Не судіте, люди!
Ніхто того не відає,
Де по смерті буде...
Чи у небі чи у пеклі
Скажуть вікувати;
Треба всюди, добрі люди,
Приятеля мати.

От що значить своя людина! Мала рацію баба Степана Руданського, казавши: «Треба всюди, добрі люди, приятеля мати» (Ф. Маківчук, Репортаж з того світу).

719.

Тредьяковщина

Слово походить від прізвища російського вченого і поета В. К. Тредьяковського (1703—1769), важкий вірш і застарілий словник якого викликали насмішки сучасників.

У переносному значенні — незграбна, засмічена літературна мова, далека від мови народу; штучність у літературній творчості.

Тредьяковщина виробляється не тим, що література намагається охопити ширший круг обсервації та займається «вищими матеріями» (як пишете), а через те, що вона одбивається од живих джерел життя. А Ви згодитесь, що останнє залежить більш од автора, бо можна писати тільки з селянського життя і все-таки бути Тредьяковським (М. Коцюбинський, Лист до Панааса Мирного, 3. VII 1903 р.).

720.

Тридцять срібняків

За євангельською легендою, один з дванадцяти апостолів (учнів Христа) — Іуда видав свого

вчителя первосвященникам, за що одержав від них тридцять срібняків (Матф., 26, 15).

У переносному значенні «тридцять срібняків» — ціна зради.

Вони знали, що вся ця зграя полікарпів і новоспечених «єпископів» Чигирина, Умані і Бреста — це намул, це бруд, для якого єдиними святощами є *тридцять срібляників*, бодай в мізерному вигляді німецьких окупаційних марок (Я. Галан, Хам).

Один з послідовників Грушевського, з яким погодилися всі, розв'язав цю справу емпіричним способом, а саме:

— Іуда, — каже, — продешевив, а ми будемо так. Скільки дадуть, але не дешевше *тридцяти срібних!* (О. Вишня, *Тридцять срібних*).

Д и в. Іуда. Іудин поцілунок.

721.

Три кити

У давнину вважали, що земля тримається на спинах трьох величезних китів, які плавають у безмежному океані. Зображення землі на трьох китах можна бачити в середньовічних творах з географії.

У легальній більшовицькій пресі вираз «три кити» означав три основних революційних лозунги: демократична республіка, конфіскація всієї поміщицької землі, восьмигодинний робочий день; наприклад, у В. І. Леніна: «...Ми хочемо знати: чи буде тривати цькування підпілля в ліквідаторських органах; чи будуть вони продовжувати визнавати «трьох китів» непридатними в теперішній момент; чи будуть вони відстоювати допущене «серпневцями» перекуру-

чення програми і т. д.» («Ще раз про міжнародне соціалістичне бюро і про ліквідаторів», Твори, т. 20, стор. 36).

В сучасній мові цей вислів уживається здебільшого в іронічному значенні: головна підпора, устої.

Такі кити «третього рейху», як Шахт, Нейрат і Папен, особливо останній, уже тепер роблять усе можливе, щоб показати себе людьми, які тільки помилково опинилися на одній лаві з Герінгом і Гессом... (Я. Галан, Розпач приречених).

722.

Тримати камінь за пазухою

Вираз походить з п'єси староримського письменника Плавта (близько 254—184 до н. е.) «Комедія про глечик» (дія 2, сцена 2). Головний персонаж комедії, скупий Евкліон, який знайшов глечик із золотом, не довіряє своєму сусідові Мегадору, що сватає його дочку:

...Пащу розкрив на золото!

Показує хліб у одній руці, а камінь тримає
у другій.

У переносному значенні — приховувати недобрі наміри.

...З того з'єднання нічого не вийшло, а хоч би й вийшло, то користь мала, бо все-таки обидві сторони (поляки й русини) ні крихотки одно одному не вірять і за пазухою ховають добрі каменюки на всякий случай... (Леся Українка, Лист до М. П. Косача, III, 1891 р.).

723.

Трістан та Ізольда

Герої середньовічного французького лицарського роману, в якому розповідається історія трагічної любові Ізольди, дружини корнуоллського короля, до його небожа і васала Трістана.

У переносному значенні Трістан та Ізольда — люди, охоплені високим, незборимим почуттям.

Не смійся, кохана,
Сміятися гріх —
Ізольда Трістана
Не брала на сміх.

(М. Вороний, Припавши до лзбана)

Героями цієї повчальної, але правдивої розповіді буде подружжя Ауер, типове німецьке подружжя, щось на зразок сучасних *Трістана та Ізольди* (Я. Галач, Таланти «Третньої імперії»).

724.

Троянський кінь

Величезний дерев'яний кінь, збудований греками за порадою Одиссея після тривалої безуспішної облоги Трої. В середині коня сховалося декілька воїнів, а решта грецького війська відпливла від міста на своїх кораблях. Троянці повірили в те, що облогу знято, і перенесли коня в місто. Вночі воїни вийшли з коня і відкрили ворота Трої війську, що повернулося. Троя була переможена і зруйнована.

У переносному вживанні — підступний дарунок ворогам, який полегшує перемогу над ними, обманні дії.

...Коли, здавалося, кар'єра віце-канцлера невдахи скінчилася раз назавжди, Гітлер призначає його німецьким послом в Австрії, і кіт фон Папен виростає раптом в троянського коня, який в своєму череві привозить до Відня вбивців незалежності Австрії (Я. Галан, Акушери «Третньої імперії»).

Д и в. Іліон у полум'ї, Лаокоон.

725.

Трубадури

Середньовічні мандрівні поети Провансу, головною темою творів яких було оспівування «прекрасної дами». Слово «трубадур» походить від провансальського «trobar» — творити вірші.

У сучасній мові трубадури — апологети, ті, хто уславлює, звеличує що-небудь (найчастіше це слово вживається з негативним забарвленням).

Кожен письменник є представником і *трубадуром* того класу, до якого він належить (П. Панч, Коли вириває задум).

Підносячи до небес папський «лібералізм», головніші ознаки якого ми перелічили, католицько-ватиканські *трубадури* падають ниць (і намагаються спонукати до цього інших) перед ясновидючістю свого патрона (Ю. Мельничук, Папи родяться в комині).

726.

Труди і дні (Діла і дні)

Назва твору старогрецького поета VIII—VII ст. до н. е. Гесіода, з якому докладно описано сільськогосподарські роботи і наводиться сільськогосподарський календар, що ґрунтується на народних прикметах і забобонах. «Труди і дні» поетизують людську працю.

У переносному вживанні — час, сповнений корисною діяльністю; творче життя.

Як віриться, як сниться невимовно,
Який шумить не знати звідки сміх,
Яке це щастя — в radoщах земних
Трудів і днів спивати кубок повний!

(М. Рильський, *Труди дні*)

Безсмертний діє в обставинах, коли проявляється не «героїзм подвигу» (хоч такий героїзм він проявив на війні), а героїзм в буденних «трусах і днях» (Б. Буряк, Правда і кривда в житті та літературі).

«Труди і дні» Пушкіна в Одесі були не раз предметом детальних досліджень, в яких власне українському елементу належить дуже незначне місце (О. Білецький, Пушкін і Україна).

727.

Тюрма народів

Французький письменник і мандрівник А. де Кюстін у книзі «Росія в 1839 р.» писав: «Хоч яка величезна ця імперія, вона не що інше, як тюрма, ключ від якої зберігається в імператора». Миколу I Кюстін називає «тюремником однієї третини земної кулі», натякаючи на загарбницьку зовнішню політику російського царизму. Вислів «тюрма народів» широко використовується у творах В. І. Леніна.

Таранові... було приємно приймати у себе, хоч на квартиру, всіх тих страшних месників, українців і москалів, що бралися розбивати російську «тюрму народів» (О. Маковей, Революціонер).

Нема вже старої Росії, нема тюрми народів — ожили степи, озера, — нові сходи нова земля дала, нечувані сходи (П. Тичина, Ожили степи, озера).

У своїх творах він з нищівною силою викривав і затавровував панів і царів, що перетворили тогочасну Росію на *тюрму народів*. У визвольній боротьбі трудящих різних національностей Шевченко став співцем дружби і братерства пригноблених і експлуатованих («Київська зоря», 10. III 1964 р.).

728.

Тьма єгипетська

Одна з так званих «кар єгипетських», насла-них, за біблійним переказом, на Єгипет за зну-щання над іудеями: «І сказав господь Мойсеєві: простягни руку твою до неба, і нехай буде тьма на землі Єгипетській, темрява, в якій ходити-муть помазки. І простяг Мойсей руку свою до неба, і стала густа темрява по всій землі Єгипет-ській три дні» (Ісход, 10, 21—22).

Вислів уживається в значенні: безпросвітна темрява.

Такий туманний час тепер для Ялти невідгодний, бо якраз оце згорів газовий завод і світла на вулицях нема, а як скінчаться місячні ночі, то вже буде зовсім *тьма єгипетська* (Леся Українка, Лист до матері, 21. II 1898 р.).

Д и в. Кари єгипетські.

729.

Тьма кромішна

Вираз неодноразово зустрічається в Єван-гелії, наприклад: «А негідного раба викиньте в тьму кромішну; там буде плач і скрегіт зубів»

(Матф., 25, 30). Тьма кромішна (буквально «зовнішня пітьма»: «кромѣ» — старослов'янською мовою «зовні») — цілковита темрява.

У переносному вживанні — неосвіченість, незнання.

А щодо того, що ми нічо не друкуємо для мужиків, то, будьте ласкаві, скажіть, хто з нас може написати щось такого, що би мало і наукову вартість і було таке популярне? Що ми можемо написати, коли самі нічого-гісінько не вміємо, коли на кожному поступові натикається чоловік на тьму кромішну (І. Франко, Лист до М. І. Павлика, 19. II 1880 р.).

У

730.

Угрюм-Бурчєєв

Персонаж «Історії одного міста» (1869—1870) М. Є. Салтикова-Щєдріна, глуповський градоначальник, у якого виникла безглузда ідея зруйнувати Глупов і відвести річку, щоб потім побудувати нове місто з однаковими вулицями, будинками і навіть сім'ями.

У переносному значенні — тупий адміністратор, жорстокий самодур.

...Не без причини д. Глушкевич зацитував старий афоризм (хоч у кепській формі), що «народами правлять ідеї, а не громи пушок». Ідея була добра, але вислів кепський: народами правлять поки що, на жаль, не ідеї, а різні «Угрюм-Бурчєєви»... (І. Франко, Щирість тону і щирість переконань).

731.

Украдене щастя

Назва драми (поставлена на сцені 1893) І. Я. Франка, в якій розповідається трагічна історія кохання, понівеченого мораллю і звичаями експлуататорського суспільства: в усіх трьох героїв драми украдено щастя.

Це ви, рідні брати червоноармійці і командири, повернули нам *украдене щастя*, це ви розігнали хмари, ви дали можливість здійснити віковичну мрію народів, що жадав воз'єднання і тягнувся до східних братів, як зелені парості тягнуться до сонця (О. Кобилянська, Привіт вам, відважні брати).

732.

Умивати руки

У Біблії розповідається про староеврейський ритуальний звичай умивати руки на знак непричетності до участі в якійсь дії (злочині): «Хай умиють руки свої... І промовлять, і скажуть: руки наші не пролили цієї крові, і очі наші не бачили» (Второзаконня, 21, 6—7). Широкої популярності цей вислів набув у зв'язку з євангельською легендою, за якою римський намісник Іудеї Понтій Пілат, віддавши на вимогу юрби Христа на розп'яття, «умив руки перед народом і сказав: неповинний я в крові праведника цього» (Матф., 27, 24).

Значення виразу: ухилятися від відповідальності.

Та чесний чоловік, що злomu служить,
Своєю честю покриває мідний
Лоб підлоти, а стиха плаче й тужить. —

Се вид, найвищої погорди гідний,
Се вид Пілата, що Христа на муки
Віддав, а сам *цмив* прилюдно *руки*.

(І. Фравко, Тюремні совети, XXXV)

Вмивши, як Пілат, *руки*, він весело розважався у відомому кафешантані «Венеція у Відні» в той час, коли на Стрілецькому плаці гусари Франца-Йосифа рубали страйкарів... (Я. Галан, Друга молодість).

Д и в. Пілат, Розпни його! Quae scripsi — scripsi.

733.

У нас нема зерна неправди за собою

Цитата з поезії Т. Г. Шевченка «Доля» (1858):

Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.

І нічого не вискубли, бо *у нас нема зерна неправди за собою* (М. Стельмах, Правда і Кривда).

Дівчина йде на своє місце радісна. *За нею немає й зерна неправди*. Вона може всім дивитися просто в очі, хоч би й оцьому милому Миколі, який вдає, що зовсім не бачить дівчину (В. Собко, Матвіївська затока).

734.

У поті чола

Біблійний вираз. Бог, виганяючи Адама з раю, сказав йому: «В поті чола твого їстимеш хліб» (Буття, 3, 19).

У переносному значенні — добувати щось тяжкою працею, з великими труднощами.

Наскрізь гуманний, чоловічний — Франко оддає своє серце і всі свої симпатії тим, хто «в поті чола» добуває хліб не тільки собі, але й другим, тим, що самі не роблять (М. Коцюбинський, Іван Франко).

І втік слуга господній, бо ж заявили: хочеш їсти — роби, заробляй хліб насущний так, як в святому письмі написано: в поті чола свого, — а не вибрикуй бичком по селу та гав не лови (Ю. Мельничук, До раю навпростець).

Д и в. Вигнання з раю, Первородний гріх.

735.

У ріднім краю навіть дим солодкий

Вираз походить з «Одісеї» (VIII ст. до н. е.) Гомера. Німфа Каліпсо, на острів якої потрапив Одисей, хоче, щоб він залишився в неї. Але мандрівник рішуче відмовляється, «желая видеть хоть дым, от родных берегов вдалеке восходящий» (пісня I, переклад В. А. Жуковського). Пізніше цей вислів повторив Овідій у «Понтійських посланнях».

Популярним у вітчизняній літературі цей вираз став після того, як його використали Г. Р. Державін у поезії «Арфа» («Отечества и дым нам сладок и приятен») та О. С. Грибодов у комедії «Лихо з розуму» («Когда ж по-странствуешь, воротисься домой, И дым отечества нам сладок и приятен»).

По-новому осмислюються ці слова в поезії Лесі Українки «Дим», у якій утверджуються

ідеї інтернаціоналізму. В українську літературну мову ця крилата фраза увійшла в перекладі Лесі Українки.

*«Для нас у ріднім краю навіть дим
солодкий та коханий» ...Без упину
я думала собі оті слова,
простуючи в країну італіянську.*

(Леся Україна Дим)

*Вся земля для тебе душу вийме,
Дощик поцілує гаряче,
Дим солодким стане і обійме,
Припаде, як рідний, на плече.*

(Д. Каневський,
Хто у ніч тривоги вийшов з хати)

736.

Усе тече, все змінюється

У виразі цього сформульована суть учення Геракліта з Ефеса (близько 530—470 до н. е.), старогрецького філософа-матеріаліста, одного з видатних представників античної діалектики. «Цей первісний, наївний, але по суті справи правильний погляд на світ, — писав Ф. Енгельс, — був властивий старогрецькій філософії і вперше ясно виражений Гераклітом: все існує і в той же час не існує, бо все тече, все постійно змінюється, все перебуває в постійному процесі виникнення і зникнення» («Анти-Дюрінг», К., 1953, стор. 21).

Вживається на позначення діалектичних змін у природі і суспільстві.

...Говорив іще старий Геракліт:

«Усе пливе, все змінюється й ніде не затримується»
(С. Тудор, День отця Сойки).

І хоча немає нічого вічного в бутті і *все тече*, змінюючись у потоці часу, та є одначе у минулому щось таке, що хочеться назвати *неминушим*, вічним, берегти, як святиню, і заповісти майбутньому, як нетлінний знак доблесті своїх предків, як дар нащадкам (О. Довженко, Велике товариство).

Вислів використовується також у зміненому вигляді.

...Про це, звісно, й тоді мало хто знав, а тепер — тим паче, бо *все тече, все забувається...* (М. Стельмах, Правда і Кривда).

737.

Усі дороги ведуть до Рима

Це середньовічне прислів'я увійшло в літературну мову через байку французького письменника Ж. Лафонтена (1621—1695) «Третейський суддя, брат милосердя і пустельник».

Значення вислову: кінцева мета одна й та сама, хоча шляхи її досягнення різні.

Зустрічаються також випадки вживання цього виразу в такому значенні: підпасти під вплив католицької церкви (центр її Ватикан, як відомо, знаходиться в Римі).

А коли б проти всякого сподівання наші «святі» пастирі хотіли й наш люд вести на ту *слизьку дорогу, ведучу до Риму*, то ми знаємо, що в люді самім знайдеться сила опертись тому і показати римській ку-

рії доочне, що її панування не тільки на Заході, але і в Слов'янщині кінчиться і назад не верне (І. Франко, Католицький панславізм).

738.

Усі жанри хороші, крім нудного

Вислів французького письменника Вольтера з передмови до комедії «Блудний син» (1738). Вольтер підкреслював необхідність утвердження нового в мистецтві, обстоював рівноправність різних жанрів літератури.

Дивне враження роблять ті вірші. Вони попереду усього для читання трудні, а деякі поеми, особливо довші, належать до того роду літератури, котрого не любив Вольтер, — до *вкучного* (І. Франко, Сучасні польські поети).

739.

**Усі засоби добрі,
якщо вони ведуть до мети**

Девіз ордену єзуїтів. Запозичений в англійського філософа Т. Гоббса (1588—1679), який у книзі «Про громадянина» (1642) писав: «Оскільки тому, кому відмовляють у праві застосовувати потрібні засоби, непотрібне і право прагнути до мети, то з цього виходить, що раз усякий має право на самозбереження, то всякий має право застосовувати усі засоби і здійснювати все, без чого він неспроможний охоронити себе».

Єзуїтський патер Г. Бузенбаум в «Основах морального богослів'я» (1645) так «розвивав» цю думку: «Кому дозволена мета, тому дозволені й засоби». Французький математик і філософ Б. Паскаль у «Листах до провінціала» (1656—1657), викриваючи казуїстику єзуїтів, їх безчесну мораль, вклав в уста єзуїта слова: «Ми виправляємо порочність засобів чистою метою». Думки, схожі з настановами єзуїтів, висловлював ще італійський письменник і політичний діяч Н. Макіавеллі (1469—1527) у праці «Государ» (G. Büchmann, Geflügelte Worte).

— Постійте, добродію! — підняв голос і я. — ...Чи можна пристати на той принцип, що, мовляв, «мета виправдує всі способи»? (А. Кримський, В вагоні).

— Таке в них [єзуїтів] розумне правило: не вагаться в доборі способів до обставини, а передовсім дбати за прихильність наставників і володарів, бо немає коротшої дороги до сердець і скарбниць вірних, як через слово наставника... (С. Тудор, День отця Соїки).

Д и в. Лойола.

740.

**У сумці солдата лежить
маршальський жезл**

Вираз приписується Наполеонові I (у книзі Е. Блаза «Військове життя за часів імперій», виданій у Парижі 1837 р.). Де Ремюза у своїх мемуарах розповідає, що після битви під Ієною в 1806 р. був поширений лист солдата, в якому говорилося: «Не викликає сумніву, що солдата підбадьорює і заохочує думка, що він може, як

усякий інший, зробитися маршалом, князем або герцогом». У 1819 р. Людовік XVIII у промові перед вихованцями військової школи в Сен-Сірі сказав: «Пам'ятайте твердо, що серед вас нема жодного, хто б не мав у своїй сумці маршальського жезла герцога Реджіо, витягти його звідти залежить від вас» (тут ідеться про генерала Удіно, який одержав після битви при Ваграмі 6 липня 1809 р. звання маршала і титул герцога Реджіо) (Н. С. Ашукин, М. Г. Ашукина, Крылатые слова).

Вираз вживається на позначення честолюбних прагнень людини, а також потенціальних можливостей здійснити ці прагнення.

Усіх вела на всенародний бій
Єдина воля, віща і крилата,
І маршальський таївся жезл ясний
В похідній сумці простого солдата.

(М. Рильський, Записна книжка)

741.

Усьому свій час,
і кожна річ має пору під небом

Слова з біблійної книги Екклезіаст, або проповідник, авторство якої приписується староврейському царю Соломону (X ст. до н. е.).

Зміст виразу: плинність життя; невідворотність смерті.

Все має пору, для всього приходить свій час.

І для агави. Те, що таїлося в ній, продирає нарешті тісні обійми і виходить на волю як велет, несучи на могутньому тілі, яке може зрівнятися хіба з сосною, цвіт смерті (М. Коцюбинський, На острові).

742.

Уто́пія

Скорочена назва твору англійського філософа-гуманіста Т. Мора (1478—1535) «Золота книга, така ж корисна, як і забавна, про найкращий лад держави і про новий острів Утопію» (1516), де змальоване ідеальне — за уявленнями автора — суспільство. Слово «утопія» (утворено від грецьких слів *ού* — не і *τόπος* — місце) означає: неіснуюче місце; місце, якого нема.

У розмовній мові утопія — нереальний, необґрунтований план; фантазія, вимисел.

Суспільно-політичний термін «утопічний соціалізм» означає ненаукові, домарксистські уявлення про майбутнє соціалістичне суспільство.

Гайшук, здивовано поглядаючи на старого, подався назад вузьким станом, посміхнувся:

— Це утопія!

— І втопити можна таких. — погодився Євмен і цим ще більше розвеселив Гайшука (М. Стельмах, Правда і Кривда).

Ромодан: Чи не могли б ми, товаришу Калина, одібрати хороших інженерів, агрономів — хоч би чоловік п'ятдесят — і послати з міста на постійну роботу в МТС, колгоспи?

Дремлюга: Це утопія. Ніхто не поїде (О. Корнійчук, Крила).

743.

Фае́тón

У старогрецькій міфології — син бога сонця Геліоса, який випросив у батька на один день дозвіл правити сонячною колісницею.

Фаетон не справився з кіньми, випустив віжки, і колісниця стала швидко наближатися до землі, на якій від нестерпного жару почали горіти ліси й пересихати річки. Тоді Зевс, щоб урятувати землю, убив Фаетона блискавкою.

У сучасній літературній мові Фаетон — людина, що трагічно гине через власну необережність.

Не біль над горем світа, не змія
Знання підгризла м'я! З прудкого воза
Піднебних поривів, як Фаетон, не впав я...

(І. Франко, Нове життя)

744.

Факти — вперта річ

Цей вираз став крилатим після виходу в світ англійського перекладу (1749) роману французького письменника А.-Р. Лесажа (1668—1747) «Історія Жіль Бласа» (автором перекладу є англійський романіст Т.-Д. Смоллет, 1721—1771). До цього подібний вираз зустрічався у «Рільництві» (1747) англійського письменника Елліота.

Вислів був використаний В. І. Леніним у статті «Статистика і соціологія»: «Факти — уперта річ, говорить англійське прислів'я» (Твори, т. 23, стор. 251).

— А проте факти — вперта річ і непокірна, — о! — вперта й непокірна, як і теорії, що з них виростають, як їх ідеї! (С. Тудор, День отця Сойки).

745.

Фамусов

Персонаж комедії О. С. Грибоедова «Лихо з розуму» (1824), бюрократ-кар'єрист, що боїться всього нового.

Епоха *Фамусових* — давноминула епоха. *Фамусов*² Були такі й у нас. Вони називалися *фамусовичі* або *фамусенки* і хоч замість ордена св. Анни носили на грудях орден Марії-Терези, так само ненавиділи і боялися народу (Я. Галан, В одному театрі).

746.

Фантастичні думи!

Фантастичні мрії!

Цитата з поезії І. Я. Франка «Якби знав я чари, що спиняють хмари» (збірка «Зів'яле листя», 1896). Цей вираз є рядком-рефреном, що завершує кожен з трьох строф вірша, підкреслюючи нереальність надій героя на щастя з коханою:

...Лиш одна любов би вибухла пожаром,
Обняла б достоту всю твою істоту,
Мислі б всі пожерла, всю твою турботу, —
Тільки мій там образ і ясніе й гріє...
Фантастичні думи! Фантастичні мрії!

І він, лиха личина, знає, що то мрії, «фантастичні думи, фантастичні мрії», але що поробиш... (О. Вишня, Літературні шаржі).

747.

Фарисеї

Представники релігійно-політичної секти (грецьке *φαρισαῖοι* від староеврейського «перушім» — ті, що відокремилися) в Іудеї у II ст. до н. е. — перших століттях н. е. Фарисеї відзначалися крайнім фанатизмом і дріб'язково-ретьельним виконанням правил зовнішнього благочестя. Про фарисеїв часто згадує Євангеліє, наприклад: «Горе вам, книжники і фарисеї, лицеміри, що поїдаєте доми вдів і лицемірно довго молитесь» (Матф., 23, 14).

У переносному значенні — дворушники, ханжі, лицеміри.

Німії, подлії раби,
Підніжки царській, лакеї
Капрала п'яного. Не вам,
Не вам, в мережаній лівреї
Донощики і фарисеї,
За правду пресвятую стать
І за свободу.

(Т. Шевченко, Юродивий)

Мій гріх тяжкий, мій домисел злочинний
Суди, суддя, та напрямки, хутчій,
Без вигадок, без хитрої личини
Й без фарисейських лицедій!

(М. Старицький, До судді)

Якби не каверзи колонізаторів, якби не їх хитрощі, фарисейські загравання, обман і шантаж, то багато тепер ще колоніальних народів, у тому числі й Руанда-Урунді, давно були б повноправними членами ООН (Ю. Мельничук, Листи з «Балтики» і з Нью-Йорка).

748.

Фауст

Йоганн Фауст — німецький алхімік і астролог XVI ст. Німецька народна книга («Історія про славнозвісного чарівника й чорнокнижника доктора Йоганна Фауста», 1587) розповідає, що Фауст за молодість, силу і багатство продав душу дияволу. Пізніше до образу Фауста зверталися англійський драматург XVI ст. К. Марло, німецький письменник XVIII ст. Г.-Е. Лессінг, австрійський поет XIX ст. Н. Ленау, О. С. Пушкін та ін. У трагедії Й.-В. Гете Фауст — невтомний шукач істини, який знаходить смисл життя в боротьбі за краще майбутнє народу, у праці на його користь.

І схочеш ти вернуть собі,

Як Фауст, дні минулі...

Та знай: над нас — боги скупі,

Над нас — глухі й нечулі...

(О. Олесь, Чари вочі)

Постарів і вгамувався сміливий колись Фауст: тепер у нього в руках молитовник (він «не цурається релігій»), а на устах скептична посмішка (О. Білецький, Павло Тичина).

Див. Договір з дияволом.

749.

Феб.

Слуга Феба

Феб (тобто сяючий) — друге ім'я Аполлона, бога сонячного світла, покровителя мистецтв у старогрецькій міфології.

У сучасній літературній мові «слуга Феба» — поет.

І несподівано перед нею [Настусею] став, ніби живий, Павлусь серед зали, міцний, дужий, пишний, неначе олімпійський бог, з красою Феба, з грацією парижанина, з такою красою, якої вона й досі ніде не бачила... (І. Нечуй-Левицький, Без пуття).

Поет (почуває, що муза хоче зникнути і хапаться затримати її):

Спитай, чого не треба
нещасним слугам Феба!
От працювати мушу,
щоб підживити душу...

(Леся Українка, Музиці химери)

Д и в. Аполлон.

750.

Федір безрідний

Герой українського народного твору «Дума про Федора безродного, бездольного», що загинув у бою, «посічений да порубаний».

Ти вся порубана була,
Як Федір у степу безрідний,
І волочила два крила
Під царських маршів тупіт мідний, —
Але свій дух велично гідний
Як житнє зерно берегла.

(М. Рильський, Рідна мова)

751.

Феміда

У старогрецькій міфології — богиня права і закону. Зображувалася з мечем у одній руці і терезами в другій, а також з пов'язкою на очах (символ безсторонності).

У сучасній літературній мові Феміда — синонімом правосуддя.

Так і ти, поете, слухай
Голоси і лживі, й праві,
Темний гріх і світлий сміх,
І клади не як Феміда,
А з розкритими очима
На спокійні терези.

(М. Рильський, Як мисливець обережний)

Феміді досить того доказового матеріалу, що ось уже цілий місяць валиться на голови підсудних націстів тягарем, важчим за могильний камінь (Я. Галан, Злодюги).

752.

Фенікс

Міф про фенікса виник у давній Аравії, а потім поширився в Єгипті і Греції. Існує кілька варіантів міфа. За одним з них, фенікс — орел з пір'ям вогненно-червоного й золотого кольорів — раз на 500 років прилітав у храм єгипетського бога сонця Ра. Там він спалював себе на вогнищі і знову молодим відроджувався з попелу.

У переносному значенні фенікс — символ вічного оновлення, безсмертя.

Город Полтава справляє нині свято українського слова. Сто літ минуло, як те занедбане й закинуте під сільську стріху слово, мов фенікс із попелу, воскресло знов і в устах батька нової української літератури Івана Котляревського голосно залунало по широких світах (М. Коцюбинський, До Полтавської думи).

Красуня Варшава встає з руїн, мов фенікс з попелу.
(П. Козланюк, Подорожі).

— Так, — обличчя Баума несподівано розцвіло по-смішкою, — я архітектор... Я дуже люблю Берлін, це мое рідне місто. Воно мусить постати з руїн, як фенікс із попелу. (В. Собко, Стадіон).

753.

Фіговий листок

За біблійною легендою, після того як Адам і Єва з'їли плід з дерева пізнання добра і зла, вони пізнали свою голизну і зробили собі пояси з фігового листя, щоб прикрити її (Буття, 3, 7).

У переносному вживанні «фіговий листок» — благопристойне прикриття ганебних вчинків.

Пам'ятник Міцкевичу на Марійській площі повинен був символізувати *фіговий листок*, що прикривав би безсоромність політики гітлерівських душогубів (Я. Галан, В спільній боротьбі).

Д и в. Вигнання з раю, Первородний гріх.

754.

Філіппіка

Філіппіками називалися гнівні виступи афінського оратора Демосфена (IV ст. до н. е.) проти ворога афінської демократії царя Македонії Філіппа. Промови Демосфена були зразками ораторського мистецтва. Староримський політичний діяч Цицерон назвав філіппіками

свої виступи, спрямовані проти консула Марка Антонія.

У переносному значенні — гнівна обвинувальна промова.

Він пише сміливо, не боячись нікого —

Слабого.

Усе, що вказує йому його натура

Й цензура.

Він може написати філіппіку завзяту —

За плату.

(В. Самі Ідеальний публіцист)

...Гнівні філіппіки Івана Вишенського картали фарисейство і розбещеність духовенства, але кликали до божого, до чесно-кроткого життя (А. Малишко, Оповитий любов'ю).

755.

Філістер

Приблизно з кінця XVII — початку XVIII ст. «філістер» — у мові німецьких студентів презирливе прізвисько обивателів (німецьке «Philister» — філістимлянин).

У XIX—XX ст. це слово набуло ширшого змісту. Воно стало означати самозадоволену, обмежену людину з міщанським світоглядом і ханжеською поведінкою. Для філістера характерна відсутність духовних запитів і турбота лише про власний добробут. Звідси філістерство — обивательщина, міщанство, пошлість, косність.

Сучасний буржуазний псевдо-Фауст, зображений Тичиною, — це самовдоволений філістер, пошлий скептик і цинік, що кокетує з релігією і жахається самого слова «бчнт» (Л. Новиченко, Поезія і революція).

756.

Фімі́ам.

Кадити фіміам

Запахна речовина для кадіння, ладан. У країнах Стародавнього Сходу кадіння фіміаму було однією з форм принесення жертв богам.

Вислів «кадити (курити) фіміам кому-небудь» у сучасній мові означає: вихваляти когонебудь.

Раби і підніжки всякої влади *палять фіміам* навіть земським начальникам. Хоч би тобі одна благородна думка, хоч би одно людське слово! (М. Коцюбинський, Лист до В. І. Коцюбинської, 13. X 1896 р.).

І гай нам зашумить.
Озветься солов'ями
І стане нам *кадити*
Пахучі *фіміами*.

(О. Олесь, О сарнонько, прихोдь)

757.

Фóрум

Назва площі в Римі — з VI ст. до н. е. політичного центру міста, де скликалися народні збори, відбувалися суди та ярмарки (у староримській державі форумами також називалися майдани).

У переносному значенні форум — місце для виступів, висловлювань.

Справа про значення мало що не 40-літньої діяльності д. Старицького в українському письменстві, легко-мисно і злобно порушена д. Александровським і зовсім ненауково схарактеризована проф. Флоринським, так і лишилася не виясненою. Певне, зала київського суду не

була відповідним *форумом* для її
ко, Михайло П. Старицький).

(І. Фран-

Іноді слово «форум» вживається також у
значенні «збори».

Усе прогресивне людство визнає, що полум'яні ви-
ступи М. С. Хрущова на міжнародному форумі ще
вище піднесли авторитет СРСР («Радянська Україна»,
5. XI 1960 р.).

758.

Фурії

У староримській міфології — богині помсти,
що переслідували злочинців.

У сучасній мові фурія — зла, сварлива жінка.

Сунуться, сунуться хмари
Темні, брудні,
Наче злих *фурій* отари,
Мов ті привиддя страшні.

(М. Вороний, Весняні елегії, I)

Д и в. Еринії.

X

759.

Хай буде світло!

За біблійною легендою, після створення
неба і землі «сказав бог: хай буде світло; і стало
світло» (Буття, 1, 3). Іноді цитується латин-
ською мовою: *Fiat lux!*).

Леся Українка перефразувала цей вислів у назві своєї поезії «*Fiat poxi!*» («Хай буде ніч!»).

В галицьких справах я дедалі, то гірш гублю нитку, — хто за попів, хто проти попів, хто помимо попів? Се якась нещасна хаотична країна, і коли б уже скоріше знайшовся такий бог, щоб сказав «*хай стане світло!*» та й відрізняв би тьму від світла (Леся Українка, Лист до М. П. Драгоманова, 11. II 1893 р.).

Вона розцібнула рукав, закасала аж до плечей встромила у воду руку, блакитну в місячнім сяйві.

— Дивіться! — гукала і випускала з-під пальців веселі вогні, що зараз гасли.

— Тепер ми, як боги! — сміялась. — Кричить: «*Хай буде світ!*»

— *Хай буде світ!* — повторяв я за нею і теж занурював руку (М. Коцюбинський, Сон).

760.

Хай згине цар!

Слова з поезії Лесі Українки «Напис в руїні» (1904):

Співці, не вгадуйте, ви, вчені, не шукайте,
хто був той цар і як йому наймення:
з його могили утворила доля
народу пам'ятник — хай згине цар!

Вони спочили в Каневі на кручі,
Під Києвом біля доріг вишневих,
І напис на граніті промовляє:
— *Хай гине цар!* Нехай живе співець!

(А. Малишко, Гости)

761.

Хам

За біблійною легендою, Хам — син Ноя, родоначальник стародавніх ханаанських племен. Він насміявся з свого батька, за що був проклятий ним: «І сказав [Ной]: проклятий Ханан; раб рабів буде він у братів своїх» (Буття, 9, 25).

У переносному значенні — груба, невихована людина.

Куди сховаюсь од злоби
Іуди, Каїна і Хама?

(М. Вороний, Камо?)

Безсмертна тінь Івана Гуса руками гітлерівських катюг була вдруге вже кинута на вогнище. Спершу вони спалили тисячі книжок — твори людського генія і, перетворивши свою країну в царство торжествуючого хама, пішли війною на схід і захід сонця (Я. Галан, Шевченко-воїн).

Невже нам краще быть під паном,
Щоденно їсти нагаїв,
Терпіть, як зватимуть нас «хамом»?
Та ні ж, вже другий час наспів!

(О. Павасенко, До селянських товаришів,
«Більшовик», 16. XI 1920 р.)

762.

Хамелєон

Різновид ящірки, що швидко змінює забарвлення шкіри під впливом змін освітлення і температури.

Докладно описав хамелеона ще Арістотель (IV ст. до н. е.), який порівнював з цією твариною людину — то щасливу, то нещасну. Зго-

дом хамелеонами стали називати людей, що безпринципно змінюють свої погляди залежно від обставин, лицемірів.

...Не встигли ще гітлерівці вивісити на ратуші свого прапора з чорними чотирма перехрещеними шибеницями, як жовтоблакитні літературні мастаки, продуценти календарної халтури, хамелеони з націоналістичного зоопарку впали ниць перед блиском чобіт окупанта (Я. Галан, Завжди вірний).

763.

Харон

У старогрецькій міфології — човняр, що перевозив людські душі через річки підземного світу в царство мертвих Аїд.

В сучасній літературній мові Харон — символ смерті, зрідка — просто перевізник.

А поки те, да се, да оне,
Ходімо просто-навпростець
До Ескулапа на ралець —
Чи не одурить він Харона
І Парку-прялку?..

(Т. Шевченко, Чи не покинуть нам, небого)

Я молодий, бо з молодими!
Я — сто чортів, п'ятсот відьом! —
Поневажаю разом з ними
Харона ветхого пором!

(М. Рильський, Золоті ворота)

— Та не стріляй. Пужливий який, чорт вас тут носить, — почувся зовсім близько голос ще одного сьогобічного діда, що витяг свого човна з лози, аби заступити нічну варту українського Харона на Дніпрі (О. Довженко, Із записних книжок воєнних літ).

764.

Хатка на курячих ніжках

В казках українського, російського та інших народів — житло баби-яги.

У переносному значенні — халупа.

Олексій (усміхається): Що то за замчище? Хатка на курячій ніжці (М. Кропивницький, Чайковський, або Олексій Попович).

Що ж то вони собі будують, жевжики? Халабуду якусь для гри? Хатку на курячих ніжках, чи що? (Ю. Мокрієв, Острів забутий).

765.

Химéра

У старогрецькій міфології Химера — потвора з головою і шиєю лева, тулубом кози і хвостом змії, що жила в гирлі вулкана; була переможена героєм Беллерофонтом. У середньовіччі зображення химер використовувалися для скульптурного оздоблення готичних соборів (наприклад, Собору Паризької богоматері).

У переносному значенні — щось нереальне, витвір фантазії; іноді — щось потворне, огидне.

В повіті про Баклагова ходила слава як про дивака, що бореться з химерами (О. Гончар, Таврія).

— Хто й зна куди залітаю думками, навіть признатися соромно, що й на старості своїх химер не забула (І. Муратов, Буковинська повість).

...Се вона мені зробила, щоб я після перепоею химери погнав (Г. Квітка-Основ'яненко, Конотопська відьма).

766.

Хіба ревуть воли, як ясла повні?

Біблійний вираз (Книга Іова, 6, 5). Це риторичне запитання означає незадоволення людини умовами її життя.

— Я ще раз кажу, — говорив далі з притиском Герман, — платилось їм замало! Ми тут прецінь самі свої, то ми можемо до того признатися між собою, коли нам іде о то, [щоби] пізнати причину тої бунтації. Адже ж воли не ревуть, як ясла повні! (І. Франко, Борислав сміється).

«Хіба ревуть воли, як ясла повні» — назва роману (1872—1875) Панаса Мирного.

767.

Хлестаков.

Хлестаковщина

Хлестаков — персонаж комедії М. В. Гоголя «Ревізор» (1836), нестримний брехун і хвалько, який, за словами автора, бреше натхненно, одержуючи від цього величезне задоволення (див. М. В. Гоголь, Уривок з листа, писаного автором скоро після першої вистави «Ревізора» до одного літератора, 1841).

Хлестаковщина — нестримна, легковажна брехня, хизування.

Загострювався ніс восковий,
Чорніли кола круг орбіт, —
А плюшкині і хлестакови
Сквернили поцейбічний світ.

(М. Рильський, Смерть Гоголя)

Хлестаковщина, маніловщина — хто не розуміє значення цих слів? Було б невірно твердити, що *хлестаковщина*, *плюшкінщина*, *чичиковщина*, *маніловщина* зовсім у нас вигнані (М. Рильський, Наш Гоголь).

768.

Хліб насущний

Слова з християнської молитви «Отче наш», текст якої наводиться в Євангелії: «Хліб наш насущний даждь нам днесь» (Хліб наш щоденний дай нам сьогодні) (Матф., 6, 11).

У переносному значенні — основа існування.

...Під модною фризурою і модним фракком сидять давні варвари; культура прилипла до них [російських поміщиків] зверху, але не ввійшла в кість і кров; куплена за гроші, нахапана мимоїздом, по дорозі, сталась їх здобичею, але не власністю, не хлібом насущним (І. Франко, Іван Сергійович Тургенев).

...Ще є трупи дуже бідні артистичними силами, котрі не стільки ради українського театру терплять всякі біди і нужду, скільки ради насущного хліба (І. Карпенко-Карий, Лист до В. Лукича-Левицького, 27. XI 1890 р.).

Люба мамочко! Отримали ми вчора гроші, — спасибі тобі за них, тепер уже «хліб насущний» надовго забезпечений (Леся Українка, Лист до матері, 28. I 1894 р.).

Вірно, що перша заповідь — є першою, але коли ми, як і про першу, заговоримо й про другу — про хліб насущний на столі хлібороба? (М. Стельмах, Правда і Кривда).

Але фашизм є фашизм, а віроломство, злочин, інтриги, зрада і людиноненавистництво є його хлібом насущним, повітрям, без якого нема для нього життя (Ю. Мельничук, Поріддя Іуди).

769.

Хлопістика

Іронічна назва ліберальних балачок про «працю для народу, селянства» («хлопів»), якими прикривалася нещадна експлуатація трудящих у Галичині. Часто вживається у творах І. Я. Франка.

Замість казки дав Гушалевич у тім «популярнім» оповіданні ілюстрацію до одного параграфу т. зв. хлопістики, спеціальної науки одурювання селян і витягання від них якнайчисленніших і найщедріших датків, науки, що, не скодифікована на письмі, вироблена довговіковою традицією, держалася серед нашого духовенства і знаходила щирих прихильників та теоретиків у духовній семінарії (І. Франко, Іван Гушалевич).

...Мимоволі приходить на пам'ять одна старовинна «наука», про існування якої колись в іншому зв'язку нагадував І. Франко. Ця «наука» — «хлопістика» (Л. Новиченко, Шевченко вони...).

770.

Ходіння в народ

Рух різночинної інтелігенції, що мав місце в Росії в 60—70-і роки ХІХ ст. Метою цього руху була революційна пропаганда серед народних мас (спочатку на селі, пізніше — на фабриках і заводах). «Ходіння в народ» зазнало поразки через утопічні погляди народників на селянство, стихійність самого руху та відсутність єдиного керівного центру.

Се найкраща, найідеальніша драма [«Понад Дніпром»] Карпенка-Карого, в якій поза стрічками вичитуємо науку всій радикальній частині російської суспільності, в який спосіб треба б починати її високим

почуттям диктоване, але ніякою підготовкою не скріплене трагічне «ходження в народ» (І. Франко, Іван Тобілевич (Карпенко-Карий).

Правда, його перебування серед бідного селянства, наймитів, заробітчан, бурлак тощо ніяк не можна було визначити як «ходіння в народ» (М. Рильський, Українська поезія дожовтневої доби).

Д и в. Земля і воля.

771.

Ходіння по муках

«Ходіння богородиці по муках» — новозавітний апокриф (не визнаний офіційною церквою твір релігійного змісту), в якому розповідається про те, як богородиця сходить у пекло і там бачить муки грішників. Популярності вислову в сучасній літературній мові сприяло використання його в заголовку відомої трилогії О. М. Толстого.

У переносному вживанні означає тривалі поневіряння людини.

Солдат на фронті громадянської війни, що вчився грамоти на революційних плакатах і лозунгах, знав ворога і друга в обличчя, умів мислити світовими масштабами, і йому були цілком зрозумілі не тільки свій брат Швандя з «Любові Ярової» або Нагульнов з «Піднятої цілини», але й найскладніші форми душевної боротьби *ходіння по муках*: на його очах розкривалися людські драми і не раз доводилося вирішувати їх (М. Шамота, Талант і народ).

Але всій цій публіці [втікачам, недобиткам буржуазії] треба принаймні Варшави, де є місії Антанти, стала влада, ненаціоналізовані банки, де можна трохи перепочити після довгого «ходіння по муках» і зорієнтуватися. А поки що — хоч би швидше за Збруч! (Б. Антоненко-Давидович, Блакитна Галілея).

772.

Холодна війна

Агресивний політичний курс реакційних кіл імперіалістичних держав, спрямований проти СРСР і країн народної демократії. Вислів «холодна війна» з'явився і поширився у американській буржуазній пресі в 1946—1947 рр.

Ціла юрма фоторепортерів газет і агентств на ходу обстрілює своїми бліцями бога «холодної війни», а він сів на хвилину, попозував і пішов у кулуари (Ф. Маківчук, Репортаж з того світу).

Македон. При народі прошу вас, сусідо дорогий, забути все, що було між нами, коли ми один одного мастили дьогтем люто... Вклоняюся тобі і відповідально заявляю в такий урочистий для мене день: від усієї душі бажаю холодної війни між нами кінчати і в мирі й дружбі сосуществовать навічно... (О. Корнійчук, Над Дніпром).

Над нашою планетою дедалі більше розбурхуються пронизливі вітри «холодної війни» («Радянська Україна», 25. IX 1962 р.).

773.

Холодний Яр

Назва поезії Т. Г. Шевченка (1845), у якій великий український поет пророкує народне повстання проти гнобителів:

...В день радості над вами
Розпадеться кара.
І повіє огонь новий
З Холодного Яру.

Холодний Яр — яр у лісі біля Чигирина, де під час Коліївщини (1768) збиралися повсталі селяни. Назва його стала символом народної боротьби.

Чорний крук на розпутті криче,
Оживає Холодний Яр,
І з концтабору йде незрячий,
Непокірний, грізний Кобзар.

(Г. Герасименко, З фронтового блокнота)

774.

Хома невірний (невіруючий)

За євангельською легендою, апостол Хома не повірив розповідям про воскресіння розп'ятого Христа; він сказав, що переконається в цьому, лише помацавши рани від цвяхів на руках Христа (звідси вираз «вкласти персти в рани»). Тоді йому з'явився Ісус і сказав: «Подай перст твій сюди і подивися на руки мої, подай руку твою і вклади в ребра мої, — і не будь невірний, а вірний» (Іоанн, 20, 27).

У сучасній літературній мові вживається стосовно до людини, що не хоче повірити очевидним фактам, сумнівається в тому, що є істиною для інших.

Та ба, не на тім кінець атеїзму д. Куліша! Хоч він і сам каже, що «не вірить в чортів і святих», але зараз же признає, що проте «чорти й святи є». І знає, що є, а не вірить. Се вже більше невірства, як у невірного Хоми (І. Франко, Хуторна поезія П. А. Куліша).

Гей, хоми невірні! — хочеться гукнути звідси до ревізіоністів усіх мастей, що розвелися останнім часом у каламуті імперіалістичної пропаганди «доларових демократів» з-за океану (П. Козланюк, Подорожі).

775.

Хрестовий похід

Загарбницькі походи західноєвропейських феодалів у XI—XIII ст., що відбувалися під прикриттям релігійних лозунгів («визволення гроба господня з-під влади «невірних», «захист або насадження католицизму» і т. д.). Хрестові походи організовувалися католицькою церквою і були спрямовані в країни Близького Сходу, в Прибалтику, проти слов'янських народів Східної Європи. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції центр католицької реакції Ватикан неодноразово (зокрема, в 1929 р.) намагався воскресити середньовічну ідею хрестових походів, спрямувавши їх проти СРСР.

Назва походить від червоних хрестів, які нашивали на свій одяг учасники походів.

Співбрати папи по «хрестовому походу» проти могутнього Радянського Союзу замість «життєвого простору» здобули ганебну могилу (Ю. Мельничук, Уолл-стрітівський шарманщик).

Оскаженілі від люті американські політики вкупі з пентагонівською воячиною зухвало закликають до хрестового походу проти революційної Куби («Радянська Україна», 25. IX 1962 р).

776.

Хрещення Русі

Близько 989 р. в Київській Русі відбулося прийняття християнства як державної релігії. Це супроводжувалося масовим примусовим хрещенням населення, яке заганяли у воду під звуки молитов і церковних співів.

У переносному значенні вислів уживається з іронічним забарвленням.

...З ранку до вечора звідусіль тільки й дзвонять про купання, мовби це було якесь *хрещення Русі* (М. Стельмах, Правда і Кривда).

Д и в. Ідол. Викинути ідола в Дніпро.

777.

Хто взяв меч, від меча й загине

За євангельським переказом, коли слуги первосвящеників прийшли, щоб схопити Ісуса, один з його учнів витяг меча. «Тоді сказав йому Ісус: «Поверни меч твій на його місце; бо всі, хто взяв меч, від меча загинуть» (Матф., 26, 52).

Цей вислів поширений у сучасній літературній мові як пересторога проти насильства і агресії.

І хай рука, що меч схопила,
Сама загине від меча.

(М. Рильський, *Загинете від меча*)

Переможцям щедро-любо
Пахнуть солодом тростини...
Хто в мечем іде на Кубу —
Від меча і сам вагине!

(М. Сиягаївський, Мечі струни)

778.

Хто дасть моїм очам потоки сліз?

Джерелом цього виразу є Біблія. Віщуючи загибель Ізраїльського царства, пророк Ієремія каже: «О, якби голова моя наповнилася водою і очі мої були джерелом сліз! День і ніч я оплакував би забитих...» (8, 23).

Ці слова використав Т. Г. Шевченко як епіграф до поеми «Кавказ» (1845).

Хто дасть моїм очам потоки сліз?..
Ні, нащо сльози, то ж не сніг нагірний,
а туга щонайглибша має литись
гіркими хвилями.

(Леся Українка, *Хто дасть моїм очам потоки сліз?*)

779.

**Хто має вуха слухати,
хай слухає**

Євангельський вираз (слова міфічного Христа, Матф., 11, 15).

Що у нас інтелігенція мало знає народ, се ще не так дивно, бо у нас прилюдності жадної нема, а в Вас і преса, і віча, і відозви — «хто має вуха слухати, хай слуха» (Леся Українка, Лист до М. І. Павлика, 17. VIII 1893 р.).

780.

Хто не працює, той не їсть

Вислів з Другого послання апостола Павла до солунян (3, 10): «...Коли ми були у вас, то заповідали вам: якщо хто не хоче працювати, той нехай і не їсть».

У наш час цей вислів виражає ставлення соціалістичного суспільства до дармоїдів та нероб.

Девіз немудрий свій тут написала праця —
Нехай вибагливий не подивує гість:
Хто робить, той і їсть.

(М. Рильський, Із абетки)

781.

Хто сіє вітер, пожне бурю

Вираз із біблійної Книги пророка Осії (8, 7): «Сіяли вони вітер, так жатимуть бурю» (пророцтво спрямоване проти ізраїльських вельмож).

У переносному значенні — пересторога на адресу тих, хто має недобрі наміри, плекає авантюристичні плани, займається провокаціями.

Там, де в боях лилась багряна наша кров,
Де, вітер сіючи, стрів бурю лютий ворог, —
О, скільки зведено прекрасних там будов...

(М. Рильський, Народ Партія)

Ц

782.

Цар-голод

Вираз із поезії М. О. Некрасова «Залізниця» (1865):

В мире есть царь: этот царь беспощаден,
Голод названье ему.
Водит он армии; в море судами
Правит; в артели сгоняет людей,
Ходит за плугом, стоит за плечами
Каменотесов, ткачей.

«Цар-голод» — назва брошури (1896) вченого і революціонера О. М. Баха, драми (1908) Л. М. Андрєєва та інших творів.

Всіх потрощив важкий наш молот,
Потяли коси злидарів.
Ще царювати хоче голод?
Та ми вже звикли бити царів.

(Злидар, Цар-голод.
«Незможний селянин», 17. IX 1921 р.)

783.

Це ж остання війна! Це до бою
Чоловіцтво із звірством стає

Цитата з поезії І. Я. Франка «Товаришам із тюрми» (1878), у якій великий український поет, рішуче відкидаючи ідеї класового миру, підкреслює, що тільки в революційній боротьбі трудящі зможуть здобути визволення.

Ми щасливі, ми горді тобою,
Повторяючи слово твоє:
«Це ж остання війна! Це до бою
Чоловіцтво із звірством стає...»

(М. Рильський, Івану Франкові)

784.

Цезар

Імператорський титул у Стародавньому Римі (походить від імені славнозвісного полководця й державного діяча I ст. до н. е. Гая Юлія Цезаря).

У переносному (здебільшого іронічному) значенні — людина, що має необмежену владу, диктатор.

Втягнув, бачте, честолюбного фашистського горезезаря Муссоліні в таку безнадійну халепу, що від неї вже горопашному «дуче» в чубі тріщить (П. Козланюк, Оглянувся куций).

785.

Цербер (Кербер)

У старогрецькій міфології — триголовий пес, що охороняє вхід у підземне царство (про Цербера згадують старогрецький поет Гесіод, римський поет Вергілій та ін.).

У переносному значенні — злий, невмолимий вартовий.

Цідило, невтомний *цербер* цього місця [зали суду], позачиняв вікна (І. Франко, Лель і Полель).

Кодак був сторожовим *цербером* над козацьким Дніпром: він закривав втікачам доступ до Низу, на за пороги до Січі, а запорожцям — можливість вигрібатися на волость (П. Панч, Гомоніла Україна).

786.

Циклоп.

Циклопічна будова

Циклопи (кіклопи) — в старогрецькій міфології одноокі велетні, що населяли в давнину землю, будівники величних споруд (звідси вираз «циклопічні будови»).

У переносному значенні циклопічний — колосальний, велетенський; величний.

Величезне завдання стояло перед Кундзичем: засобами рідної мови віддати і складні, «циклопічні» періоди в авторському тексті Толстого, що інколи здаються нам навіть неправильними, а випливають з прагнення великого письменника до максимальної виразності і точності... (М. Рильський, Художній переклад з однієї слов'янської мови на іншу).

Єдине світле, ясно-синє око зорило на світ з-під опалених, жорстоко-стертих брів холодно і непривітно. Здавалося, другого ока взагалі не було й не могло бути на цьому спотвореному обличчі. Мабуть, такими були міфічні циклопи (В. Собко, Матвіївська затока).

— Е-е, я... — зітхнув Демид, помовчавши хвилину.— Не молодий я вже, Марійко. Та ще й одноокий циклоп, як бачите (П. Козланюк, Напровесні, «Літературна Україна», 28. V 1963 р.).

787.

Цірцєя

Персонаж «Одіссеї» Гомера, прекрасна й підступна чарівниця. Вона обернула супутників Одіссея в свиней, а його самого цілий рік тримала на своєму острові.

У сучасній літературній мові — підступна жінка.

Марта розчервонілась, упріла, обтирала хустинкою шию і блищала очима.

— Ти... ти, як *Цірцея*, хотіла б обернути мене в свиню.

— Іди, цілуйся з ким хочеш... мені байдуже!

Вони посварились (М. Коцюбинський, Сон).

788.

Ціцерон

Видатний політичний діяч, письменник і оратор Стародавнього Риму (106—43 до н. е.), що прославився своїми промовами в сенаті.

У переносному значенні — людина, яка має ораторські здібності (часто вживається з іронічним забарвленням).

Ботокуди — *ціцерони*,
Ботокуди — то артисти;
Як говорять — то з амвони,
Як співають — акафісти.

(І. Франко, Ботокуди)

— Я
сьогодні
бачив
погляд простої людини,
що вража
більш,
ніж мільйони зірок!
більш, ніж сотні промов
тисяч найкрасномовніших *Ціцеронів!*
(М. Скуба, Радість)

Такі *ціцерони*, такі «орателі», як казав Кіндрат Галушка, що простого смертного в піт уганяють (Ф. Маківчук, Репортаж з того світу).

789.

Чайльд-Гарольдів плащ

Чайльд Гарольд — герой поеми Дж. Байрона «Паломництво Чайльд Гарольда» (1812—1818), людина, що гостро відчуває порожнечу і нікчемність вищого світу, до якого вона належить.

У переносному вживанні — романтичний герой. Вислів «Чайльд-Гарольдів плащ» походить з роману у віршах О. С. Пушкіна «Євгеній Онегін», гл. 7, строфа 24 («Москвич в Гарольдовім плащі»).

Син Яця-коваля, Іван рудоволосий,
Рибалка і мудрець, поет і каменяр,
Не надився на блиск і на позверхній чар,
На *Чайльд-Гарольдів плащ*, на Лорелеї коси.

(М. Рильський, Франко)

790.

Час працює на нас

Під час обговорення в англійському парламенті законопроекту про реформу виборчого права (1866) ліберал В. Гладстон вигукнув, звертаючись до консерваторів: «Ви не можете боротися проти майбутнього. Час працює на нас» (остання фраза не зовсім точна, Гладстон сказав: «Час на нашому боці»).

Щоденні порції газет, захланно читаних підсудними через плечі їх оборонців, будили в герінгів надії, що час працюватиме на їх користь (Я. Галан, Сталосся!).

791.

Чаша святого Грааля

У середньовічних кельтських легендах розповідається про таємничу чашу святого Грааля, яка нібито має магичну властивість зміцнювати сили рицарів, що захищають справедливість.

У переносному значенні — предмет шукань і поклоніння; омріяна мета.

Якби не було Дон-Жуана, то знайшлось би щось інше, для чого вона б «душу розп'яла і заколола серце», бо там, де Анна могла б уже бути щасливою, Долорес ще б таки не знайшла свого Святого Грааля, а се тому, що над нею ніщо «камінне» не має влади... (Леся Українка, Лист до О. Ю. Кобилянської, 3. V 1913 р.).

Д и в. Парсіфаль.

792.

Ченчі

Беатріче Ченчі (1577—1599) — дочка знатного римлянина Франческо Ченчі, красуня, героїня одного з відомих італійських кримінальних процесів. Втрата невинності була причиною всіх нещасть Беатріче: батько почав так жорстоко з нею поводитися, що Беатріче, підтримана мачухою і братом Джакомо, вирішила вбити його. Найманий вбивця зарізав батька. Невдовзі злочин було розкрито і винних від-

дано до суду. Папа римський відхилив численні прохання помилувати Беатріче, бо хотів оволодіти майном багатой сім'ї. Беатріче, мачуха її і брат Джакомо восени 1599 р. були страчені.

Рідкісна краса Беатріче і страшна її доля привертали до цього образу увагу багатьох письменників, відомі також народні пісні про неї.

Прокинься, чистая! Схопись,
Убий гадюку, покусает!
Убий, і бог не покарає!
Як тая Ченціо колись
Убила батька кардинала
І саваофа не злякалась.

(Т. Шевченко, Княжна)

793.

Червона нитка

Цей вираз, очевидно, походить з роману Й. -В. Гете «Wahlverwandtschaften» (1809). Зауваживши, що в корабельні снасті англійського королівського флоту обов'язково впліталася червона нитка, Гете пише: ...Так само й через увесь щоденник Оттілії йде червона нитка симпатії й відданості, яка сполучає все воєдино...».

У переносному значенні: керівна ідея, головна думка, тенденція.

Від тих перших променів відродження української літератури тягнеться аж до нашого часу, як нитка червона, вплив Міцкевича на поетичну творчість українських поетів (І. Франко, Адам Міцкевич в українській літературі).

Часом у неї тенденція надто виступає червоною ниткою і разить очі мов дисгармонія барв (Леся Українка, Лист до М. І. Павлика, 16. III 1891 р.).

794.

Червона Шапочка

Персонаж однойменної казки французького письменника Ш. Перро (1628—1703), довірлива дівчинка, яку з'їв хижий вовк.

У сучасній літературній мові — довірлива до наївності людина.

Ми не *Червона Шапочка* з дитячої казки, і нас не візьмеш ні заgravанням, ні зубами (Ю. Мельничук, Нас не застукати зненацька).

795.

Чернець годований

Так назвав Т. Г. Шевченко папу римського в поемі «Єретик» (1845):

Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить.
І на апостольським престолі
Чернець годований сидить.
Людською кровію шинкує
І рай у найми оддає!

Вживається в літературній мові для характеристики духовенства.

Народ розірвав уніатські пута і назавжди відмовився від духовного зверхництва над собою ватиканського «годованого ченця» (Ю. Мельничук, Ярослав Галан).

796.

**Чи довго ще на сім світі
катам панувати?**

Цитата з поеми Т. Г. Шевченка «Сон»
(1845):

Пошлем думу аж до бога,
Його розпитати:
Чи довго ще на сім світі
Катам панувати??

Хто вони? Які їх бажання? Яка їх сила? А знаючи те, ми чей же зможемо хоч у приближенню відповісти на питання: «*Чи довго ще на сім світі катам панувати?*» (І. Франко, Темне царство).

797.

**Чи живі, чи здорові
всі родичі гарбузові?**

Вислів з «Пісні про гарбуза» В. Александрова (1805—1893):

Ходив гарбуз по городу,
Питаючи свого роду:
«Ой, чи живі, чи здорові
Всі родичі гарбузові?»

«*І живі ще і здорові всі родичі гарбузові*» — назва гуморески О. Вишні із збірки «Діла наші і діла не наші».

798.

Чи не добре б нам, браття, почати...

(Не л'бо ли ны бяшетъ, братіе, начяти...)

Початок «Слова о полку Ігоревім» (XII ст.), одного з найвеличніших пам'ятників не тільки давньоруської, але й світової літератури.

Цитується для надання висловлюванню урочистого тону (іноді — жартівливо).

*Чи не добре б нам, браття, зачати
Скорбне слово у скорботну пору,
Як мужам до мужеського збору,
Не як дітям у дзвінки бряжчати?*

(І. Франко, На старі теми, 1)

799.

Чисте мистецтво.

Чиста краса

Чисте мистецтво (мистецтво для мистецтва, культ «чистої краси») — реакційна теорія, що проголошує «незалежність» мистецтва від суспільного життя. Ця теорія виникла на основі ідей німецького філософа-ідеаліста XVIII ст. І. Канта і досягла найбільшого розвитку наприкінці XIX ст., ставши філософською основою різноманітних занепадницьких течій у мистецтві.

Форма твору невіддільна від змісту. Естетствующі поети, прихильники «чистої краси», ніколи не приймалися народом, а їхні твори віддівтали, як пустодівт на поетичній ниві (А. Малишко, Думки про поезію).

Я — за чисте мистецтво,
А мистецтво чисте тоді,
Коли роблять його
І руками, й думами чистими.

(В. Коротич, *Чисте мистецтво*. I)

Д и в. Мистецтво для мистецтва.

800.

Чисті і нечисті

За біблійною легендою, праведник Ной врятував у своєму ковчезі під час всесвітнього потопу по сім пар чистих (тобто таких, м'ясо яких можна їсти) і по парі нечистих тварин (Буття, 7, 2—9).

У переносному вживанні чисті — хороші, порядні люди, а нечисті — порочні.

— Так сказала наша голова. От і почнемо пересівати вашого брата на сито, відділяти чистих від нечистих (М. Стельмах, *Правда і Кривда*).

Д и в. Ноїв ковчег.

801.

Чичиков

Центральний персонаж поеми М. В. Гоголя «Мертві душі» (1842). Чичиков—тип зовні благоприсойного афериста, який підпорядковує всю свою «діяльність» інтересам кар'єри і збагачення.

Якщо жадоба наживи, «приобретательство», хоч би й ціною крові й смерті, є основною рисою характеру Чичикова..., то скільки нових чичикових у смокінгах, у фраках і візитках гуляє тепер по капіталістичній Європі та Америці (М. Рильський, *Наш Гоголь*).

Або в цього Поцілуйка розум догори ногами перекинувся, або він збирає для чогось мертві душі. Новий Чичиков та й годі (М. Стельмах, Правда і Кривда).

Д и в. Мертві душі.

802.

Чому я не сокіл,
чому не літаю?

Слова з поезії українського поета-романтика прогресивного напрямку М. М. Петренка (1817—?) «Недоля» («Дивлюся на небо та й думку гадаю...»), що стала народною піснею.

Та зірка ранкова його тут з дитинства манила.
І швидко зростали у серці невидимі крила
Під лунами пісні, що линули з поля і з гаю:
«Чому ж я не сокіл, чому не літаю...»

(П. Воронько, Радіє Попович)

Та от підійшли незабутні й пролинули пам'ятні дати,
І ми показали, що вмієм під зорі літати.
Настала велика, настала врочиста година,
І сокіл позаздрив:
«Чому я лиш птах, не людина...»

(Є. Лєтук, Настала година)

803.

Чом я не сторукий?

Слова, які у поемі Т. Г. Шевченка «Гайдамаки» (1841) вигукує Ярема Галайда, дізнавшись, що його наречену вкрали конфедерати:

— Батьку! брате!
Чом я не сторукий?
Дайте ножа, дайте силу!

Цього літа кожен воїн повинен бути сторуким
(О. Довженко, У грізний час).

804.

**Чорніше чорної землі
блукають люди**

Цитата з поезії Т. Г. Шевченка «І виріс я
на чужині» (1848):

Аж страх погано
У тім хорошому селі:
Чорніше чорної землі
Блукають люди.

Чорніші чорної землі нещасні люди (О. Довженко,
Із записних книжок воєнних літ).

805.

Чрево Парижа

Назва роману (1873) Е. Золя (1840—1902),
в якому змальоване життя паризького централь-
ного ринку і напівголодне існування головних
героїв — художника Клода і каторжника Фло-
рана — в зіставленні з великим достатком і
тваринною ситістю лавочників-міщан.

Ну ж і майстри письменники, нівроку!
Без них чималу мав би я мороку
Пізнати Лувр чи розшукать Нотр-Дам,
Парижа чрево показати вам...

(М. Рильський, Нотр-Дам)

806.

Что ми шумить, что ми звенить?

Вираз із давньоруського епосу «Слово о полку Ігоревім» (XII ст.): «Что ми шумить, что ми звенить далече рано предъ зорями? Игорь плъкы заворочает...».

Іноді цитується іронічно.

*Что ми шумить, что ми дзвенить, мов в хмарі
Грім? Декретові бігають до вмору,
Гуркочуть ліжка, миють коритарі,
Труть, білять, миють в казнях і знадвору.*

(І. Франко, Тюремні сонети, XXI)

807.

Чудо Вероніки

За християнською легендою, Вероніка подала Ісусові, що йшов з хрестом на страту, рушник, щоб він обтер піт з обличчя. На полотні нібито відбився «нерукотворний образ» Христа. Вероніка пізніше була канонізована (причислена до святих) церквою, а вся ця подія дістала назву «чуда святої Вероніки».

*О, кожний раз, як я збирала сльози
Твої, мій друже, на папір біленький,
Я бачила те чудо Вероніки...
Я мушу, любий, вірити в дива.*

(Леся Українка, Я бачила, як ти хлились додолу)

808.

Чуеш, сурми заграли!

Перший рядок рефрену міжнародного пролетарського гімну «Інтернаціонал», створеного

1871 р. французьким поетом-комунаром Е. Потье
(український переклад М. Вороного, 1917):

Чуєш: сурми заграли!
Час розплати настав.
В Інтернаціоналі
Здобудем людських прав!

Та що то за спів
Там, у просторах кривавих?
«Встаньте, голодні, в країнах усіх!
Чуєте? Сурми заграли!...»
...Пані й панове! За ситість і сміх,
Може, останні бокали!

(М. Рильський, Бенкет)

809.

Чуття єдиної родини

Назва вірша в однойменній збірці поезій
(1938) П. Г. Тичини. Уславляючи дружбу на-
родів Радянського Союзу, поет пише:

Хай слово мовлено інакше —
та суть в нім наша застається...
...Бо то не просто мова, звуки,
не словникові холоди —
в них чути труд, і піт, і муки,
чуття єдиної родини.

Об'єднані чуттям єдиної родини, вони від усього
серця шлють львов'янам свої привітання і найкращі по-
бажання (Ю. Мельничук, В. Маланчук, Відповідь на-
клепникам).

Ми пишаємося тим, що саме в нашій поезії вперше
пролунало оте крилате «чуття єдиної родини», що стало
мовби девізом всіх братніх літератур (О. Гончар, За
правдиве високохудожнє відтворення життя народу).

810.

Шапка-бирка, зверху дірка

Слова з української народної думи про козака Голоту:

...На козакові шапка-бирка —
Зверху дірка,
Травою пошита,
Вітром підбита,
Куди віє, туди й провіває,
Козака молодого прохолоджає.

І спогадів струмок тече,
Що їм і босо, їм і голо,
І в люту зиму гаряче,
Що шапка-бирка, зверху дірка —
Їй-богу, панові підстать,
Що вже як спати довго й гірко —
То краще б зо сну їм не встать!

(А. Малишко, Повертаючись до Києва)

811.

Шерлок Холмс

Герой циклу оповідань «Пригоди Шерлока Холмса» (1892) і повістей англійського письменника А. Конан-Дойля (1859—1930). Шерлок Холмс — здібний детектив, що вміє розплутати найскладніші злочини шляхом тонкого

логічного аналізу. Ім'я його стало загальною назвою і часто вживається іронічно.

Американські *Шерлоки Холмси*, Нати Пінкертони й Нікі Картери, повернувшись додому, доповіли про південноамериканський винахід Труменові й Ачесонові (О. Вишня, Еврика).

812.

Шлеміль

Герой повісті німецького письменника-романтика А. фон Шаміссо (1781—1838) «Незвичайні пригоди Петера Шлеміля» (1814), який продав свою тінь чортові і став несхожим на інших людей. Його всі цуралися, і він змушений був постійно блукати.

Ім'ям цим називають нещасних, зневажених усіма блукачів.

Як той *Шлеміль*, що стратив ті
Ходжу я мов залятий,
Весь світ не годен заповнить
Мені твоєї страти.

(І. Франко, Зів'яле листя)

Пройшли віки і Байрона, і Гайна,
відгомонів і Вертер, і *Шлеміль*,
і стало все тепер таке звичайне,
недоречний особистий біль.

(Д. Загуг, Лист)

Мистецтво традиційне, саме тому воно й новаторське. Не схвилює людства твір, позбавлений ознак духу одного народу, — це буде *Петер Шлеміль* без тіні. Не може бути новаторського твору, який не виростав би з традицій (С. Тельнюк, Корінь плід, «Літературна Україна», 7. VI 1963 р.).

813.

Шпiонське ремесло

Вислiв з поезiї I. Я. Франка «Гiмн» (1880), у якiй великий український поет оспiвує вiчно революцiйний дух народу:

Нi попiвськiї тортури,
Нi тюремнi царськi мури,
Нi шпiонське ремесло
В грiб його ще не звело.

...Братерство нас на цiй землi звело,
I не страшне йому «шпiонське ремесло»!
(М. Рильський, Мацис)

814.

Штурмани майбутньої бурi

Вислiв О. I. Герцена, що став особливо популярним пiсля появи статтi В. I. Ленiна «Пам'ятi Герцена» (1912). Говорячи про поколiння революцiонерiв-рiзничинцiв, В. I. Ленiн зазначав: «Молодi штурмани майбутньої бурi» — називав їх Герцен» (Твори, т. 18, стор. 13).

Ширшають обрiї поета [Т. Г. Шевченка]: вiн допитливо вивчає передову росiйську лiтературу, знайомиться з фiлософськими теорiями матерiалiзму, знаходить собi друзiв-однодумцiв у колi Чернишевського, серед «штурманiв» революцiйної бурi (А. Малишко, Оповитий любов'ю).

Франко всiєю своєю дiяльнiстю був соратником росiйських революцiонерiв-рiзничинцiв, «молодих штурманiв майбутньої бурi», як назвав їх Герцен (О. Бiлецький, Пушкiн i Україна).

Щ

815.

Щастя всіх прийде по наших аж кістках

Цитата з поезії І. Я. Франка «Каменярі» (1878):

Отак ми всі йдемо, в одну громаду скуті
Святою думкою, а молоти в руках.
Нехай прокляті ми і світом позабуті!
Ми ломимо скалу, рівняєм правді путі,
І щастя всіх прийде по наших аж кістках.

Ніколи не згасала чиста віра
В грядуще царство молодого сонця,
У те, що викує свободи меч
Убогий раб з убогого орала,
Що щастя всіх — по ваших аж кістках
На землю ступить вільною ногою.

(М. Рильський, На могилу Франка)

816.

Щоб усі слов'яни стали добрими братами

Цитата з вступу до поеми Т. Г. Шевченка «Єретик» (1845), в якому поет висловлює свою мрію про майбутню єдність вільних слов'янських народів:

А я тихо
Богу помолюся,
Щоб усі слав'яни стали
Добрими братами
І синами сонця правди...

Це буде однією з форм здійснення заповітної думки Тараса Шевченка — «щоб усі слов'яни стали добрими братами», за якою приховується інша, всеосяжна думка — щоб усі народи стали добрими братами (М. Рильський, Художній переклад з однієї слов'янської мови на іншу).

817.

**Що Гекубі до нього,
що йому до Гекуби?**

Слова з трагедії В. Шекспіра «Гамлет, принц Датський» (1601). У 2-й сцені 2-ї дії актор з великою майстерністю читає Гамлетові про трагічну долю дружини троянського царя Пріама Гекуби, чоловік і сини якої загинули на війні, а вона сама потрапила в полон. Вислухавши актора, Гамлет дивується його здатності перевтілюватися, проймається болем і стражданнями зображуваної людини:

І все через ніщо! Через Гекубу!
Що він Гекубі, що вона йому?

У переносному вживанні цей вислів означає байдужість, непричетність до чого-небудь.

У праці, в муці стиснуть зуби,
В боях устоять, як граніт...
Ну, справді, що нам до Гекуби,
Як ми новий створили світ?

(М. Рильський, Гімни труду сонцю, 3)

Ю

818.

Ювеналів бич

Децим Юній Ювенал (60—після 127 н. е.)— староримський поет-сатирик. Сатири Ювенала, що таврували моральний розклад римських багатіїв, були сповнені глибокого співчуття до бідняків, з середовища яких вийшов і сам Ювенал. Стиль Ювенала відзначався поєднанням яскравих образів і риторичних прийомів.

У переносному значенні Ювенал — людина, що вмів гостро, дотепно і дошкульно вражати своїм словом; «ювеналів бич» — разюча, нищівна сатира.

Особливо ж перепадало лютим ворогам нашого народу, запродавцям прислужникам американського імперіалізму — українським буржуазним націоналістам! З убивчим сарказмом таврує Федір Маківчук цих уолл-стрітівських лакуз. *Ювеналовим бичем* гамселиє так, що тільки порохня сиплеться! (В. Лагода, Майстер веселого цеху).

Вишня був дуже добрий і мудрий чоловік, але при стиканні з поганим, негативним він умів бути і суворим, різким, нещадним, піднімаючи на нього *ювеналів бич* чи просто «праведний батіг», як каже поет (С. Крижанівський, Максим Рильський).

819.

Юнона

У староримській міфології — дружина верховного бога Юпітера, богиня — покровителька

жінок. Зображувалась у вигляді високої, стрункої жінки з величною поставою й суворим поглядом.

У переносному значенні — прекрасна, добродісна жінка.

Друга, з суворим обличчям *Юнони*, підсовує клієнтові папір для підпису (Я. Галан, Острів чудес).

820.

Юпітер

У староіталійських племен Юпітер — бог неба, світла й дощу, громовержець. Пізніше — верховний бог Стародавнього Риму.

У переносному значенні — велична людина.

Тремтять неонові плакати,
Кричить про волю кожна літера.
І правду йде в народ шукати
Фідель, подібний до *Юпітера*.

(Д. Павличко, Тікають багаті в Гавани)

821.

**Юпітер, ти сердишся,
отже, ти неправий**

Вислів цей — звертання Прометея до Зевса (Юпітера) — приписується гоецькому сатирикові II ст. н. е. Лукіану (М. І. Михельсон, *Русская мысль и речь*, т. II, стор. 568).

Вживається найчастіше іронічно.

Я хочу, щоб моя відповідь одбивала своїм спокійним, навіть «рицарським» тоном від тої дикої бурсаччини. Якби я не була зачеплена там особисте, то я б

так дуже не церемонилась, але тепер не хочу бути тим «Юпітером, що сердиться» (Леся Українка, Лист до матері, 27. I 1903 р.).

Місіс Маккарді нервово стріпнула віями.

— Ага, *Юпітер сердиться...* Це також відповідь (Я. Галан, Місіс Маккарді втрачає віру).

Я

822.

Яблука Гесперід

За уявленнями стародавніх греків, на дереві, яке богиня землі Гея подарувала Гері в день її весілля із Зевсом, росли золоті яблука. Яблука охороняли за допомогою дракона Ладона Гесперида — дочки божества вечірньої зірки Геспера. Геракл убив дракона і забрав золоті яблука. Це був його одинадцятий подвиг.

У переносному значенні — коштовний здобуток.

В нашу епоху люди дійсно завойовують у долі казкові золоті яблука *Гесперид*. Ці золоті яблука готові впасти до художника — варто лише простягнути до них руку (І. Кочерга, Доповідь на I Всесоюзному з'їзді радянських письменників).

Д и в. Геркулес.

823.

Яблуко незгоди

За старогрецьким міфом, богиня незгоди Еріда, ображена тим, що її не запросили на весілля Фетіди і Пелея, кинула в натовп гостей

яблуко з написом «найпрекраснішій». Гера, Афіна і Афродіта посварилися за це яблуко і звернулися до троянського царевича Паріса з проханням розсудити їх. Паріс присудив яблуко богині кохання Афродіті, яка за це допомогла йому викрасти Прекрасну Єлену.

У переносному значенні «яблуко незгоди» — причина суперечок.

Тільки яблуком незгоди ін може подавитись
(Я. Галан, Геракл воскреслий).

Д и в. Прекрасна Єлена.

824.

Я вийду сама проти бурі

Вислів походить з поезії Лесі Українки «В чорну хмару зібралася туга моя» (1893—1894) з циклу «Мелодії»:

Нехай там збирається гірша, страшніша негода,
Нехай там узброїться в гостру, огненную зброю,
Я вийду сама проти неї
І стану — поміряєм силу!

Цей вираз вживається на означення громадянської мужності людини.

*...Ти йшла проти бурі,
Мірялась силою з нею,
Проти надії надіялась ти,
Тож годиться й тебе, непоклінну,
Слово твоє, що міцніше за крицю,
Називать — Ломикамінь!*

(М. Рильський, На Ай-Петрі, 3)

825.

Якби бога не було,
Його треба було б вигадати

Вислів належить одному з найвидатніших французьких письменників і філософів XVIII ст. Вольтеру. В «Посланні до автора нової книги про трьох самозванців» (1769) Вольтер виступав проти атеїзму, вважаючи, що релігія потрібна для підтримки порядку в суспільстві.

Це ж йому належить знаменитий вислів: «Якби бога не було, його треба було б вигадати»... (М. Рильський, Автор «Орлеанської діви»).

826.

Якби ви вчилися так, як треба,
То й мудрість би була своя

Вислів з поеми Т. Г. Шевченка «І мертвим, живим...» (1845), у якій великий український поет гнівно картає схиляння перед усім іноземним, поширене в середовищі ліберального панства та буржуазії:

Якби ви вчилися так, як треба,
То й мудрість би була своя.
А то залізете на небо:
— І ми — не ми, і я — не я!

Не мала се бути така «своя мудрість», про яку заїкнувся Шевченко, супротилежна мудрості західній; слов'яни повинні були покористуватися здобутками Заходу, розвиваючи при їх допомозі свої питомі національні основи (І. Франко, Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер).

827.

Як гартувалася сталь

Назва всесвітньовідомого роману (1935) радянського письменника М. О. Островського. У цьому творі показано, як у боротьбі за перемогу великих ідей комунізму, в мужньому переборенні труднощів народжується нова, радянська людина, одухотворена справжнім розумінням смислу і мети життя.

У переносному значенні — процес змушнення борця-революціонера.

На словах радості обривається гаврилюкова «Берега», патетична розповідь про те, як у фашистській катівні під безперервними тортурами гартувалась революційна сталь (Я. Галан, Пісня про подвиг).

828.

Як зіницю ока

Це загальноживане порівняння неодноразово зустрічається у Біблії, наприклад, у Книзі притч Соломона («Збережи заповіді мої — і будеш живий; і вчення мое — як зіницю очей твоїх», 7, 2), у Псалтирі («Бережи мене, як зіницю ока», 16, 8), у Второзаконні і т. д.

Згоріти п'єса не могла, бо то було багато пізніше моєї посланки. Розписка у мене єсть — ховаю, «як зіницю ока» (Леся Українка, Лист до матері, 28. II 1898 р.).

829.

Як ковбаса та чарка...

Назва водевілю (1872) М. П. Старицького, яка походить від народного фразеологізму «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка».

«Була б ковбаса й чарка, а жінки в Офенбаху завжди знайдуться», — потішав Мстислав своїх кумпанів... (Ю. Мельничук, Високопреосвящений... злодій).

830.

Якобінці

Під час французької буржуазної революції кінця XVIII ст. — члени політичного якобінського клубу (назва походить від зайнятого ними приміщення в колишньому монастирі святого Якова). Якобінський клуб був партією революційно-демократичної буржуазії.

У переносному значенні — революційні елементи в суспільстві, прихильники рішучих заходів.

Ця антинародна змова мала на меті боротьбу з польськими «якобінцями» (Я. Галан, Тадеуш Костюшко).

831.

Якого великого артиста втрачає світ!

Цей вигук приписується римському імператорові Нерону (37—68 н. е.), який вважав себе великим артистом. Наведені слова Нерон вигукнув перед самогубством.

Цитуються з іронічним значенням.

Він [Франк] широко розчиняє вікно: хай знають польські недолюдки, якого великого артиста втратив би світ, якби куля польського підпільника перетяла нитку його життя! (Я. Галан, «Надлюдина»).

Д и в. Нерон.

832.

Яко тать в ноці

Вислів (означає: «як злодій вночі») походить з Першого послання апостола Павла до солунян (5, 2).

Вживається у значенні: несподівано, раптом, зненацька, потаємно.

Напала ти [фашистська Німеччина] на нас...
як та злодюжка.

Як тать. Вночі. Ой не жартуй з огнем!
Бо ми ж тебе не так ще рубонем.

(П. Тичина, Фашистській Німеччині)

С и л ь в е с т р (хитаючи головою).

З молитвою пергамент торкайтесь,
Щоби не вліз лукавий, яко тать,
Не довелось похибки підчищати.

(І. Кочерга, Ярослав Мудрий)

833.

Як стемніло золото!

Цитата з біблійного Плачу Ієремії: «Як стемніло золото, змінився найкращий метал! Камені святилища розкидані на роздоріжжях усіх вулиць» (4, 1).

Цей вислів повторюється в поезії Лесі Українки
«Плач Єремії»:

Ще листя сухе так недавно ясніло...
«Як золото стемніло!..»
Мов око сліпе мріє озеро млисте...
«Змінилося срібло пречисте...»
Щось давнє так смутно в душі забриніло...
«Як золото стемніло!..»
На серце лягло щось страшне, урочисте...
«Змінилося срібло пречисте...»

834.

Яничари

Яничари (турецькою мовою «нові війська») — регулярна піхота, створена в XIV ст. у султанській Туреччині. Набиралися з полонених (дітей та підлітків), яких насильно навертали до мусульманства, прищеплюючи їм крайній фанатизм і відданість султанові.

У переносному значенні — жорстокі воїни, сліпі виконавці волі свого володаря; віровідступники; зрадники.

Правда, не все уніатське духівництво Галичини було в той час охоплене яничарським шалом (Я. Галан, Що таке унія).

Цим добровільним яничарам гітлерівські «психологи» обіцяли дарувати життя (Я. Галан, Камні волають).

835.

Ярославна

Героїня давньоруського епосу «Слово о полку Ігоревім» (XII ст.). Образ Ярославни є

втіленням високих почуттів любові й вірності. «Плач Ярославни» — одна з найвідоміших частин твору, неперевершений зразок давньоруської лірики.

Моя невідступна і славна
Далека путивльська земля.
Я чую твій плач, *Ярославно*,
Він сонце ясне затуля.

(П. Воронько, *Ярославна*)

Написати статтю про українську жінку. Про жінку, про матір, про сестру. Про нашу *Ярославну*, що плаче рано на зорі за нами (О. Довженко, Із записних книжок воєнних літ).

836.

Я свою п'ю, а не кров людськую

Слова з комедії (поєми) Т. Г. Шевченка «Сон» (1845):

Я гуляю, бенкетую
В неділю і в будень.
А вам нудно! Жалкуєте!
Йй-богу, не чую,
І не кричить! Я свою п'ю,
А не кров людськую!

Вживаються також із змінами.

Любиш, брате, чарку, живо
Дякуй богу і за сел!
Лцше хто п'є мід і пиво,
Ніж хто братню кровцю ссе.

(І. Фрашко, П'яниця)

837.

**Я син народу, що вгору йде,
хоч був запертий в льох**

Цитата з поезії І. Я. Франка «Декадент» (1896), що є відповіддю на статтю В. Щурата, який шукав у творчості Франка занепадницькі мотиви:

Який я декадент? Я син народа,
Що вгору йде, хоч був запертий в льох,
Мій поклик: праця, щастя і свобода,
Я є мужик, пролог, не епілог.

Ти лютий і підлий ворог мого покоління, ворог «народу, що вгору йде, хоч був запертий в льох» (Ю. Мельничук, Відповідь фанатикові).

838.

**Я — тої сили часть,
Що робить лиш добро, бажаючи лиш злого**

Цитата з трагедії Й.-В. Гете «Фауст» (слова Мефістофеля в сцені «Кабінет Фауста» у 1-й частині твору, переклад М. Лукаша).

...Мені здається, що ця цензура, мимо своєї волі і свідомості, штовхнула наш театр на Україну, а за ним і галицький, на ту дорогу, що найбільше відповідає потребам нашого часу. На цій цензурі справдилося те, що каже про себе Мефістофель у «Фаусті» Гете:

Я часть тієї сили,
Що все бажає зла, а чинить все добро.

(І. Франко, Руський театр)

Р
ОЗДІЛ
ДРУГИЙ

А

839.

**А впрочем, он дойдет
до степеней известных**

У комедії О. С. Грибоедова «Лихо з розуму» (1824) — слова Чацького про Молчаліна (дія 1, ява 7):

А впрочем, он дойдет до степеней известных,
Ведь нынче любят бессловесных.

Застосовуються до підлабузників, які, плазуючи перед начальством, «роблять кар'єру» ціною відмови від власної думки.

Цей чоловік, що зумів досягти в житті «степеней известных», ...що строго додержувався в своєму офіційному університетському курсі триєдиної теорії «православія, самодержавія і народності», ...був одним із перших на Україні перекладачів-переспівувачів польських поетів (М. Рильський, Українська поезія дожовтневої пори).

Б

840.

Батько! где ты? Слышишь ли ты?

Слова з повісті М. В. Гоголя «Тарас Бульба» (1842), у 11-у розділі якої змальовано страту Остапа:

«И упал он силою и воскликнул в душевной немощи: «Батько! где ты! Слышишь ли ты?»»

— Слышу! — раздалось среди всеобщей тишины, и весь миллион народа в одно время вздрогнул».

...Далина співала василькова,
І лунала з голубих орбіт
З російською українська мова:
— Чуєш, батьку?
...Чує цілий світ.

(П. Біба, Вдома)

Кров точили пани, кров — червоні корали!

Аж народ застогнав, як в Остапові дні:

— Чи ти чуєш нас, батьку?!

(О. Гаврилюк, Жовтень у Львові)

841.

Безумству храбрых поем мы песню

Вираз із «Пісні про Сокола» (1898) М. Горького, в якій великий пролетарський письменник уславлює мужність і відвагу революційних борців: «Безумство храбрых — вот мудрость жизни! Безумству храбрых поем мы песню».

І море реве і стогне:
— Безумству хоробрих пісню
Співаймо,

Щоб вічно жити у сяйві великих справ!

(К. Герасименко, Ствердження)

842.

Белинского и Гоголя с базара понесет

Цитата з поеми М. О. Некрасова «Кому на Русі жити добре» (1863—1877):

Эх! эх! придет ли времечко,
Когда (приди, желанное!..)
Дадут понять крестьянину,
Что розь портрет портретику,
Что книга книге розь?
Когда мужик не Блюхера
И не милорда глупого —
Белинского и Гоголя
С базара понесет?

Російський поет Некрасов мріяв про той прийдешній час, коли російський мужик «Белинского и Гоголя с базара понесет», а не різну макулатуру (О. Гаврилюк, Пани і паничі над «Кобзарем»).

843.

**Белую работу делает белый,
черную работу — черный**

Цитата з поезії В. Маяковського «Блек енд уайт» (1925). У цьому творі поет показує, якій жорсткій дискримінації в усіх сферах суспільного життя піддаються в Америці негри:

Белый
ест
ананас
спелый,
черный —
гнилью моченый.

А мне
в действительности
единственное надо —
чтобы больше поэтов
хороших
и разных.

Адже «*надо, чтоб больше поэтов хороших и разных*»
(М. Бажан, Так починається широка путь).

846.

**Бывали хуже времена,
но не было подлей**

Цитата з поеми М. О. Некрасова «Сучасники» (1875). Вживається для характеристики років реакції, поліційно-самодержавного режиму царської Росії.

Спізналась я трохи з посилкою сею, та коли ж часи у нас тепер *pes plus ultra* [до крайніх меж] подлі, приходиться вертатись до спартаковського способу листування. «*Да, были хуже времена, но не было подлей*» (Леся Українка, Лист до Л. М. Драгоманової, 6. XI 1896 р.).

В

847.

Весна человечества

Слова з поеми В. В. Маяковського «Добре» (1927):

И я,
как весну человечества,
рожденную
в трудах и в бою,
пою мое отечество,
республику мою!

Цей вислів зустрічається ще в поезії Г. Гейне «Посейдон» (з циклу «Північне море», 1825—1826), де ним характеризується епоха античності (пор. слова К. Маркса про «дитинство людства», яке відбилося в античному мистецтві).

Основний настрій лірики М. Рильського тепер визначається почуттям радості, що переполює людину, юнацькою закоханістю в «нову весну людства», в якій так високо піднесено ім'я людини, дано всі умови для розвитку її здібностей (О. Білецький, Творчість Максима Рильського).

848.

Весь мир насилья мы разрушим!

Вислів з російського перекладу (А. Коца) міжнародного пролетарського гімну «Інтернаціонал» (1871) Е. Потье:

Весь мир насилья мы разрушим
До основанья, а затем —
Мы наш, мы новый мир построим:
Кто был ничем, тот станет всем!

— Знаєш, як в «Інтернаціоналі» пишеться?

— *Весь мир насилья мы разрушим!*

(М. Стельмах, Правда і Кривда)

849.

Взгляд и нечто

У комедії О. С. Грибоедова «Лихо з розуму» (1824) Репетиллов так вихваляє Чацькому «праці» одного «вченого» нероби (дія 4, ява 4):

В журналах можешь ты, однако, отыскать
Его отрывок — Взгляд и Нечто.
О чем бишь Нечто? — обо всем.

Цей вираз вживається для іронічно-жартівливої характеристики розпливчастих, безпредметних роздумів і розумувань.

Думаю, що треба врешті щось написати тобі про себе — а то знов вийшло «взгляд и нечто» замість листа — і не знаю що: слава богу, нічого нового!.. (Леся Українка, Лист до матері, 23. IX 1897 р.).

850.

Взыскательный художник

Вислів з поезії О. С. Пушкіна «Поету» (1831):

...Ты сам свой высший суд:
Всех строже оценишь ты свой труд.
Ты им доволен ли, взыскательный художник?

Використовується для характеристики митця, його ставлення до власної творчості.

Скромний і вимогливий щодо себе, воістину вибагливий художник, Микола Миколайович [Ушаков] є визнаним учителем літературної молоді, який у справу роботи з початкуючими поетами вкладає багато любові й уміння (М. Рильський, Співець весни республіки).

Поет, що пережив трагедію важкої боротьби з світським суспільством, яка кінчилася його загибеллю; автор творів, які реалізмом і народністю перевершили літератури сучасної йому Європи, винятковий майстер художнього слова, «вимогливий художник», чий вплив пройшов через усю російську літературу аж до наших

днів, коли його творчість нарешті розкрилась на всю глибину і широчінь і стала всенародним здобутком (О. Білецький, Пушкін і Україна).

851.

Властитель дум

Вираз, узятий з поезії О. С. Пушкіна «До моря» (1824), де поет називає так Наполеона і Байрона:

Там угасал Наполеон.
Там он почил среди мучений.
И вслед за ним, как бури шум,
Другой от нас умчался гений,
Другой властитель наших дум.

У переносному значенні «володарі дум» — визначні люди, діяльність яких, впливаючи на уми їх сучасників, залишає виразний слід в історії.

Словацький... все ж не перестав бути незрівняним майстром польського слова, майстром поетичної форми та улюбленим поетом молоді, *володарем її мрій* і почуттів (І. Франко, Юліуш Словацький і його твори).

852.

Влеченье, род недуга

У комедії О. С. Грибоедова «Лихо з розуму» (1824) — слова Репетилова, звернені до Чацького (дія 4, ява 4):

Пожалуй, смейся надо мною...
А у меня к тебевлеченье, род недуга,
Любовь какая-то и страсть,
Готов я душу прозакласть,
Что в мире не найдешь себе такого друга.

Цей письменник — О. М. Горький, який одночасно з Лесею Українкою брав участь у журналі «Жизнь», привертая увагу й симпатію таких діячів української літератури, як М. Коцюбинський, І. Франко, В. Стефанік, відчув з юнацтва, за власним визнанням, до української літератури «влечение, род недуга» (О. Білецький, Леся Українка і російська література 80—90-х рр.).

853.

Во глубине сибирских руд

Перший рядок віршованого звернення (1827) О. С. Пушкіна до засланих на каторгу декабристів:

Во глубине сибирских руд
Храните гордое терпенье,
Не пропадет ваш скорбный труд
И дум высокое стремление.

Це про неї, що згубила з світу Пушкіна, Лермонтова, Полежаєва, що мучила на засланні Шевченка, що самий початок свій ознаменувала повішенням п'яťох декабристів і висланням у глибочинь сибірських руд кращих людей того часу... це про неї, жандарма Європи, сказав Герцен: «Коли подивився на офіційну Росію, душу охоплює тільки відчай» (М. Рильський, Лермонтов).

854.

Вперед и выше!

Вираз походить з поеми М. Горького «Людина» (1903): «Мысль для меня есть вечный и единственно не ложный маяк во мраке жизни, огонь во тьме ее позорных заблуждений; я

вижу, що все ярче он горит, все глибоже освіщає бездні тайн, а я йду в лучах бессмертної мисли, вослед за неї, все — вище! и — вперед!».

Вислів часто характеризує поступальний рух людини, суспільства.

Ми — міць в єдине злитих мужніх сил,
Похід неупинний *уперед і вгору*.
Такий для нас розцвівся небосхил,
Що важко й охопить людському зору.

(М. Рильський,

Другові в 41-і роковини Жовтня)

855.

«Все мое», — сказало злато,
«Все мое», — сказав булат

Цитата з поезії О. С. Пушкіна «Все мое», — сказало злато» (1827), що є перекладом анонімної французької епіграми.

Поезія побудована на протиставленні образів сили і грошей.

...Ніхто тих грошей і не просив. «*Все куплю, — сказало злато*», та не знаю, чи станеться по його слову... (Леся Українка, Лист до М. П. Драгоманова, 5. IV 1894 р.).

«*Все мое!*» — сказала Рада *
«*Все мое!*» — сказав Совіт,
В Раді лишилась лиш зрада,
А Совіт підняв весь світ.

(Український Батрак, Совіт і Рада, «Известия»
армійського виконкому 1-ї армії, 30. I 1918 р.)

* [Мається на увазі Центральна рада],

856.

Всяк сущий в ней язык

Слова з поезії О. С. Пушкіна «Я памятник себе воздвиг нерукотворный» (1836):

Слух обо мне пройдет по всей Руси великой,
И назовет меня всяк сущий в ней язык,
И гордый внук славян, и финн, и ныне дикий
Тунгус, и друг степей калмык.

Вживаються для позначення багатонаціональності Радянської країни.

Сьогодні ім'я Пушкіна називає в нашій країні «*всяк сущий в ней язык*», всіма мовами братніх радянських народів звучать безсмертні вірші геніального співця великого російського народу (О. Корнійчук, Великий Пушкін).

Народ і Партію не роз'єднать повік,
Бо рідна Партія — це мисль і цвіт народу.
Вітчизна в нас одна. *Всяк сущий в ній язык*
Під сонцем партії здобув свою свободу.

(М. Рильський, Народ і Партія)

857.

Выхожу один я на дорогу

Початковий рядок поезії М. Ю. Лермонтова (1841). Цей вислів уживається для підкреслення самотності ліричного героя.

...«*Выхожу один я на дорогу*» —
в цих словах ой скільки гіркоти!
Ми ж співаєм сонцю перемогу,
сонечку, з яким нам легко йти!

(П. Тичина, Ідемо з Великої Багачки)

І ось тепер я в П'ятигорську в нього...
Я тут, мої шкільні товариші,
Де «Вихожу один я на дорогу»
Злетіло, ніби гострий крик душі.

(П. Біба, Лермонтов)

Г

858.

Глаголом жги сердца людей

Цитата з поезії О. С. Пушкіна «Пророк» (1826), де говориться про призначення поета, його роль у суспільстві:

Как труп в пустыне я лежал,
И бога глас ко мне воззвал:
«Восстань, пророк, и виждь, и внемли,
Исполнись волею моей,
И, обходя моря и земли,
Глаголом жги сердца людей».

Цитований вислів уживається в значенні: повчай, неси в народ слово правди, слово пристрасне і мудре.

...Діяльність Перебенді скромніша, та зате ясніше означена, реальніша, ніж діяльність Пушкінового пророка. Він не «палить глаголом серця людей», а тільки розганяє їх тугу і навчає їх сумирному, людському і чесному життю (І. Франко, Передне слово (до «Перебенді» Т. Г. Шевченка).

Незабутній Кобзар українського горя поставив «слово» на сторожі, а Ви понесли те слово, щоб палити

серце, щоб будити ним чуйність до світла і рідної мови (М. Коцюбинський, Лист до М. К. Заньковецької, кінець 1907 чи початок 1908 р.).

Д

859.

Да здравствует солнце,
да скроется тьма!

Останній рядок поезії О. С. Пушкіна «Вакхічна пісня» (1825).

З Тверського руку ти простер у синій Канів,
Пишаємося ми співцями обома,
І щоб затьмити вас, — нема таких туманів!..
Хай сяє сонце, вгине тьма!

(М. Рильський, Пушкіну)

860.

Дела давно минувших дней,
Преданья старины глубокой

Слова з поеми О. С. Пушкіна «Руслан і Людмила» (1820). Є близьким перекладом віршів з «Поем Оссіана» (1762—1765), створених англійським письменником Джемсом Макферсоном і приписаних ним цьому легендарному старокельтському барду:

'A tale of the times of old!..
The deeds of days of other years!..

Ні, не соромно нам — ні росіянам, ні полякам, ні українцям — оглянутися на діла давно минулих днів, згадати недавнє своє минуле, сповнене драм і героїзму... (О. Довженко, Велике товариство).

Е

861.

**Если враг не сдается —
его уничтожают**

Назва статті М. Горького, надрукованої у газеті «Правда» 15 листопада 1930 р.

Вислів широко вживався у публіцистиці періоду Вітчизняної війни.

«Коли ворог не здається — його знищують». Ворог відчуває це... він уже сьогодні плаче над своїм завтрашнім днем, днем остаточної розплати за всі вчинені ним кривди, за слези і кров мільйонів його жертв (Я. Галан, Волгоград).

862.

Есть еще порох в пороховницах

Слова з повісті М. В. Гоголя «Тарас Бульба» (1842): «А уж там, у других возов, схватились и бьются на самых возах. «Что, паны?» перекликнулся атаман Тарас, проехавши всех: «Есть еще порох в пороховницах? Не ослабела ли казацкая сила? Не гнутся ли казаки?» — «Есть еще, батько, порох в пороховницах. Не ослабела еще казацкая сила; еще не гнутся казаки!».

Вживаються у значенні: не зломлена труднощами здатність до боротьби, невикористані сили, засоби.

Радіон. І я над усе люблю світанок... І дивно: кожен раз несхожий він, і кожен раз у ту хвилину хочеться обняти всю землю.

Струна. Виходить, є ще порох у порохівницях... (О. Корнійчук, Над Дніпром).

І тепер іще не підсумки, і тепер іще є «порох у порохівниці», щоб радувати наше покоління майстерством своїм (О. Вишня, Народна артистка).

Не втечеш, отруйний ворог,

Від розплати і прокляття.

Є в порохівницях порох,

У народу є завзяття.

(М. Сцягаївський, Мечі струни)

Ж

863.

**Железный стих,
облитый горечью и злостью**

Слова з поезії М. Ю. Лермонтова «Как часто, пестрою толпою окружен» (1840):

Когда ж, опомнившись, обман я узнаю,
И шум толпы людской спугнет мечту мою,
На праздник незванную гостью,
О как мне хочется смутить веселость их
И дерзко бросить им в глаза железный стих,
Облитый горечью и злостью!..

Найчастіше вживаються для характеристики художнього твору, сатиричного, викривального

своїм спрямуванням, а також авторської манери зображення дійсності.

І з-під цього ж напоеного «горечюю и злостью» пера виходили такі ніжні риси, як порівняння перекоти-поля, що мчить степом, з рудим ягнятком (М. Рильський, Поезія Тараса Шевченка).

864.

Жестокіе нравы

Слова Кулігіна з п'єси О. М. Островського «Гроза» (1859): «Жестокіе, сударь, нравы в нашем городе» (дія 1, ява 3).

Вживаються у переносному, розширеному значенні як характеристика суспільних відносин при капіталізмі.

Да, жестокие, сударь мой, нравы, — скажеш тільки, слухаючи про галицькі справи. У нас хоч і лінивство, й недбальство, і страх, та все ж хоч етика ліпше (Леся Українка, Лист до М. І. Павлика, 11 (23). І 1895 р.).

3

865.

Забьтсья и заснуть

Слова з поезії М. Ю. Лермонтова «Выхожу один я на дорогу» (1841):

Уж не жду от жизни ничего я,
И не жаль мне прошлого ничуть;
Я ищу свободы и покоя!
Я б хотел забыться и заснуть!

Я, бачите, ще не маю права і на те, щоб, як Ви кажете, «забыцься и уснуть», перше мушу чимало натомитися! (Леся Українка, Лист до М. І. Павлика, 16 (28). VII 1891 р.).

866.

Зри в корень

Афоризм (1854) Козьми Пруткава. (Козьма Прутков — псевдонім групи авторів: О. К. Толстого і братів Володимира, Олексія та Олександра Жемчужникових).

Сказано воно — Англія! В корінь дивиться...
(О. Вишня, Пора вже).

И

867.

И в небесах я вижу бога

Слова з поезії М. Ю. Лермонтова «Когда волнуется желтеющая нива» (1837):

Тогда смиряется души моей тревога,
Тогда расходятся морщины на челе,
И счастье я могу постигнуть на земле,
И в небесах я вижу бога!..

Виражають примирення людини зі світом, що її оточує.

Жива

Душа постова святая,
Жива в святых своїх речах,
І ми, читая, оживаем
І цуєм бога в небесах.

(Т. Шевченко, Мені здається, я не знаю)

868.

Из искры возгорится пламя

Рядок з вірша поета-декабриста О. І. Одоєвського (1802—1839), написаного в Сибіру у відповідь на віршоване звернення О. С. Пушкіна до засланих на каторгу декабристів («Во глубине сибирских руд...», 1827):

Наш скорбный труд не пропадет:
Из искры возгорится пламя,
И просвещенный наш народ
Сберется под святое знамя.
Мечи скуем мы из цепей
И вновь зажжем огонь свободы,
И с нею грянем на царей —
И радостно вздохнут народы.

Слова «Из искры возгорится пламя» були епіграфом газети «Искра», першого центрального органу російської соціал-демократичної партії (газета видавалася за кордоном в 1900—1903 рр.; організатором та ідейним керівником її був В. І. Ленін).

Загинув би напевно люд нещасний,
Якби погасла та маленька іскра
Любові братньої, що поміж людьми
У деяких серцях горіла тихо,
Але та іскра тліла, не вгасала,
А розгорілася багаттям ясним
І освітила темную темноту.
(Леся Українка, Коли втомлюся я життям щоденним)

Доріг багато в тьмі лежало!
Одна до щастя простяглась,
І сонце руки ті з'єднало,

З яких незламна міць лилась.
Із іскри — полум'я повстало,
Із «Искры» — «Правда» зайнялась.
(М. Рильський, Слово про Партію)

869.

Иных уж нет, а те далече...

Вислів з «Євгенія Онегіна» (1830)
О. С. Пушкіна (гл. 8, строфа 51):

Иных уж нет, а те далече,
Как Сади некогда сказал.

Сааді Мусліхіддін — знаменитий перський і таджицький поет (1184—1291). Вперше слова Сааді з поеми «Бустан» «Многие так же, как и я, посещали сей фонтан; но иных уже нет, другие странствуют далече» Пушкін використав як епіграф до поеми «Бахчисарайський фонтан» (1824) (Пушкін. Временник Пушкинской комиссии Академии наук СССР, т. 2, М.—Л., 1963, стор. 468).

Правда, були деякі люди, так що ж?
Одних уж нет, а те далече,
Как Пушкин некогда сказал.

(Т. Шевченко.

Лист до С. С. Артемовського, 15. VI 1853 р.)

У Києві були у мене товариші, тепер їх один, два, найбільше три, а решта — «иных уж нет, а те далече...» треба нових набирати, але се весною не робиться, се робота нешвидка, треба з осені починати (Леся Українка, Лист до матері, 22. III 1898 р.).

К

870.

**Книги читает, да по свету рыщет,
Дела себе исполинского ищет**

Рядки з поеми М. О. Некрасова «Саша» (1855), що характеризують представника прогресивної молоді часів миколаївської реакції.

Він [герой роману І. С. Тургенєва «Рудін»] шукає великого діла, прямих стежок:

*Книги читает и по свету рыщет,
Дела себе исполинского ищет, —*

як сказав Некрасов, Може бути, що коли б в хвилі розбудженого запалу, в хвилі приливу сил таке діло йому навинулось під руки, він і зробив би його (І. Франко, Іван Сергійович Тургенєв).

Л

871.

Лица вообще выраженье

Вислів з вірша Є. А. Баратинського «Муза» (1830), в якому поет образно так характеризує власну творчість:

*...Поражен бывает мельком свет
Ее лица необщим выраженьем...
Ее речей спокойной простотой;
И он, скорей чем едким осужденьем,
Ее почтит небрежной похвалой.*

Хай товариші редактори будуть уважні до початківців, але хай же вони й поважають «лица необщее вы-

раженіе» у поета, якщо таке «выраженіе» у поета є (М. Рильський, Щасливої дороги).

У мистецтві, як у людській особі, в усякому людському обличчі, для нас завжди принадле те, що Баратинський у відношенні до своєї поезії назвав «необщим выраженьем». Його можна не тільки відчувати, його можна і розуміти, і дослідити, і пояснити.

Немає сумніву, що таке «необщее выраженіе» властиве українській літературі, незважаючи на її безперечну спільність з літературами східного, західного і південного слов'янства (О. Білецький, Українська література серед інших літератур світу).

872.

Луч света в темном царстве

Назва статті (1860) М. О. Добролюбова, в якій великий критик аналізує драму О. М. Островського «Гроза». В образі героїні драми Катерини Добролюбов побачив животворний «промінь світла», доказ того, що в душі народу живуть великі сили, що назріває почуття обурення проти «темного царства» насильства і несправедливості.

Нема «променя світла в темному царстві» — не в царстві, а в тому пригнобленому середовищі, де старі Кайдаші є главами родин, а баба Палажка — ідеологом (О. Білецький, Іван Семенович Левицький (Нечуй)).

М

873.

Мальчики кровавые в глазах

Слова царя Бориса — героя трагедії О. С. Пушкіна «Борис Годунов» (1825) — з монолога у сцені «Царські палати». Йдеться про

приписуване Борисові вбивство малолітнього царевича Дмитрія в Угличі.

Може, й справді не потрібна драматургія? Може, й справді в наших відносинах не потрібні «мальчики кровавые в глазах»? Можна обійтись без «мальчиков кровавых»? Ні. Я думаю, що «мальчики кровавые в глазах» у нас бувають і повинні бути (сміх, оплески). Тільки виникають вони в нас з іншого приводу, по-іншому терзають нас, про інше волають... Вони існують, як існують пристрасті — нові, властиві нашій людині (О. Довженко, Виховувати молодих кінодраматургів).

874.

**Может собственных Платонов
И быстрых разумом Невтонов
Российская земля рождать**

Цитата з оди М. В. Ломоносова «На день восшествия на престол імператриці Єлизавети Петровни» (1747). Платон — старогрецький філософ, Невтон (Ньютон) — великий англійський фізик.

Її [О. Кобилянської] писання не дилетантство, а справжня література: як прочитала я збірник її після творів «собственных Невтонов и быстрых разумом Платонов» (vid. Гр. Коваленко e tutti quanti), то здалось мені, що я от з сеї клініки зійшла на гірську верховину — контраст виразний (Леся Українка, Лист до М. І. Павлика, 9—10. V 1899 р.).

875.

Москвич в Гарольдовом плаще

Слова з роману у віршах О. С. Пушкіна «Євгеній Онегін» (1830), гл. 7, строфа 24.

Чайльд Гарольд — герой романтичної поеми Дж. Байрона. Зовнішні риси поведінки Чайльд

Гарольда наслідувала за часів Пушкіна велико-світська молодь.

Значення виразу: людина, що вдає, начебто вона розчарована у житті.

І якими тепер мізерними здаються усі «москвічки в Гарольдовом плаще»! Ні, з Байрона красти не можна, ним треба бути; а хто ним бути не може, то має право тільки перекладати і то без «отсебятины» (Леся Українка, Лист до матері, 30. III 1898 р.).

876.

Мы все учились понемногу

Вислів з роману у віршах О. С. Пушкіна «Євгеній Онегін» (1830), гл. 1, строфа 5:

Мы все учились понемногу
Чему-нибудь и как-нибудь;
Так воспитаньем, слава богу,
У нас немудрено блеснуть.

Зауважували мені, як хибу, і те, що пишу твори, невеликі розміром. Один із критичного молодняка, як казали мені — «настійний», в одній своїй статті поясняв це браком у автора освіти... *Мы все учились понемногу...* (С. Васильченко, Мій шлях).

877.

Мы еще повоюем!

Назва поезії в прозі (1882) І. С. Тургенева, у якій висловлюється впевненість людини у своїх силах: «Я поглядел, рассмеялся, встряхнулся — и грустные думы тотчас отлетели прочь: отвагу, удаль, охоту к жизни почувство-

вал я. И пускай надо мною кружит мой ястреб...
Мы еще повоюем, черт возьми!».

Зустрічаю його радісно і просто,
Засукавши за лікті рукава,
Ясним поглядом очей у очі прямо
І гучним, бадьорим криком-співом:
— Го-го-го... Приходьте,
Повоюймо!

(В. Еллаш (Блакитний), Ранок)

Н

878.

На заре туманної юности

Вислів з поезії О. В. Кольцова «Розлука» (1840; покладена на музику О. Гурільовим та іншими композиторами).

На «зарі туманної юности» я зустрічав частенько таких людей у старовинних містечках наших українських південно-західних широт (Ф. Маківчук, Репортаж з того світу).

879.

Народы, распри позабыв, в великую семью соединятся

Рядки з поезії О. С. Пушкіна «Он между нами жил» (1834), в якій поет згадує про А. Міцкевича:

Нередко
Он говорил о временах грядущих,
Когда народы, распри позабыв,
В великую семью соединятся.

Багатьох друзів і однодумців знайшов він по далеких країнах, переконуючись, що дружба трудящих всіх країн — явище природне і що наближається година, коли «народы, распри позабыв, в великую семью соединятся» (О. Білецький, Творчість Максима Рильського).

880.

Нас возвышающий обман

Слова з поезії О. С. Пушкіна «Герой» (1830):

Тьмы низких истин мне дороже
Нас возвышающий обман.

Вживаються з різними значеннями: мрія прикрашає життя, підносить людину; мрія відвертає людину від активної діяльності, підфарбовуючи непривабливу дійсність.

Зникла геть жива людина,
Розпочався був туман;
Та минула ця година
Повишаючих оман...

(П. Грабовський, 3 думок сучасних)

Гелен, наприклад, міг би зробити цілком такі самі висновки, як і Кассандра; але вони йому некорисні, він знає, що вони неприємні були б і іншим, бо психологія пересічної людини вимагає «*возвышающего обмана*», «сна золотого» і бридиться «тьмою низких истин» (О. Білецький, Антична драма Лесі Українки).

881.

Насмешки боится даже тот, который уже ничего не боится

Цитата з п'єси М. В. Гоголя «Театральный разъезд после представления новой комедии» (1836), написаної під впливом вражень від пер-

шої постановки «Ревізора»: «Несправедливы те, которые говорят, что смех не действует на тех, противу которых устремлен, и что плут первый посмеется над плутом, выведенным на сцену. Плут-потомок посмеется, но плут-современник не в силах посмеяться! Он слышит, что уже у всех остался неотразимый образ, что одного низкого движенья с его стороны достаточно, чтобы этот образ пошел ему в вечное прозвище; а насмешки боится даже тот, который уже ничего не боится на свете».

Сміх у «Перці» — колективний. Перчани прекрасно розуміють вагу сміху, його дію, його вплив, бо вони твердо запам'ятали вислів М. В. Гоголя: «...насмішки боїться навіть той, хто вже нічого не боїться на світі...» (О. Вишня, Друзі-перчани).

Читачі реготатимуть з тих, хто вже нічого не боїться, крім... сміху. Перчанський батіг хльоскатиме так, що ну! (В. Лагода, Майстер веселого цеху).

882.

Небо в алмазах

Вислів з п'єси А. П. Чехова «Дядя Ваня» (1897). У четвертій дії Соня, втішаючи втомленого, змученого життям дядю Ваню, каже: «Мы отдохнем! Мы услышим ангелов, мы увидим все небо в алмазах, мы увидим, как все зло земное, все наши страдания потонут в милосердии, которое наполнит собою весь мир, и наша жизнь станет тихою, нежною, сладкою, как ласка».

У переносному значенні — втілення заповітної мрії про щастя.

Герої Чехова навіть в ті похмурі, тьмяні часи, за яких вони жили, бачили десь попереду, вірили, що поба-

чать *небо в діамантах* (М. Бажан, Сучасна тема в українській літературі за 1955 рік).

А мрія кращих його героїв про те, що змучене людство відпочине і побачить «*небо в алмазах*», проходить як лейтмотив крізь усю творчість великого майстра (М. Рильський, Антон Чехов).

883.

Не вытанцовывается

Цей вислів походить з повісті М. В. Гоголя «Заколдованное место» (1832). Старий дід, випивши, став танцювати на городі, але коли він дійшов до половини «гладкого места», що було біля грядки з огірками, відчув, що в нього не піднімаються ноги. Дід знову почав танцювати «до середини — нет! не вытанцовывается, да и полно!».

Вживається в значенні: не виходить.

Багато, дуже багато прийдеться ще над нею [«Повією»] попрацювати, поки вона стане стиглою або, як казав колись Гоголь, *витанцюється*... (Панас Мирний, З листа до М. П. Старицького, XII, 1883 р.).

І то дарма, що вже пізній час, що від цигаркового диму вже нікого не видно в кімнаті, що сьогодні так-таки нічого й не *витанцювалось*, — все це дарма: нарда триватиме завтра, може, й післязавтра, а редактор доб'ється свого — рано чи пізно знахідки придуть! (В. Лагода, Майстер веселого цеху).

884.

Недреманое око

Походження вислову пов'язується з персонажем античної міфології — Аргусом, багатоокиим велетнем, частина очей якого ніколи не закривалась.

Найближче джерело вислову — сатирична «Казка» М. Є. Салтикова-Щедріна: «В некотором царстве, в некотором государстве жил-был Прокурор, и было у него два ока: одно — дреманое, а другое — недреманое. Дреманым оком он ровно ничего не видел, а недреманым видел пустяки».

Така відповідь повністю заспокоїла пильність недремного ока сторожа публічної безпеки (П. Козланюк, 3 днів юності).

885.

Неистовый Виссарион

Так називали друзі великого російського критика В. Г. Белінського за надзвичайну гарчковість і енергію в суперечках з питань, що його зачіпали (В. Чехихин-Ветринский, В сороковых годах, М., 1899, стор. 37). Прізвисько це виникло за аналогією до назви поеми Аріосто «Неистовый Орланд» («Orlando furioso»). Белінський і сам жартома називав себе «неистовым Виссарионом», підписуючись так у листах до друзів (В. Г. Белинский, Письма, т. II, СПб., 1914, стор. 25).

Та коли б він, «неистовый Виссарион», приїхав тепер з Кавказу або з Сибіру, невідомий, а через місяць засяяв би, як Белінський, завтра ж партія посадила б його редактором столичної газети (О. Довженко, За велике кіномистецтво).

886.

Не мудрствовать лукаво

У трагедії О. С. Пушкіна «Борис Годунов» (1825) — слова літописця Пимена:

Описывай, не мудрствуя лукаво,
Все то, чему свидетель в жизни будешь.

Вживається у значенні: просто, без зайвих прикрас.

Побажаємо талановитому поетові якнайбільше епізодів «нечестивого кохання», яке плодить такі гарні поезії, а вченому професорові-арабістові, щоб пильнував своїх арабських фоліантів: не мудрував лукаво над тим, що виллється з чистої і щирої душі поета, а твердо стояв на погляді про святість широкого чуття і святість творчої духівної сили (І. Франко, А. Кримський, «Пальмове гілля»).

887.

Не сметь свое суждение иметь

Слова Молчаліна у 3-й дії, 3-й яві комедії О. С. Грибоедова «Лихо з розуму» (1824), які виражають крайній ступінь самоприниження і підлабузництва:

**В мои лета не должно сметь
Свое суждение иметь.**

Наводяться також при характеристиці деспотичного способу правління, який душить вільну думку.

А тих учеників, що й самі були собі мудрі й не надилися на його вудочку, він [учитель Корницький] ненавидів: ненавидів — як він звав — «резонерів», що, правда, ані пили, ані в карти не гуляли, ані блудодіяли, ані інших важких шкільних провин не чинили, та за те чинили ще гіршу річ —

**дерзали сметь
Свое суждение иметь.**

(А. Кримський, Перші дебюти одного радикала).

Неудобозабываемый Тормоз

Так Т. Г. Шевченко називав у своєму «Журналі» (щоденнику) царя Миколу І. Прізвисько «Тормоз» було взяте Шевченком з висловлювань О. І. Герцена про Миколу: «Этот страшный тормоз, которому было назначено командовать «баста» петровской эпохе и тридцать лет задерживать путь России» (стаття «Княгиня Екатерина Романовна Дашкова», «Полярная звезда на 1875 год»), «Все это принадлежит к ряду безумных мер, которые исчезнут с последним дыханием этого тормоза, попавшего на русское колесо...» («Былое и думы»). Як підкреслює радянський шевченкознавець Ю. О. Івакін, «Шевченко не механічно запозичив блискучий герценівський образ Миколи — «Тормоза», а розвинув його і переосмислив... В щоденнику Шевченка вираз «неудобозабываемый» виступає як сатиричний епітет. В результаті сполучення неологізму Шевченка з «герценізмом» «Тормоз» виник своєрідний сатиричний образ — прізвисько Миколи. Обидва ці слова, кожне з яких гостро осміює Миколу, нічого від такої спілки не втратили і багато виграли, взаємно посиливши і збагативши одне одного. Причому основне смислове навантаження несе тут слово «Тормоз», яке загострюється епітетом «неудобозабываемый». Сатиричне прізвисько Миколи дає нищівну оцінку його царюванню: Микола — не що інше, як гальмо, що тридцять років затримувало прогрес країни» (Ю. О. Івакін, «Неудобозабываемый Тормоз» (два слова Шевченка), «Радянське літературознавство», 1957, № 3).

Страшно було в «тюрмі народів» 20—30 рр. XIX ст., в роки царювання Миколи I, «фельдфебеля-царя», «неудобозабываемого тормоза» (О. Білецький, «Русалка Дністровая»).

889.

**Никто не обнимет необъятного;
никто необъятного объять не может**

Афоризм з «Плодов раздумий» (1854) Козьми Пруткава (Козьма Прутков — псевдонім групи авторів: О. К. Толстого і братів Володи-мира, Олексія та Олександра Жемчужникових).

Ми зупинилися на драматичних гуртках, бо, як ка-зав Козьма Прутков, «нельзя объять необъятное» (О. Вишня, Таланти).

О

890.

Окно в Европу

Вислів із вступу до поеми О. С. Пушкіна «Мідний вершник» (1834):

И думал он:
Отсель грозитъ мы будем шведу,
Здесь будетъ городъ заложенъ
Назло надменному соседу.
Природойъ здесь намъ суждено
В Европу прорубить окно...

За свідченням самого Пушкіна, автором цього вислову є італійський письменник Альгаротті (1712—1764), який у своїх «Листах про Росію» писав: «Петербург — це вікно, через яке Росія дивиться в Європу».

Використовується при характеристиці епохи Петра I і запроваджених ним реформ (іноді виразу надається іронічне значення).

Вираз «прорубати вікно в Європу» означає: близьке ознайомлення із здобутками західноєвропейської науки, культури, літератури тощо.

«Може, вдарять, або дулю дати благоволять, хоч маленьку, хоч півдулі аби тільки під самую пику!» Досадніше не можна було схарактеризувати та осміяти те, «правдиво московське» холопство, якого прадіди навчалися в татар і якого не забули і внуки, незважаючи на Петрову реформу та прорубане буцімто вікно в Європу... (І. Франко, Темне царство).

Жуковський, Козлов, Пушкін (не кажучи про інших) для молодого Т. Г. Шевченка були вікнами, прорубаними в Європу (О. Білецький, Шевченко і західноєвропейські літератури).

891.

Он между нами жил

Початковий рядок поезії (1834) О. С. Пушкіна. Вірш був написаний у зв'язку з виходом у світ збірки поезій А. Міцкевича і характеризує великого польського поета:

Он между нами жил
Средь племени ему чужого, злобы
В душе своей к нам не питал, и мы
Его любили.

Він жив між нас, найкращий серед нас.
Серед людей, у кого зброя — слово,
Глибоким зором просторінь і час
Він прозирає, немов стрілець діброву.

(М. Рильський, *Він жив між нас*)

«Він поміж нами жив...» Ці слова Пушкіна, сказані про Міцкевича, український народ з повним правом може повторити і щодо геніального російського поета (О. Білецький, Пушкін і Україна).

П

892.

Памятник нерукотворный

Слова з поезії О. С. Пушкіна «Пам'ятник» (1836):

Я памятник себе воздвиг нерукотворный,
К нему не зарастет народная тропа.

«Пам'ятник нерукотворний» — це творчий доробок великого поета. Образ поетичного пам'ятника зустрічається в Горация (з поезії якого Пушкін узяв епіграфом до свого вірша два перші слова «Exegi monumentum»), Г. Державіна, В. Брюсова, М. Рильського.

Не заросла народна стежка до *нерукотворного пам'ятника* поета-титана, вона стає все ширшою, все величнішою (О. Корнійчук, Великий Пушкін).

Але Лисенкова «Музика до «Кобзаря» — це є *пам'ятник нерукотворний*, до якого ніколи не заросте народна тропа... (М. Рильський, Рицар української пісні).

Чи воздвигнуть імажіністи з панфутуристами отими своїми віршами собі «*памятник нерукотворный*», до якого «не зарастет народная тропа», чи не воздвигнуть— невідомо (О. Вишня, Гурзуф).

893.

Племя младое, незнакомое

Вислів з поезії О. С. Пушкіна «Вновь я посетил...» (1835). Повернувшись після довгої відсутності на батьківщину, поет так вітає молодий гай, що виріс на колишньому пустирі:

Здравствуй, племя
Младое, незнакомое! не я
Увижу твой могучий поздний возраст...

І немов з живих лисенківських уст вчувається глибоке, пушкінське:

Здрастуй, плем'я молоде... (Л. Клименко, Як сонце... «Радянська Україна», 3. X 1962 р.).

Схиливсь мій син біля віконця...
Учися, плем'я молоде!
Почавсь урок...
Земля — до сонця,
А людство — в комунізм іде!

(І. Нехода, Польова сумка)

894.

Покой нам только снится

Слова з першої поезії циклу «На полі Куликовому» (1908) О. О. Блока (1880—1921):

И вечный бой! Покой нам только снится
Сквозь кровь и пыль...
Летит, летит степная кобылица,
И мнет ковыль...

«И вечный труд, покой нам только снится» — перефразуємо ми до речі слова Олександра Блока (А. Малишко, Думки про поезію).

Один з романів українського радянського письменника В. Собка має назву «Нам спокій тільки снится».

895.

Последний, решительный бой

Слова з міжнародного пролетарського гімну «Інтернаціонал», написаного Е. Потье 1871 р. (в українському перекладі М. Вороного вони не відображені):

Это будет последний
И решительный бой.
С Интернационалом
Воспрянет род людской.

(Переклад А. Я. Коца, 1902)

Чи вже розбито каземати
в царській твердині віковій?
Загомоніли раз гармати —
чи се вже йде остатній бій?

(Леся Українка, Пісні про волю, II)

Гей, сміло стань,
Гей, прямо глянь
Ти ворогам у вічі!
На славний бій,
Останній бій,
Усіх Отчизна кличе!

(М. Рильський, За рідну землю)

896.

Пошла писать губерния

Вислів з поеми М. В. Гоголя «Мертві душі» (8-й розділ 1-го тома, де змальовується бал у губернатора): «Галопад летел во всю пропалую: почтмейстерша, капитан-исправник, дама с голубым пером, дама с белым пером, грузинский князь Чипхайхилидзе, чиновник из Петербурга, чиновник из Москвы, француз Куку, Перхуновский, Берендовский — все поднялось и понеслось...

«Вона! пошла писать губерния!» — проговорил Чичиков, попятившись назад...

Зживається для іронічної характеристики чиеїсь надто жвавої діяльності, поведінки.

А тут той Мефістофель наколотив чогось у шклянці, дав Фаустові випити, і той із старезного дідугана на молодого хлопця перевернувся... І пішов тоді «писати»... (О. Вишня, Фауст).

897.

Презренный металл

Так називають гроші. Вираз зустрічається в О. І. Герцена («Путевые записки г. Ведрина», 1843), І. О. Гончарова («Обыкновенная история», 1847) та інших письменників ХІХ ст.

Плеяда наша майструє нібито й не одно видання, та всі вони ще або не докінчені, або не викінчені, а тут іще й презренного металла брак (Леся Українка, Лист до М. П. Драгоманова, IV—V, 1893 р.).

898.

Преступление и наказание

Заголовок одного з найвизначніших романів (1866) Ф. М. Достоевського.

Раз є *преступленіє*, повинно бути й *наказаніє* (М. Стельмах, Правда і Кривда).

Р

899.

Рассудку вопреки, наперекор стихиям

Вислів з п'єси О. С. Грибоєдова «Лихо з розуму» (1824). У дії 3-й, яві 22-й Чацький, критикуючи бездумне схилення російської аристократії перед Заходом, говорить:

Но хуже для меня наш север во сто крат
С тех пор, как отдал все в обмен на новый лад.
И нравы, и язык, и старину святую,
И величавую одежду на другую

По шутовскому образцу:

Хвост сзади, спереди какой-то чудный выем,
Рассудку вопреки, наперекор стихиям.

Мода — не тільки примхлива, не тільки нелогічна, вона — антилогічна. «*Рассудку вопреки, наперекор стихиям*». Це сказав грибоєдовський Чацький про фрак, але й Чацький, і сам Грибоєдов носили той чудернацький одяг, у якому «хвост сзади, спереди какой-то чудный выем», — носили, бо так веліла мода (М. Рильський, Муза і моди).

900.

Редкая птица долетит до середины Днепра

Фраза з опису Дніпра («Чуден Днепр при тихой погоде...») у повісті М. В. Гоголя «Страшна помста» (1832): «В середину же Днепра они [деревя] не смеют глянуть: никто, кроме солнца и голубого неба, не глядит в него. Редкая птица долетит до середины Днепра».

І тоді дійсно можна буде сказати: «Редкая птица долетит до середины Днепра», що одержав з наших рук вищу освіту (О. Довженко, Матеріали до «Поєми про море»).

С

901.

Самый человечный человек

Слова з поеми В. В. Маяковського «Володимир Ілліч Ленін» (1926):

Что он сделал?
Кто он и откуда —
этот самый человечный
человек?

Вживаються для характеристики В. І. Леніна.

Це з людей найлюдяніший —
Ленін

і тепер він встає у труні,
хоче бачити обрій натхненний
і куди розігналися дні.

(О. Гаврилюк, Мавзолей)

902.

**Свежо предание,
а верится с трудом**

У комедії О. С. Грибоєдова «Лихо з розуму» (1824) — слова Чацького (2-а ява, 2-а дія):

Как посмотреть да посравнить
Век нынешний и век минувший:
Свежо предание, а верится с трудом.

Правда, це писалося ще в 1926 році. При темпах росту нашої культури і науки це велика давність, а все-таки «верится с трудом» (О. Білецький, Пушкін і Україна).

903.

Свинцовые мерзости

Вираз М. Горького. У XII розділі повісті «Дитинство» (1913) великий письменник цими словами характеризує темні сторони життя царської Росії: «Вспоминая эти свинцовые мерзости русской жизни, я минутами спрашиваю себя: да стоит ли говорить об этом? И, с обновленной уверенностью, отвечаю себе — стоит... Это та правда, которую необходимо знать до корня, чтобы с корнем же и выдрать ее из памяти, из души человека...».

Скільки тих «свинцевих мерзот» викрила російська демократична белетристика і поезія 60—70-х років! (О. Білецький, Художня проза І. Франка).

«Свинцовая мерзость жизни», на боротьбу з якою повстав згодом Горький, не тільки збуджує у Шевченка обурення, а й глибоко ображає його віру в людину (О. Білецький, Російська проза Т. Г. Шевченка).

906.

**С кого они портреты пишут?
Где разговоры эти слышат?**

Рядки з поезії М. Ю. Лермонтова «Журналіст, читач і письменник» (1840).

Звідси — академічність, абстрактність, блідість багатьох творів, про авторів яких хочеться спитати:

*С кого они портреты пишут?
Где разговоры эти слышат?*

(М. Рильський, Володимир Самійленко)

907.

С корабля на бал

Вираз із «Євгенія Онегіна» (1830)
О. С. Пушкіна (гл. 8, строфа 13):

И путешествия ему,
Как все на свете, надоели,
Он возвратился и попал,
Как Чацкий, с корабля на бал.

Вживається для характеристики несподіваної, різкої зміни ситуації, обставин.

Наші товариші жартують: «З корабля на бал!» А воно справді виходить так. Сесія Генеральної Асамблеї відкривається завтра о третій годині дня, а ми, в кращому випадку, будемо в Нью-Йорку о десяти ранку (Ф. Маківчук, Репортаж з того світу).

908.

Смело, друзья!

Назва революційної пісні (1865), автором якої є поет М. Л. Михайлов (1829—1865). Пісня ця була гімном підпільної організації «Народна воля».

«Смело, друзья!» Але пісня ридає.
«Смело, друзья!» Мов на смерть проводжає.
Страшно, який безнадійний той спів,
хто ж би під нього боротися вмів?

(Леся Українка, Пісні про волю, 1)

909.

Сны золотые

Слова з поеми М. Ю. Лермонтова «Демон»
(1841):

Лишь только месяц золотой
Из-за горы тихонько встанет
И на тебя украдкой взглянет,
К тебе я стану прилетать;
Гостить я буду до денницы;
И на шелковые ресницы
Сны золотые навевать...

У переносному значенні «сни золоті» — не-
здійсненні мрії, бажання, сподівання.

...Деякі, як лінуються, то й очей не протирають, а
просто сплять сном праведних, та сни їм золоті при-
виджуються (Леся Українка, Лист до М. І. Павлика,
5. XII 1891 р.).

Знов я співаю, знов виливаю
Душу у ніжні звуки...
Ах, нащо ж мрії, сны золоті
Будять проклятії муки?!

(М. Рильський, Мрії)

910.

Совершенно народный поэт

М. О. Добролюбов у рецензії на «Кобзар»
Т. Г. Шевченка, опублікованій у журналі «Сов-

ременник» (№ 3 за 1860 р.), так назвав великого українського поета: «...Никто не откажется признать народную поэзию Малороссии. И к этой-то поэзии должны быть отнесены стихотворения Шевченка. Он — поэт совершенно народный, такой, какого мы не можем указать у себя».

Ця оцінка Шевченка стала настільки популярною, що слова Добролюбова (іноді з деякими змінами) також використовуються для характеристики інших поетів.

...Скрізь він той самий Янка Купала: простий, ширий, кришталєво-ясний, *воістину народний поет* (М. Рильський, Поет-рицар).

911.

Солнце русской поэзии

Так назвав О. С. Пушкіна журналіст А. О. Краєвський (1810—1889) у повідомленні про смерть великого поета («Литературные прибавления» к «Русскому инвалиду», 1837, № 5): «Солнце нашей поэзии закатилось! Пушкин скончался, скончался во цвете лет, в середине своего великого поприща!..». Подібний вираз («солнце отечества закатилось») митрополита Київського Кирила з приводу смерті Олександра Невського наводить М. М. Карамзін в «Истории государства Российского» (т. IV, кн. 2).

В 1837 році підлою підсланою рукою безжально вбив він *сонце російської поезії* Олександра Пушкіна (П. Тичина, Сила «Кобзаря»).

912.

Среди долины ровныя

Початковий рядок твору (1811) російського поета О. Ф. Мерзлякова (1778—1830). Вірш цей став популярною піснею:

Среди долины ровныя
На гладкой высоте,
Цветет, растет высокий дуб
В могучей красоте.

До речі: тільки той, хто зовсім не читав російської поезії кінця XVIII — початку XIX ст., кому цілковито невідома література Франції та Англії допушкінського й пушкінського часу, може помислити, ніби Пушкін вивірив, як дуб «среди долины ровныя» (М. Рильський, Володимир Самійленко).

913.

Старое, но грозное оружие

Вислів з поеми В. В. Маяковського «На весь голос» (1929—1930):

В курганах книг,
похоронивших стих,
железки строк случайно обнаруживая,
вы
с уважением
ощупывайте их,
как старое,
но грозное оружие.

Хіба не читали ми їх на фронті перед боями, хіба не взяли їх на озброєння, «як стару, але грізну зброю» Радянської Армії, хіба не допоміг старий Бульба бійцям

у великій справі врятування польського народу від загибелі у фашистських душогубках і таборах смерті? (О. Довженко, Велике товариство).

914.

Суд глупца

Вираз із сонета О. С. Пушкіна «Поету» (1830):

Поэт! не дорожи любовью народной.
Восторженных похвал пройдет минутный шум;
Услышишь суд глупца и смех толпы холодной:
Но ты останься тверд, спокоен и угрюм.

По-моєму, сей автор по-дурному робить: або зовсім сховай свою лірику, або май одвагу стати з нею вище «суда глупца» і будь вільний в своїй пісні, як музикант, що вважає тільки на серйозну критику (Леся Українка, Лист до О. Є. Косач, 9 (21). III 1899 р.).

915.

Суровый Дант

Слова з поезії О. С. Пушкіна «Сонет» (1830):

Суровый Дант не презирал сонета;
В нем жар любви Петрарка изливал;
Игру его любил творец Макбета;
Им скорбную мысль Камюэнс облакал.
И в наши дни пленяет он поэта.

А проте навіть у «суворого Данта» розгляджуються зморшки на чолі, коли він у глибинах свого «Пекла» згадає повів весни чи зими на «грішній землі», зграї

Конопніцька добре бачила дику несправедливість сучасного їй життя і так же палко ненавиділа її, як палко любила «зневажених і скривджених» людей (М. Рильський, Марія Конопніцька).

Глибокою і тому соромливою любов'ю любив Блок людину, любив «*униженных и оскорбленных*» (М. Рильський, Олександр Блок).

Х

918.

Хозяйственный мужичок

Назва нарису М. Є. Салтикова-Щедріна з циклу «Мелочи жизни» (1886). «Хозяйственный мужичок» — тип селянина-середняка, метою життя якого є особисте збагачення. Цей вислів неодноразово використовував В. І. Ленін у боротьбі з народництвом.

Цей фантаст [Бонаventura Копач], який викликає незмінні симпатії читача й глядача, невтомний шукач кладів, — адже і він зрештою пойнятий манією збагатити, нажитися, стати «*хазяйновитим мужичком*» (М. Рильський, Гордість української драматургії).

Ч

919.

Чего изволите?

М. Є. Салтиков-Щедрін називав так продажно, відому своєю безпринципністю і лакейством газету «Новое время», що видавалася в 70—

80-х роках ХІХ ст. Ця назва зустрічається в таких творах великого сатирика, як «В среде умеренности и аккуратности», «Господа Молчалины», «Круглый год» та ін.

Замість катівської сокири, фашисти дали в руки Уласові Самчуку перо і папір, і він став біографом Гітлера, продажним журналістом типу «що накажете?» (Ю. Мельничук, Улас Самчук дома і на Україні).

920.

Человек — это звучит гордо

Слова Сатіна з п'єси М. Горького «На дні» (1902): «Человек! Это — великолепно! Это звучит... гордо! Че-ло-век! Надо уважать человека» (дія 4).

Тим-то червоний боець підніс на належну висоту топтану і нівечену капіталістичними канібалами гідність людини, вартість її імені, яке тільки тепер і тільки у нас *звучить гордо* (Я. Галан, Високохудожня вистава).

Сміється пілот радісно... Такий маленький, чорнявий... і біля такого гіганта-птиці... і він, гігант той, йому кориться... *Людина! О, це брешить гордо!*... (О. Вишня, Понад туманами).

921.

Чем ночь темней, тем ярче звезды

Цитата з поезії А. М. Майкова (1821—1897), що входить до циклу «Из Аполлодора Гностика»:

Не говори, что нет спасенья,
Что ты в печалях изнемог:
Чем ночь темней, тем ярче звезды...

Дослідники (М. С. і М. Г. Ашукіни) вказують також на подібний вислів у «Сонеті» (1835) П. О. Катеніна:

Чем гуще мрак кругом, тем ярче блеск
звезды.

Чи тільки зірка тим ясніше сяє,
Чим темрява чорніша вколо неї?
Чи тільки в казці вироста калина
З убитої людини і чарує
Усіх людей сопілкою дивною?

(Лесья Українка,

Чи тільки ж блискавицями літати)

Але чим ніч темніша, тим яскравіші ворі, тим яскравіше горить ненависть до загарбників і непокора (О. Довженко, Слава народові-воїну).

922.

Чтобы словам было тесно,
мыслям — просторно

Цитата з поезії М. О. Некрасова «Наслідвання Шіллера. II. Форма» (1879):

Правилу следуй упорно:
Чтобы словам было тесно,
Мыслям — просторно.

Вираз цитується як одно з правил майстерності слова.

Художній нарис, оповідання, новела навчають письменника підмічати й вибирати з багатьох життєвих подій і фактів найголовніше, привчають його до сюжетної і композиційної ясності й стрункости твору, змушують писати коротко, лаконічно, образно — так, щоб думкам було широко, а словам тісно (П. Козланюк, Про себе та про літературу).

923.

Что в имени тебе моем?

Вислів з поезії О. С. Пушкіна «В альбом» (1830). Подібне висловлювання є і в М. Ю. Лермонтова: «Что имя? — звук пустой!» («Дитині», 1840). Зустрічається також у В. Шекспіра (слова Джульетти з 2-ї яви 2-го акту трагедії «Ромео і Джульетта»).

Першоджерелом виразу є Біблія (Буття, 32, 30).

Що ж до моєї фотографії і біографії, то я якось раз одписував уже одному галичанину словами Лермонтова: «Поэт! что в имени твоём?!» І тепер те ж скажу. Коли мої твори що-небудь значать, мають яку-небудь вагу, то задля діла (справжнього діла) — вони одні тільки потрібні, а не моє ймення, котре, якщо наші нащадки признають, що його можуть уславити, то знайдуть, як і чим (Панас Мирний, Лист до М. М. Коцюбинського, 11. V 1900 р.).

924.

**Чудище обло, озорно, огромно,
стозевно и лаей**

Цитата з XVIII книги поеми В. К. Тредьяковського «Телемахіда» (1766), де змальовується потвора, що стереже вхід у підземне царство. Вислів Тредьяковського читається так: «Чудище обло, озорно, огромно, с тризевной и лаей» (тобто з трьома пащами, вірш 514). Як вказують дослідники, Тредьяковський наслідує тут опис циклопа Поліфема в «Енеїді» (3, 658) Вергілія. Дещо змінений вираз Тредьяковсько-

го став популярним завдяки його використанню О. М. Радіщевим як епіграфа до славнозвісної «Подорожі з Петербурга в Москву» (1790). Таке використання у творі, що викривав кріпосницьке самодержавство, привело до розширення первісного — буквального — значення вислову, надавши йому політичного спрямування (Н. С. Ашукин, М. Г. Ашукина, Крылатые слова).

Та все ж таки цікаво побачити, як змалював Шевченко того сторукого поліпа, що кормиться соками, кров'ю й потом тої маси, як змалював те «чудище обло, огромно, озорно, стозебно и лаяй» — підпори і діячів «темного царства»? (І. Франко, Темне царство).

925.

Чумазый

Так назвав М. Є. Салтиков-Щедрін («Убежище Монрепо», 1879, вступ до «Мелочей жизни», 1886) куркульські елементи, що з'явилися на арені суспільного життя після «реформи» 1861 р.: «Идет чумазый, идет! Я не раз говорил это и теперь повторяю: идет и даже уже пришел! Идет с фальшивою мерою, с фальшивым аршином и с неутомимою алчностью, глотать, глотать, глотать...» («Мелочи жизни»).

Злиденне село, міщанство, чиновники, дворяни і «чумазі», що змагалися з ними, — таким є другий план роману Мирного, багатий яскравими типовими образами (О. Білецький, Панас Мирний).

Ш

926.

Шипка.

На Шипке все спокійно

В офіційних повідомленнях «З театру воєнних дій» під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр. часто повторювалась ця фраза. Її використав В. В. Верещагін, назвавши свою картину, на якій були змальовані замерзаючі на Шипкінському гірському перевалі російські солдати, «На Шипке все спокійно».

Цей вислів став крилатим, характеризуючи чиєсь намагання приховати невідгідні для нього факти, становище.

Не час іще дзвеніти скрипкою,
Як сурем грім не втих,
Не все спокійне ще під Шипкою
І в Плевнах трудових.

(М. Рильський, Декому)

Я

927.

Я б Америку закрыл, слегка почистил,

А потом опять открыл — вторично

Поезія В. В. Маяковського «Христофор Колумб» (1925) закінчується такими рядками:

Что касается меня,
то я бы
лично —

низом шахт,
серпов
и вил, —
я ж
с небес поезии
бросаюсь в коммунизм,
потому что
нет мне
без него любви.

Головна думка критика така, що Тичина як митець ввійшов з вершин поезії до революції, бо поза нею, революцією, у нього не могло бути любові. Цей відомий афоризм Маяковського, зрозуміло, має не лише автобіографічний сенс, а є формулою переходу на революційні позиції для всієї передової демократичної інтелігенції (С. Шаховський, Майстерність літературної критики).

931.

Ясно, как простая гамма

Цитата з «Моцарта і Сальєрі» (1830)
О. С. Пушкіна. Слова Сальєрі:

Все говорят: нет правды на земле.
Но правды нет — и выше. Для меня
Так это ясно, как простая гамма.

...Там все так ясно, виразно і просто — як математична формула або проста гамма (Леся Українка, «Безпардонний» патріотизм).

932.

Я тебя породил, я тебя и убью

Слова Тараса Бульби з однойменної повісті (1842) М. В. Гоголя. Дізнавшись про зраду сина Андрія, Тарас сам убиває його: «Стой и

не шевелись! Я тебе породив; я тебе и убью!»—
сказав Тарас и, отступивши шаг назад, сняв с
плеча ружье».

Дивує нас і спосіб виховання своїх поетів, що
його (способу) добрала редакція «Молоді України»:
голобля!

Виходить: — *Я тебе породив, я тебе і вб'ю!*

Не треба вбивати, хай живе! (О. Вишня, Про
Дмитра Білоуса).

933.

**Я хотів би жити і умереть в Парижі,
Если б не было такой земли — Москва**

Цитата з поезії В. В. Маяковського «Про-
щання» (1925). Вживається в літературній мо-
ві як формула радянського патріотизму.

Париж, Париж! Не знаю, скільки мені доведеться
бути у твоєму «чреві», щоб придивитися до тебе збли-
зька, щоб зрозуміти, збагнути, чим зумів ти причарува-
ти душу нашого великого поета, якими красотами, яки-
ми благами, силою яких принад ти вирвав з його серця
оті дзвінки слова признання: *«Я готов жить и умереть
в Париже, если бы не было такой земли — Москва»*
(Ф. Маківчук, Репортаж з того світу).

Р
ОЗДІЛ
ТРЕТІЙ

A decorative floral ornament in black ink, featuring a central flower with a cross-like center, surrounded by stylized leaves and scrolls.

А

934.

**Ab ovo
Від яйця**

Цей вираз вжив Квінт Горацій Флакк (65—8 до н. е.) у своєму творі «Наука поезії». Горацій хвалить Гомера за те, що він починає розповідь про Троянську війну одразу з суті справи, не заглиблюючись у передісторію подій (Прекрасна Єлена, викрадення якої Парісом було причиною Троянської війни, за старогрецькими міфами, народилася з яйця).

У переносному значенні — з давніх давен, від самого початку.

Колеги, ми відбилися від теми.

Почнім *ab ovo* і приймим *ad hoc* [одразу]
без доказу, що і скульптура вічна.

(Леся Українка, У луці)

935.

**Ab ovo usque ad mala
Від яєць до яблук**

Вираз зустрічається у «Сатирах» (1, 3, 6—7) Квінта Горація Флакка (65—8 до н. е.). Зна-

чення його пов'язане із староримським звичаєм починати обід з яєць і закінчувати його яблуками. У переносному вживанні: з початку до кінця.

Ет! треба буде все списати *ab ovo usque ad mala*, бо це складна історія (А. Кримський, *Psychopatia nationalis*).

936.

Ad astra!

До зірок!

Латинський вислів, який зустрічається також у формі «*Per aspera ad astra*» («Через терни до зірок»). Він походить з твору староримського письменника і філософа Люція Аннея Сенеки (I ст. н. е.) «Несамовитий Геркулес»:

Non est ad astra mollis e terris via.

Шлях від землі до зірок — непротий.

У переносному значенні цей вислів виражає прагнення людини до оволодіння таємницями природи, висотами науки; поривання у далечінь.

«*Ad astra*» — назва циклу поезій (1912) М. Вороного.

Не як світів нещадний завойовник,
не як втікач спустошений Землі, —
я полечу у Всесвіт як Людина,
щоб людяність піднести аж до зір!

(О. Левада, Фауст Смерть)

937.

Ad maiorem Dei gloriam

Для більшої слави божої

Девіз заснованого в 1540 р. ордену єзуїтів. Він часто зустрічається також у канонах і ухва-

лах Трієнтського собору (1545—1563). Часом скорочується до ініціалів (A. M. D. G.). Ці ініціали були вирізані на держаках канчуків, якими карали учнів у єзуїтських училищах. У середні віки еретиків спалювали на вогнищах також «для більшої слави божої».

Вислів зустрічається і з деякими змінами. Наприклад, у листі Лесі Українки до М. П. Косача (III, 1891 р.) слово «бог» замінене словом «мистецтво»:

В кінці скажу, що Гриневецький (він найбільший мій сперечник і він же пише музику на «Русалку»), він завзятий вагнерист, і позавчора приніс мені цілого «Лонгріна» — се вже *ad majorem artis gloriam*.

938.

Ave, Caesar, morituri te salutant!
Слава тобі, кесарю, приречені на
смерть вітають тебе!

Звертання римських гладіаторів до імператора перед боєм.

У переносному вживанні — останній заклик умираючого до живих.

Сумне і пригноблююче враження виносило по перечитанню творів п. Каспровича на селянські мотиви. Бо ж і це «*morituri nos salutans*» [приречені на смерть вітають нас]. Бо ж і це світ, що приречений на вимирання і який вимирає постійно й без упину (І. Франко, З галузі науки і літератури).

В оповіданні М. Коцюбинського «На острові» цей вираз використовується в описі цвітіння агави із заміною слова «кесар» словом «море»:

...А квітка на високому пні вітає сонце і море, скелі та далекі вогкі вітри гордим і безнадійним привітом засуджених передчасно на смерть.

Одчиняючи вранці вікно, я раз у раз бачу ряд цвітучих агав. Стоять стрункі і високі, з вінцем смерті на чолі, й вітають далеке море:

Ave, mare, morituri te salutant!..

В

939.

Boa constrictor

Змій-полоз

Назва повісті (1878) І. Я. Франка, у якій викривається хижацька природа капіталістичного ладу.

У сучасній літературній мові боа-констриктор — синонім хижака, агресора.

Та 1941 року фашистсько-німецький боа-констриктор обвинув тіло красуня-города Львова (Остап Вишня, Львів).

Вирватися назад у село неможливо, потрапивши в лабеті зажерливого змія-полоза (О. Білецький, Художня проза І. Франка).

С

940.

Caveant consules

Нехай пильнують консули

Латинський вислів, що походить з промов Цицерона та інших сенаторів Стародавнього

Риму: *Caveant consules, ne quid res publica detrimenti cariat* (Нехай пильнують консули, щоб республіка (громадська справа, громадські інтереси) не зазнала якої-небудь шкоди).

Гаразд, — погодився Конецпольський, — але *кавеант консулес*, пане полковнику! (П. Панч, Гомоніла Україна).

941.

Cherchez la femme!

Шукайте жінку!

Автором цього французького вислову є лейтенант паризької поліції Габріель де Сартін. Вважаючи першопричиною всіх злочинів жінок, 1759 р. він сформулював у такий спосіб пораду вести слідство при заплутаних кримінальних справах. Широко відомим цей вислів став завдяки роману О. Дюма-батька «Могікани Парижа» (1864). Схожі думки були висловлені також у VI сатирі староримського поета Ювенала (I—II ст. н. е.), у романі англійського письменника С. Річардсона «Чарлз Грандісон» (1753) та інших творах.

Зневірився в життя? Гм, по лиці не видно;

Хто так розцвів, той добре їв і пив.

Підлот десь наробив і стало жити стидно?

І сього б я ніяк не припустив;

Черв'як сумління тут не гриз огидно,

Де цвіт краси і юності так цвів.

Ся складка коло уст, мабуть, говорить нам

Щось інше... сі виски... так, так, *cherchez la femme!*

(І. Франко, Лісова ідилія)

942.

Cogito, ergo sum

Я мислю, отже, існую

Латинський вислів, за походженням — цитата з «Основ філософії» (1644) французького мислителя Рене Декарта (1596—1650).

Коротко мовивши, чорт [персонаж поезії Гушалевича], побачивши руську азбуку,... пригадав ще й Декартове «*Cogito, ergo sum*» (І. Франко, Іван Гушалевич).

Вчора цілий день валялась в такому стані, а сьогодні вже маюся ліпше, хоч іще не зовсім добре. Та вже, коли пишу, то живу (*scribo, ergo sum*) (Леся Українка, Лист до О. П. Косач (сестри), 8—12. VIII 1898 р.).

943.

Credo

Кредо

Латинською мовою «вірую». В католицькій релігії — символ віри.

У переносному значенні — погляди, переконання, основи світогляду.

Вживається також французькою мовою (*profession de foi* — символ віри).

Не один радикал буде робити таку роботу, де тільки се буде можливо, поруч і одночасно з роботою серед інтелігенції, але робити її своїм єдиним *credo* він не може і не повинен (Леся Українка, Не так ті вороги, як добрії люди).

Книга не лише показує образ революції в різних аспектах, а й містить в собі *profession de foi* революційного поета, програму боротьби за справжнє революційне мистецтво (О. Білецький, Павло Тичина).

Казка «Рубач» (так, як і її віршована варіація «Рубач») стоїть у ряду художніх «сповідань віри» Івана

Франка, які починаються віршем про каменярів, котрі тяжкими молотами розбивають скелю, що закрила людству шлях до нового, щасливого життя, побудованого на началах правди... (О. Білецький, Художня проза І. Франка).

944.

Credo, quia absurdum
Вірую, бо це абсурд

Вислів приписується Августину (354—430), відомому середньовічному богослову, теоретикові влади церкви. Проте у цій формі, за свідченнями дослідників, вислів у творах Августина не зустрічається. Його скоріше можна пов'язати з фразою богослова II—III ст. Тертуліана: «І помер син божий, що цілком варте віри, бо неймовірне. І поховано його, і воскрес, що вірно, бо неможливо».

Вживається для характеристики догматизму богослів'я, сліпої віри в церковні приписи.

«*Credo quia absurdum!*» — «Вірю, бо це абсурд!»
О! як розумів тепер парадоксальну жагу папського Тертуліана! (С. Тудор, День отця Сойки).

945.

Cui bono?
Кому на користь?

Автором цього латинського вислову є римський юрист I ст. н. е. Кассій Лонгін Равілла. Він рекомендував при розслідуванні справ про вбивства дошукуватися, кому злочин міг бути вигідним (така людина, очевидно, і була моральним або фізичним винуватцем вбивства).

Вживається і в ширшому значенні, стосовно до будь-яких вчинків.

І. Франко використав цей вислів у заголовку III розділу поеми «Панські жарти»: «Пан Мигуцький. — *Cui bono?*».

D

946.

De mortuis aut bene, aut nihil

Про мертвих або добре, або нічого

Першоджерелом цього латинського виразу є, на думку ряду дослідників (С. Г. Займовського, М. С. і М. Г. Ашукіних), твір Діогена Лаертського (III ст. н. е.) «Життя, вчення й думки уславлених філософів». Діоген Лаертський приписує одному з «семи мудреців» давнини Хілонові (VI ст. до н. е.) слова «Про мертвих не казати погано».

Як скінчу життя стражденне,
Спогадайте інший раз —
Чи там *nihil*, чи там *bene*...
Як скінчу життя стражденне,
Щоб не чути більш образ, —
Киньте часом і про мене
Пару щирих, теплих фраз!

(П. Грабовський, До товариства)

947.

Deus ex machina

Бог з машини

Цей вираз приписується старогрецьким філософом Платоном (427—347 до н. е.) у діалозі «Кратіл» філософові Сократу. Пов'язаний з

театральною практикою античності: у трагедіях актори, що грали ролі богів, з'являлися на сцені несподівано, за допомогою спеціальних машин. У переносному значенні (стороння сила, яка своїм ніким не передбаченим втручанням розплутує якусь складну справу) вислів набув поширення у латинському перекладі.

Розгорнута в декількох планах дія раптом на ходу згортається: друкований текст переривається крапками, щасливий кінець приходить завжди як *deus ex machina* (О. Білецький, Художня проза І. Франка).

948.

Dichtung und Wahrheit

Поезія і правда

Назва автобіографічного твору (1811) великого німецького письменника Й.-В. Гете «Змого життя: поезія [в іншому перекладі — вигадка] і правда». Походження цього вислову пов'язується з діалогом старогрецького філософа Платона «Тимей» (IV ст. до н. е.), де автор протиставляє «правдиву передачу» [подій] і «вигадану байку». Як свідчить Г. Бюхман («*Geflügelte Worte*»), цей вираз неодноразово зустрічається в мові німецьких письменників XVIII ст.

Вислів «поезія і правда» в сучасній мові вживається при зіставленні мрії і дійсності.

Сконтролювати сього не можемо: спомини — се справді — *Dichtung und Wahrheit* (І. Франко, Отець гуморист).

Багато приємності справила мені Ваша швидка і прихильна відповідь, приємна, між іншим, була вона

мені ще і тим, що в ній я пізнала Вас таку, якою бачила Вас досі в Ваших творах, — отже, на сей раз *Dichtung und Wahrheit* не стали в сперечність (Леся Українка, Лист до О. Ю. Кобилянської, 20. V 1899 р.).

949.

Divide et impera
Поділяй і пануй

Політичний принцип, який застосовувався в Стародавньому Римі (хоча відповідного виразу в античних авторів не знайдено). Вперше ця формула (у вигляді «поділяй, щоб царювати») була висловлена, очевидно, французьким королем Людовіком XI (XV ст.). Г. Гейне вважав автором вислову македонського царя Філіппа (IV ст. до н. е.).

«Поділяй і пануй» — улюблений засіб імперіалістів, які розпалюють ворожнечу між націями, щоб зберегти над ними владу.

Адже розпалювання національної ворожнечі ще за часів римських імператорів, що проголошували своє «поділяй і володій», було надійним засобом у руках панівної верхівки для послаблення опору експлуатованих мас (Ю. Мельничук, В. Маланчук, Відповідь наклепникам).

Керуючись старим принципом усіх імперіалістів «діли і пануй», цей уряд розпалював ненависть між окремими родами (Я. Галан, Тургайський сокіл).

Діючи за принципом «поділяй і владарюй», — австро-угорські барони, чеська буржуазія, фашистські головорізи всіляко намагались посіяти ворожнечу між трудящими різних національностей... («Радянська Україна», 11. VI 1963р.).

950.

Document humain

Людський документ

Вираз уперше вжив французький письменник Е. Гонкур (1822—1896) у передмові до книги «Декілька творінь нашого часу» (1876). У передмові до роману «La Faustin» (1882) він писав, що має батьківські права на цей вираз, а в передмові до роману «Брати Земганно» (1879) зазначав, що всі люди, про яких говориться в романі, і усі їх стосунки могли бути зображені саме за допомогою величезного запасу спостережень і «колекції людських документів, оскільки лише— скажемо це якомога голосніше — людські документи створюють хороші книги». У 80-і роки ХІХ с. Е. Золя використав міркування Е. Гонкура про «людські документи» для обґрунтування своєї теорії «експериментального роману» (Н. С. Ашукин, М. Г. Ашукина, Крылатые слова).

Вираз «людський документ» вживається у значенні: листи, щоденники, спогади та інші документи, які містять правдиву розповідь про життя людини.

...У Каспровича маємо справжні монографії про селян якоїсь конкретної місцевості, селян з крові й кості, що живуть ще по сьогодні, або які нещодавно померли,— значить маємо тут в повному значенні те, що Золя називає «*documents humains*», очевидно, переломлене крізь призму індивідуальності поетичної фантазії самого автора.

...В усякому разі людські документи, що їх подає Каспрович, це надзвичайно цінні документи... (І. Франко, З галузі науки і літератури).

Кожен лист трудящого — це документ людського

життя, людської долі. Його треба уважно прочитати, знайти шляхи задоволення справедливих скарг і прохань, допомогти людині вибратися з прикрого становища, уміло пояснити її права і обов'язки перед суспільством (М. Чабанівський, Слово про людську добрість, «Літературна Україна», 26. IV 1963 р.).

951.

Dolce far niente

Приємне неробство

Першоджерелом цього італійського виразу є VIII послання староримського письменника Плінія Молодшого (62—113 н. е.).

А от Миші стидно, що лінується писать... аже ж, здається, не під тропіками живе, то не повинен би так предаваться *dolce far niente* (Леся Українка, Лист до матері, 6. VII 1889 р.).

952.

Do ut des

Даю, щоб ти дав (мені)

У наведеному виразі сформульовано принцип римського права. Цей принцип був публічно проголошений у промовах О. Бісмарка в німецькому рейхстагу в 1884—1885 рр. Відповідаючи А. Бебелю, який вказав на політичні зв'язки Бісмарка з Ф. Лассалем, «залізний канцлер» сказав: «Що міг би мені запропонувати і дати Лассаль?.. Він не така людина, з якою могли б бути укладені певні угоди з приводу *do ut des*».

Політика *do ut des*, таким чином, — це політика взаємних поступок, продиктована корисливими інтересами.

Його святість: Чому ж? *До ут дес* (Даю, щоб ти мені дав) (Я. Галан, Папська сльоза).

953.

Drang nach Osten **Натиск на Схід**

Цей вираз характеризує агресивну політику німецьких феодалів, а потім — німецьких імперіалістів, метою яких було загарбання слов'янських земель. Початок «натиску на Схід» було покладено ще в X ст., коли німецькі феодали стали приєднувати до своїх володінь західнослов'янські території. Авантюристична політика ця неодноразово зазнавала нищівних поразок, найбільшою з яких був розгром гітлерівської Німеччини у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.

Це й є ті прості, економічні причини цього горезвісного «*Drang nach Osten*» (І. Франко, Польський селянин в освітленні польської літератури).

Гей, рицарю жадібний, стережись!
Ось витязі слов'янські підвелись,
І бистролетні птиці наших стріл
Нап'ються крові із німецьких жил,
А в наших пущах вистачить гілляк
Для вибіглих з Німеччини собак,
Бо їх навалу, звернену на схід,
Змете мечем племін слов'янських рід.

(М. Бажан, Данило Галицький)

Нас хмарами Нюрнберг зустрів непривітними.
Заводів дими...

Я припав до вікна.
Багато руїн, стін з порожніми вікнами...
Понюхали, значить, чим пахне війна!
Ото щоб не марили більш «Драні нах Остеном».
(І. Нехода, Нюрнберг)

954.

Dulce est pro patria mori
Солодко вмирати за батьківщину

Скорочена цитата з «Од» (III, 2, 13) староримського поета Квінта Горація Флакка (65—8 до н. е.):

Dulce et decorum est pro patria mori.

Солодко й славно вмирати за батьківщину.

Подібне висловлювання зустрічається також в одному з гімнів старогрецького поета Тіртея (VII—VI ст. до н. е.):

Смерть для хороброго мужа прекрасна,
коли він у битві
Падає в перших рядах вірних вітчизни синів.

«Солодко вмирати за батьківщину...» — нашіптували вони на вухо цю стару римську максиму своїм лемикам, посилаючи їх на мокру роботу (Я. Галан, Люди без батьківщини).

955.

Dum spiro — spero
Поки дихаю — сподіваюсь

Вислів з «Сумних елегій» («Tristia») римського поета Публія Овідія Назона (43 до н. е. — 18 н. е.).

У сучасній мові існують також різні переробки цього вислову.

«Є в Марії Конопніцької вірш: «*Dum spero—spero*» («Поки живу — сподіваюсь»). З ним за думкою і настроєм перегукується один із програмних творів Лесі Українки з ще більш рішучим заголовком: «*Contra spem spero*» («Проти надії сподіваюсь»)» (М. Рильський, Марія Конопніцька).

Гстьман упав на коліна, уклонився до землі і сказав:
— *Дум спіро, сперо*, яснаспревелебний владико!
(П. Панч, Гомоніла Україна).

Е

956.

Ecrasez l'infâme!
Розчавіть підлу!

Вислів цей, у якому відбилася непримиренна ненависть до церкви, належить великому французькому письменникові і філософові XVIII ст. Вольтеру. Вперше зустрічається у листі Вольтера від 28.XI 1762 р. до відомого математика і філософа Ж. Даламбера. Гасло Вольтера повторив французький політичний діяч другої половини XIX ст. Л. Гамбетта. Вживається у наш час і в ширшому значенні.

Заклятий ворог католицької церкви, яку він невтомно закликав знищити («*Ecrasez l'infâme!*» — «Розчавіть підлу!»), бичуючи нещадним сатиричним бичем офіційні

догмати й середньовічні передсуди... — Вольтер, однак обстоював ідею існування бога (деїзм), як вищого начала, що створило світ і ним керує (М. Рильський, Автор «Орлеанської діви»).

Крутився сніг... До центра йшов я. Вгору.
Це ж наші вже! Ще невеличкий час тому
денікінці обстрілювали гору
Батійову. Розчавлено потвору!

(П. Тичина, Приходь, життя розквітає)

Роззявилась свастики паща змії
Та гада розчавить наш гнів.
Ніколи, ніколи не буде Україна
Рабою німецьких катів!

(М. Бажан, Клятва)

957.

Es ist eine alte Geschichte,
Doch bleibt sie immer neu
Давня ся байка, здається,
Все ж вона вічно нова

Цитата з поезії Г. Гейне[†] «Хлопець кохає дівчину...» (1822). Подається у перекладі Лесі Українки.

Дехто теж нарікав, що я ховаюсь від «народних» тем і складу мови народної, лізу в літературщину та «інтелігентствую», але тут, певне, вся біда в тому, що я інакше розумію слова: народність; літературність та інтелігенція, ніж як їх розуміють мої критики. Ну, та *es ist eine alte Geschichte* і, певне, вона Вам так же сприялася досі... (Леся Українка, Лист до М. П. Драгоманова, 6. XII 1890 р.).

958.

Ex ungue leonem

По кігтях (пізнати) лева

Латинське прислів'я, що виникло з виразу старогрецького поета Алкея (VII—VI ст. до н. е.): «По кігтю намалювати [всього] лева».

Значення прислів'я: видатна людина виявляє свою особистість навіть у дрібницях.

Усе там [у комедії «Плоды просвещения»] і правильне і не без вартостей, але ніде не чути іскри генія, не видно цього *ex ungue leonem*, дякуючи чому можна і без підпису впізнати кожний із попередніх творів Толстого (І. Франко, Лев Толстой).

F

959.

Fata Morgana

Фата-моргана

Італійська назва дуже ефектного атмосферного явища — міража, при якому на обрії виникають численні мінливі зображення, що нагадують далекі острови, гори, міста, замки і т. д. Назва походить від імені героїні середньовічних легенд підступної феї Моргани, яка насилала видіння на своїх ворогів.

У переносному значенні — безпідставні сподівання, що безслідно розвіюються при зіткненні з реальною дійсністю; нездійсненна мрія.

Фантазія була мій перший ворог,
Вона мене й до згуби довела,
Все, що здобув я, розбивала в порошок,
За чимсь новим і рвала і тягла,
Від змін до змін потручувала скорих,
Ні в що вглибитись, вжитись не дала,
Мов *фатаморгана* манила без перерви,
Зглушила совість в мні і притупила нерви.
(І. Франко, Нове життя)

«*Fata Morgana*» — назва повісті М. Коцюбинського

960.

Festina lente!

Поспішай повільно!

Вислів приписується римському імператорові (27 до н. е. — 14 н. е.) Августу. Однак подібний вираз зустрічається вже в трагедії старогрецького драматурга Софокла «Антигона» (442—444 до н. е.).

У такому серйозному змаганні, — кажуть — *треба спішити повільно*, а ви нас в шию підганяли: «Запусти, хоч лопни!» (Ф. Маківчук, Репортаж з того світу).

961.

Fiat justitia, et pereat mundus

**Правосуддя повинно відбутися,
хоч би загинув світ**

Цей крилатий вислів приписується германському імператорові (1556—1564) Фердинанду I.

Єпископ Гонорій написав на присуді: — «*Fiat justitia*» — «Нехай діється справедливість!» — Марію Швегелін спалили (С. Тудор, День отця Сойки).

— *Переат мундус, фіат юстіціа*, пане Калиновський, — сказав Хмельницький, зсунувши брови, і поїхав далі (П. Панч, Гомоніла Україна).

962.

Fin de siècle **Кінець віку**

Вираз виник наприкінці 80-х років XIX ст. Авторами його були французькі письменники Мікар і Жуveno, які написали п'єсу «Кінець віку» («*Fin de siècle*»), поставлену вперше 17 квітня 1888 р.

Явищами «кінця віку» стали називати характерні прояви занепаду буржуазної культури — войовничий індивідуалізм, відмову від загальноприйнятих моральних норм, відхід від суспільного життя, містицизм. Згодом значення виразу розширилося (стали говорити, наприклад, «жінка кінця віку», «виховання кінця віку» і т. ін.).

Батьківщиною декадентства, цієї літератури «*fin de siècle*», є Франція, вірніше той «величезний резервуар затхлого повітря» — Париж; гніздом же, в якому вибухнуло декадентство, є Третя республіка, епоха урядів Тьера, Мак-Магона і Греві, всемогутнього впливу Гамбетти, триумфів Буланже (І. Франко, 3 галузі науки і літератури).

Що найбільше може збудити оптимістичні думки у літературного переглядача, то се новітня драма. В сій власне області література «кінця віку» промовила справді нове слово, пробила нову стежку «в містичнім гаю» літературних форм (Леся Українка, Європейська соціально-драма в кінці XIX ст.).

Н

963.

Hannibal ad portas

Аннібал перед брамою

Автором виразу є славнозвісний римський оратор і державний діяч Цицерон (106—43 до н. е.). У одній з своїх промов (так званих «філіппік»), спрямованих проти консула Марка Антонія, що намагався повалити в Римі республіку, Цицерон порівнював його з карфагенським полководцем Аннібалом (247—183 до н. е.) — непримиренним ворогом Риму.

Вживається на означення грізної і близької небезпеки.

Ганнібал перед брамою, джентльмени, — продовжував міністр, — і більше того, він — серед нас (Я. Галан, Про нас — без нас).

Скінчив заклик до суддів, щоби, як старовинні римляни, викинули з серць своїх слабість, коли «*Hannibal ante portas*» (Я. Галан, Кара).

Д и в . Аннібалова клятва, Канни.

964.

Homo sapiens

Гомо сапієнс

Вислів узято з біологічної класифікації К. Ліннея (1707—1778). Перша сім'я серед ряду приматів у класі ссавців позначається *Homo sapiens* (людина як розумна істота); це сучасна людина, тип якої сформувався 50—70 тис. років тому.

У літературній мові вживається переважно як іронічний синонім до слова «людина».

Він стоїчно лежить проти гарячих списів, перевертаючи свого *homo sapiens'a* з черева на спину й із спини на черево (О. Вишня, *Пляж*).

А я, можна сказати, людина, *homo*, а хоч би тобі паршивенька тулька! (О. Вишня, *Як я рибу ловив*).

965.

Homo sum: humani nihil a me alienum puto
Я людина, і ніщо людське не чуже для мене

Вислів походить з комедії римського письменника Теренція (близько 185—159 до н. е.) «Самобичувальник», яка була переробкою комедії старогрецького письменника Менандра. У Теренція фраза ця звучить іронічно; один з його персонажів, говорячи так, виправдує свою поведінку (поширення пліток).

У сучасній мові має значення: кожна людина, навіть найдосконаліша, має якісь слабості.

Людина есмь... жага любові в серці;

Як одігнать замани світові?

Простіть мене, о мученики мерці;

Простіть мене, о страдники живі.

(П. Грабовський, *Людина есмь*)

Поет-боєць, який би він не був, він все-таки лишається людиною, якій ніщо людське не чуже (О. Білецький, *Поезія Івана Франка*).

L

966.

Laissez faire, laissez passer

Хай діється, як діється

Фраза французького відкупщика Венсена де Гурне (1712—1759), сказана на зборах фізіо-

кратів (буржуазних політекономів, що вимагали «свободи торгівлі») у 1758 р. Цей вислів став лозунгом так званої манчестерської школи політичної економії.

Погибель і нещастя наше сей героїчний напрямок в ділі народної просвіти. Треба думати, як би найкраще з ним боротись, бо вже «laissez faire, laissez passer» тут ніяк не вистачить (Леся Українка, Лист до М. П. Драгоманова, 17. VIII 1893 р.).

967.

Lasciate ogni speranza
Залиште усяку надію

Вираз походить з «Божественної комедії» Данте (1265—1325). У третій пісні першої частини твору (строфа 9) розповідається, що над воротами пекла був напис: «Lasciate ogni speranza voi ch'entrate» («Залиште усяку надію, ви, що входите сюди»).

Ви, що, попавши в западню ту, хтіли
Найти в ній людський зміст і людські цілі —
Lasciate ogni speranza — мовив Данте.

(І. Франко, Тюремні сонети, I)

«*Lasciate ogni speranza*» — «залишіть усяку надію» — ніби для мене, для нас, для цього повторного переходу Збручу писав колись Данте ці строфи... (П. Козланюк, По золоте руно).

968.

Le plus royaliste, que le roi
Більший рояліст, ніж сам король

Цей вираз означає людину, що йде у своїх переконаннях і вчинках далі за тих, чиї погляди вона представляє. Відомий, за свідченням фран-

цузького письменника Ф.-Р. Шатобріана (1768—1848), з часів правління Людовіка XVI (кінець XVIII ст.).

...Бачте, однії цензури для нас мало, бо ми часто буваємо *plus royalistes, que le roi*, се навіть здавна так ведеться в порядних народів (Леся Українка, Лист до М. І. Павлика, 12 (24). VIII 1891 р.).

Або хіба ж се інтелігенція — ті наші бюрократи, більше кесарські, як сам кесар, котрі правду і справедливість уважають ремеслом, а народ вигідним матеріалом для всякого роду експлуатації? (І. Франко, Чи вертатись нам назад до народу?).

Існують також подібні вирази «Більший католик, ніж сам папа» або «Більший папіст, ніж сам папа».

Своїй манії величі він дає волю вже лиш в щоденнику, в ролі ж генерал-губернатора він робить одчайдушні зусилля, щоб показати себе більш папським, ніж сам папа (Я. Галан, «Надлюдина»).

969.

Les extrêmes se touchent **Крайності сходяться**

Цей вислів зустрічається в «Думках» (видані посмертно в 1669 р.) видатного французького філософа і фізика Б. Паскаля (1623—1662): «Науки мають дві крайності, що зустрічаються [сходяться]». Популярності вираз набув після того, як його вжив французький письменник Л.-С. Мерсьє (1740—1814) у «Картинах Парижа» (1781—1788).

Раби й пани! *Екстрем*и ся стрічають.
Несмілі ще їх погляди, їх речі,
Бо свої сили ще раби не знають.

(І. Франко, Вольні сонети, I)

970.

L'état c'est moi

Держава — це я

Ці слова приписуються французькому королеві Людовіку XIV (1643—1715), який нібито промовив їх на засіданні парламенту в 1655 р. Історики заперечують його авторство: у протоколі цього засідання, який зберігався в секретному державному архіві і був опублікований О. Роже, цього вислову немає. Журнал «Revue Britannique» (травень 1851 р.) приписує цю фразу англійській королеві Єлизаветі (1558 — 1603) (Н. С. Ашукин, М. Г. Ашукина, Крылатые слова).

Вислів уживається для характеристики людей, які, переоцінюючи значення своєї особи, не рахуються ні з ким і ні з чим і проявляють у своїй діяльності грубе свавілля.

...Тут і кружковщини настоящей нема у сих людей, а есть тільки у кожного з них *mania grandiosa* [манія величі], в великій степені, іменно кожний з них думає: *l'état c'est moi*, ну, а звісно, коли хто не поважає такої людини, то чинить сим справжній Hochverrath [державний злочин] (Леся Українка, Лист до М. П. Драгоманова, 5. IV 1894 р.).

М

971.

Memento mori

Пам'ятай про смерть

Латинський вислів. Таким вітанням зобов'язані були обмінюватися при зустрічах члени ре-

лігійного ордену траппістів, заснованого в XVII ст.

І. Я. Франко створив крилату фразу протилежного значення — «*Memento vivere!*» («Пам'ятай про життя!»):

Люди, люди! Я ваш брат,
Я для вас рад жити,
Серця свого кров'ю рад
Ваше горе змити.
А що кров не зможе змить,
Спалимо огнем то!
Лиш боротись значить жить...
Vivere memento!

(І. Франко, *Vivere memento!*)

972.

Mens sana in corpore sano

Здоровий дух у здоровому тілі

Вислів з X сатири староримського поета Ювенала (60— після 127 н. е.), де сказано: «Треба молити [богів], щоб розум [дух] був здоровим у тілі здоровому».

У сучасній мові це прислів'я вживається, коли йдеться про гармонійний розвиток фізичних і духовних сил людини.

Що залежатиме від мене, я все зроблю, ба що ж мені й робити, як не се, аже, як би там не було, а література моя професія. От тільки одно мене бентежить (а мені таки все не ліпше, а либонь чи не гірше — може, й різать прийдеться), знаєш, тее «*mens sana in corpore sano*», ну, та якось-то буде (Леся Українка, Лист до М. П. Косача, 26—28. XI 1889 р.).

973.

Nec plus ultra
До крайніх меж

Г. Бюхман пов'язує походження цього латинського вислову з текстом біблійної Книги Іова, де сказано, що бог звелів морю доходити «до крайньої межі і не далі» (38, 11).

Спізнилась я трохи з посилкою сею, та коли ж часи у нас тепер *nec plus ultra* подлі, приходиться вестатись до спартаковського способу листування (Леся Українка. Лист до Л. М. Драгоманової, 6. XI 1896 р.).

974.

Nie pozwalam!
Не дозволяю!

Формула права вето (так зване «ліберум вето»), яке існувало в польському сеймі у XVI—XVIII ст. Проголошуючи цю формулу, кожний шляхтич-депутат міг припинити обговорення будь-якого питання. Всі рішення сейму набирали чинності лише після одноголосного схвалення всіма депутатами. Це право часто використовувалося для зведення особистих рахунків.

У переносному значенні «*nie pozwalam!*» — вираз сваволі й самодурства.

«*Nie pozwalam! nie pozwalam!*»

Шляхта репетує,

А магнати палять хати,

Шабельки гартують.

Довго таке творилося...

(Т. Шевченко. Гайдамаки)

Подалися до воеводства. У неділю вїйт виголосив коло церкви: відмовили до часу. *Nie rozwalam* (С. Тудор, Куди йти?).

О

975.

Oratores fiunt, poetae nascuntur

Ораторами робляться, поетами народжуються

Вираз належить Маркові Туллію Ціцерону (106—43 до н. е.), видатному ораторові, адвокату, письменнику й політичному діячеві Стародавнього Риму.

«Ораторами робляться, поетами народжуються» — каже латинська приказка (М. Рильський, Великий народний поет).

976.

O sancta simplicitas!

О свята простота!

Ці слова приписуються натхненнику чеського національно-визвольного руху першої половини XV ст. Яну Гусу (1369—1415). Гус нібито вигукнув ці слова, коли якась селянка підкинула поліно у вогнище, на якому він мав бути спалений як еретик. Деякі дослідники вказують, що слова «свята простота» вперше прозвучали на Нікейському церковному соборі (IV ст. н. е.).

У сучасній літературній мові вживаються як іронічне визначення наївності, що межує з глупотою.

Усно обговорювала і усно критикувала! *О, святая простота!* (О. Левада, Не від імені і без доручення).

Проти цього [критики діяльності католицької церкви] автор листа теж протестує, не бажаючи рахуватися з історичною правдою, з неспростовними фактами, яких безліч...

О свята глупото! (Ю. Мельничук, Відповідь фанатикові).

977.

O tempora, o mores!

О часи, о звичаї!

Цей вираз вживає у своїх промовах, наприклад у відомій першій промові проти Катіліни, староримський оратор і політичний діяч Цицерон (106—43 до н. е.).

O tempora, o mores!!! Се відноситься до Старицьких... (Леся Українка, Приписка в листі до О. П. Косач (сестри), 12. IX 1896 р.).

Р

978.

Panem et circenses!

Хліба й видовищ!

Лозунг римського плебса, що постійно вимагав подачок від правлячої верхівки. Цей вислів наводиться в VII сатирі староримського поета Ювенала (60—після 127 н. е.).

У переносному значенні — вимога юрби, що прагне задоволення своїх низьких інстинктів.

О, не здивуйте, excellentes [високородні],
В тім співі — відгук боротьби
За давнє «uti possidentes» [маєтності],
За гасло: «*Parum et circenses*».
Я син юрби.

(М. Вороний, Спів арлекіна)

979.

Paterna rura
Батьківські ниви

В: слів з другої «Еподи» (40-і роки I ст. до н. е.) староримського поета Квінта Горація Флакка (65—8 до н. е.):

Beatus ille, qui procul negotiis,
Ut prisca gens mortalitum,
Paterna rura bobus exercet suis,
Solutus omni fenore.

Щасливий той, хто, суєти не знаючи,
Як покоління смертних в давнину,
Батьківські ниви обробляє мирно,
Далекий від жадоби і тривоги.

Го, го, значить філософ ви кругом! —
Сказав Євгеній трохи насмішливо. —
До плуга з академії бігом,
Paterna rura оброблять щасливо!

(І. Франко, Нове життя)

980.

Pax vobiscum!
Мир вам!

Ритуальна формула християнських відправ.
Першоджерелом вислову є Євангеліє (Лука, 24, 36; Іоанн, 19, 20 і 26).

Цей оригінальний спосіб примирення ксьондз закінчує повчальним вигуком: «*Pax vobiscum!*» — «*Мир вам!*» (М. Рильський, Поезія Адама Міцкевича).

981.

Persona grata

Персона грата (бажана людина)

У практиці міжнародних відносин — особа, призначення якої на посаду дипломатичного представника схвалюється урядом країни, де вона має бути акредитована.

У мові художньої літератури цей вираз часто вживається з іронічним забарвленням (іноді також у значенні: поважна особа).

Новела М. Коцюбинського, головним персонажем якої є кат, називається «*Persona grata*» (1907).

Зо мною скрізь возяться так, наче я справді щось варт. Так що я тут *persona grata* (М. Коцюбинський, Лист до В. І. Коцюбинської, 23. V 1909 р.).

...Пливуть різні доноси, анонімки в усякі місця, і кожне дає їм хід, думаючи, що стає на захист правди. Отак і сходиться правда і кривда. Людина терпить, мучиться, а донощиків що? Не вигоріло в одному місці — строчить у друге. За донос у нас не карають, донощик почуває себе майже недоторканою особою — *персона грата* (М. Стельмах, Правда і Кривда).

982.

Pia desideria

Добрі побажання (наміри)

Вислів відомий з XVII ст. Першоджерелом його є книга єзуїта Германа Гуго, що вийшла

1627 р. в Антверпені під таким же заголовком.

Вираз найчастіше вживається для позначення нездійснених бажань (іноді іронічно).

А онде коло вікна стоїть у залі другий купочок. Тут позбиралася самісінька «аристократія» школи, діти великих багатирів. Тутечки чутно балачку про розкішне літування в поміщицьких маєтках. Деякі голосно вимовляють свої *ria desideria*, та ті *ria desideria* такі цензурні, що навіть Корницький дуже-дуже б здивувався, дарма, що він знає свою «паству» гаразд (А. Кримський, Перші дебюти одного радикала).

983.

Poeta semper tiro

Поет завжди учень

Дещо змінений афоризм староримського поета Марціала (40—102 н. е.): «Semper homo bonus tiro est» («Хороша людина — завжди початківець»). Як вказує Г Бюхман, вираз цитується також у іншому варіанті: «Bonus vir semper tiro» («Добрий муж — завжди початківець»).

Цей латинський вислів увійшов в українську літературну мову після появи збірки поезій І. Я. Франка «Semper tiro» (1906).

В одному із своїх найглибших віршів «Semper tiro», кажучи про мистецтво і життя в їх взаємозв'язку, Франко заявляє: *poeta semper tiro*. Це означає: поет завжди новобранець, завжди учень (М. Рильський, Українська поезія дожовтневої доби).

Найхарактернішою, повчальною і для інших рисою праці таких учителів є те, що вони, незалежно від віку, педагогічного стажу, вважають себе завжди учнями, систематично, наполегливо поглиблюють знання... («Українська мова в школі», 1962, № 4).

Q

984.

Quae scripsi — scripsi**Що я написав, те написав**

За євангельською легендою, римський намісник Іудеї Понтій Пілат зробив напис на хресті, на якому було розп'ято Ісуса: «Ісус Назорей, цар іудейський». Коли ж іудейські первосвященники попросили Пілата зняти напис, він відповів: «Що я написав, те написав» (Іоанн, 19, 22).

Цей вислів уживається для підкреслення впевненості людини у своїй правоті, а також небажання змінити що-небудь зроблене.

На щастя, обік неособливого теоретика живе в нім [Золя] великий артист і сильний, прямий, чесний характер, що кладе свою печать на всі його твори. Се їх вартість, їх щире золото, і через се може Золя сказати про себе гордо: «*Quae scripsi—scripsi*» (І. Франко, Еміль Золя, його життя і писання).

Д и в. Пілат, Розпни його! Умивати руки.

985.

**Quod medicamenta non sanant, ferrum sanat,
quod ferrum non sanat, ignis sanat****Чого не лікують ліки, те виліковує залізо,
чого не лікує залізо, те виліковує вогонь**

Старовинний медичний афоризм, приписуваний грецькому лікареві Гіппократу (близько 460—377 до н. е.). Вживається як у переносному, так і в прямому значенні.

Що ж до самого процесу різання, лежання etc., то се мені не першина і я вмю дати собі раду з тим усім. *Quod medicamenta non sanant, ferrum sanat*, сподіваюсь, що до третього лікарства — *ignis* — не прийдеться вдаватись (Леся Українка, Лист до М. І. Павлика, 17. XII 1898 р.).

986.

**Quousque tandem, Catilina,
abutere patientia nostra?**

**Доки будеш, Катіліно,
зловживати нашим терпінням?**

Відомий вислів з першої промови (63 до н. е.) староримського оратора Цицерона проти змовника Катіліни.

Вживається для позначення обурення, нетерпіння.

Usque tandem, Catilina!... etc., можеш ти мені гукнути, стративши всяку терпеливість при читанні... Ще таки мушу написати кілька слів до характеристики галицької громади, ще таки мушу (Леся Українка, Лист до М. П. Косача, III, 1891 р.).

R

987.

Revenons à nos moutons

Повернемось до наших баранів

Вислів з анонімного французького фарса XV ст. «П'єр Пателен». Герой цього твору

скаржитись судді на те, що в нього вкрали баранів, але весь час перебиває сам себе, згадуючи про шість ліктів сукна, які в нього також украли.

Вживається в переносному значенні, коли жартівливо повідомляють про повернення до раніше зачепленого питання.

Відбилась від теми, *revenons à nos moutons*: приходьтє мама, їдемо обїдати... (Леся Українка, Лист до М. П. Косача, III, 1891 р.).

988.

Roma locuta (est), causa finita (est)

Коли Рим сказав, то все скінчено

Вислів належить одному з відомих церковних діячів середньовіччя «блаженному» Августину (354—430), який стверджував таким чином владу папського Риму.

Крикнув русин: «Щезай лихо!»

Бїда каже: «Сиди тихо!»

Зв'язи язик у пута,

Коли *Roma locuta!*»

(І. Франко, Вавдрївка русина з Бїдою)

S

989.

Sapienti sat

Розумному досить

Фраза з комедії староримського письменника Плавта (близько 254—184 до н. е.) «Перс». Во-

на зустрічається також у комедії Теренція (близько 185—159 до н. е.) «Форміон».

Значення виразу: розумна людина схоплює зміст думки з півслова.

Це так званий «цвіт товариства», а якого товариства, судить, читачі, самі... *Розумному досить...* (Я. Галан, *З дикого Заходу*).

990.

Sine ira et studio

Без гніву й упередженості

Вислів староримського історика Публія Корнелія Таціта (55—120 н. е.), який свою працю «Аннали» (115—117 н. е.) починає обіцяюкою розповідати про події «sine ira et studio», тобто цілком об'єктивно.

У переносному вживанні — безсторонній виклад.

...Я не [пос]піла тобі написати сама, та, правду кажучи, і неприємно було писати, бо положення моє було справді непевне. Тепер воно зовсім-таки поправилось, і я можу ізложити тобі все... *sine ira et studio* (Леся Українка, Лист до матері, 1. IX 1895 р.).

991.

Si vis pacem, para bellum

Хочеш миру — готуйся до війни

Вислів римського історика Корнелія Непота (94—24 до н. е.), вжитий ним у життєписі фіванського полководця IV ст. до н. е. Епамінон-

да. Схожа формула «*Qui desiderat pacem, praeparat bellum*» («Хто хоче миру, готує війну») зустрічається в римського воєнного теоретика IV ст. н. е. Флавія Вегеція.

— Кажуть же мудрі люди: «*Ci vis pacem, para bellum*» (П. Панч, Гомоніла Україна).

992.

Sturm und Drang Буря й натиск

Назва п'єси німецького письменника Ф.-М. Клінгера (1752—1831), написаної в 1776 р. Згодом так стали називати цілий період в історії німецької літератури (70—80-і роки XVIII ст.). Діячі періоду «бурі й натиску» — «штюрмери» — активно боролися проти змертвілих догм класицизму, прокладаючи шлях новому літературному напрямкові — романтизму.

У переносному вживанні *Sturm und Drang* — час бурхливого розвитку; піднесення; неспокій.

Подумай, мамо! тут, на сій планеті,
скінчився вже
твій творчий *Sturm und Drang*,
той надмір сил, і соків, і тепла
вже вичерпавсь, і замкнена наві
твоя тут творча кар'єра.

(І. Франко, В плен-єрі, I)

...Я застаюся вдома, читаю, граю на фортепіано або пишу листи, остатнім. врешті, мало займаюсь, — ...не пишеться щось, немає жадної рівноваги душі, тепер

мене більш ніж коли опанували *Drang und Sturm* та й нема такої нагальної роботи (Леся Українка, Лист до М. П. Косача, III, 1891 р.).

993.

Sub specie aeternitatis

З точки зору вічності

Вираз запозичено з трактату видатного голландського філософа Б. Спінози (1632—1677) «Етика».

Ми сказали вже, що історик у ньому [Я. Врхліцькому] йде поруч з філософом. Історик раз у раз забігає очима в минувшину і бачить тисячі і мільйони фактів і постатей, що манять до себе очі і душу поета; філософ силкується внести якусь цілість у ті розрізнені деталі, дивитись на них із якогось вищого погляду, так сказати, *sub specie aeternitatis* (І. Франко, Ярослав Врхліцький, його життя і творчість).

Давні філософи розглядали великі й малі явища світу (і іншим радили так чинити) *in specie aeternitatis*— з врахуванням вічності... І буде цілком справедливо, коли ми скажемо: тільки діалектичний метод розглядання подій *in specie SPSP* дає правильне розуміння всіх фактів нашої дійсності і зв'язаних з нею історичних питань (С. Тудор, Визволення слова).

Т

994.

Tabula rasa

Чиста дошка

Цей вираз вперше зустрічається у творі великого старогрецького філософа Арістотеля

(384—322 до н. е.) «Про душу», де остання порівнюється з «дошкою, на якій в дійсності нічого не написано». Пізніше подібні вислови зустрічаються в Олександра Афродісійського, Плутарха та ін. Крилатим цей вислів став після того, як він був ужитий в творі англійського філософа Д. Локка «Дослідження про людський розум» (1690) на визначення душі людини, яка ще не відчула на собі впливу виховання.

Зміст вислову в сучасній мові: чиста, незіпсована людина (часом іронічно — наївна людина); у ширшому значенні — цілковите незнання, відсутність будь-яких відомостей про що-небудь.

Щодо індіаністики українська культура була *tabula rasa*, і ті поодинокі вчені, які приділяли серед інших занять деяку увагу і санскриту, не могли змінити загального становища (О. Білецький, Франко й індійська література).

995.

Te, Deum, laudamus

Тебе, бога, хвалимо

Початкові слова католицького гімна, авторство якого приписується святим Амвросію і Августині (IV ст.).

І жменька дрібної православної шляхти збилася навколо нього, наїжившись шаблями. Як божевільні, наскакували на них пани.

— *Te, Deum, laudamus*,— побожно прошепотів біскуп і перехрестив розп'яттям бурхливу шляхту (З. Тулуб, Людолови).

Вислів уживається в наш час переважно з іронічним або саркастичним забарвленням.

Впав наш батько не на камі
А на здохлу ту собаку!
І не вбився... Значить бог наш
Догляда за нашим краєм.
От за віщо з щирим серцем
Цей *Te Deum* ми співаєм.

(В. Самійленко, *Te Deum*)

V

996.

Vae victis!

Горе переможеним!

Вигук Бренна—ватажка галльського племені сенонів. Він пообіцяв зняти облогу Рима, якщо римляни дадуть йому 1000 фунтів золота. Коли римляни відважували йому золото, Бренн кинув на терези з гирями свій меч. На запитання римлян, що це означає, він глузуливо пояснив: «Це означає — горе переможеним!».

— Яка краса! які чудові відтінки заграви! — говорив він з пафосом досвідченого промовця. — «*Vae victis*». Тепер я розумію цей вигук (З. Тулуб, Людолови).

«*Vae victis*» — назва поезії (1904) М. Вороного.

997.

Wanderjahre**Роки блукань, мандрів**

Вислів походить від назви роману великого німецького письменника Й.-В. Гете «*Wilhelm Meisters Wanderjahre*» («Роки мандрів Вільгельма Мейстера» (1821—1829), в основі якого лежить гуманістичний ідеал всебічного духовного і суспільного розвитку повноцінної, діяльної людської особистості.

Згадаймо вдатку ті лицарські, цільні і горді постаті, таких Василя і Ілаша з «Люби-згуби», Сафата Зінича, що за правду гине, старого опришка Донду і др., і зрозуміємо, що, бачачи кругом себе таку природу і таких людей, а не чуючи задля молодого віку ніякого дотиску порядків суспільних в тім житті, Федькович і пізніше, по своїх тяжких «*Wanderjahre*», з запалом мусив згадувати про той час і тих людей (І. Франко. Молодий вік Осипа Федьковича).

998.

**Wer den Dichter will verstehen,
Muss in Dichters Lande gehen****Хто хоче зрозуміти поета,
Мусить піти в його країну**

Слова Й.-В. Гете з «Приміток і пояснень для кращого розуміння «Західно-східного Дивану» (1819).

Як же ж розуміється нині наука історії літературної? Під впливом новішої теорії еволюційної, котра мала такий могутній вплив на всі науки, стара Гетевська формула

*Wer den Dichter will verstehen,
Muss in Dichters Lande gehen —*

розширилася до об'єму справді всеобіймаючого (І. Франко, «Тополя» Т. Шевченка).

Z

999.

Złota wolność **Золота вольність**

Назва старовинного польського герба (Z. Gloger, Encyklopedia staropolska ilustrowana, т. IV, Warszawa, 1903, стор. 500—501).

У переносному значенні — громадянські свободи; ідеальне суспільство (суспільний лад).

Скільки б шляхта не говорила про демократизм, про братство і рівність, про «золоту вольність» і незалежність — всі ці чудові принципи, вичитані з промов старого Риму, вона пристосувала виключно до себе — єдиної верстви Речі Посполитої, що мала всі громадські права (З Тулуб, Людолови).

Ця програма [йдеться про політичні погляди Міцкевича] не була прийнята, звичайно, аристократами, які прагнули відродження «золотої вольності» Польщі в специфічному значенні цих слів, але за здійснення її боровся Міцкевич у своїй публіцистичній та громадській діяльності (М. Рильський, Поезія Адама Міцкевича).

1000.

ζῶον πολιτικόν

[Людина] — істота суспільна

Слова великого старогрецького філософа Арістотеля (384—322 до н. е.).

Серце людини — об'єкт історичної (не фізіологічної) категорії. Серце доби, здійснюване в аспекті класової боротьби, — класове серце — це є в грудях людини. Говорив про це великий стагірит, Арістотель: «*φизей δζωον πολιτικον*» — з природи *політична тварина* — це людина (С. Тудор, Зустрічі з книжками).

ПОКАЖЧИК АВТОРІВ ВИСЛОВЛЮВАНЬ

Августин Аврелій — 944, 988.

Александров В. — 797.

Алкей — 958.

Альгаротті Франческо — 890.

Андерсен Ганс-Крістіан — 327.

Арбетнот Джон — 167.

Арістотель — 447, 994, 1000.

Бажов Павло Петрович — 212.

Байрон Джордж-Ноел-Гордон — 383, 789.

Бальзак Оноре де — 373.

Баратинський Євген Абрамович — 871.

Безименський Олександр Ілліч — 422.

Бісмарк Отто фон Шенгаузен — 224.

Блок Олександр Олександрович — 894.

Бурідан Жан — 512.

Вишня Остап (Губенко Павло Михайлович) — 628.

Вольтер (Аруе Франсуа-Марі) — 178, 395, 738, 825,
956.

Вяземський Петро Андрійович — 302.

Гайдар Аркадій (Голіков Аркадій Петрович) — 712.

Галан Ярослав Олександрович — 432.

Галілей Галілео — 116.

Гашек Ярослав — 52.

Гейне Генріх — 440, 957.

Геракліт з Ефеса — 462, 736.

Герцен Олександр Іванович — 814.

Гесіод — 254, 726.

Гете Йоганн-Вольфганг — 77, 140, 673, 705, 858, 948,
997, 998.

Гіппократ — 103, 216, 985.

- Глібов Леонід Іванович — 680.
Гоббс Томас — 739.
Гоголь Микола Васильович — 82, 164, 258, 309, 381,
404, 451, 526, 555, 677, 767, 801, 840, 862, 881,
883, 896, 900, 932.
Гомер — 147, 268, 351, 401, 544, 735, 787.
Гонкур Едмон — 950.
Гончаров Іван Олександрович — 498.
Горацій Флакк Квінт — 141, 252, 934, 935, 954, 979.
Горький Максим (Пешков Олексій Максимович) — 59,
122, 243, 415, 436, 627, 648, 841, 854, 861, 903,
920.
Грибєдов Олександр Сергійович — 423, 564, 745, 839,
849, 852, 887, 899, 902.
Гуго Герман — 982.
Гулак-Артемівський Семен Степанович — 666.
Гурне Венсен де — 966.
- Данте Алігєрі — 36, 157, 967.
Дарвін Чарлз-Роберт — 49.
Декарт Рене — 942.
Дефо Даніель — 616.
Добролюбов Микола Олександрович — 704, 872, 910.
Достоевський Федір Михайлович — 898, 917.
Д'Юрфе Оноре — 645.
- Енгельс Фрідріх — 418, 452, 580, 584, 592, 593,
685.
Ешенбах Вольфрам фон — 524.
- Єршов Петро Павлович — 149.
- Жан-Поль (Ріхтер Йоганн-Пауль-Фрідріх) — 637.
- Заменгоф Людвіг — 198.
Золя Еміль — 370, 805.
- Ібсен Генрік — 367.
Іоанн Безземельний — 72.
- Камбон П'єр-Жозеф — 412.
Кант Іммануїл — 615.

- Карпенко-Карий (Тобілевич Іван Карпович) — 288, 300, 600.
 Катков Михайло Никифорович — 32.
 Катон Старший — 297.
 Квітка-Основ'яненко Григорій Федорович — 336, 678.
 Клінгер Фрідріх-Максиміліан — 992.
 Кольцов Олексій Васильович — 878.
 Конан-Дойль Артур — 811.
 Костер Шарль де — 571, 711.
 Котляревський Іван Петрович — 159, 279, 427, 455, 519.
 Коцюбинський Михайло Михайлович — 323, 713.
 Краєвський Андрій Олександрович — 911.
 Крилов Іван Андрійович — 163.
 Кропивницький Марко Лукич — 137.
 Кузен Віктор — 413.
 Купер Фенімор — 513.
 Кюстін Адольф де — 727.
 Лелевель Йоакім — 217.
 Ленін Володимир Ілліч — 37, 74, 124, 132, 169, 207, 257, 410, 623.
 Лермонтов Михайло Юрійович — 543, 857, 863, 865, 867, 906, 909.
 Лінней Карл — 964.
 Ломоносов Михайло Васильович — 874.
 Лукіан — 821.
 Майков Аполлон Миколайович — 921.
 Макаренко Антон Семенович — 530.
 Маркс Карл — 260, 314, 418, 533, 579, 584, 592, 593, 608, 610, 689.
 Мармонтель Жан-Франсуа — 87.
 Марціал Марк Валерій — 983.
 Маяковський Володимир Володимирович — 843, 845, 847, 901, 905, 913, 916, 927, 929, 930, 933.
 Мерзляков Олексій Федорович — 912.
 Метерлінк Моріс — 654.
 Мирний Панас (Рудченко Панас Якович) — 144, 357, 595.
 Михайлов Михайло Ларіонович — 908.
 Міцкевич Адам — 520, 547.
 Мола — 603.
 Мольєр (Поклен Жан-Батіст) — 700.

- Монтеск'є Шарль-Луї — 60.
Мор Томас — 742.
Надсон Семен Якович — 430.
Некрасов Микола Олексійович — 782, 842, 846, 870,
922.
Непот Корнелій — 991.
Нечуй-Левицький Іван Семенович — 30, 676.
Ніцше Фрідріх — 86, 435, 538, 573, 586, 695.
Новаліс (Гарденберг Фрідріх фон) — 146.
Овідій Публій Назон — 330, 407, 955.
Одоевський Олександр Іванович — 868.
Островський Микола Олексійович — 517, 827.
Островський Олександр Миколайович — 308, 864.
Паскаль Блез — 416, 969.
Перро Шарль — 794.
Петренко Михайло Миколайович — 802.
Піфагор — 429.
Плавт Тіт Макцій — 371, 722, 989.
Потьє Ежен — 15, 560, 808, 848, 895.
Пушкін Олександр Сергійович — 107, 211, 425, 437,
661, 850, 851, 853, 855, 856, 858, 859, 860, 869,
873, 875, 876, 879, 880, 886, 890, 891, 892, 893,
907, 914, 915, 923.
Равілла Кассій Лонгін — 945.
Радішев Олександр Миколайович — 928.
Распе Рудольф-Еріх — 33.
Рильський Максим Тадейович — 491.
Ріхтер Йоганн-Пауль-Фрідріх (Жан-Поль) — 637.
Руданський Степан Васильович — 718.
Руже де Ліль Клод-Жозеф — 388.
Салтиков-Шедрін Михайло Євграфович — 138, 281, 570,
701, 730, 844, 884, 918, 919, 925.
Сартін Габріель де — 941.
Сауті Роберт — 205.
Сенека Люцій Анней — 936.
Сент-Бев Шарль-Огюст — 71.
Сервантес Сааведра Мігель де — 183.
Сковорода Григорій Савич — 121.
Сократ — 947.
Сосюра Володимир Миколайович — 694.

- Спіноза Бенедикт (Барух) — 993.
Старицький Михайло Петрович — 490, 829.
Стеффенс Хенрік — 20.
- Тацит Публій Корнелій — 990.
Теренцій Публій — 417, 965.
Тичина Павло Григорович — 93, 441, 479, 525, 537,
649, 809.
Токвіль Алексіс — 675.
Толстой Лев Миколайович — 237, 470.
Тредьяковський Василь Кирилович — 924.
Тургенев Іван Сергійович — 31, 35, 625, 877.
- Уваров Сергій Семенович — 516.
Уеллс Герберт-Джордж — 394.
Українка Леся (Косач Лариса Петрівна) — 184, 363,
664, 760, 824.
Успенський Гліб Іванович — 98.
- Фонвізін Денис Іванович — 414.
Франко Іван Якович — 48, 95, 145, 235, 238, 242,
289, 358, 474, 539, 545, 585, 634, 699, 731, 746,
783, 813, 815, 837.
Фучік Юліус — 368.
- Цезар Гай Юлій — 535.
Ціцерон Марк Туллій — 940, 963, 975, 977, 986.
- Чернишевський Микола Гаврилович — 546.
Чехов Антон Павлович — 38, 882.
- Шаміссо Адальберт фон — 812.
- Шевченко Тарас Григорович — 1, 8, 16, 55, 75, 81, 83,
106, 109, 112, 113, 114, 117, 118, 126, 127, 151,
172, 176, 180, 187, 218, 221, 226, 227, 229, 232,
233, 241, 246, 271, 272, 283, 285, 287, 294, 296,
306, 312, 337, 343, 409, 419, 439, 446, 448, 449,
453, 457, 461, 463, 464, 465, 473, 478, 484, 492,
495, 497, 501, 502, 505, 604, 605, 607, 617, 618,
619, 636, 646, 662, 691, 733, 773, 795, 796, 803,
804, 816, 826, 836, 888.
- Шекспір Вільям — 61, 119, 128, 160, 188, 328, 350,
424, 515, 569, 624, 708, 817.
- Шіллер Фрідріх — 278, 612.
- Ювенал Децій Юній — 39, 972.
- Яновський Юрій Іванович — 377.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ВИРАЗІВ

- А** братія мовчить собі, витріщивши очі! — 1.
Авгійові стайні — 2.
Авгур — 3.
Авель — 4.
Агнець божий — 5.
Адам. За Адама — 6.
Адамове ребро — 7.
Адамові діти — 8.
Алчущі і жаждуші — 9.
Альбїон — 10.
Альфа і омега — 11.
Аннібалова клятва — 12.
Антей — 13.
Антихрист. Антихристова печать — 14.
А паразитів жде біда! — 15.
А подивися та спитай, що там твориться у тім раї! — 16.
Аполлон — 17.
Апостол — 18.
Аргонавти — 19.
Аристократія духу — 20.
Аркадія — 21.
Асмодей — 22.
Аспазія — 23.
Астарта — 24.
Астрея. Часи Астреї — 25.
Атлантида — 26.
Атлас (Атлант) — 27.
Афіна — 28.
Ахіллесова п'ята — 29.
Баба Палажка — 30.
Базаров — 31.
Бандити пера — 32.
Барон Мюнхгаузен — 33.

- Бастілія — 34.
Батьки і діти — 35.
Беатріче — 36.
Без людських емоцій немає і бути не може людського
шукання істини — 37.
Беліков — 38.
Біла ворона (крук) — 39.
Білий терор — 40.
Благословенна в жонах (між жонами) — 41.
Блажен, іже і скоти милує — 42.
Блажен муж, що не йде на раду нечестивих — 43.
Блаженні вбогі духом — 44.
Блудний син — 45.
Богоборець — 46.
Бондарівна — 47.
Борислав сміється — 48.
Боротьба за існування — 49.
Ботокуди — 50.
Боян — 51.
Бравий (вояк) Швейк — 52.
Брат (піднявся) на брата — 53.
Брут — 54.
Будеш, батьку, панувати, поки живуть люди — 55.
Будьте, як діти — 56.
Буй-тур — 57.
Були віки Трояна — 58.
Буревісник — 59.
Буря в склянці води — 60.
Бути чи не бути — 61.
- Ваал — 62.
Вавілон — 63.
Вавілонська вежа — 64.
Вавілонський полон — 65.
Валаамова ослиця — 66.
Валькірії — 67.
Вандали — 68.
Варфоломійська ніч — 69.
Варяги — 70.
Вежа з слонової кістки — 71.
Велика хартія вольностей — 72.
Великий Пан помер! — 73.
Великий почин — 74.
Великих слів велика сила — 75.

- Вельзевул — 76.
Вертер — 77.
Весна народів — 78.
Ветхий Адам. Скинути ветхого Адама — 79.
Вигнання з раю — 80.
Вигострить сокиру — 81.
Видимий світові сміх і невидимі йому сльози — 82.
Ви любите на братові шкуру, а не душу! — 83.
Випити чашу до дна — 84.
Випускати духа з пляшки — 85.
Витати в емпіреях — 86.
Вища раса — 87.
Від великого до смішного один крок — 88.
Віддати кесареве кесарю, а боже богові — 89.
Відділяти кукіль від пшениці — 90.
Відкрити Америку — 91.
Вільгельм Телль. Країна Вільгельма Телля — 92.
Віра без діла мертва — 93.
Вітер з України — 94.
Вічний революціонер — 95.
Вічний сон — 96.
Віші — 97.
Влада землі — 98.
Влада темряви — 99.
Влити нове вино в старі міхи — 100.
Вовк у овечій шкурі — 101.
Во главу угла — 102.
Вогнем і мечем — 103.
Вогненні слова (Валтасарів бенкет) — 104.
Вогонь в одежі слова — 105.
Во дні фельдфебеля-царя — 106.
Возлюбленник муз і грацій — 107.
Возсіяло світло — 108.
Вольнодумствує в шинку — 109.
Воскресіння з мертвих — 110.
Воскресіння Лазаря — 111.
Врага не буде, супостата — 112.
Вражою злою кров'ю волю окропіте — 113.
Вре́мя люте — 114.
Всеви́дящее око — 115.
Все ж вона крутиться! — 116.
Все покажем! тільки дайте себе в руки взяти. Як
тюрми муровати, кайдани кувати — 117.

В сім'ї вольній, новій — 118.
Всім пахощам Аравії... — 119.
Всяке даяння благо — 120.
Всякому городу нрав права — 121.
Вуж і Сокіл — 122.
Вулкан — 123.
Вчитися, вчитися і вчитися — 124.

Гадесові поля — 125.
Галайда. Ніж Галайди — 126.
Гамалія — 127.
Гамлет — 128.
Гарматне м'ясо — 129.
Гарпії — 130.
Геєнна вогненна — 131.
Генеральна репетиція Жовтневої революції — 132.
Геркулес — 133.
Герострат — 134.
Гідра — 135.
Глас вопіючого в пустині — 136.
Глнтай, або ж Павук — 137.
Глупов. Глуповці — 138.
Гнати крамарів з храму — 139.
Гниле багно — 140.
Гола правда — 141.
Голгофа — 142.
Голіаф — 143.
Голодна воля — 144.
Голос духа чути скрізь — 145.
Голуба квітка — 146.
Гомеричний сміх — 147.
Гомункулус — 148.
Горбоконики — 149.
Гордіїв вузол — 150.
Громадою обух сталить — 151.
Громадянська скорбота — 152.
Грона гніву (достигли) — 153.
Гроші не пахнуть — 154.
Грюнвальд. Грюнвальдська битва — 155.

Дамоклів меч — 156.
Дантове пекло — 157.
Два Аякси — 158.

- Де згода в сімействі... — 159.
Дездемона — 160.
Декларація прав людини і громадянина — 161.
Демосфен — 162.
Дем'янова юшка — 163.
Держиморда — 164.
Десять заповідей. Заповіді — 165.
Джоконда (Монна Ліза) — 166.
Джон Буль — 167.
Див кличе над деревами — 168.
Дитяча хвороба «лівизни» — 169.
Дифірамб — 170.
Діана — 171.
Діла незабутні дідів наших — 172.
Діоген — 173.
Для слави козацької — 174.
Лоба великих реформ — 175.
Добра не жди, не жди сподіваної волі — вона заснула:
цар Микола її приспав — 176.
Добрими намірами вимощене пекло — 177.
Доглядати свій сад — 178.
Договір з дияволом — 179.
Доки сонце з неба сяє — 180.
Долина печалі (юдоль плачу) — 181.
Дон-Жуан — 182.
Дон-Кіхот — 183.
Досвітні вогні — 184.
Драконівські закони — 185.
Друг, що тричі відрікся — 186.
Думи мої, думи мої! Квіти мої, діти! — 187.
Дух Банко — 188.
Дух і буква — 189.
Дядечко Сем — 190.
- Евріка! — 191.
Едем — 192.
Езопівська мова — 193.
Ельдорадо — 194.
Еолова арфа — 195.
Еринії — 196.
Ескулап — 197.
Есперанто — 198.
Ефеб — 199.

- Євангеліє — 200.
 Європейський концерт — 201.
 Єгипетська неволя — 202.
 Єгипетська робота — 203.
 Єлісейські поля. Єлісейські квіти — 204.
 Єпископ Гатон — 205.
 Єретик — 206.
 Є така партія! — 207.
- Жандарм Європи — 208.
 Жар-птиця — 209.
 Жертва громадського темпераменту — 210.
 Живий Курилка — 211.
 Живинка в ділі — 212.
 Живий труп — 213.
 Живуща вода — 214.
 Життєвий простір — 215.
 Життя коротке, та безмежна штука — 216.
- За вашу і нашу свободу! — 217.
 За горами гори, хмарою повиті, засіяні горем, кровію
 політі — 218.
 За землю Руськую, за рани Ігореві! — 219.
 Зайва людина — 220.
 За кражу, за війну, за кров — 221.
 За лакомство нещасне — 222.
 Залізна маска — 223.
 Залізом і кров'ю — 224.
 Замість хліба дати камінь — 225.
 Заплакана мати усміхнеться — 226.
 Запустить пазурі в печінки — 227.
 Зарити талант (скарб) у землю — 228.
 За святую правду-волю розбойник не стане... не розіб'є
 живе серце за свою країну — 229.
 Заступити шляхи полю — 230.
 Зачароване коло — 231.
 За шмат гнилої ковбаси — 232.
 З багрянниць онучі драти — 233.
 Зброя — слово — 234.
 З вершин і низин — 235.
 Зевс-громовержець — 236.
 Зелена паличка — 237.
 Земле моя, всеплодющая мати — 238.

- Земля еси і одійдеш у землю — 239.
 Земля і воля — 240.
 Землячок — 241.
 Зів'яле листя — 242.
 З ким ви, «майстри культури»? — 243.
 Златоуст — 244.
 Злий геній — 245.
 Злі люди — 246.
 Злоба дня — 247.
 Знамення часу — 248.
 Зоїл — 249.
 Золота молодь — 250.
 Золота рибка — 251.
 Золота середина — 252.
 Золоте руно — 253.
 Золотий вік — 254.
 Золотий дощ — 255.
 Золотий телець (теля) — 256.
 Зривання всіх і всіляких масок — 257.
- Іван Іванович та Іван Никифорович — 258.
 Іван Непомнящий — 259.
 Ідея стає матеріальною силою, як тільки вона оволодіває масами — 260.
 Ідол. Викинути ідола в Дніпро — 261.
 Ієремія — 262.
 Ієрихонська труба. Ієрихонські мури — 263.
 Ізіда — 264.
 Із страхом і трепетом приступити — 265.
 Ікар — 266.
 Іксіон — 267.
 Іліон у полум'ї — 268.
 Ілля Муромець — 269.
 Ім'я ім легіон — 270.
 І на оновленій землі врага не буде, супостата — 271.
 І неситий не виоре на дні моря поле — 272.
 Інквізиція — 273.
 Інші часи — інші пісні — 274.
 Іов праведний (многостраждальний) — 275.
 Іосиф Прекрасний — 276.
 Ірод — 277.
 Іскра божа — 278.
 І ставок, і млинок, і вишневенький садок — 279.

- Іуда. Іудин поцілунок — 280.
 Іудушка Головльов — 281.
 Іфігенія — 282.
 І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь — 283.
 І шумить, і гуде... — 284.
 І що снилось-говорилось... — 285.
- Каїн — 286.
 Кайдани порвіте — 287.
 Калитка — 288.
 Каменярі — 289.
 Камінь преткновенія — 290.
 Камо грядеші? — 291.
 Канібалізм — 292.
 Канни — 293.
 Караюсь, мучуся... але не каюсь! — 294.
 Кари єгипетські — 295.
 Кари ляхам, кари! — 296.
 Карфаген повинен бути зруйнований — 297.
 Кастальське джерело — 298.
 Кастор і Поллукс (Діоскури) — 299.
 Катай, Матюшо, гуси — 300.
 Катон. Поза Катона — 301.
 Квасний патріотизм — 302.
 Кедр ліванський — 303.
 Кимвал брязкаючий — 304.
 Кинути камінь — 305.
 Кирпа-Гнучкошиєнко-в — 306.
 Китайський мур (стіна) — 307.
 Кіт Кітич — 308.
 Кіфа Мокійович — 309.
 Книга життя (книга призначення) — 310.
 Книга за сімома печатами — 311.
 Княжата недорослі — 312.
 Кобленц — 313.
 Кожний за здібностями, кожному за потребами — 314.
 Кожний камінь кричить — 315.
 Козел відпущення — 316.
 Коли гора не йде до Магомета, то Магомет іде до го-
 ри — 317.
 Колос Мемнонський — 318.
 Колумб — 319.
 Колумбове яйце — 320.

- Коні Апокаліпсису — 321.
Коні іржуть за Сулою, сурмлять сурми в Новіграді — 322.
Коні не винні — 323.
Конквістадори — 324.
Корифей — 325.
Королева полів — 326
Король голий — 327.
Король Лір — 328.
Котурни — 329.
Крапля камінь точить — 330.
Краще пізно, ніж ніколи — 331.
Крез — 332.
Криваве вино — 333.
Крокодилячі сльози — 334.
Кування слів — 335.
Кузьма Трохимович — 336.
Куций німець вузлуватий — 337.
Лабіринт — 338.
Лавровий вінок — 339.
Лазар. Співати Лазаря — 340.
Лаконізм — 341.
Ламати списи — 342.
Лани широкополі — 343.
Лакоон — 344.
Лаура — 345.
Лебедина пісня — 346.
Левіафан — 347.
Легіон — 348.
Легше верблюдові пройти крізь голчане вухо, ніж багатому увійти в царство небесне — 349.
Леді Макбет — 350.
Лежати в богів на колінах — 351.
Лепта (вдовиці) — 352.
Лета. Канути в Лету — 353.
Летючий голландець — 354.
Лисиці брешуть на щити — 355.
Лицар без страху і догани — 356.
Лихо давне і сьогочасне — 357.
Лиш боротись — значить жити — 358.
Лікарю, зцілися сам! — 359.
Ліхтар Діогена — 360.
Ловці душ — 361.

Лойола — 362.
Ломикамінь — 363.
Лоно Авраамове — 364.
Лорелай (Лорелея) — 365.
Лукуллівський бенкет — 366.
Любовний трикутник — 367.
Люди, будьте пильні! — 368.
Люди доброї волі — 369.
Людина-звір — 370.
Людина людині вовк — 371.
Людина людині — друг, товариш і брат — 372.
Людська комедія — 373.
Люцифер — 374.

Мавка — 375.
Мадам де Курдюкоф — 376.
Мадонна — 377.
Майстер корабля — 378.
Макіавеллі — 379.
Мальбрук в похід зібрався — 380.
Мамон (Мамона). Служити Мамоні — 381.
Манілов. Маніловщина — 382.
Манна небесна — 383.
Манфред — 384.
Марія Магдаліна — 385.
Марко Проклятий — 386.
Марс — 387.
Марсельеза — 388.
Мартиролог — 389.
Марфа і Марія — 390.
Маслинова гілка — 391.
Мати городів руських — 392.
Мафусаїл — 393.
Машина часу — 394.
Медовий місяць — 395.
Медуза — 396.
Мекка — 397.
Мельпомена — 398.
Мені з жінкою не возиться — 399.
Мені належить помста — 400.
Ментор — 401.
Менший брат — 402.
Меркурій — 403.

- Мертві душі — 404.
Мертві сраму не їмуть — 405.
Месія — 406.
Метаморфози — 407.
Микула Селянинович — 408.
Минають дні, минає літо — 409.
Мирне співіснування — 410.
Миру не ждуть — мир завойовують — 411.
Мир халупам, війна палацам — 412.
Мистецтво для мистецтва (штука для штуки) — 413.
Митрофанушка — 414.
Місто Жовтого Диявола — 415.
Місце під сонцем — 416.
Мовчання — знак згоди — 417.
Могильщик буржуазії — 418.
Може, вдарять або дулю дати благоволять... — 419.
Мойри — 420.
Мойсей — 421.
Молода гвардія — 422.
Молчалін — 423.
Монтеккі і Капулетті — 424.
Моцарт і Сальєрі — 425.
Мудрі, як змії, і кроткі, як голуби — 426.
Мужича правда есть колюча, а панська на всі боки
гнуча — 427.
Муза — 428.
Музика сфер — 429.
Муки слова — 430.
Муки Тантала — 431.
Мутії свяченої водички — 432.
Мученик — 433.
- Навалювати Оссу на Пеліон — 434.
Надлюдина — 435.
На дні — 436.
Над розбитим коритом — 437.
На землі мир і в челоуецах благоволеніє — 438.
Найменший брат — 439.
На крилах пісень — 440.
На майдані коло церкви революція іде — 441.
На отмщеніє язикам — 442.
Напитися шоломом Дону — 443.
Наріжний камінь — 444.

На розпуттях велелюдних — 445.
На сторожі коло їх поставлю слово — 446.
На сьомому небі — 447.
Наша дума, наша пісня не вмре, не загине! — 448.
Нащо мені чорні брови — 449.
На ясні зорі, на тихі води — 450.
Небокопитель — 451.
Не догма, а керівництво до дії — 452.
Незлим тихим словом — 453.
Не знають, що творять — 454.
Не із нашого села — 455.
Нектар (і амброзія) — 456.
Нема на світі України, немає другого Дніпра — 457.
Нема пророка в своїй краї і — 458.
Немезіда — 459.
Не мечить бісеру перед свиньми — 460.
Не минайте ані титли, ніже тії коми — 461.
Не можна двічі увійти в ту саму річку — 462.
Не називаю її раєм... — 463.
Не нам на прою з тобою стати — 464.
Неначе цвяшок в серце вбитий... — 465.
«Ненька-Україна» — 466.
Не одним хлібом живе людина — 467.
Неопалима купина — 468.
Не осоромимо землі Руської — 469.
Непротивлення злу насильством — 470.
Не протився злому — 471.
Нерон — 472.
Не скує душі живої і слова живого — 473.
Нестертий слід — 474.
Нести хрест — 475.
Нестор — 476.
Не суди і тебе не осудять — 477.
Не так тії вороги, як добрії люди — 478.
Не той тепер Миргород, Хорол-річка не та — 479.
Нині отпущаєші — 480.
Нитка життя — 481.
Ничтоже сумняся (сумняшеся) — 482.
Нігілізм — 483.
Ні вітру, ні хвилі... — 484.
Ні елліна, ні іудея — 485.
Ніке (Ніка) — 486.
Ні на йоту — 487.

- Ніоба — 488.
Нірвана — 489.
Ніч яка, господи! Місячна, зоряна:
збирай — 490.
Нове життя нового прагне слова — 491.
Новий і праведний закон — 492.
Нові люди — 493.
Ноїв ковчег — 494.
Ну що б, здавалося, слова... — 495.
- Обітована земля — 496.
Обличитель жестоких людей несних — 497.
Обломов. Обломовщина — 498.
Од дерева одірваний листочок — 499.
Одісей. Одісея — 500.
Од молдаванина до фінна на всіх языках все мовчить —
501.
Оживуть степи, озера — 502.
Ой наступила та чорна хмара... — 503.
Око за око, зуб за зуб! — 504.
Око, око! Не дуже бачиш ти глибоко! — 505.
Олександр Македонський — 506.
Олімп. Олімпійські громи. Олімпійський спокій — 507.
Орати тугу, сяті смуток — 508.
Ормузд і Аріман — 509.
О Руська земле, уже, за шеломянем еси! — 510.
Орфей — 511.
Осел Бурідана — 512.
Останній з могікан — 513.
Отрясти прах — 514.
Офелія — 515.
Офіціальна народність — 516.
- Павло Корчагін — 517.
Пан — 518.
Панів за те там мордували і жарили зо всіх боків... —
519.
Пан Твардовський — 520.
Папи родяться в комині — 521.
Парки — 522.
Парнас. Парнасці — 523.
Парсіфаль — 524.
Партія веде — 525.

Пасічник Рудий Панько — 526.
Пастир і стадо — 527.
Пастуша ідилія — 528.
Пегас — 529.
Педагогічна поема — 530.
Пенати — 531.
Пентефрієва жінка — 532.
Первісне нагромадження — 533.
Первородний гріх — 534.
Перейти Рубікон — 535.
Перекувати мечі на рала — 536.
Перемагають і жить! — 537.
Переоцінка цінностей — 538.
Перехресні стежки — 539.
Перун — 540.
Петрова скеля — 541.
Печальник горя народного — 542.
Печорінство — 543.
Пігмеї — 544.
Підеш ти у мандрівку століть з мого духа печаттю—545.
Підручник життя — 546.
Під селянську стріху — 547.
Пізнай самого себе — 548.
Пілат — 549.
Пісня пісень — 550.
Плач і скрегіт зубовний — 551.
Плач на ріках вавілонських — 552.
Плебеї — 553.
Плеяда — 554.
Плоть і кров — 555.
Плюшкін — 556.
Побити камінням — 557.
Повертається на круги своя — 558.
Повстав рід на рід — 559.
Повстаньте, гнані і голодні! — 560.
Поет і громадянин — 561.
Покивати головою — 562.
Поклонятися чужим богам — 563.
Полковник Скалозуб — 564.
Полова, що її розвіє вітер. Порох, що його несе вітер
у пустиню — 565.
Полтава. Як швед під Полтавою — 566.
Поляниця удалая — 567.

- Помазаник — 568.
Померти — спочити — 569.
Помпадури і помпадурші — 570.
Попіл Клааса б'є в серце — 571.
Посіяти зуби дракона — 572.
По той бік добра і зла — 573.
Потьомкінські села — 574.
Початок кінця — 575.
Почитай батька й матір — 576.
Права путь — 577.
Правду говори вчасно і невчасно — 578.
Практика — критерій істини — 579.
Праця створила людину — 580.
Предати анафемі — 581.
Предтеча — 582.
Прекрасна Єлена — 583.
Привид комунізму — 584.
Прийде нове життя, добро нове у світ — 585.
Присмерк богів — 586.
Притча во язицех — 587.
Приходьте й володійте нами — 588.
Провідна нитка — 589.
Продати за миску сочевиці — 590.
Прокрустове ложе — 591.
Пролетарі всіх країн, єднайтеся! — 592.
Пролетарям нічого втрачати, крім своїх ланцюгів — 593.
Прометей — 594.
Пропаща сила — 595.
Пророк — 596.
Проти рожна перти (іти) — 597.
Прощайте ворогам вашим — 598.
Пси-рицарі — 599.
Пузир — 600.
Пуп землі — 601.
Путівка в життя — 602.
- Раби незрячі, гречкосії — 603.
Раби, підніжки, грязь Москви, варшавське сміття — ваші
пани, ясновельможні гетьмани — 604.
Радуйся, Маріє! — 605.
Рани і скорпіони — 606.
Реве та стогне Дніпр широкий — 607.
Революції — локомотиви історії — 608.

Реквієм — 609.
Релігія — опіум для народу — 610.
Рептилія — 611.
Рицар Тоггенбург — 612.
Ріг Амалфеї — 613.
Річард Левине Серце — 614.
Річ у собі — 615.
Робінзон — 616.
Роботящі уми, роботящі руки — 617.
Розбиває, та не вип'є живущої крові — 618.
Розпинателі народні — 619.
Розпни його! — 620.
Розп'яття — 621.
Розтікатися мислю по дереву — 622.
Розум, честь і совість нашої епохи — 623.
Ромео і Джульєтта — 624.
Рудін — 625.

Сади Семіраміді — 626.
Самгін — 627.
Самостійна дівка — 628.
Самсон і Даліла — 629.
Сарданапал — 630.
Сардонічний сміх — 631.
Сатрап — 632.
Сатурн. Паша Сатурна — 633.
Свинська конституція — 634.
Свиснув Овлур за рікою — 635.
Світе ясний! Світе тихий! — 636.
Світова скорбота — 637.
Світоч. Світило — 638.
Свобода, рівність, братерство — 639.
Своя своїх не познаша — 640.
Святая святих — 641.
Святогор — 642.
Седан — 643.
Сезам, одчинись! — 644.
Селадон — 645.
Село на нашій Україні — 646.
Сельний крин — 647.
Серце Данко — 648.
Серцем кучерявий — 649.
Сестра Аполлона — 650.

Сивіла. Читати Сивіліні книги — 651.
Сильна, як смерть — 652.
Сильні світу цього — 653.
Синій птах — 654.
Сі іфова праця — 655.
Сіль землі — 656.
Сім корів худих і сім корів товстих — 657.
Сіячі — 658.
Скрижалі — 659.
Скриня Пандори — 660.
Скупий рицар — 661.
Славних прадідів великих правнуки погані — 662.
Слово і діло — 663.
Слово, чому ти не твердая криця — 664.
Смертний гріх. Сім смертних гріхів — 665.
Смерть одна разлучить нас! — 666.
Содом і Гоморра — 667.
Соломон мудрий — 668.
Соляний стовп — 669.
Сорок віків дивляться на вас з висоти цих пірамід — 670.
Спалити кораблі — 671.
Спати сном праведника — 672.
Спинись, хвилино! — 673.
Спляча царівна — 674.
Старий режим — 675.
Старосвітські батюшки — 676.
Старосвітські поміщики — 677.
Стецько — 678.
Стікс — 679.
Стоїть гора високая... — 680.
Стояти на смерть — 681.
Страха ради іудейська — 682.
Страх божий — 683.
Страшний суд — 684.
Стрибок з царства необхідності в царство свободи — 685.
Стріла Амура — 686.
Суд Лінча — 687.
Суєта суєт — 688.
Сутність людини — сукупність усіх суспільних відно-
син — 689.
Сфінкс — 690.
Схаменіться! Будьте люди, бо лихо вам буде! — 691.
Сцілла і Харібда — 692.

Таємне стане явним — 693.
Такий я ніжний, такий тривожний — 694.
Так сказав Заратустра — 695.
Талейран — 696.
Там, де Ятрань круто в'ється — 697.
Тамерлан — 698.
Та прийде час, і ти огнистим видом засяєш у народів
вольних колі — 699.
Тартюф — 700.
Ташкентці — 701.
Творити на свій образ і подобу — 702.
Текти молоком і медом — 703.
Темне царство — 704.
Теорія, друже мій, сіра, та дерево життя зелене — 705.
Тернистий шлях — 706.
Терновий вінок — 707.
Ти добре рнеш землю, кріт старий! — 708.
Тисяча і одна ніч — 709.
Титан. Титанічна боротьба — 710.
Тіль Уленшпігель — 711.
Тімурівець. Тімурівський рух — 712.
Тіні забутих предків — 713.
Тіртеї — 714.
Той, що греблі рве — 715.
Торквемада — 716.
Точка опори — 717.
Треба всюди, добрі люди, приятеля мати — 718.
Тредьяковщина — 719.
Тридцять срібняків — 720.
Три кити — 721.
Тримати камінь за пазухою — 722.
Трістан та Ізольда — 723.
Троянський кінь — 724.
Трубадури — 725.
Труди і дні (Діла і дні) — 726.
Тюрма народів — 727.
Тьма єгипетська — 728.
Тьма кромішна — 729.

Угрюм-Бурчєєв — 730.
Украдене щастя — 731.
Умивати руки — 732.
У нас нема зерна неправди за собою — 733.
У поті чола — 734.

У ріднім краю навіть дим солодкий — 735.
Усе тече, все змінюється — 736.
Усі дороги ведуть до Рима — 737.
Усі жанри хороші, крім нудного — 738.
Усі засоби добрі, якщо вони ведуть до мети — 739.
У сумці солдата лежить маршальський жезл — 740.
Усьому свій час, і кожна річ має пору під небом — 741.
Утопія — 742.

Фаетон — 743.
Факти — вперта річ — 744.
Фамусов — 745.
Фантастичні думи! Фантастичні мрії! — 746.
Фарисеї — 747.
Фауст — 748.
Феб. Слуга Феба — 749.
Федір безрідний — 750.
Феміда — 751.
Фенікс — 752.
Фіговий листок — 753.
Філіппіка — 754.
Філістер — 755.
Фіміам. Кадити фіміам — 756.
Форум — 757.
Фурії — 758.

Хай буде світло! — 759.
Хай згине цар! — 760.
Хам — 761.
Хамелеон — 762.
Харон — 763.
Хатка на курячих ніжках — 764.
Химера — 765.
Хіба режуть воли, як ясла повні? — 766.
Хлестаков. Хлестаковщина — 767.
Хліб насущний — 768.
Хлопістика — 769.
Ходіння в народ — 770.
Ходіння по муках — 771.
Холодна війна — 772.
Холодний Яр — 773.
Хома невірний (невіруючий) — 744.
Хрестовий похід — 775.

- Хрещення Русі — 776.
Хто взяв меч, від меча й загине — 777.
Хто дасть моїм очам потоки сліз? — 778.
Хто має вуха слухати, хай слухає — 779.
— Хто не працює, той не їсть — 780.
Хто сіє вітер, пожне бурю — 781.

Цар-голод — 782.

Це ж остання війна! Це до бою чоловіцтво із звірством стає — 783.

Цезар — 784.

Цербер (Кербер) — 785.

Циклоп. Циклопічна будова — 786.

Цірцея — 787.

Ціцерон — 788.

Чайльд-Гарольдів плащ — 789.

Час працює на нас — 790.

Чаша святого Грааля — 791.

Ченчі — 792.

Червона нитка — 793.

Червона Шапочка — 794.

Чернець годований — 795.

Чи човго ще на сім світі катам панувати? — 796.

Чи живі, чи здорові всі родичі гарбузові? — 797.

Чи не добре б нам, браття, почати... (Не л'по ли ны
б'яшьть, братіє, начяти...) — 798.

Чисте мистецтво. Чиста краса — 799.

Чисті і нечисті — 800.

Чичиков — 801.

Чому я не сокіл, чому не літаю? — 802.

Чом я не сторукий? — 803.

Чорніше чорної землі блукають люди — 804.

Чрево Парижа — 805.

Что ми шумить, что ми звенить? — 806.

Чудо Вероніки — 807.

Чуєш, сурми заграли! — 808.

Чуття єдиної родини — 809.

Шапка-бирка, зверху дірка — 810.

Шерлок Холмс — 811.

Шлеміль — 812.

Шпіонське ремесло — 813.

Штурмани майбутньої бурі — 814.

Щастя всіх прийде по наших аж кістках — 815.
Щоб усі слов'яни стали добрими братами — 816.
Що Гекубі до нього, що йому до Гекуби — 817.

Ювеналів бич — 818.

Юнона — 819.

Юпітер — 820.

Юпітер, ти сердишся, отже, ти неправий — 821.

Яблука Гесперид — 822.

Яблуко незгоди — 823.

Я вийду сама проти бурі — 824.

Якби бсга не було, його треба було б вигадати — 825.

Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була
своя — 826.

Як гартувалася сталь — 827.

Як зіницю ока — 828.

Як ковбаса та чарка... — 829.

Якобінці — 830.

Якого великого артиста втрачає світ! — 831.

Яко тать в ночі — 832.

Як стемніло золото! — 833.

Яничари — 834.

Ярославна — 835.

Я свою п'ю, а не кров людськую — 836.

Я син народу, що вгору йде, хоч був запертий в льох —
837.

Я — тої сили часть, що робить лиш добро, бажаючи лиш
злого — 838.

А впрочем, он дойдет до степеней известных — 839.

Батько! где ты? Слышишь ли ты? — 840.

Безумству храбрых поем мы песню — 841.

Белинского и Гоголя с базара понесет — 842.

Белую работу делает белый, черную работу — черный —
843.

Благоглупости — 844.

Больше поэтов, хороших и разных — 845.

Бывали хуже времена, но не было подлей — 846.

- Весна человечества — 847.
Весь мир насилья мы разрушим! — 848.
Взгляд и нечто — 849.
Взыскательный художник — 850.
Властитель дум — 851.
Влечение, род недуга — 852.
Во глубине сибирских руд — 853.
Вперед и выше! — 854.
«Все мое», — сказала золото, «все мое», — сказал булат — 855.
Всяк сущий в ней язык — 856.
Выхожу один я на дорогу — 857.
Глаголом жги сердца людей — 858.
Да здравствует солнце, да скроется тьма! — 859.
Дела давно минувших дней, преданья старины глубокой — 860.
Если враг не сдается — его уничтожают — 861.
Есть еще порох в пороховницах — 862.
Железный стих, облитый горечью и злостью — 863.
Жестокие нравы — 864.
Забиться и заснуть — 865.
Зри в корень — 866.
И в небесах я вижу бога — 867.
Из искры возгорится пламя — 868.
Иных уж нет, а те далече... — 869.
Книги читает, да по свету рыщет, дела себе исполинского ищет — 870.
Лица необщее выражение — 871.
Луч света в темном царстве — 872.
Мальчики кровавые в глазах — 873.
Может собственных Платонов и быстрых разумом Невтонов Российская земля рождать — 874.
Москвич в Гарольдовом плаще — 875.
Мы все учились понемногу — 876.
Мы еще повоюем! — 877.

- На заре туманной юности — 878.
 Народы, распри позабыв, в великую семью соединятся — 879.
 Нас возвышающий обман — 880.
 Насмешки боится даже тот, который уже ничего не боится — 881.
 Небо в алмазах — 882.
 Не вытанцовывается — 883.
 Недреманое око — 884.
 Неистовый Виссарион — 885.
 Не мудрствовать лукаво — 886.
 Не сместь свое суждение иметь — 887.
 Неудобозабываемый Тормоз — 888.
 Никто не обнимет необъятного; необъятного объять не может — 889.
 Окно в Европу — 890.
 Он между нами жил — 891.
 Памятник нерукотворный — 892.
 Племя младое, незнакомое — 893.
 Покой нам только снится — 894.
 Последний, решительный бой — 895.
 Пошла писать губерния — 896.
 Презренный металл — 897.
 Преступление и наказание — 898.
 Рассудку вопреки, наперекор стихиям — 899.
 Редкая птица долетит до середины Днепра — 900.
 Самый человечный человек — 901.
 Свежо предание, а верится с трудом — 902.
 Свинцовые мерзости — 903.
 С дозволения начальства — 904.
 Серпастый, молоткастый — 905.
 С кого они портреты пишут? Где разговоры эти слышат? — 906.
 С корабля на бал — 907.
 Смело, друзья! — 908.
 Сны золотые — 909.
 Совершенно народный поэт — 910.
 Солнце русской поэзии — 911.
 Среди долины ровныя — 912.
 Старое, но грозное оружие — 913.

Суд глупца — 914.
Суровый Дант — 915.

Тысячи тонн словесной руды — 916.

Униженные и оскорбленные — 917.

Хозяйственный мужичок — 918.

Чего изволите? — 919.

Человек — это звучит гордо — 920.

Чем ночь темней, тем ярче звезды — 921.

Чтобы словам было тесно, мыслям — просторно — 922.

Что в имени тебе моем? — 923.

Чудище обло, озорно, огромно, стозевно и лаяй — 924.

Чумазый — 925.

Шипка. На Шипке все спокойно — 926.

Я б Америку закрыл, слегка почистил, а потом опять открыл — вторично — 927.

Я зрю сквозь целое столетие — 928.

Я сам расскажу о времени и о себе — 929.

Я с небес поэзии бросаюсь в коммунизм, потому что нет мне без него любви — 930.

Ясно, как простая гамма — 931.

Я тебя породил, я тебя и убью — 932.

Я хотел бы жить и умереть в Париже, если б не было такой земли — Москва — 933.

Ab ovo — 934.

Ab ovo usque ad mala — 935.

Ad astral — 936.

Ad majorem Dei gloriam — 937.

Ave, Caesar, morituri te salutant! — 938.

Boa constrictor — 939.

Caveant consules — 940.

Cherchez la femmel — 941.

Cogito, ergo sum — 942.

- Credo — 943.
Credo quia absurdum — 944.
Cui bono? — 945.
- De mortuis aut bene, aut nihil — 946.
Deus ex machina — 947.
Dichtung und Wahrheit — 948.
Divide et impera — 949.
Document humain — 950.
Dolce far niente — 951.
Do ut des — 952.
Drang nach Osten — 953.
Dulce est pro patria mori — 954.
Dum spiro — spero — 955.
- Ecrasez l'infâme! — 956.
Es ist eine alte Geschichte, doch bleibt sie immer neu — 957.
Ex ungue leonem — 958.
- Fata Morgana — 959.
Festina lentel — 960.
Fiat justitia, et pereat mundus — 961.
Fin de siècle — 962.
- Hannibal ad portas — 963.
Homo sapiens — 964.
Homo sum: humani nihil a me alienum puto — 965.
- Laissez faire, laissez passer — 966.
Lasciate ogni speranza — 967.
Le plus royaliste, que le roi — 968.
Les extrêmes se touchent — 969.
L'état c'est moi — 970.
- Memento mori — 971.
Mens sana in corpore sano — 972.
- Nec plus ultra — 973.
Nie pozwalam! — 974.
- Oratores fiunt, poetae nascuntur — 975.
O sancta simplicitas! — 976.
O temporal o mores! — 977.

Panem et circenses! — 978.

Paterna rura — 979.

Pax vobiscum! — 980.

Persona grata — 981.

Pia desideria — 982.

Poeta semper tiro — 983.

Quae scripsi — scripsi — 984.

Quod medicamenta non sanant, ferrum sanat, quod ferrum non sanat, ignis sanat — 985.

Quousque tandem, Catilina, abutere patientia nostra? — 986.

Revenons à nos moutons — 987.

Roma locuta (est), causa finita (est) — 988.

Sapienti sat — 989.

Sine ira et studio — 990.

Si vis pacem, para bellum — 991.

Sturm und Drang — 992.

Sub specie aeternitatis — 993.

Tabula rasa — 994.

Te, Deum, laudamus — 995.

Vae victis! — 996.

Wanderjahre — 997.

Wer den Dichter will verstehen, muss in Dichters Lande gehen — 998.

Złota wolność — 999.

Ἐὼν πολιτικόν — 1000.

*Друкується за постановою
Редакційно-видавничої ради АН УРСР*

КОВАЛЬ АЛЛА ПЕТРОВНА,
КОПТИЛОВ ВИКТОР ВИКТОРОВИЧ

**Тисяча крилатих виражень
українського літературного мови**

(На українському мові)

Редактор
С. М. Хаашет

Художній редактор
В. П. Кузь

Оформлення художника
С. М. Габонича

Технічний редактор
О. М. Лисовець

Коректор
Г. Л. Дорохіва

БФ 04722. Зам. № 421. Вид. № 330. Тираж 60 000(1—32 000).
Формат паперу 70×90¹/₃₂. Друк. фіз. аркушів 21. Умовн. друк.
аркушів 24,57. Обліково-видавн. аркушів 26,31. Підписано до дру-
ку 29. 4. 1964 р. Ціна 1 крб. 20 коп.

Надруковано в набору друкарні видавництва АН УРСР у Львівській
книжковій друкарні Державного комітету Ради Міністрів УРСР по пресі.
Львів, Пекарська, 11.

1862

THE UNIVERSITY OF CHICAGO